

गादाधरी

श्री गदाधर भट्टाचार्य चक्रवर्ती कृता ।

Vol 2

Complete Contents within Vol. V

Pub.

Chowkhamba Sanskrit Series

[illegible]

समवायादिर्विशेषणसम्बन्धः स्वविशिष्टनिरूपितसमवायादिस्तु विशेषणतावच्छेदकसम्बन्ध इतिमताभिप्रायेणेदं तथा चोक्तस्थलेऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः शुद्धसमवाय एवेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धमात्रविवक्षया न प्रतीकार इति वाच्यं हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने हेतुतावच्छेदकस्य पक्षे परम्परासम्बन्धेन भाननियमेन व्यापकताशरीरघटकाभावाधिकरणेऽपि तदीयतादृशसम्बन्धस्य निवेशितत्वात्तन्न एव हेतुतः पक्षे साध्यानुमितिनिर्वाहे विशिष्टत्वेन सत्तादद्रव्यत्वादिव्याप्तिस्वीकारस्य निरर्थकतापातात् न च दर्शितरीत्या विशिष्टव्यापकताग्रहस्य विशेषणव्यापकतावगाहित्वेऽपि विशिष्टे पक्षधर्मताग्रहस्य विशेषणे तदवगाहित्वेऽपि च विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य विशेषणे साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वानियमान्न विशेषणहेतुकानुमितिसामग्र्या विशिष्टहेतुकानुमितिपूर्वमावश्यकतेति वाच्यं साध्ये विशिष्टहेतोर्व्यापकताग्रहेऽपि विशिष्टहेतौ साध्यविरोधग्रहसत्त्वे ऽनुमित्यनुत्पत्त्या विशिष्टहेतुकस्थले विशिष्टाधिकरणत्वघटितहेतुसाध्यसामानाधिकरण्यविषयकस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुता वाच्या अन्यथा विरोधस्य जनकज्ञानाविरोधितया हेत्वाभासत्वस्य दुर्घटत्वप्रसङ्गात् तथा च साध्यवति विशिष्टहेत्वधिकरणत्वभाने विशेषणस्य परम्परासम्बन्धस्यापि तत्र भाननियमेन विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य नियमतो विशेषणेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वात् । मैवं विशिष्टनिरूपितव्यापकताशरीरे विशेषणस्य धर्मिपारतन्त्र्येणैव विशिष्टाधिकरणविशेषणतया प्रवेशः न तु स्वातन्त्र्येण तथा च तद्ग्रहे न विशेषणव्यापकतावगाहित्वनियमो निर्वहति विशेषणनिरूपितव्यापकतायास्तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावघटितत्वात् विशिष्टवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्युपरागेणाभावभाने च विशिष्टवत्त्वान्तर्गतविशेष्यवत्त्वपरित्यागेन विशेषणवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिभानासम्भवात् अभावप्रतियोगिप्रकारघटकस्य उपलक्षणतया भानानुपगमात् न च परम्परासम्बन्धेन विशेषणनिष्ठव्याप्त्यवगाहि-

परामर्शनिष्ठकारणताया उभयवादिसिद्धत्वाद्विशिष्टहेतुकपराम र्शान्तरकारणत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन विशिष्टस्य व्याप्ति ग्रहस्थले ऽधिकरणे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वभानमुपगम्यविशेष णेऽपि व्याप्तिभानं कल्पनीयमिति वाच्यं शब्दाधीनविशिष्टवत्त्व गर्भव्याप्तिग्रहे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वगर्भव्याप्तिभानानियम त् तादृशव्याप्तिबोधकशब्दस्य स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वाभा सकत्वात् । अथ तदुत्तरं विशेषणे मानसव्याप्तिग्रह एवानुमित्य र्थं कल्प्यते तत्कारणतायाः क्लृप्तत्वादिति चेन्न । एवं सति दण्डा द्युपलक्षितधर्मिहेतुकानुमितेर्विलयप्रसङ्गात् तद्धेतुकव्याप्तिग्रह स्थले परम्परासम्बन्धेनोपस्थितदण्डादौ व्याप्तिग्रहस्य कल्पन सम्भवात् स्वान्तत्र्येण सकलपरम्परासम्बन्धघटितसकलविशेष णावत्त्वग्रहस्याप्रामाणिकतया विशेषणहेतुकपरामर्शस्य कारण तायाः क्लृप्तत्वानियमाच्च ।

ननु वह्निसंयोगिसंयोगाद्यात्मकसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्या प्तित्वे एकैव हि सा व्याप्तिरिति मूलग्रन्थविरोधः महानसपर्व तादिनिष्ठधूमादिगतवह्निसंयोगिसंयोगादेरैक्यासम्भवादित्यत आ सामानाधिकरण्यव्यक्तीनामिति ।

(दी०) सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकता वच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तेरैक्यम् । वस्तु तस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य रास भादिसाधारणत्वाद्धूमत्वादिमति तादृशसामानाधिकरण्यं तद्व ति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः ।

(गा०) भेदेऽपीति । अधिकरणभेदेन धूमादिभेदेन चेत्यादिः निरूपकतावच्छेदकं वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकं अधिकरणता वच्छेदकं धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकं तदैक्यात् साध्यहेतु भेदे ऽप्यभेदात् तदभेद तात्पर्येण ऐक्यं भाक्त एकत्वव्य वहारः । ननु लक्षणया तद्व्यवहारसमर्थनमसङ्गतं सामान्यप्रत्यास त्यभावपक्षे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहार्थं व्याप्त्यैक्यकथनात् तन्निर्व हस्य च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे धूमत्वादेरैक्येऽपि प

क्षीयधूमादिनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य सामान्यप्रत्यासत्तिं विना पूर्वं ग्रहासम्भवेन तत्स्मरणासम्भवात् पक्षीयधूमे तदुपनयासम्भवेनायोगात् अतोऽतिप्रसङ्गेन च धूमादिव्यापकवह्न्यादिसामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वासम्भवात् धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकस्य द्विधा व्याप्तिशरीरे प्रवेशस्यावश्यकत्वं दर्शयन् व्याप्तेर्भेदमभेदं च दर्शयति वस्तुतस्त्वित्यादिना । प्रथमपक्षप्रदर्शनं तत्पक्षे धूमत्वत्वाद्यप्रवेशेन लाघवेन सामान्यप्रत्यासत्तिपक्षे तज्ज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति सूचनाय । रासभादिसाधारण्यादिति तत्साधारण्ये च भ्रमं विनापि रासभादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमानापत्तिरिति भावः । अथ व्यापकताप्रविष्टहेतुतावच्छेदकधर्मितावच्छेदककसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वोपगमान्नायमतिप्रसङ्गः धूमत्वादिप्रकारेण भासमाने रासभादौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्य धूमत्वाद्यंशे भ्रमत्वनियमात् वक्ष्यमाणधूमत्वादिमन्निष्ठवह्न्यादिसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेऽपि तद्धर्मितावच्छेदकतापन्नहेतुतावच्छेदकविशिष्टवत्ताज्ञानस्य हेतुताया अवश्योपेयत्वात् अन्यथा विशिष्टसत्तादिव्यापकद्रव्यत्वादिनिरूपितविशिष्टसत्तादिनिष्ठसामानाधिकरण्योपलक्षितवत्ताज्ञानाद्गुणरूपपक्षे ऽभ्रान्तस्य द्रव्यत्वाद्यनुमानापत्तेः साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवत्त्वस्य पक्षे साध्यनिश्चयं विना दुर्निश्चेयतया तदुपलक्षितवत्तानिश्चयस्याप्यनुमितिहेतुताया उपगन्तव्यत्वात् केवलसामानाधिकरण्यप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे धूमाभाववान् पक्ष इत्यसिद्धिग्रहदशायामपि साध्ये धूमादिव्यापकताज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेश्च असमानप्रकारकतया धूमाभाववान् पक्ष इत्यादिबुद्धेर्धूमवृत्तिसामानाधिकरण्यवद्वान् पक्ष इत्यादिज्ञानाविरोधित्वादिति चेत् । सत्यं धूमत्वादिमति सामानाधिकरण्यमित्यस्य धूमत्वादिविशिष्टविशेषणतापन्नं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । न तु धूमादिवृत्तित्वविशेषितसामानाधिकरण्यमिति तथा च एकधर्मिविशेषणतापन्नधूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकसामानाधिकरण्योभयं व्याप्तिरिति पर्यवसितं कारणं च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादिरेव परामर्शः तावतोक्तोभयस्य हेतुविशेषणतया ऽनुमितिजन

कज्ञानविषयत्वरूपव्याप्तित्वनिर्वाहः द्वितीयपक्षे च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववद्धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं हेतुः न तु स्वरूपतो धूमत्वाप्रकारकं तादृशधूमत्ववत्त्वान् पक्ष इत्याकारकं तादृशज्ञानस्य धूमाभाववान् पक्ष इत्याकारकधूमत्वत्वाद्यप्रकारकासिद्धिज्ञानाप्रतिबध्यत्वात् एतन्मते च हेतुतावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्ने साध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वमेव विरोधः न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यासामानाधिकरण्यमुपदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य सामानाधिकरण्यानवगाहितया तथाविधविरोधज्ञानाप्रतिबध्यत्वात् यदि विरोधस्यानुमितिं प्रति साक्षाद्विरोधितया हेत्वाभासत्वमुपपादयितुं शक्यते तदा समानाधिकरणवृत्तित्वांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकसमानाधिरणवृत्तिमद्धूमवान् पर्वत इत्येतादृशमपि ज्ञानं हेतुरुपेयते अन्यथा धूमत्वत्वादिविषयितायाः कारणतावच्छेदककुक्षौ प्रवेशे गौरवात् सामानाधिकरण्यप्रकारकत्वापेक्षया समानाधिकरणवृत्तिप्रकारकत्वस्य गुरुत्वेपि सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहानुरोधेन तेन रूपेण हेतुताया अगत्योपगमात् । आद्या हेतुतावच्छेदकधर्मसहितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा । भिन्नेति प्रतिधूमादिकमित्यादिः । द्वितीया साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपा अभिन्ना सर्वधूमादिसाधारणी अनुगतरूपावच्छिन्ना । नानाव्यक्तिदण्डादिविशिष्टहेतुकस्थलेऽपि परम्परासम्बद्धदण्डत्वाद्यखण्डधर्म एव हेतुतावच्छेदकतया उपगन्तव्य इति भावः । यद्यपि साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवक्ष्यमाणव्याप्त्यभिप्रायेणापि एकैव हि सा व्याप्तिरित्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते तथापि स्वयं तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशस्य खण्डनीयतया स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्यासमानाधिकरणकत्वरूपपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्यैव च विवक्षणीयतया एतदपेक्षया तादृशी व्याप्तिर्गुरुशरीरेति कथं चिदीदृशव्याप्तेरैक्योपपत्तिसंभवेन तज्ज्ञानमनुमितिहेतुरित्येतादृशव्याप्तेरैक्यमुपपादितम् ।

मिश्रादिमतमवलम्ब्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदप्रयोजनमाह अयं कपिसंयोगीति ।

(दी०) अयं कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादिसंग्रहायासमानाधिकरणान्तम् । यत्तु इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय तत् संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्तेर्वृक्षत्वावच्छेदेन तत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात् । तत्र चातीन्द्रियस्य संयोगस्य सत्त्वात् परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इति नाध्यक्षमिति तन्न । द्रव्ये संयोगसामान्याभावे मानाभावात् ।

(गा०) अथैतद्वृक्षत्वादेरव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिव्याप्यतोपगमे कपिसंयोगाद्यनवच्छेदकमूलादेः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छेदेनापि एतद्वृक्षादौ कपिसंयोगादेः सिद्धिप्रसङ्गः न चेष्टापत्तिः सल्लिङ्गकपरामर्शस्य भ्रमानुमित्यजनकत्वनियमात् न च तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य तदवच्छेदेन साध्यानुमितिहेतुत्वादे· तद्वृक्षत्वादिरूपव्याप्यवृत्तिहेतोश्च किञ्चिदवच्छेदेनावृत्तेर्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं यदि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितावपि तादृशहेतुमत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपेयते तदापि तुल्ययुक्त्या एतद्वृक्षत्वादेरिव मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगादिविशेषस्यापि कपिसंयोगादिव्याप्यतया तेन हेतुना मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगाद्यनुमितेर्निष्प्रत्यूहत्वादिति चेत् अत्रोपाध्यायाः । साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं विना व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वमनुपपन्नमिति पक्षधर्मताबलात्पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव साध्यं सिद्ध्यति न तु तदवच्छेदेनापि प्रमाणाभावादिति तादृशानुमितेरप्रामाणिकतया तत्र परामर्शहेतुताकल्पनमेव नास्तीति न तथापत्तिरिति समादधिरे । मिश्रादयस्तु बाधानवतारे मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगादिसिद्धिरिष्टैवेति वदन्ति एतत्तत्त्वं ग्रन्थकृद्धेत्वाभासे वक्ष्यति । प्राचीनासिद्धव्यावृत्तिस्थलं दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति । तत् असमानाधिकरणान्तम् । ननु द्रव्ये संयोगत्वावच्छिन्नाभावसत्त्व एवावच्छेदकगर्भितलक्षणाव्याप्तिः प्रसज्यते तदेव न विरोधात् वृक्षादौ च संयोगानवच्छेदकीभूतभागाप्रसिद्ध्या तत्सामान्याभावावच्छेदक एव दुर्लभः शाखामूलादीनां सर्वेषां तत्तत्संयोगावच्छेदकत्वादित्यत आह सं·

योगस्येति। वृक्षत्वावच्छेदेनेति वृक्षत्वादेः प्रत्येकं सकलसंयोगातिप्रसक्तत्वात्तस्य संयोगावच्छेदकत्वासम्भवात् आकाशादिसंयोगस्यापि यावद्वृत्तेरेकस्याभावाद्वृक्षत्वे तत्संयोगानतिप्रसङ्गासम्भवादिति भावः। ननु वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादौ संयोगसामान्याभावसत्त्वे वृक्षे संयोगो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षापत्तिरित्यत आह तत्र चेति। अतीन्द्रियस्येति अतीन्द्रियप्रतियोगिकतया संयोगसामान्याभावस्यातीन्द्रियत्वमिति भावः। प्रतियोगितावच्छेदकयोग्यत्वस्य तन्त्रत्वे त्वाह परित इति। यद्वा ननु संयोगसामान्याभावस्य वृक्षे सत्त्वे महत्त्वोद्भूतरूपवन्मात्रसमवेतसंयोगसामान्याभावोऽप्यावश्यकः तद्व्यापकधर्मावच्छिन्नाभावस्य तद्धर्मावच्छिन्नाभावानियतत्वादिति योग्यमात्रप्रतियोगिको ऽयमभावः कथं वृक्षे साक्षात्क्रियते इत्यत आह परित इति। प्रतियोग्युपलब्धेर्विभिन्नावच्छेदेनाभावग्रहं प्रति विरोधिज्ञानमुद्रया प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीति तस्य दोषत्वकथनं दोषविधया प्रतिबन्धकत्वलाभाय। अथ यत्र संयोगाविषयकमेवोपनीतभानाद्यात्मकं वृक्षादिरूपाधिकरणज्ञानं तदग्रिमक्षणे वृक्षादौ तादृशसंयोगसामान्याभावग्रहप्रसङ्गः तादृशदोषस्य प्रागसत्त्वात् एवं वृक्षे न संयोग इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षस्यालीकतया तत्र तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनमेवाशक्यमिति चेन्न वृक्षादौ संयोगसामान्याभावलौकिकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धत्वेऽपि गुणादौ तत्प्रसिद्ध्या ऽधिकरणीयविषयतासम्बन्धेन संयोगाभावलौकिकत्वावच्छिन्नं प्रति स्वविषयसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्सर्वत्र द्रव्ये तत ईश्वरीयप्रत्यक्षस्यैव सर्वदा तादृशसम्बन्धेन सत्त्वेनातिप्रसङ्गाविरहात्। इदमापाततः द्रव्यरूपाधिकरणविषयकसंयोगाभावविषयकप्रत्यक्षस्य कदाचिदप्यनुदयेन तादृशप्रत्यक्षसामग्र्या एवाकल्पनेनापादकाभावादेवातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनस्यायुक्तत्वात् कथञ्चिदापत्तिसम्भवेऽपि लाघवात्तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वेनैव तादृशसम्बन्धेन संयोगाभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वौचित्यात्। मानाभावादिति लौकिकप्रत्यक्षस्य योग्यानुपलब्धिविरहेणासम्भवादुपनीतभानस्य संयोगाभावो वृक्षावृत्तिरित्याकारकविष-

रीतविषयकस्यांप्युपनयवशेन सम्भवाद्विनिगमनाविरहेण एक-तरस्य प्रामाण्यासिद्धेः शब्दस्याप्तोक्तत्वासिद्ध्या तदव्यवस्थाप-कत्वात् अनुमानस्य च लिङ्गाभावेनासम्भवादिति भावः ।

ननु वृक्षादौ यावत्संयोगविशेषाभावानामुभयसिद्धतया तत एव हेतोस्तत्राप्रत्यक्षस्यापि तत्सामान्याभावस्य सिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवे-तिशङ्कां निरस्यति न चेत्यादिना ।

(दी०) न च यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामा-न्याभाववानितिव्याप्तेर्यावत्संयोगाभावा एव मानम् । यत्तदर्थ-योरननुगमात् एकावच्छेदेन तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपा-धित्वाच्च । एतेनायं संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशे-षाभाववत्त्वादितिपरास्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्नि-र्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च । न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्ष-त्वादेरभावावच्छेदकत्वम् । गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तद-भावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । यथा च घटपूर्ववर्तित्वस्य प्रतिदण्डं वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) यः संयोगीययावद्विशेषाभाववान् स संयोगसामा-न्याभाववानितिव्याप्तेरेवाग्रे व्यर्थविशेषणत्वाप्रयोजकत्वादिदोषेण निराकरणीयतया प्रथमतः सामान्यमुखीव्याप्तिमनुमानोपष्टम्भक-तया दर्शयति योयदीयेति । यद्धर्माश्रयस्य यावद्विशेषाभाववान् यः स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः संयोगत्वाश्रयस्य विशेष-धर्मावच्छिन्नाभावकूटं वृक्षादौ वर्तत इति तत्रोक्तव्याप्तेः संयो-गत्वावच्छिन्नाभावसिद्धिः प्रतियोगिनोर्यत्त्वतत्त्वेन निवेशे संयो-गावृत्तिकपिसंयोगत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावमादाय सि-द्धसाधनं स्यादिति धर्मस्य यत्त्वतत्त्वेनोपादानं संयोगादिसम्ब-न्धावच्छिन्नसंयोगत्वावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव साधनीयः अन्यसम्बन्धा-

वच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य व्यभिचारित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्यापि तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावव्यभिचारित्वं तुल्यन्यायेन सम्भाव्येतेति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानामपि यत्त्वतत्त्वेन व्याप्तावन्तर्भावः अत एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्विशेषाभावेन हेतुना तत्सम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्याभावसिद्धिः यद्धर्माश्रयविशेषाभावश्च उभयावृत्तियद्धर्मसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः उभयावृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरणोभयसम्बन्धेन भेदवदन्यत्वम्। अतः संयोगत्वाद्यपेक्षया वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादेः विशेषधर्मत्वेऽपि संयोगसामान्याभावं वृक्षादावनभ्युपगच्छता ऽवयवविशेषरूपावच्छेदकदुर्भिक्षेण वृक्षवृत्तिसंयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य वृक्षादावनभ्युपगमेऽपि च न सन्दिग्धासिद्धिः वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादीनामुभयवृत्तित्वेन तदवच्छिन्नाभावव्यावृत्तेः न च हेतावुभयावृत्तित्वविशेषणस्यासिद्धिवारकत्वेपि व्यभिचारावारकतया वैयर्थ्यं यावत्त्वविशेषस्य धीविशेषविषयत्वरूपस्य परिचायकमेव तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व न तु हेतुप्रविष्टमिति तु न सत् तथा सति यत्तत्पदार्थस्य हेतुसाध्यशरीराप्रवेशेन सामान्यव्याप्तित्वानुपपत्तेरिति वाच्यं यावत्पदस्य व्यापकत्वार्थकतया तद्धर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वनिरूपिताया आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताया एव हेतुतया विशेषधर्मव्यापकत्वाघटकाभावान्तरस्यैव च सामान्यधर्मव्यापकताघटकतया वैयर्थ्यानवकाशात् न च तादृशाभावत्वव्यापकत्वं तादृशाभावत्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितायामाधेयतासम्बन्धेनावच्छेदकमधिकरणमप्रसिद्धमिति तदनवच्छेदकत्वरूपहेत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। आधेयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतियोगिताया अभावस्यैव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्थाने निवेशनीयत्वात् उक्तस्थले व्यधिकरणतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रसिद्धिसौलभ्यात् यद्धर्मसमानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन धर्मो विशेषणीयः तेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववतस्तद्धर्मावच्छिन्नाभावाप्रसि-

द्धा तादृशाभाववत्त्वासम्भवेपि न क्षतिः । न च भेदप्रति-योगितावच्छेदकवाच्यत्वघटाद्यन्यतरत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नसंयोगा-दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववतस्तद्धर्मावच्छिन्नप्र-योगिताकाभाववत्त्वासम्भवाद्व्यभिचारः वाच्यत्वादेः संयोगादि-नावृत्तित्वात् तेन सम्बन्धेन घटादेरेव तादृशाभावावि-रोधितया घटत्वादेरेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन गुरोरन्यतरत्वस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं वाच्यत्वादिसाधारणान्यतरनिष्ठप्रतियोगित्वस्य न्यूनवृत्तिघटत्वा-दिनानवच्छेदादगत्या गुरुणान्यतरत्वादिनैव तदवच्छेदात् । व-स्तुतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यहेतुघ-टकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैव सामा-न्यधर्मस्य विशेषणीयतया उक्तसामान्यधर्मस्य भेदप्रतियोगि-तावच्छेदकत्वेऽपि संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानव-च्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धावपि न व्यभि-चारः अत एव भेदप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वघटकनित्य-त्वादेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे निवेश-स्य गौरवेणासंभवेपि न जातित्वादिसामान्यव्याप्तिभङ्गः । व-स्तुतस्तु यद्धर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेषणमनुपादेयमेव क-म्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावनिष्ठभेद-प्रतियोगित्वस्य घटत्वादिघटिततादृशधर्मापेक्षया गुरुतया तदवच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धेर्यद्धर्म इत्यनेन कम्बुग्रीवा-दिमत्त्वरूपगुरुधर्मोपादानस्य गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छे-दकत्वपक्षे ऽसम्भवेन व्यभिचारानवकाशात् । अभावे यावत्त्वादि-विशेषणप्रवेशाद्यत्किञ्चिज्जात्यादिव्यक्त्यभाववति जात्यादिसा-मान्याभावासत्त्वेपि न सामान्यव्याप्तिभङ्गः । यद्यपि यत्तदर्थ-घटितसाध्यहेतूनामननुगमेन नैका व्याप्तिरिति संयोगसामान्या-भावतदीयविशेषाभावकूटयोर्व्याप्तौ यावत्त्वादिविशेषणवैयर्थ्यमे-व तथापि एतद्दोषस्य स्वयमग्रे वाच्यतया यथाकथंचिच्छङ्का-संगतिः । अथ वृक्षादौ यावत्संयोगाभाववत्त्वमुभयवाद्यसिद्धं तत्र विभुसंयोगाभावावच्छेदकस्यावयवविशेषस्य दिग्विशेषस्य वा दुर्वचत्वात् ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे कालविशे-

षावच्छेदेनापि तत्र तदभावासंभवात् तयोस्तदविरोधितामते द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वृत्तावविरोधात् न च मूलाग्राद्यवच्छिन्नविभुसंयोगव्यक्तीनां भेदादग्रमूलाद्यवच्छेदेनाभावः सुलभ इति वाच्यं तासां भेदस्याप्रामाणिकत्वात् न च नानावयवावच्छिन्नसंयोगव्यक्तीनामभेदे तत्तत्संयोगव्यक्तौ तत्तदवयवव्यक्तीनां तादात्म्यसम्बन्धेन कारणतायां व्यभिचार इत्यवच्छेदकभेदेन संयोगभेद आवश्यकः आवश्यकश्चावच्छेदकव्यक्तीनां विशिष्य स्वावच्छिन्नसंयोगव्यक्तिषु हेतुताभ्युपगमः अन्यथा मूलादिमात्रावच्छिन्नमूर्तान्तरसंयोगानामग्राद्यवच्छेदेनैतद्वृक्षादिवृत्तिविभुसंयोगानां च वृक्षान्तरावयवावच्छेदेनानुत्पत्तिप्रयोजकस्य दुर्लभत्वापातादिति वाच्यं व्याप्यवृत्तेरवच्छिदकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विभुसंयोगस्य व्याप्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिदकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विभुसंयोगस्य व्याप्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिन्नत्वविरहेण तत्र मूलादीनां हेतुताविरहात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकोपगमे तत्तदवच्छेदकस्वरूपतत्तन्निष्ठावच्छेदकताव्यक्तीनामभेदेपि व्यभिचारानवकाशात् अन्यथा मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य दिग्विशेषैरप्यवच्छिन्नतया तत्रावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्संयोगव्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलादेस्तत्र व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् न च मूलावच्छिन्नसंयोगानामग्रावच्छिन्नसंयोगादेरपि भेदः स्वीकर्तुं शक्यते मूले प्राच्यां शरीरवृक्षसंयोग इत्यादिप्रतीत्या एकसंयोगव्यक्तावेव मूलप्राच्याद्यवच्छिन्नत्वावगाहनात् न चाग्रमूलयोः शरीरसंयोग इत्यस्या इव तादृशप्रतीतेरपि संयोगद्वयावगाहित्वमस्मदनुमतमिति वाच्यं यत्र मूलप्रतीचीमात्रावच्छिन्नः एकशरीरेण संयोगः अग्रप्राचीमात्रावच्छिन्नश्च शरीरान्तरसंयोगस्तत्र मूले प्राच्यां शरीरसंयोग इति प्रत्ययापत्तेः शरीरतरुसंयोगव्यक्तीनामेकैकासामेव शरीरावयवेन वृक्षावयवेन चावच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि दर्शितसम्बन्धसंकोचमन्तरेण दुर्वारत्वाच्च न हि तत्र शरीरावयवावच्छिन्नशरीरतरुसंयोगमूलावच्छिन्नतदुभयसंयोगयोर्भेदसम्भवः तथा सति मूलावच्छिन्नवृक्षसंयोगस्य शरीरे चरणाद्यवच्छिन्नशरीरसंयोगस्य वृक्षे व्याप्यवृत्तितया तदभावास

त्वप्रसङ्गात् तत्तदवच्छेदकावच्छिन्ननानासंयोगसाधारणं तत्त-
दवच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्तदवच्छेदकजन्यतावच्छेदकं न तु
संयोगनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वम् अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् तथा च
एकावच्छिन्नसंयोगस्यापरावच्छेदकावच्छिन्नत्वेपि तदवच्छिन्नत्व-
विशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न व्यभिचारशङ्केत्यपि वदन्ति ।
यत्तु संयोगमात्रस्याव्याप्यवृत्तितासिद्धान्तानुरोधेन मूलाग्राद्यव-
च्छिन्नतरुविभुसंयोगादीनां भेदस्वीकार आवश्यक इति । तद-
पि न सम्यक् तादृशसंयोगव्यक्तीनां गगनादौ दिग्विशेषरूपा-
वच्छेदकनियमेनैव तादृशसिद्धान्तसङ्गतेः । अत्र वदन्ति । द्रव्यमा-
त्र एव संयोगसामान्याभावस्याप्रामाणिकतायास्तन्नेत्यादिनो-
क्तेनं चेत्यादिना गगनादेरेव संयोगसामान्याभावसाधकमनुमान-
माशङ्कितं विभुद्वयसंयोगानभ्युपगमेन तत्र यावत्संयोगव्यक्ती-
नामेव प्रतिनियतदिग्विशेषावच्छिन्नतया तत्तद्व्यक्तित्वेन
तत्र तदभावसत्त्वे ऽविवादान्नासिद्ध्यवकाशः विभुमात्रे
संयोगसामान्याभावसिद्धावपि संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ व्यावृत्तिस-
ङ्गतेर्वृक्षादावेतद्व्याप्तिबलात्संयोगसामान्याभावासिद्धावपि न क्षतिः
प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियमसत्त्वे वृक्ष-
त्वावच्छेदेन वृक्षादावपि संयोगसामान्याभावसिद्धेः संभवेन त-
त्रापि तदभावं साधयतां तादृशनियमवादिनामाशङ्कां न च
प्रतियोग्यनवच्छेदकवृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्वमित्यादिना निराक-
रिष्यति पूर्वमपि वृक्षत्वावच्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तिरविरोध-
मात्रेण प्रतियोग्यनवच्छेदकस्याभावावच्छेदकत्वानियमेन वा
सेद्धुमर्हतीत्याशयेनैव वृक्षादौ संयोगतत्सामान्याभावयोर्वृत्तौ अ-
वच्छेदकभेद उपपादितः वृक्षे न संयोग इति प्रत्यक्षं च वारि-
तं न तु यो यदीयेत्यादिनियमस्य तत्साधकत्वाशयेनेति न सन्द-
र्भविरोध इति । यत्र यत्किञ्चिदवयवनाशान्महावृक्षनाशानन्तरं
खण्डवृक्षोत्पत्तिस्तत्क्षणे पूर्वोत्पन्नक्रियातो ऽवस्थितयाव-
त्तदवयवैर्गगनादिसंयोगानां विनाशः द्वितीयक्षणे च खण्डवृक्षस्या-
परावयवनाशस्तृतीयक्षणे च तन्नाशस्तत्र वृक्षे विभुसंयोगानुत्प-
त्त्या यावद्विशेषाभावसौलभ्यं न चैवं तादृशवृक्षे मूर्तान्तरेणा-
पि संयोगस्तदवयवसंयोगैस्तत्कर्मणा वा न सम्भवति तदवय-

घगगनादिसंयोगनाशककर्मणा मूर्तान्तरतदवयवसंयोगानामपि तदुत्पत्तिकाले विनाशादवयवावयविनोः संयोगानभ्युपगमेन तदवयवेष्वेवारम्भकसंयोगसत्त्वे तेन तन्निष्ठसंयोगजननासंभवात् उत्पत्तिकाले च द्रव्ये गुणवत्कर्मसत्त्वानुपपत्तेरिति संयोगसाध्यके द्रव्यत्वस्य सद्धेतुतैव न निर्वहतीति वाच्यं तादृशखण्डद्रव्ये तदवयवसंयोगजन्यस्य तत्कर्मजन्यस्य च संयोगस्यासम्भवेऽपि सर्वत्रैव सतां सदागतिशीलपवनादिपरमाणूनां कर्मभिस्तत्संयोगानुत्पत्तौ बाधकविरहेण द्रव्यस्य संयुक्तत्वनियमादित्यपि कश्चित् । यावत्संयोगाभावा एव मानमिति । ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमितिकरणत्वमताभिप्रायेण । यत्तदर्थयोरिति साध्यहेतुघटकयत्तच्छब्दार्थयोः संयोगघटत्वाद्योरित्यर्थः । अननुगमादिति । एकरूपेण निवेशासम्भवादित्यर्थः एकव्याप्तेर्निर्वाहयितुमशक्यत्वादिति शेषः । तथा च घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटादिविशेषाभावकूटयोर्व्याप्तेः संयोगसामान्याभावसिद्धावनुपयोगित्वाद्यावत्संयोगविशेषाभावे संयोगसामान्याभावीयविशेषव्याप्तेश्चा निराकर्तव्यत्वान्नोक्तानुमानसम्भव इति भावः । ननु प्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्यव्याप्तेरग्रहेऽपि यथा यो यत्र प्रवर्तते स कार्यतया तज्जानातीत्याकारात् स्तनपानादिप्रवृत्तितद्विषयककार्यताज्ञानयोर्व्याप्तिग्रहात् गवानयनादिप्रवृत्तिलिङ्गेन गवानयनादिकार्यताज्ञानस्य सिद्धिः तथा प्रकृते संयोगीययावद्विशेषाभावे तत्सामान्याभावव्याप्तेर्व्यर्थविशेषणत्वादिना अग्रहेऽपि घटादिविशेषाभावकूटे तत्सामान्याभावव्याप्तिग्रहादेव संयोगीययावद्विशेषाभावे पक्षधर्मताज्ञानाद्गगनादौ संयोगसामान्याभावसिद्धिर्दुर्वारैव व्यतिरेकिहेतुकानुमिताविव सामान्यव्याप्त्यधीनविशेषसिद्धौ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमात् न च विशेषाभावान्तरे सामान्याभावान्तरव्याप्तिग्रहात्संयोगविशेषाभावेन तत्सामान्याभावसिद्ध्युपगमे यावत्त्वाद्यविशेषितकपिसंयोगादिप्रतियोगिकाभावे कपिसंयोगादिसामान्याभावव्याप्तिग्रहादेव संयोगादिप्रतियोगिकाभावेन तत्सामान्याभावसिद्धिसम्भवाद्यावत्त्वादिविशेषणमनर्थकं प्रकृतहेतुतुल्यानिखिलहेत्वन्तरेषु प्रकृतसाध्यतुल्यसाध्यव्याप्तिग्रहापेक्षायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वात् तादृशसकलहेतुसाध्यानां युगसहस्रेणासर्व-

ज्ञैर्ज्ञातुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । उपस्थितयावत्तादृश-
हेतुषु तादृशतत्तत्साध्यव्याप्तिग्रहापेक्षया सामञ्जस्यात् ता-
वन्मात्रापेक्षायाश्च तत्तत्साधनधर्मिकतत्तत्साध्यव्याप्तिग्रहाभाव-
विशिष्टतत्तत्साध्यसाधनोपस्थितेरनुमितिप्रतिबन्धकतया सूपपा-
दत्वात् एवं सति यावत्त्वविशेषणानुपादाने जात्यादिविशेष-
घटत्वाद्यभावे जात्यादिसामान्याभावव्यभिचारोपस्थितिदशायां
संयोगादिसामान्याभावसाधनासम्भवेन तादृशविशेषणसार्थ-
क्यात् गगनाद्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणनिरुक्तधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकयत्किञ्चिदभावकं यद्यत्स्वं तदन्यो यो धर्मः स
तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक इत्येतादृशोक्तसामान्यव्याप्ति-
स्थलाभिषिक्तव्याप्त्यैव वा संयोगत्वादौ गगनादिनिष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं साधनीयं तत्रानुमाने उपाधिमाह एकावच्छे-
देनेति । अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावाधिकरणत्वस्य उपा-
धित्वादित्यर्थः यथाश्रुते गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगाभावा-
धिकरणताया व्याप्यवृत्तितया ऽवच्छेदकविरहेण उपाधेः सा-
ध्यव्यापकत्वानिर्वाहात् । न च गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगा-
भावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तित्वेपि गुणत्वाद्यवच्छिन्नत्वमा-
वश्यकमन्यथा ऽधिकरणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानासम्भवेन गु-
णादौ तदभावग्रहासम्भवादितिवाच्यं द्रव्यनिष्ठयावत्संयोगा-
भावाधिकरणताया अपि द्रव्यत्वादिरूपैकावच्छिन्नतयोपाधेः
साधनाव्यापकतानिर्वाहाय सप्तमीनिर्देश्यं यदव्याप्यवृत्तित्व-
निर्वाहकं विलक्षणमवच्छेद्यत्वं तस्यैव विवक्षणीयतया गु-
णादिनिष्ठसंयोगाद्यभावाधिकरणतायां तादृशावच्छेद्यत्वविरहेण
साध्यव्यापकताया यथाश्रुते दुरुपपादत्वात् । अथैवं कपि-
संयोगादिसामान्यस्य मूलाद्यवच्छेदेनाभाववति कपिसंयोगा-
दिमद्वृक्षादौ अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वविरहेण सा-
ध्योपाध्योर्न सामान्यव्याप्तिनिर्वाहः । अत्र केचित् अवच्छि-
न्नत्वैकावच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयाभाववद्यावद्विशेषाभाववत्त्वमिहो-
पाधित्वेनाभिमतं गुणे यावद्विशेषाभाववत्त्वमवच्छिन्नत्वाभा-
वेनोक्तोभयाभाववत् कपिसंयोगवति वृक्षे कपिसंयोगीययाव-
द्विशेषाभाववत्त्वं मूलाद्येकावच्छेदकावच्छिन्नमिति तदनवच्छि-

न्त्वाभावादुभयाभाववदिति नोक्तोपाधिसाध्ययोः सामान्यव्याप्तिभङ्गः। अथ वृक्षादिनिष्ठानां यावत्कपिसंयोगविशेषाभावाधिकरणतानां नैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सम्भवति वृक्षाद्यवृत्तिकपिसंयोगादिव्यक्तीनां ये ऽभावास्तेषां वृक्षादौ व्याप्यवृत्तितया तन्निष्ठतदधिकरणतानामनवच्छिन्नत्वात् न च व्याप्यवृत्त्यधिकरणतानामनवच्छिन्नतया अन्यासां चैकावच्छेदकावच्छिन्नतया सर्वास्वेव तासु उभयाभावो ऽक्षत इति वाच्यम्। एवं सति पक्षनिष्ठसंयोगव्यक्तीनां दिग्देशविशेषाद्यवच्छिन्नानां यावन्तोऽभावाः पक्षनिष्ठतावन्निरूपिताधिकरणतानां सर्वासामेकावच्छेदकविरहेपि द्वित्रादीनामवच्छेदकैक्यसम्भवेन सर्वास्वेव तादृशतादृशावच्छेदकमादायैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सम्भवतीत्युभयाभावसत्त्वादुक्तोपाधेर्यावत्संयोगाभावरूपसाधनव्यापकतापत्तेः स्वसमानाधिकरणयावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपत्वे च वृक्षादिनिष्ठमूलाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाद्यभावाधिकरणतास्वपि न तथात्वसम्भवस्तत्समानाधिकरणव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगाभावाद्यधिकरणतानामपि तादृशयावदधिकरणतान्तर्गतत्वात्तदवच्छेदकस्य चाप्रसिद्धत्वादिति चेन्न एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य स्वसमानाधिकरणकिञ्चिदवच्छिन्नयावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपस्य विवक्षितत्वेनानवच्छिन्नाधिकरणताभिः सहावच्छिन्नाधिकरणतानामेकावच्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेपि क्षतिविरहात्। अथवा यावद्विशेषाभाववत्त्वमित्यनेन यावत्तदीयविशेषाभावत्वावच्छिन्ननिरूपितमेकाधिकरणत्वं विवक्षितं न तु तत्समुदायः एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं च एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वं न त्वभिन्नावच्छेदकत्वं वृक्षावृत्तिसंयोगानां वृक्षनिष्ठाभावा यद्यपि व्याप्यवृत्तयस्तथापि अव्याप्यवृत्तिसाधारणयावत्त्वेन तेषामव्याप्यवृत्तित्वात्तत्साधारणयावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणता एकमात्रवृत्तितत्तन्मूलत्वाद्यवच्छिन्नतत्तन्मूलादिरूपावयवावच्छिन्नेति तत्रोभयाभावो ऽक्षत इति न साध्योपाध्योः सामान्यव्याप्तिभङ्गः पक्षनिष्ठसंयोगसामान्यीययावद्विशेषाभावाधिकरणता च न प्रत्येकावच्छेदकावच्छिन्ना मूले वृक्षो यावत्संयोगा-

भाववान् इत्यादिप्रतीतिविरहात् अपि त्वनुगतरूपावच्छिन्नतदव-च्छेदकावच्छिन्ना यावत्संयोगाभाववद्गगनमितिप्रत्ययात् एक-रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोग्यभावाधिकरणतावच्छेदकत्वविरोधात् ए-कस्यापि विशेषरूपसामान्यरूपाभ्यामुभयावच्छेदकत्वोपगमात् तथा च वृक्षनिष्ठसंयोगविशेषाभावानां यावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकर-णता न निरुक्तैकावच्छेदकावच्छिन्नत्ववतीति तस्या उक्तोभयवत्त्वा-दुपाधेः साधनाव्यापकत्वमिति वदन्ति । वस्तुतस्तु अनवच्छिन्नया-वद्विशेषाभाववत्त्वमेवोपाधिः तादृशोपाधिना साध्यस्य सामान्य-व्याप्तिविरहेऽपि संयोगसामान्याभावरूपपर्यवसितसाध्यव्यापकतया तादृशोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमव्याहतं तादात्म्येन सा-ध्यवतोऽप्युपाधिव्याप्यतया तादृशोपाध्यभावेन संयोगसामा-न्याभावरूपसाध्यवद्भेदो ऽन्यत्राप्रसिद्धोऽपि साधयितुं शक्यत एव अभावसाध्यकव्यतिरेकिणि प्रतियोगिमात्रप्रसिद्धेरपेक्षितत्वात् उपाध्यभावेन साध्याभावसाधनं तु न सम्यक् संयोगरूपस्य तस्य साधने सिद्धसाधनात् पक्षावृत्त्युपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये पक्षावृत्तित्वसाधनात्सत्प्रतिपक्षनिर्वाह इति केचित् । सिद्धसा-धनादितः साध्याभावसाधनासम्भवेऽपि प्रतियोगिवैयधिकर-ण्याघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकतया गृह्यमाणोपाधितावच्छे-दकावच्छिन्नाभाववत्त्वाज्ञानात्पक्षे साध्यानुमितिप्रतिरोध एवेति सारम् । अथवा प्रतियोग्यधिकरणत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसामान्या-भावरूपसाध्यव्यापकतया एकावच्छेदेनेत्यादेर्यथाश्रुतस्यैवोपाधि-तानिर्वाहः यत्र प्रतियोगिमति यस्य सामान्याभावस्तत्रैका-वच्छेदेन तस्य यावद्विशेषाभाववत्त्वनियमेन सुग्रहत्वात् गु-णादावेकावच्छेदेन यावद्विशेषाभावासत्त्वेऽपि तत्र प्रतियोग्य-सत्त्वेनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाक्षतेश्च । द्रव्ये च प्रतियोगिम-त्त्वविशिष्टयावत्संयोगविशेषाभावाधिकरणे एकावच्छेदेन तदी-ययावद्विशेषाभावासत्त्वात् प्रतियोगिमत्त्वरूपावच्छेदकविशिष्टसा-धनाव्यापकत्वं तस्य वृक्षादिवृत्तिकपिसंयोगादिविशेषाभावा-धिकरणताकूटान्तर्गतकतिपयाभावाधिकरणतानामनवच्छिन्नत्वेऽपि तत्कूटस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं पूर्ववदुपपादनीयम् । अथ एतादृशोपाधेर्व्यभिचारोन्नायकत्वं न सम्भवति प्रकृतसाध्य-

व्यापकस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्व-स्याप्रसिद्धेः द्रव्ये तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्यावच्छिन्नत्वेपि एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात् गुणे च तस्यावच्छिन्नताया एवाभावात् प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामान्याभावव्या-पकस्य तदीयैकावच्छेदकावच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वस्य प्रसि-द्धत्वेपि तदभावेन प्रकृतसाध्यवद्भेदसाधनं न सम्भवति प्र-कृतसाध्याव्यापकत्वात् प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामा-न्याभाववद्भेदश्च कपिसंयोगादिरूपप्रतियोगिशून्ये हेतुमति साध्य-मानो न कपिसंयोगादिसामान्याभाववद्भेदपर्यवसायी तत्र प्र-तियोगिमद्भेदस्याबाधात् प्रतियोगिमति चैकावच्छेदकावच्छिन्न-तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वसत्त्वेन तद्वत्त्वाभावादिहेतोरसिद्धिरि-ति न व्यभिचारोन्नयननिर्वाह इति चेत् । मैवं कचिद्द्रव्ये ज-लादिसंयोगवति तत्सामान्याभावस्य सत्त्वे एकावच्छिन्नतदी-ययावद्विशेषाभावसत्त्वात्तदीयप्रतियोगिमत्त्वविशिष्टतत्सामान्याभा-वव्यापकैकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वं यत्र च द्रव्ये सर्वावयवावच्छेदेन भिन्नभिन्नाः जला-दिसंयोगा वर्तन्ते यावत्तद्विशेषाभावरूपहेतुमति तत्रैकावच्छेद-कावच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वरूपोपाध्यभावे प्रतियोगिमत्त्व-विशिष्टतत्सामान्याभाववद्भेदस्य सिद्धौ बाधकाभावात् प्रतियो-गिमति तत्र विशेष्यवद्भेदपर्यवसानेन व्यभिचारसिद्ध्या सामा-न्यव्याप्तिभङ्गात् संयोगत्वे गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-दकत्वसाधकानुमानौपयिकदर्शितव्याप्तावपि एकावच्छेदकावच्छे-द्यत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभा-वाधिकरणताशून्यगगनादिकं यद्यत्तदन्यत्वस्योपाधित्वं बोध्यम् । एतेनेति अनवच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वेनेत्यर्थः । इति विशेषव्याप्त्युपष्टम्भमनुमानं परास्तं दूषणान्तरमप्याह व्य-र्थेति तन्मते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयितया ऽभा-ववत्त्वस्यैव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वेन इतरांशस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः नन्वभावादित्येव हेतुरस्त्वित्यत आह अप्रयोजकत्वादिति व्याप्तिग्राहकतर्कशून्यत्वादित्यर्थः । विशेषव्याप्तौ उपाध्यन्तरमपि सुलभमित्याह निर्गुणत्वादेरिति । आदिना निष्परिमाणत्वादेः

परिग्रहः यद्यद्धर्माश्रयानवच्छेदकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावावच्छेदकमिति व्याप्त्युपष्टम्भं वृक्षत्वादेः संयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वसाधकमनुमानमाशङ्क्य निराकुरुते न चेति । गुणाद्यनवच्छेदकेति । गुणत्वाश्रयानवच्छेदकेत्यर्थः । तदभावेति गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावेत्यर्थः तथा च गुणत्वाद्यवच्छिन्नस्यापि अव्याप्यवृत्तितापसङ्ग इति भावः । घटादौ द्रव्यत्वावच्छेदेन घटत्वाद्यभावप्रसङ्गो घटत्वादेर्व्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तदनवच्छेदकत्वरूपापादकाप्रसिद्धेर्न सम्भवतीति नाभिहितः । गुणत्वाद्याश्रयस्य संयोगादेरवच्छेदकप्रसिद्ध्या न गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वापादकाप्रसिद्धिरिति भावः । ननु यद्धर्माश्रयानवच्छेदकमित्यत्र यत्पदेन अव्याप्यवृत्त्यवृत्तिधर्मो विवक्षितः गुणत्वादेश्च व्याप्यवृत्तिरूपादिवृत्तितया तदाश्रयानवच्छेदकत्वस्य न तदवच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वापादकता इत्याशङ्क्य वृक्षत्वादौ संयोगत्वाश्रयानवच्छेदकत्वरूपसंयोगत्वावच्छिन्नाभावसाधकहेतोरसिद्धिमाह यथा चेति । दण्डनिष्ठघटकारणताघटकतदव्यवहितपूर्वकालसम्बन्धस्येत्यर्थः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपीति दण्डत्वं तत्सामान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपीत्यनेन दण्डत्वं प्रत्येकातिप्रसक्तमिति सूचितमेवमग्रेपि । तत्सामान्येति घटपूर्ववर्तितात्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । प्रत्येकातिप्रसक्तत्वेपि अवच्छेद्यतावच्छेदकानुगतरूपावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तस्यावच्छेदकत्वम् । अन्यथा घटकारणतावच्छेदकत्वमेव तस्य भज्येतेतिभावः । ननु दण्डत्वस्य घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं न घटनियतपूर्ववर्तितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमपि तु तदव्यवहितपूर्वकालनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपपारिभाषिकमेव तच्चातिप्रसक्तेऽपि निराबाधमेव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताया एवावच्छेद्यानतिप्रसक्तत्वनियतत्वादिति प्रत्येकातिप्रसक्तस्य सामान्यानतिप्रसक्तत्वेन सामान्यरूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वे दृष्टान्तान्तरमाह वह्निसामानाधिकरण्यस्येति । प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि धूमत्वं तत्सामान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । तत्पदेनात्र वह्निसामानाधिकरण्यपरामर्शः धूमत्वस्य तदनवच्छेदकत्वे तस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वं नोपपद्येत न च व्याप्यतावच्छेदकत्वमपि स्वविशि-

पृव्यापकसाध्यकत्वरूपं पारिभाषिकमेव तच्चातिप्रसक्तसाधारणमिति न दृष्टान्तसङ्गतिरिति वाच्यं साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं व्याप्तिस्तत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः अत एव यत्र व्यर्थविशेषणघटितनीलधूमत्वादिना हेतुता तत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिति प्राचीनमतानुसारेणैतदभिधानात् अन्यथा पुनः स्वरूपसम्बन्धरूपकारणत्वप्रतियोगित्वादिनिरूपितमनुगतधर्मनिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं दृष्टान्तविधया बोध्यं संयोगसामान्यस्य संयोगत्वरूपावच्छेद्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्य सुवचत्वाच्चेति प्रत्येकसंयोगादिव्यक्त्यतिप्रसक्तस्यापि द्रव्यत्वादेस्तद्रूपावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वादिति भावः । यद्यप्येवमपि प्रमेयत्वादेः संयोगसामान्यातिप्रसक्तत्वेन तत्सामान्यावच्छेदकत्वाप्रसक्त्या उक्तव्याप्तिबलात्तदवच्छेदेन संयोगसामान्याभावासिद्धिन शक्यते वारयितुं तथापि प्रतियोगिमत्सम्बद्धदेशकालयोरेव प्रतियोग्यनवच्छेदकयोरभावावच्छेदकत्वनियमस्तयोरेव तदनुभवात् न तु प्रतियोग्यनवच्छेदकमात्रस्य मानाभावादित्यत्र तात्पर्यं द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्य कालभेदाद्यवच्छेदेन स्वयमनुपदं व्यवस्थापनीयतया सम्प्रदायविद इत्यनेनास्वरसो दर्शितः ।

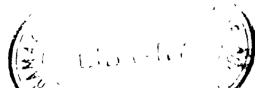
(टी०) नवीनास्तूत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावो वर्तते तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य इह पर्वते नितम्बे हुताशनो न शिखरे इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्वाच्च । एवं प्रतियोगिमतोरपि कालदेशयोर्देशकालभेदावच्छेदेन तदभावः । तथा च तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तत् नोपादेयं च सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदादित्यपि वदन्ति ।

(गा०) गुणस्य सामान्याभावो वर्तत इत्यन्वयः। ध्वंसप्रागभावयोर

त्यन्ताभावविरोधिताया निराकृतत्वादिति भावः । एतेन तदवच्छेदेन संयोगादिसामान्याभावोऽपि सुवच इति व्यापकधर्मावच्छिन्नाभाववति व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वनियमादिति सूचनं न चोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रागभाव एव न तु तत्सामान्यात्यन्ताभावोऽपि मानाभावादिति वाच्यं तदा तत्र जन्यैकत्वहेतुभूतस्य एकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यावश्यकतया तस्यैव स्वसमनियतगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपतया विवादायोगात् संयोगादिसाध्यकनित्यद्रव्यमात्रवृत्तिहेतुस्थले व्यावृत्तिदानायाह प्रलयेति । महाप्रलयस्य जन्यभावानधिकरणतया तदानीं संयोगाद्यसत्त्वादितिभावः । तदानीं च गगनादौ नित्यैकत्वपरिमाणादिसत्त्वेन गुणसामान्याभावस्यासत्त्वात्संयोगस्येत्युक्तम् । अत्र च प्रमाणं महाप्रलये गगने न संयोग इत्यादिप्रामाणिकव्यवहार एव तादृशव्यवहारस्य ध्वंसावगाहित्वे ऽतिप्रसङ्गाद्व्यवहारानादरे चातीन्द्रियगगनादौ गोत्वाद्यभावस्याप्रामाणिकतापत्तेः प्रत्यक्षासम्भवात् अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् वह्निमान् धूमादित्यत्रापि व्यावृत्तिदानायाह तथेति । दहनस्य दहनत्वावच्छिन्नस्य प्रतीतिरित्यर्थः द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वादित्यत्र हेतुः प्रत्यक्षप्रमाणमुक्त्वा युक्तिमप्याह वृत्तेरिति । संयोगरूपसम्बन्धस्येत्यर्थः । वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्य संयुक्तस्य तत्सम्बन्धेन व्याप्यवृत्तितायाः असम्भवितत्वादिति । अयमाशयः सम्बन्धिसत्तायाः सम्बन्धाधीनत्वाद्यदवच्छेदेन सम्बन्धो नास्ति तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावसत्त्वमावश्यकं संयोगादेः सम्बन्धस्य समवायस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि न संयोगादेर्व्याप्यवृत्तिता गुणादौ समवायसत्त्वेऽपि संयोगाद्यसत्त्ववत्संयोगाद्यनवच्छेदकावच्छिन्ने संयोगादिमति तत्समवायसत्त्वेऽपि तदभावोपपत्तेरिति । केचित्तु वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तित्ववत् वृत्तेर्व्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽपि व्याप्यवृत्तित्वं युक्तितौल्यात् संयोगादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायोऽपि न व्याप्यवृत्तिरित्याहुः । वह्निमान् धूमादित्यादौ कालविशेषावच्छेदेन हेतुमति वर्तमानं साध्याभावमादाय घटत्ववान् कालत्वादित्यादौ पटाद्यवच्छेदेन काले वर्तमानं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय च व्यावृत्तिदानायाह

एवमिति । प्रतियोगिमतो देशस्य प्रतियोग्यनधिकरणकालावच्छेदेन प्रतियोगिमतः कालस्य च प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेनाभाववत्त्वमित्यर्थः । तत्तत्साध्यकेति गुणत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वाद्यव्याप्तिवारणायेत्यर्थः तत् असमानाधिकरणान्तम् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तेरप्रसिद्ध्या तद्घटितैव व्याप्तिः व्याप्यवृत्तिसाध्यके तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपस्थितिदशायामपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहादनुमित्युत्पत्त्या प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितापि व्याप्तिरस्ति प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिरुभयत्रैव प्रसिद्धानुमितिप्रयोजिका चेत्याशयेन मूलकृतस्तदुपादानमित्याह नोपादेयमिति । व्याप्यवृत्तिसाध्यके सार्वत्रिकमुपादानं प्रतिक्षिप्तं न त्वनुपादानस्य सार्वत्रिकत्वमुक्तं व्याप्यवृत्तेरपि साध्यस्याव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानादेवानुमित्युपगमात् व्याप्यवृत्तिसाध्यके सर्वत्र तादृशविशेषणोपादानानियमः तदघटिताया अपि व्याप्तेः सर्वत्रानुमित्यौपयिकत्वात् अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तु सर्वत्र तदुपादाननियम एव तदघटितव्याप्तेरप्रसिद्धेरिति वार्थः व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वं च स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वं सत्तावान् द्रव्यत्वात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादिकं च न तथा अतस्तत्र साध्यवति कालात्मादौ कालिकदैशिकविशेषणताभ्यां तदभावसत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्याविशेषितहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य साध्ये ऽसत्त्वेन व्याप्तेः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितत्वनियमेऽपि न दोषः । केचित्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वं यथाश्रुतमेव हेतुमत्यभावस्य न दैशिकविशेषणतया वृत्तिर्विवक्षणीया अतो हेतुमति कालादौ कालिकविशेषणतादिना साध्याभावसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः भावस्यापि अभावत्वेन दैशिकविशेषणतया वृत्तिः प्रामाणिकी अतो नाभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः यादृशप्रतियोगितानिरूपकाभावत्वविशिष्टस्य दैशिकविशेषणतया हेतुमति वृत्तिस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभाववान

आत्मत्वादित्यादावव्याप्तेर्निरासः तत्राकाशाभावस्याकाशाभावत्वे-
नैव देशिकविशेषणतया आत्मनि वृत्तिर्न तु उक्तसाध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन आत्मनि तादृशाभावाभावो नास्तीत्यप्रती-
तेः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि संयोगाभाववान्नित्यगुणत्वादित्यादावनु-
त्यौपाधिकद्विविधव्याप्तेः सम्भवेन सर्वथैवेत्युक्तं तावताप्यव्याप्यवृ-
त्तिसाध्यकेऽपि क्वचित्तदघटितव्याप्तेः सम्भव इति सूचितमि-
त्याहुः । यत्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यके ऽव्याप्यवृत्तित्वग्रहाविषयसा-
ध्यके सर्वथैवासमानाधिकरणान्तस्यानुपादेयतया तत्र लाघवेन
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तेरेवानुमानाङ्गतास्वीकारादि-
ति व्याख्यानं तदसत् । तत्रापि शब्दादिना प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण्यघटितव्याप्तेरेव यदा ग्रहस्तदा ऽनुमितेरुत्पादाय तादृ-
शव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वस्योपगन्तव्यत्वात् अन्यथा यादृशव्यतिरे-
किसाध्ये न केवलान्वयित्वभ्रमः तादृशसाध्यके लाघवेन सा-
ध्याभाववदवृत्तित्वमात्रस्यैव व्याप्तित्वोपगमप्रसङ्गात् केवलान्व-
यिनो यस्य साध्यस्य न व्यतिरेकित्वभ्रमविषयता तत्साध्यके
हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणपरित्यागस्यापि प्रसङ्गाच्च । यत्तु
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येत्यत्र प्रतियोगिपदं स्वप्रतियोगिपरम-
वश्यं वाच्यम् अन्यथा प्रतियोगित्वस्य सामान्यरूपेण केवलान्व-
यितया प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः तथा
च स्वपदस्य तत्तदभावपरतया तत्तदभावप्रतियोग्यसामानाधि-
करण्यविशिष्टत्वेन हेतुमदवृत्तीनां तत्तदभावव्यक्तीनां प्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावकूटज्ञानम् अनुमितिकारणं वाच्यं ता-
दृशं च ज्ञानमसर्वज्ञस्य दुर्घटम् । अतः प्रतियोगिपदस्य प्रकृत-
साध्यार्थकतया साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभाववि-
शिष्टः सन् हेतुमदवृत्तिरभाव एवानुगतरूपेण निवेश्यः सद्धेतौ
सर्वेषामेव हेतुसमानाधिकरणाभावानां सर्वत्र हेत्वधिकरणे
साध्यसमानाधिकरणतया साध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य
हेतुमदवृत्तित्वं न प्रसिद्ध्यतीति साध्याभावनिष्ठत्वं साध्यसा-
मानाधिकरण्ये विशेषणं सद्धेतौ सर्वत्र साध्याभावभिन्नाभावे
तत्प्रसिद्धिसम्भवः व्यभिचारिणि च व्यभिचारनिरूपकाधिक-
ण एव साध्याभावे साध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टतया

हेतुमद्वृत्तित्वमिति साध्याभावस्यापि लक्षणघटकतया नाति-
व्याप्तिः संयोगेन प्रमेयसाध्यकसद्धेतौ साध्याभावातिरिक्ता-
भावाप्रसिद्ध्या हेतुमति साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्या-
भावविशिष्टाभावासिद्धिरिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनि-
ष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्याभावो निवेशनीयः एवं च व्या-
प्यवृत्तिसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठसामा-
नाधिकरण्याप्रसिद्ध्या ईदृशव्याप्तिर्न प्रसिद्ध्यतीति तत्साध्यके
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटितैव व्याप्तिरित्युक्तं नोपादेयं
चेत्यादिनेति। तदपि न सामानाधिकरण्यविशेषणीभूतसाध्याभावे
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशे प्रयोज-
नाभावाद्व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभाव एव
साध्यसामानाधिकरण्यप्रसिद्ध्या तत्राप्युक्तव्याप्तिप्रसिद्धेः। परे तु
ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वे प्र-
तियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां तदसमानाधिकर-
ण्याविषयकादेव हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानादनु-
मितिरुपेयेत इत्यनुपपन्नमत आह नोपादेयञ्चेति। व्याप्य-
वृत्तिसाध्यके अनुमितिपूर्वमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाविषयसाध्यके स-
र्वत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यं नोपादेयम्। अनुमितिप्रयोजकव्या-
प्तिशरीरे न निवेशनीयं। तत्र तदघटितव्याप्तिज्ञानमेव हेतुः।
सर्वथैवेत्यनेन यत्साध्यके कदाचिदनुमितिपूर्वं साध्ये हेतुमत्य-
व्याप्यवृत्तित्वज्ञानं तत्र तदनुमितिनिर्वाहाय प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण्यमुपादायापि व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वमुपेयं वक्ष्यमाणरी-
त्या व्याप्तेरनुगमाच्च व्यभिचार इति सूचितं। साध्यभेदेत्युपलक्षणं
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशाभेदेनैकसाध्यकेऽप्यनुमि
तिप्रयोजकव्याप्तिभेदोपगमोऽपि बोद्धव्य इतिव्याचक्रुः। व्याप्य
वृत्तिसाध्यकस्थले द्विविधा व्याप्तिर्न त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यके इति सा
ध्यभेदेन व्याप्तिभेदाभावो न सम्भवतीत्यत आह साध्यादिभेदेनेति
साध्यतावच्छेदकादेर्विशिष्य व्याप्तिघटकतया तद्भेदे तद्भेदस्याव
श्यकत्वादित्यर्थः॥

यद्यपि जात्यादौ गुणकर्मान्यत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षित
स्य सत्त्वादेर्व्याप्तिरस्त्येव गुणादौ तदुपलक्षितसत्त्वाद्यनुमिते

प्रमात्वादिति तत्र तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वीकारे सल्लिङ्गकपरामर्शादपि भ्रमः स्यादिति तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिगुणादिवृत्तिहेतोर्न स्वीकर्तुं शक्यते ऽतः साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्तं निवेश्य तत्र तादृशातिव्याप्तिं वारयति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं चेति ॥

(दी०) प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं तेनायं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेः भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । न चोभयत्वमेकविशिष्टापरत्वं विशिष्टं च केवलादन्यदिति तदभावो मनसि सहजत एव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इति वाच्यम् उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न वा तदवच्छिन्नाभावः तदवच्छिन्नाभावान् । वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणमूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यं तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वान्नात्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्वारत्वात् ।

(गा०) न च तत्रापि व्याप्तिस्वीकारे क्षतिविरहः गुणो गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावानित्यादौ तादृशव्याप्तिसत्त्वेऽपि बाधेनैव हेतोर्दुष्टत्वोपपत्तेः द्रव्यपक्षकतादृशसाध्यकजात्यादिहेतोश्च समीचीनताया एवोपगमे क्षतिविरहात् बाधानवतारदशायां च गुणादौ जात्यादिलिङ्गकविशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिर्भ्रमरूपा प्रमात्मकसल्लिङ्गकपरामर्शादपि स्वीक्रियते अत एव गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाधानवतारदशायां प्रमात्मकपरामर्शाद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिनी भ्रमानुमितिर्मणिकारेणाप्युपगम्यत इति वाच्यं भ्रमानुमितिजनकपरामर्शस्य भ्रमत्वसम्भवे तदुपादानमावश्यकमित्याशयात्

गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ परामर्शस्य कथञ्चिदपि भ्रमत्वासम्भवेनागत्या तत्र प्रमात्मकपरामर्शादुभ्रमानुमितिस्वीकाराद्गुणो विशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादिति विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितिस्थलमुपेक्ष्य गन्धप्रागभाववान् घटो गन्धवानित्यादिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितिस्थलमसिद्धिव्यभिचारासङ्कीर्णबाधोदाहरणत्वेनाभिहितवतो मणिकृतो ऽप्युक्तस्थले ऽव्याप्तिर्नास्तीत्याशय उन्नीयते । अथ विशिष्टनिरूपित एव समवायादिर्विशेष्याविरोधिनो विशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः शुद्धसमवायादेस्तथात्वे दण्डाद्युपलक्षितपुरुषादिमत्त्वविरोधिताहशपुरुषाद्यभावात्तदविरोधितद्विशिष्टपुरुषाद्यभाववैलक्षण्यानिर्वाहात् न च तदुपलक्षितपुरुषाद्यभावस्य स धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः अपि तु प्रतियोगितासमानाधिकरण एव प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव प्रतियोगिनि विशेषणत्वादताहशस्यैव चोपलक्षणत्वादिति ताहशाभावयोर्विशेष इति वाच्यम् उपलक्षणेन दण्डादिना व्यावृत्तप्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितायां पुरुषत्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रे तदवच्छेदकतायाः पर्याप्त्यसम्भवेन दण्डादेरपि तदवच्छेदककोटाववश्यमन्तर्भावात् अत एव पुरुषादिमात्रेण दण्डाद्युपलक्षितपुरुषाद्यभावस्य न विरोधः तदवच्छिन्नाभावस्यैव तद्विशिष्टाभावत्वे सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वायुत्वादित्यादौ ग्रन्थकृतां कूटघटितलक्षणातिव्याप्तिदानमपि विरुध्येत पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभावस्य वाय्वादौ सत्त्वेन वायुत्वादेस्तत्र साध्ये सद्धेतुत्वात् तथा च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्याविवक्षायामपि नातिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन गुणादेर्विशिष्टसत्तानधिकरणत्वादिति चेन्न विशिष्टनिरूपितसम्बन्धस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सर्वत्र न सम्भवतीति प्रागुक्तत्वात् अगत्या विशिष्टाभावप्रतियोगिता विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता उपलक्षिताभावप्रतियोगिता तु दण्डादिरूपावच्छेदकोपलक्षितविशेष्य एव पर्याप्तेत्युपगम्य तयोर्विशेषस्योपपादनीयत्वात् विशिष्टस्यातिरिक्ततामते विशिष्टसत्ताभावः सहजत एव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्युभयसाध्यकानुसरणम

नातिप्रसङ्ग इति हेतुमति विशिष्टाभावादेः शुद्धप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि विशिष्टप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण न भ्रमानुमितिजनकपरामर्शस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावगाहिपरामर्शस्यानुमितिहेतुतया उक्तसाध्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि नातिप्रसङ्गाप्रसक्तिः ।

ननु मूर्तत्वादिहेतौ भूतत्वादिविशिष्टमूर्तत्वत्वादिरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्यैव व्याप्तिर्न तु तदुभयवृत्तिबुद्धिविशेषविषयत्वरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्य तथा च विशिष्टसत्तातिरिक्ततामते विशिष्टसत्तादिसाध्यकजात्यादिहेताविव उक्तोभयसाध्यकमूर्तत्वादिहेतावपि यथाश्रुतप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याभिमानं न चेत्यादिना निराकरोति न चेति ।

सहजत एव प्रतियोगिपदस्य तत्त्वावच्छेदकाविशिष्टपरतां विनैव उभयत्वम् उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकं न विशिष्टत्वात् एकविशिष्टापरत्वात् अनतिरिक्तम् अभिन्नम् अतिरिक्तमित्यनुक्त्वा नानतिरिक्तमित्यभिधानम् । उभयपदार्थतावच्छेदकत्वावच्छेदेनातिरिक्तत्वलाभाय नञ्पदस्यानुयोगितावच्छेदकावच्छेदेनाभावबोधकत्वव्युत्पत्तेः तावता एकविशिष्टापरत्वमुभयनिष्ठव्यासज्यवृत्तिधर्मश्च उभयपदार्थतावच्छेदकमस्तु न तन्मात्रं वक्ष्यमाणानुपपत्तेः प्रकृते च उभयत्वमेकविशिष्टापरत्वमेवेति शङ्काव्युदासः । अत्र हेतुः वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति घटत्वपटत्वयोः सामानाधिकरण्यविरहेऽपि तत्रोभयव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः अन्यथा तत्रोभयव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । यद्यपि घटत्वपटत्वोभयमितिप्रतीतौ कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्य विषयतासम्भवः तथापि वाच्यत्वघटत्वोभयं समवेतमित्यादिप्रतीतिव्यवहारविरहेण उभयं समवेतमिति प्रतीतिव्यवहारयोः समवायिसमवेतत्वरूपवैशिष्ट्यविषयतायाः अभ्युपगन्तव्यतया घटत्वपटत्वोभयं समवेतमित्यादौ तादृशवैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या व्यासज्यवृत्तिधर्म एव विषय इति भावः । तथा च तदनुरोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्मविशेषस्य उभयव्यवहारविषयतायाः आवश्यकत्वे एकविशिष्टापरत्वस्य तथाव्यवहारविषयत्वमप्रामाणिकमिति न भूतत्वमूर्तत्वोभय-

वान् मूर्तत्वादित्यादावेकविशिष्टापरत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्व-प्रसक्तिस्तथा सत्यनुमितेरुभयवानित्याकारकतानुपपत्तेरिति नि-र्व्यूढम्। ननु मूर्तत्वाधिकरणे मनसि भूतत्वमूर्तत्वोभयं नास्तीति बुद्धेरेकविशिष्टपराभावावलम्बनेनैवोपपत्तिः मनसि प्रतियोगि सत्त्वेनोभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वादिति क्वचिदेकविशिष्टा-परत्वस्यापि उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वमावश्यकमित्यत आह नवेति। तदवच्छिन्नाभावः प्रत्येकाधिकरणवृत्तिरुभयव्यवहार-विषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावः तदवच्छिन्नाभावात् एकविशिष्टा-परत्वावच्छिन्नाभावात् नातिरिक्त इति विपरिणतेन सम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेनैव प्रतियोगिना ऽभावस्य विरोधादे-कस्याधिकरणेऽपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वे बाधका-भावात् इति भावः। एतेन मूर्तत्वस्य व्यासज्यवृत्त्युभयत्वावच्छिन्न-व्यभिचारितापि व्यवस्थापिता आवश्यकश्च एकाधिकरणे व्या-सज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नतदभावः अन्यथा समवायघटितसामानाधि-करण्येन घटत्वादिविशिष्टपटत्वाद्यप्रसिद्ध्या घटादौ समवायेन घटत्व-पटत्वोभयं नास्तीतिप्रतीतेरनुपपत्तेरतत्र समवायसम्बन्धतत्त्वरूपवैशि-ष्ट्यावच्छिन्नाभावस्यैव विषयतायाः स्वीकरणीयत्वात्। अन्यथा ए-ककालीनत्वादिरूपवैशिष्ट्यावच्छिन्नस्य घटत्वादेः समवायेन घटादौ सत्त्वेन तादृशप्रतीत्यनिर्वाहादित्याह वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयो रुभयत्वेनाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति। ननु तथापि व्यासज्य-वृत्तिनिरुक्तोभयत्वेन साध्यत्वे न मूर्तत्वस्य व्यभिचारिता सम्भवति एकप्रतियोगिप्रत्यपि अभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया मूर्त-त्वाधिकरणे मनसि उभयाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभा-वात् हेतुमति प्रतियोगिव्यधिकरणस्यैव साध्याभावस्य व्यभिचार-त्वात् व्यभिचारलक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधि-करण्यपर्यन्तस्यानिवेशादित्याशङ्कां निरस्यति न च तत्रेत्यादिना। व्याप्तिरेव व्याप्तिरिष्टैव तथात्वेऽपीति मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वेऽपीत्य-र्थः। उभयत्वेनेति उभयत्वविशिष्टवत्ताया मनस्यसत्त्वादित्यर्थः। तथा च तत्रोभयत्वविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितेर्भ्रमतया तत्प्रयो-जकहेतोर्न सद्धेतुत्वस्वीकारसम्भवः अत एव व्यभिचारलक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्तमेव निवेश्यमि-

ति भावः । एकाधिकरणे उभयान्वविशिष्टासत्त्वे मानमाह नात्रो-भयमितीति । अत्रोभयमिति प्रतीत्यभावो न हेतुतयोक्तः उभयत्वे-नैकस्य सत्त्वोपगमेपि उभयत्राधिकरणवृत्तितायास्तादृशप्रतीति-विषयतया एकस्मिन्नधिकरणवृत्तित्वाभावेन तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्व-स्यावश्यकत्वात्तादृशप्रमाविरहोपपत्तेः ।

ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्याभावविशेषणत्वे लक्षणे ऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं धूमाद्यधिकरणनिष्ठवह्न्यादिभेदस्य प्रतियोगिस-मानाधिकरणत्वेनैव साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छे-दकताया अकिञ्चित्करत्वात् इत्याशङ्कया साम्प्रदायिकोपदर्शि-तमत्यन्तपदप्रयोजनमाह अत्यन्तपदं चेति ।

(दी०) अत्यन्तपदं चात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसा-मानाधिकरण्यस्यात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभा-य अन्यथा सर्वस्यैवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तराभि-न्नत्वात्तद्भेदस्य च स्वस्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामाना-धिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः । सर्वेषामेवाभावानां हेतुसमाना-धिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणात्यन्ता-भावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वात् अभावसाध्यका-व्याप्तेश्चेति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्येति लाभायेत्यग्रिमेणान्वयः स्वं यस्य प्रतियोगिनो ऽत्यन्ताभावस्तादृ-शप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपर्यन्तस्याभावविशेषण[illegible]लाभायेत्यर्थः अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाः इति प्रतियोगितानवच्छे-दकेत्यत्र या प्रतियोगिता निविष्टा तत्रात्यन्ताभावत्वरूपानुयो-गितानिरूपकत्वविशेषणस्य लाभायेत्यर्थः । क्रमेण व्यावृत्तिमाह अन्यथेति सर्वस्यैवाभावस्येति हेतुसमानाधिकरणाभावत्वे-नोपादेयस्य सर्वस्य गोत्वाद्यभावस्येत्यर्थः स्वसमानाधिकरणाभा-वान्तरभिन्नत्वात् स्वं यस्य समानाधिकरणं तादृशघटत्वाभा-वभेदवत्त्वादित्यर्थः । स्वरूपानतिरिक्तत्वात् गोत्वाद्यभावरूपाधि-करणस्वरूपत्वादभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकर

णीभूताभावस्वरूपनेति सिद्धान्तादिति भावः। प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्य दुर्लभत्वापत्तेरिति। गोत्वाद्यभावानामत्यन्ताभावत्वनिरूपकगोत्वादिरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेपि स्वनिष्ठभेदत्वनिरूपकघटत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वनियमादिति भावः। न च भावस्वरूपस्यैवाभावस्य तादृशत्वं सुलभमिति वाच्यं तस्यापि स्वसमानाधिकरणभेदभिन्नत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात् भेदभेदस्याऽनवस्थाभयेनाधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात्। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशे सर्वत्र न तादृशाभावाप्रसिद्धिः किन्तु विशेषणताविशेषेण साध्यतास्थले तन्मतेऽभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य निवेश्यत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य तत्र निवेशेऽपि तत्रैव तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या। अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशेपि सर्वेषामेवाभावानां किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावादिरूपात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनियमात् तदसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धेः। यादृशप्रतियोगितेत्यादिना वक्ष्यमाणरीतेरनुसरणे प्रतियोगिन्यत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वनिवेशवैयर्थ्यमत्रास्वरसबीजमेव। हेतुसमानाधिकरणेति। हेतुसमानाधिकरणस्य भेदत्वनिरूपकाभावान्तररूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि विवक्षितात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यवान् गोत्वाभावादिर्घटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य तन्निष्ठस्वभेदाकस्य तस्य प्रतियोगित्वादित्यर्थः। अभावसाध्यकेति घटत्वाभावादिसाध्यकपटत्वादिसाधनेत्यर्थः। अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियो[illegible]तानिवेशेपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावप्रतियोगितावारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशाऽऽवश्ये एतद्विशेषणमनर्थकं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं निवेश्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववारणेपि सर्वेष्वेवाभावेषु उक्तरीत्याऽत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यापि सत्वेन प्रकृतप्रतियोगितावदसामानाधिकरण्यस्यैव निवेशनीयतया साध्यानिष्ठप्रतियोगिताश्रयासामानाधिकरण्यस्य सद्धेत्वधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावे ऽसत्त्वेनाव्याप्त्यप्रसक्तिरित्यस्वरसबीजम्॥

सम्प्रदायानुमतात्यन्ताभावत्वानिरूपकप्रतियोगितानिवेशपक्षे ऽतिव्याप्तिमाशङ्कते अथेत्यादिना ।

(दी०) अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रलयस्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् । संसर्गाभावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्दः तदा द्व्यनुकं यदाऽदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा यदा तस्याऽदृष्टं तदा तदीयं ज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः । द्व्यणुकत्वादेर्द्व्यणुकादिशून्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । न हि तयोः सामान्याभावत्ववादिमतेऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये तत्सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न प्रतियोगिमत इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वेऽविरोधात् । अन्यथात्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसङ्गात् । इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात् । तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् ।

(गा०) यदा गोत्वमिति कालिकसम्बन्धेन गोगोत्वयोर्हेतुसाध्यत्वलाभाय गोमानयं गोत्वादिति प्रतिज्ञाहेतू अनभिधाय कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिबोधकदाप्रत्ययघटितोदाहरणाभिधानमेवमग्रेपि । प्रलयस्येति व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणस्येत्यादिः ध्वंसवत्त्वेनात्यन्ताभावानधिकरणत्वादिति प्राचामनुमतं ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमादृत्य एतदेवाग्रे निराकृत्य समाधेयम् । अथ कालिकसम्बन्धेन ध्वंसादिमत्यपि काले अत्यन्ताभाववृत्तावविरोधः महाकालादौ समवायादिसम्बन्धेन अपात्यन्ताभावस्य सर्वानुमतत्वात् न च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगवात्यन्ताभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नगोध्वंसात्यन्ताभावरूपताया अत्यन्ताभावस्य त्रितयप्रतियोगिकत्वमङ्गीकुर्वाणैः प्रा-

चीनैरुपगमात् कालिकसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन गोध्वंसवति तत्सम्बन्धावच्छिन्नगवाभावत्तृत्तिर्न तेषामनुमतेति वाच्यम् । एवमपि कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्यपि तेन सम्बन्धेनात्यन्ताभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तावविरोधात् तेन सम्बन्धेन प्रलये वर्तमानमत्यन्ताभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात् अभावस्य सम्बन्धविशेषनिवेशे प्रयोजनाभावात् न च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येनाघटितापि व्याप्तिरनुमित्यौपयिकी तद्विशेषणानुपस्थितिदशायामप्यनुमितेरानुभाविकताया वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र चाभावस्य सम्बन्धविशेषोऽवश्यं प्रवेश्यः अन्यथा हेतुमति कालिकादिसम्बन्धेन वर्तमानं साध्याभावमादायाव्याप्तेरिति तादृशव्याप्तेरेवोक्तस्थले प्रमात्वप्रसङ्गपरोऽयं ग्रन्थ इति वाच्यं यत्र हेतुमति साध्याभावः कालिकसम्बन्धेन वर्तते तत्र प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्त्यैव सद्धेतुतानिर्वाहात् प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यागर्भव्याप्तिग्रहस्य तत्र भ्रमत्वोपगमे क्षतिविरहात्तादृशव्याप्तावप्यभावस्य सम्बन्धविशेषाप्रवेशात् । मेवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावप्यभ्रान्तस्यानुमितेरनुभवसिद्धा तदनुरोधेन भावसाध्यके दैशिकविशेषणताविशेषेण हेतुमद्वृत्तित्वगर्भाया अपि व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकता वाच्या तथा सति तादृशव्याप्तिप्रमामादायोक्तस्थले ऽनुमितिप्रसङ्गपरतया एतद्ग्रन्थस्य सामञ्जस्यात् न च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तावभावस्य सम्बन्धविशेषानिवेशादभावीयसम्बन्धविशेषागर्भप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्यभिचारग्रहविरोधित्वेनैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भतद्गर्भव्याप्ती अनुगमय्य तयोरेवानुमित्यौपयिकताया वक्तव्यतयाऽभावीयसम्बन्धविशेषघटितव्याप्तिग्रहस्य तादृशव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतया तादृशव्याप्तेर्नानुमित्युपयोगितानिर्वाह इति वाच्यं तादृशव्याप्तिसंग्रहायैवाभावीयसम्बन्धविशेषघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्यभिचारग्रहविरोधित्वेन व्याप्तीनामनुगमनीयत्वात् तावताप्यभावीयसम्बन्धविशेषाघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तेः संग्रहसम्भवात् एवं सत्यव्यावर्तकाभावीयसम्बन्धघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटि-

व्याप्तिज्ञानादपि अनुमितिः स्यादितिचेत् । इष्टमेवैतत् एवं
सति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भाभावीयसम्बन्धविशेषघटित-
व्याप्तिप्रमातोऽप्युक्तस्थले ऽनुमितिप्रसङ्गो दुर्वार इति चेत् का-
क्षतिरस्माकम् । वस्तुतस्तु दीधितिकृता स्वयं निष्कर्षणीयहेतुमति
प्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवेशकल्पे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वघ-
टितव्याप्तावभावीयसम्बन्धविशेषनिवेशस्य निष्प्रयोजनत्वेपि प्र-
तियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य हेतुमद्वृत्तितागर्भयथाश्रुत-
व्याप्तौ तदीयसम्बन्धविशेषनिवेशनमावश्यकम् । अन्यथा संयोगी
द्रव्यत्वादित्यादौ प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वविशिष्टस्यापि
संयोगाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणकालवृत्तितया
अव्याप्तिप्रसङ्गात् एकसम्बन्धेन एकाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्या-
न्यसम्बन्धेनाधिकरणान्तरवृत्तित्वात् प्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्याभावनिवेशकल्पेपि गुणादौ तद्विशिष्टस्य संयोगाद्यभावस्य का-
लिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वात् तत्कल्पेप्यव्याप्तेरावश्यकत्वात् न च
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य तस्य कालवृत्तित्वे प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य न तद्वृत्तित्वसम्भवः भावाभाव-
विशिष्टस्य एकाधिकरणवृत्तित्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववि-
शिष्टसंयोगाद्यभावस्यैव दैशिकविशेषणतयापि द्रव्यवृत्तित्वप्रसङ्गा-
दिति वाच्यं विरोधिनोर्भावाभावयोः कालिकसम्बन्धेनैकाधिकरण-
वृत्तितावत् भावाभावविशिष्टस्यापि कालिकसम्बन्धेन एकत्र वृत्तौ
विरोधाभावात् । यद्यपि अभावस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धानिवेशे
भावसाध्यके व्यभिचारिणि भावस्य दैशिकविशेषणतानभ्युप-
गमे ऽतिव्याप्त्या साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनि-
वेशे समवायसम्बन्धावच्छिन्नजात्यभावसाध्यके जातित्वादिहे-
तावव्याप्तिर्जात्यादिरूपहेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः
तथापि साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्ब-
न्धेन या साध्याभावस्य वृत्तिस्तदन्यहेतुमद्वृत्तेः प्रकृतप्रतियो-
गितानिरूपितानुयोगितावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति वृत्तेर्वा ऽभा-
वविशेषणत्वोपगमान्न दोषः उक्तस्थले हेतुमति काले कालविशे-
षवृत्तित्वविशिष्टानित्यस्यात्यन्ताभावस्य प्रसिद्ध्यातिव्याप्तिसङ्गतिः ।
अत्यन्ताभावत्वघटकानित्यत्वांशं परित्यज्य ध्वंससाधारणसंस-

र्गाभावत्वनिवेशे महाप्रलये गोत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकध्वंसोपगन्तृमते ध्वंसमादायोक्तस्थलातिव्याप्तिः शक्यते वा-
रयितुमित्याशङ्क्याह संसर्गाभावेति। दैशिकविशेषणतयापि ध्वंस-
स्य कालवृत्तित्वमित्याशयेनोक्तशङ्कासङ्गतिः अन्यथा ऽभावस्य
तादृशसम्बन्धेन वृत्तिनिवेशे ऽत्यन्ताभावमिव ध्वंसमादायाति-
व्याप्तेर्दुर्वारत्वात् न च प्रतियोग्यधिकरणमहाकाले गोध्वंसस्य
दैशिकविशेषणतासत्त्वेपि प्रतियोग्यनधिकरणप्रलये तस्य तादृश
सम्बन्धो ऽप्रामाणिक इति वाच्यं यदुपाधिविशिष्टस्य प्रतियो-
ग्यधिकरणत्वं तदन्योपाधिविशिष्टस्यैव महाकालस्य तदभावा-
धिकरणतया महाकालस्य दैशिकविशेषणतया ध्वंसवत्त्वे प्रल-
यात्मकोपाधेरपि तादृशसम्बन्धेन तदाधारताया आवश्यकत्वात्
अन्यथा प्रलये गौर्नास्तीति व्यवहारानुपपत्तेः। अथवा निष्कर्ष-
णीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यकल्पाभिप्रायेणेदं तत्कल्पे प्रयोजना-
भावादभावे वृत्तिविशेषानिवेशात्। न चाभावे वृत्तिविशेषानि-
वेशे कालिकसम्बन्धेन गवात्यन्ताभावस्यापि प्रलयवृत्तेः सं-
सर्गाभावमात्रपरत्वोक्तिविरोध इति वाच्यं प्रतियोगितावच्छे-
दककालिकसम्बन्धेन तत्प्रतियोगिनो ध्वंसस्य हेत्वधिकरणे
ऽबाधात् गवात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् ध्वं-
सस्य तत्प्रतियोगिनो ऽत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकदैशिक-
विशेषणतासम्बन्धेन काले ऽसत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यमक्षतमे-
व। यदा स्पन्द इति। अत्र च व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं खण्डप्रलयो
जन्यद्रव्यानधिकरणे तस्मिन् द्व्यणुकासत्त्वात् पुनर्द्व्यणुकोत्पत्त्यनुरोधे-
न परमाणूनां स्पन्दस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तथा च हेत्वधिकरणे तत्र
द्व्यणुकसामान्यध्वंसप्रागभावयोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः। द्व्यणु-
कनाशानुगुणक्रियाया उत्तरसंयोगनाश्याया अधिकरणे चरमपर-
माणुसंयोगनाशरूपमहाप्रलयपूर्वतृतीयक्षणे द्व्यणुकसामान्यध्वंस-
सत्त्वादत्राप्यतिव्याप्तिर्न विचारसहेत्यतो यदादृष्टमिति। ज्ञानत्व-
मात्रेण साध्यतायां प्रलये ईश्वरीयज्ञानसत्त्वादयं सद्धेतुरेवेत्यतो
जन्यमिति। नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति मते खण्डप्रलयेपि मु-
क्तात्मनि जन्यज्ञानसत्त्वात् सद्धेतुत्वं सम्भवतीति अतो दुख
वेति। जन्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुतया महाप्रलयाव्यवहितप्राक्क्ष

णेऽपि तज्जनकीभूतादृष्टस्याऽऽवश्यकत्वामिति तदा जन्यज्ञानत्व-
सुखदुःखत्वाद्यवच्छिन्नध्वंसमत्त्वान्नोपदर्शितस्थलयोरतिव्याप्तिः स-
म्भवतीत्यतः स्थलान्तरमाह यदा तस्येति। यदात्मसमवेतादृष्टं न
प्रलयजनकं स तत्पदेन विवक्षितः। व्यभिचारश्चाऽत्र खण्डप्रलये सुषु-
प्त्यादौ च बोध्यः। खण्डप्रलयनिष्ठद्व्यणुकादिध्वंसस्य द्व्यणुकत्वादिरू-
पसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासम्भवं व्युत्पादयति नही-
ति। तयोः ध्वंसप्रागभावयोः। सामान्याभावत्वमेतेपि सामान्यधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतेपि ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावाविरो-
धित्वमते न तयोस्तथात्वमित्येतत्सूचयितुं मतेपीति। एकविशेषेति।
एकविशेषप्रागभाववति न सामान्यावच्छिन्नध्वंसस्य विशेषान्तर-
ध्वंसवति न सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रागभावस्य संभव इत्यर्थः
अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकतया तत्कालीनध्वंसादि-
प्रतियोगिताशून्यानागतादिपदार्थसाधारणस्य तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः। यद्यप्येवं महाप्रलयवृत्त-
योपि गोध्वंसाः प्रत्येकमेकैकगोव्यक्तिमात्रवृत्तिप्रतियोगिता-
का इति न कस्यापि ध्वंसस्य प्रतियोगितायाः समनियतं
गोत्वं तथापि चरमध्वंसस्य यावद्गोप्रतियोगिकत्वोपगमे त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं गोत्वस्य संभवतीत्यभिप्रायेण संस-
र्गाभावत्वनिवेशे पूर्वोक्तस्थलमुपेक्ष्य द्व्यणुकादिसाध्यकस्पन्दादि-
हेतुकस्थले ऽतिव्याप्तिरभिहिता। वस्तुतस्तु ध्वंसप्रागभा-
वयोर्व्यधिकरणप्रतियोगिकत्वविरहाच्चरमगोध्वंसस्यापि यावद्गो-
प्रतियोगिकत्वं न संभवतीति ध्येयम्। विरोधिनः प्रतियोगि-
नो ऽधिकरणे काले एव चेदभावो वर्तेत तदा सुतरां ध्वं-
सप्रागभाववति काले प्रलयादावसौ वर्तेत इति सूचनार्थं
प्रतियोगिमत इवेति दृष्टान्तः। विरोधाभावात् बाधकाभावात्
तथा च हेत्वधिकरणे प्रलयादौ गोत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वान्नोक्त-
स्थले ऽतिव्याप्तिरिति भावः। न च प्रलये गोत्वाद्यवच्छिन्नाभा-
वो ऽप्रामाणिकः प्रत्यक्षायोगादनुमानस्याऽप्रयोजकत्वादिति वा-
च्यं प्रलये गौर्नास्तीति शब्दस्यैव प्रमाणत्वात् न हि तादृ-
शवाक्यस्याप्रामाण्यं कश्चिदुपैति न च ध्वंसादिरेव तत्र न-
ञर्थो नात्यन्ताभाव इति वाच्यम् अन्वयितावच्छेदकसमानाधिकर-

णप्रतियोगिताकाभावमात्रस्य नञा प्रतिपादने ऽतिप्रसङ्गात्तदवच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावबोधकताया एव तस्य व्युत्पन्नतया ऽत्यन्ताभ
वमात्रस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमते ध्वंसादेर्नञ
प्रतिपादनासम्भवात् । अन्यथा-प्रतियोगिमति तद्ध्वंसप्रागभाववा
च काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यात्यंताभावस्य
वृत्तौ अत्यन्ताभावस्य तादृशात्यन्ताभावस्य । कालमात्रावृत्तित्वे
दैशिकविशेषणतयेत्यादिः । ननु ध्वंसप्रागभाववति अत्यन्ताभा
वृत्तौ तस्य तदविरोधितावत् प्रतियोगिमति तद्वृत्त्या तस्य प्रतिय
ग्यविरोधिताप्यापद्येताविशेषादित्यत आह इयांस्त्विति । एकर
प्रतियोगिमतः कालस्य । देशभेदावच्छिन्नम् प्रतियोग्यनवच्छेद
देशावच्छिन्नम्। तथात्वम् दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन कालिकसम
न्धावच्छिन्नात्यन्ताभाववत्त्वं तथा च प्रतियोग्यभावयोरेकावच्छेदे
एकत्रावर्तमानत्वरूपविरोधित्वं तावताप्यक्षतमेवेति भावः । अप
स्य ध्वंसादिमतः । स्वरूपावच्छिन्नम् ध्वंसाद्यधिकरणतावच्छेदक
रूपावच्छिन्नम् तथात्वमित्यनुपज्यते । तथा च एकावच्छेद
एकत्र वर्तमानतया ध्वंसाद्यविरोधित्वमत्यन्ताभावस्येति भावः । न
काले वृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वे किं मानमत आह देशे कालस
वेति यथा देशे दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तौ कालस्या
च्छेदकत्वमिदानीमत्र गौर्नास्तीत्यादिप्रतीतिबलात् तथा कालिकस
म्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तावपि देशविशेषस्यावच्छेदकत्वं तथ
विधप्रतीतिबलादेव तादृशप्रतीतेः कालावच्छेदेन देशवृत्तिर्देशा
च्छेदेन कालवृत्तिर्वा विषय इत्यत्र विनिगमकाभावात् अवच्छेद
त्वाधिकरणत्वयोरेव समस्यर्थत्वादितिभावः । प्रतियोगिमत्य
काले गवात्यन्ताभावस्य वृत्तौ तस्यासमानाधिकरणान्तेन वा
णात् कथं तमादायोक्तातिव्याप्तिर्वार्यत इत्यत आह तच्छून्येति
प्रतियोगिशून्ये प्रलयादावित्यर्थः तदभावस्य—गवात्यन्ताभावस्य
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वा
सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामत एव प्रतियोगिसामानाधि
रण्याभावस्याऽभावविशेषणत्वात् अन्यथा संयोगी सत्त्वादित्यादा
तिव्याप्तिः तस्य व्याप्यवृत्तितापक्षे च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस
व निवेशनीयतया प्रलयादिवृत्तिगवात्यन्ताभावस्यान्यत्र प्रतियोगि

समानाधिकरणत्वेपि लक्षणघटकत्वाव्याघातादिति भावः ।

संसर्गाभावत्वतद्घटितात्यन्ताभावत्वयोर्व्याप्तिघटितत्वेनानवस्थामाशङ्कते न चेति । 31590

(दी०) न च संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ताभावः । संसर्गाभावत्वं च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं जन्यताघटकनियमघटितमिति वाच्यम् । तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्य तत्र घटकत्वात् । एवं नियमान्तरस्यात्र प्रवेशेऽपि न क्षतिः वक्ष्यते च नियमाघटितमपि संसर्गाभावादिलक्षणमनुपदमेव च विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च ।

(गा०) संसर्गाभावविशेषः सदातनसंसर्गाभावः । संसर्गारोपः तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेन प्रतियोग्यारोपः । तद्वदन्यावृत्तित्वेति । स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तद्वतोऽन्यस्मिन् वर्तते यत्तदन्यत्वेत्यर्थः । तत्र जन्यत्वे । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । नियमान्तरस्य विशिष्टधीव्यावृत्तविशिष्टधीनियामकत्वरूपसम्बन्धत्वघटकनियमस्य । अत्र संसर्गाभावत्वशरीरे । न क्षतिरिति । तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्यैव तत्र प्रवेशनीयत्वादितिभावः । स्वमते नियमानन्तर्भावस्यानुपदं वक्ष्यमाणत्वादाहुरित्युक्तम । नियमाघटितमिति । आरोपस्याभावबुद्धिहेतुताया निर्युक्तिकत्वात्तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव संसर्गाभावत्वरूपत्वादितिभावः । प्रयोजनविरह इति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य निवेशनीयतया ऽन्योन्याभावत्वादिनिरूपकप्रतियोगितामादाय दोषाप्रसक्तेरितिभावः । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशकल्पमभिप्रेत्याह अव्याप्तिश्चेति । तन्मते सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावमादाय दोषवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव निवेशनीयतया तादात्म्यसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गाभावप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरप्यापद्यत इत्यर्थः ।

(दी०) अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् विशेषगुणवान् मनोऽन्यद्रव्यत्वात् जातिमान् भावत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्यशून्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषणत्वैकार्थसमवायैः साध्यवत्त्वादिति चेत्। नैवम्। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं तत्सम्बन्धि वा तद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात्। भवति चैवमन्योन्याभावोऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः। तद्विशिष्टस्य च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं वाच्यं तेन नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकासंग्रहः। तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वं तु नार्थः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात्।

(गा०) ननु विषयताया वृत्त्यनियामकत्वे प्रतियोगिव्यधिकरणेऽसम्बन्धित्वानिवेशपक्षे नातिव्याप्तिरित्यत आह विशेषेति। दिगुपाधीनां देशे वृत्त्यवच्छेदकत्वमेव न त्वधिकरणत्वमिति मते मनसो मूर्त्तत्वेऽपि न दैशिकविशेषणतया ऽधिकरणत्वमिति द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे मनोरूपहेत्वधिकरण एव साध्याभावः प्रतियोगिव्यधिकरण इति नातिव्याप्तिसम्भव इत्यतो मनोन्येति। दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते इति मते सद्धेतुरेवेत्यतः स्थलान्तरमाह जातीति। साध्यशून्यानामपीति। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यादिः। एवं-अधिकरणत्वस्थाने सम्बन्धित्वनिवेशे। अन्योन्याभावोपीति। तथा च न तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिरिति भावः। तद्विशिष्टस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नस्य। तेनेति। कपिसंयोगवान् एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावरूपसाध्याभावस्य गुणादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वेऽपि हेत्वधिकरणीभूतवृक्षादेर्न कपिसंयोगसामानाधिकरण्याभावविशिष्टकपिसंयोगाभाववत्त्वं यत्र सामानाधिकरण्यविशिष्टवत्त्व तत्र तदभावविशिष्टाधिकरणत्वाप्रत्ययात् अतः साध्याभावो न लक्षणघटक इति नाव्याप्तिरिति भावः। हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशनेनाव्याप्तिवारणस्य सुकरत्वेऽपि मूलोपात्तहेतुसामानाधिकरण्यांशनिवेशवैयर्थ्यभिया न

तथा विवक्षितम् । सार्वभौमेनाद्दतं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटकीभूताधिकरणावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यस्याऽभावविशेषणत्वमुपेक्ष्य उपाध्यायमते प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपविशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन हेतुसामानाधिकरण्यरूपविशेषणवैशिष्ट्यनिवेशन एव लाघवमित्यालोच्य तदनुयायिना दीधितिकारेण प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यं निवेशितं यथाश्रुतमूललभ्यो ऽयमेवार्थः प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यहेतुसामानाधिकरण्ययोरुद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावस्य विवक्षितत्वादुद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभस्य च व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगाभावादेः सत्त्वादिव्याप्यत्वप्रसंगः सत्त्वादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वस्य सत्त्वादिव्याप्तित्वादिति सार्वभौमोक्तदूषणमेतन्मते निरवकाशं तादृशव्याप्तावनन पारिभाषिकस्यैवावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् अन्यथा विषयितासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानत्वादेव्याप्यताया दुर्वारत्वात् तादृशसम्बन्धेन ज्ञानत्वादिसामानाधिकरण्यं ज्ञानविषयतारूप घटत्वादेरवच्छेदकत्वात् । नन्वव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमेव निवेश्यतां किमुक्तविवक्षया गुणादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववतोऽपि कपिसंयोगाभावादेः प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वविरहात् भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वानुगमादित्यत आह तद्वद्वृत्तीति । प्रतियोगिमद्वृत्तीत्यर्थः नार्थः न प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदेन विवक्षितः । अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादावित्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । कपिसंयोगाभावरूपसाध्याभावस्य द्रव्यादौ प्रतियोगिसमानाधिकरणतया तद्भिन्नत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वादिति भावः । अत्र च सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितायाः प्राक् स्वयं दूषितत्वात्प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशपक्षेप्यतिव्याप्तिवारणमशक्यमित्येतादृशानुपपत्तिमेव यद्वेत्यादिकल्पान्तरानुसरणबीजतया व्याचष्टे अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं

प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगिवैयधिकर० ण्येत्यादिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वधिकरणे वोध्यं प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थनिष्कर्षः ।

(गा०) असामानाधिकरण्यनिवेशकल्पे चेत्यर्थः । इत्यस्वरसादित्यनेनान्वयः । प्रतीतेः संयोगाभावे गुणे न संयोगसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीतेः । अन्यथा गुणादिनिष्ठसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाद्यभावविषयकतया । कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावपि कपिसंयोगाभावादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकगुणादिवृत्तित्वावच्छिन्नतया लक्षणघटकतैवेत्यव्याप्तिरत आह तच्चेति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यं चेत्यर्थः । हेत्वधिकरणे हेत्वधिकरणनिरूपितं एतत्कल्पे च पृथक् हेतुसामानाधिकरण्यं न निवेश्यमेवेति भावः । एवं च हेत्वधिकरणनिरूपितप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमेवाभावे विशेषणं देयं न तु तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमनतिप्रयोजनकत्वात् वृत्तौ प्रतियोग्यनधिकरणानिरूपितत्वहेत्वधिकरणनिरूपितत्वयोर्निवेशापेक्षया तत्र हेत्वधिकरणनिरूपितत्वस्य निवेशे च लाघवमित्यालोच्य तथैव निष्कर्षयति प्रतियोग्यनधिकरणीभूतेति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणेत्यर्थः तेन न दर्शितातिव्याप्तिः ।

(दी०) ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्सामान्यस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वा अनधिकरणत्वमुक्तम् आद्ये ऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिः एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्व्यक्त्यन्तरानधिकरणत्वात् द्वितीये संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोगविशेषाभाववत्त्वात् नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकतत्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च स्वाभावाभावात्मकस्य विशिष्ट

स्याऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वाऽनतिरेकात् तृतीये कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः साध्याभावानां कपिसंयोगानां गुणानामधिकरणस्यात्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वात् । मैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(गा०) यस्य कस्यचिदित्यादिषष्ठ्यन्तानामनधिकरणत्वमित्यनेनान्वयः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचिदनधिकरणत्वम् स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणप्रतियोगिकभेदमात्रम् तत्सामान्यस्यानधिकरणत्वम् स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदः । प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदिति । प्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेश्य तदवच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदो वा विवक्षित इत्यर्थः । नव्यमते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयितया तत्र साध्ये सत्तादिः सद्धेतुरेवेत्यतो द्रव्यत्वाभाववान् वेति । तत्प्रतियोगीति संयोगरूपसाध्याभावप्रतियोगीत्यर्थः तत्तत्संयोगत्वावच्छिन्नाभावाभावस्य तत्तत्संयोगादेः संयोगसामान्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । द्रव्यत्वरूपाभावस्य एकव्यक्तिकतया व्यक्तिविशेषाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं न घटत इत्यतस्तस्य किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमाह नित्यत्वादीति । आदिना जन्यत्वादिपरिग्रहः । ननु विशिष्टाभावो विशिष्टस्यैव द्रव्यत्वस्य प्रतियोगी न तु शुद्धस्य तस्येति कथं शुद्धद्रव्यत्वस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत आह स्वाभावेति । न च सर्वस्यैवाऽभावस्य पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशपक्षेऽसम्भवस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वैयधिकरण्यनिवेशपक्षे स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सर्वेषामेवाऽभावानां प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादव्या-

तिप्रसक्त्या यत्सम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान-धिकरणत्वं हेतुमतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव एव विवक्षणीयः एवं चोक्तस्थले स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि संयोगादिसम्बन्धेन घटाद्यभावीयप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेतुमन्निष्ठघटाभावीयप्रतियोगितासु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वद्रव्यत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नत्वोभयाभावस्याक्षतत्वादतिव्याप्तिरित्यभिप्रायात् । आत्मनि संयोगसामान्याभावस्य सर्वमतसिद्धत्वाविरहात्कपीति । जन्यद्रव्यवृत्तिहेतुके हेत्वधिकरणजन्यद्रव्ये गुणसामान्याभावस्यापि उत्पत्तिकालावच्छेदेन स्वमते सत्त्वात्तत्र तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यं न घटते अत आत्मत्वहेत्वनुसरणम् । गुणसामान्याभावत्वस्य कपिसंयोगस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्फुटीकर्तुं कपिसंयोगानां गुणत्वकीर्तनम् । तत्प्रतियोगितावदवच्छेकेति । तथा च तादृशाभावा अपि यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणा एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् कपिसंयोगाभावत्वस्येत्यव्याप्तिरिति भावः। यादृशेति। यद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदवत्त्वमित्यर्थः । कपिसंयोगेयतत्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेदवत्त्वासम्भवात् स्वपदेन तादृशी प्रतियोगितापादातुं न शक्यत इति नाव्याप्तिः । द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ हेतुमतो द्रव्यादेः विशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावरूपप्रतियोग्यधिकरणत्वेपि द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वात् तस्य लक्षणघटकतेति नातिव्याप्तिः। कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ च कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणमेव हेतुमत् किन्तु गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणमेव तदनवच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमिति नाव्याप्तिरिति भावः। न चैवं घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं धूमवत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकस्याभावकूटावगाहिनः समूहालम्बनज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वमनुपपन्नमभावकू

घटिततया व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयत्वापत्तिश्चेति वाच्यम्। हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेनाऽवच्छेदिका या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य एकसामान्याभावरूपस्य निवेशे तात्पर्यात्। तादृशभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेनाऽनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणतयैव सामञ्जस्येऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम्। तथाविधसम्बन्धेन तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पुनरन्योन्याभावघटितलक्षणनिष्कृष्टार्थो बोध्यः।

सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्त्वनिवेशे ऽव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् सम्बन्धविशेषेण हेतुमत्त्वम् प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे चाऽसम्भवस्य वाच्यतया तत्र तत्र निवेशयति। अत्र चेति।

(दी०) अत्र च ग्राह्यसामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टः तेनैव सम्बन्धेन यो हेतुमांस्तत्र वर्तमानत्वमभावस्य, साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यम् तेन धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः॥

यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं हेतुमतो वक्तव्यम्। तथा च सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया। एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयं न त्वधिकरणत्वम्। तथाच धर्मिणो ऽपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च निर्वहति। तथाहि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकवह्निमत्त्वावच्छिन्नस्य वह्निमतस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम्। एवं धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्ये।

(गा०) ग्राह्यसामानाधिकरण्ये । अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयहेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशरीरे । साध्यस्य चेति । अत्रापि ग्राह्यसामानाधिकरण्य इति प्रविष्ट इति चाऽनुषज्यते । तथा च तत्सम्बन्धेन हेतुमति वर्तते योऽभावस्तदीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नस्य तेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाऽधिकरणे तेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानत्वं तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यानुमितिप्रयोजकमित्यर्थः । व्यापकताघटकसाध्यीयसम्बन्धेन साध्याधिकरणे तादृशसाधनीयसम्बन्धेन साधनस्याऽवर्तमानत्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय सामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषनिवेशनम् । वस्तुतस्तु विरुद्धत्वेन ज्ञायमानधर्मवत्ताज्ञानस्याऽनुमितावेव प्रतिबन्धताया वक्ष्यमाणतया सामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषानिवेशेऽपि न क्षतिः । सामानाधिकरण्यावगाहितायाः प्रयोजकत्वं च विशिष्टपरामर्शनिर्वाहायोपेयते । पर्वतीयधूमव्यापको वह्निरिति व्यापकतापरामर्शस्य हेतुताया दूषितत्वात् । न च स्वव्यापकसाध्यकहेतुमानित्याकारकः सामानाधिकरण्यानवगाहिविशिष्टपरामर्श एव हेतुरस्तामिति वाच्यम् । वह्निव्याप्यधूमवानित्याकारकपरामर्शस्य सामानाधिकरण्यपर्यवसितत्वादिति ध्येयम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्थाने साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशन एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्त्यधिकरणनिष्ठसम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावमादाय दूषणस्याऽपि निराकरणसम्भवे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलमित्याशयेनाह । यद्वेत्यादि । तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकतानिर्वाहाय प्रतियोग्यनधिकरणत्वमनुक्त्वा प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमभिहितम् । ननु प्रतियोगिवैयधिकरण्ये सम्बन्धित्वनिवेशेपि तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिर्निर्वहति, तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणाप्रसिद्ध्या तद्घटितसामानाधिकरण्यस्याऽप्रसिद्धेरित्यत आह । एवं स्थित इति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे सम्बन्धित्वनिवेशे सतीत्यर्थः । सम्बन्धित्वं निवेशनीयमिति । तथा च साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यसम्बन्धिसम्बन्धित्वम् । अभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यमपि हेतुसम्बन्धिसम्बन्धित्वमादिना ग्राह्यम् । धर्मिणः । धूम

।दादेर्वह्निमदादेश्च । तदेव दर्शयति । तथाहीति । तादात्म्यसम्ब-
धावच्छिन्नेति पूर्वकल्पाभिप्रायेण । धूमवद्वह्निमतोर्व्याप्ति-
[क्त्वा धर्मिणो धूमवदादेर्वह्न्यादिरूपधर्मव्याप्यत्वं वह्निमदादि-
[पधर्मिणश्च धूमादिधर्मव्यापकत्वं चाह—एवमिति ।

(दी०) अत एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं
।त्र तत्रोक्तं संगच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन
।तोर्व्याप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षवि-
शिष्टत्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्यस्य व्यापकत्व-
।वगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमितिः । तेन न धू-
।ावयवे संयोगेन नवा समवायेन पर्वते वह्निधीः । तथे-
।ऽवगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याऽभावग्रहे गृही-
।व्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यस्याऽभावः सिद्ध्यतीति ।
[थमन्यथा समवायेन वह्निविरहिणि महानसे संयोगेन, संयोगेन
।ा वह्निविरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्तते,
निवर्तते च संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम
।पपद्यते । तथाच तादात्म्यसम्बन्धेनैव जलादीनां व्याप्यत्व-
।हाद्व्यापकनिवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिद्ध्यति, स एव
।ाऽन्योन्याभावः । इत्थमेव च तादात्म्याद्वृक्षशिंशपयोर्व्याप्ति-
निश्चय इति संगच्छते ॥

(गा०) अत एव तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिव्यवस्थापनादेव । तत्र
।ोक्तमिति । पृथिवीत्वेनेतरभेदसाधनायेत्यादिः । सङ्गच्छते इति ।
[यथा जलादीनां संयोगादिना पृथिव्यादिवृत्तितया तेन सम्बन्धेन
।ामेर्जलादिभेदसाधनानुपयोगितया च तदुक्त्यसंगतेरिति भावः ।
थिवीत्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावेन पृथिवीत्वस्वरूपेण
लादिभेदः सिद्ध्यति न तु तस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावेन-
त्र, पृथिवीत्वेन व्याप्यस्य जलादेरन्योन्याभाव एव सिद्ध्यति
त्वत्यन्ताभाव इत्यत्र वा किं नियामकमित्याशङ्कायां व्यतिरेकि-

णि तत्सम्बन्धघटितव्यापकत्वेन गृह्यमाणस्य तत्सम्बन्धावच्छि
न्नप्रतियोगिताकादेवाऽभावाद्धेतोर्येन सम्बन्धेन यस्य व्या
प्यता गृहीता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव तदभावः सि
द्ध्यतीति समाधास्यन् अन्वयिनि व्याप्यताघटकसम्बन्धेन व्या
प्यवत्ताज्ञानात् व्यापकताघटकसम्बन्धेनैव व्यापकं सिद्ध्यतीति नि
यमं दृष्टान्तविधया दर्शयति । यथा चेति । तादृशेनैव विशिष्टज्ञाने
पक्षधर्मिकविशिष्टज्ञाने । विशिष्टानुमितिः । वैशिष्ट्यविषयकानुमितिः
व्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यवत्ताज्ञानं हेतुरिति नियमस्य व्याप
कताघटकेनैव सम्बन्धेन व्यापकस्यानुमितिनियमस्य च क्रमेण प्रयो
जनमाह । तेनेति । अनवतीर्णबाधस्याऽभ्रान्तस्येति शेषः । धूमावयवे
न वह्निर्धीरित्यन्वयः । तस्य समवायसम्बन्धेन वह्निव्याप्यधूमवत्त्वे
ऽपि व्याप्यताघटकेन संयोगेन तद्वत्त्वाभावादिति भावः । नवा स
मवायेनेति पर्वतवृत्तिहेतुं प्रति समवायेन वह्निरव्यापकत्वादिति भा
वः । प्रकृतोपयुक्तनियमद्वयमाह । तथैवेति । सम्बन्धेन । सम्बन्धेनैव
एतन्नियमद्वयस्य प्रयोजनान्तरानुरोधेनाप्यावश्यकत्वमिति दर्शयति
कथमन्यथेति । अन्यथा—एतादृशनियमानभ्युपगमे । इति नियमः कथ
मुपपद्यत इत्यन्वयः । महानसे संयोगेन धूमो न निवर्तेत इत्यन्वयः । मह
नसधर्मिकसिद्धिविषयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्ननिवृत्तिप्रतियोगी नेत्य
र्थः । निवर्तते च । धूम इत्यनुषज्यते । प्रकृतमाह । तथा चेति । व्याप्यत्वग्र
हात् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नपृथिवीत्वाभावनिष्ठव्यापकतानिरूपित
व्याप्यताग्रहात् । व्यापकनिवृत्त्या । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकेनैव पृथिवीत्वाभावाभावेन । तेषाम् । जलादीनाम् । न चैतावताऽ
त्यन्ताभावसिद्धिः कथं निराकृतेत्यत आह । स एव चेति । स चान्यो
न्याभाव एवेति योजना । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावश्चाऽन्योन्या
भाव एव न त्वत्यन्ताभाव इत्यर्थः । अतो नेतरात्यन्ताभावसिद्धि
रिति भावः । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तौ प्राचां सम्मतिमाह । इत्थमे
व चेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारेणैव । इति ग्रन्थः सङ्गच्छ
ते इत्यन्वयः । ननु तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगमे का क्ष
तिः जलादिभेदसिद्धेर्जलादिभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि
त्वेन पृथिवीत्वज्ञानादेव सम्भवात् पृथिव्येकदेशे जलादिभेदप्रसि
द्धया तादृशव्याप्तिग्रहसम्भवस्य व्यतिरेकिणि वक्ष्यमाणत्वात् । ता

दात्म्यसम्बन्धेन धर्मिणोऽनुमितेरप्यनुभवसिद्धत्वे धर्मितादात्म्य-
नेष्ठव्यापकताज्ञानस्यैव तद्धेतुतायाः स्वीकरणीयत्वात्, असति प्र-
तेबन्धके तत्तादात्म्यादिविधेयकानुमितौ तादात्म्यसम्बन्धेन तस्य
वेधेयत्वोपगमे क्षतिविरहादित्यत आह—

(दी०) अत एव गोत्वत्वाग्रहदशायां यत्र सास्नादिः
मा गौरिति तादात्म्येन गोव्यापकत्वग्रहे सास्नादिना
तादात्म्येन गौः, गोर्व्यतिरेकाच्च सास्नादिव्यतिरेकः सिद्ध्यति ।
एवं च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्वव्याप्यत्वम् ।
वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसम्बन्धित्वाभिधाने वा पृ-
थिवीत्वादिव्यापकत्वमपि । तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः
संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात् । सिद्धिरपि तस्य तथैव न
तु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन । तेनाऽसम्बन्धित्वादव्याप-
कत्वाच्च । व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्टात् ॥

(गा०) अत एवेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारादेव ।
गोत्वत्वाग्रहदशायां गौः सिद्ध्यतीत्यन्वयः । अन्यथा तत्र गोत्वत्वरूप-
साध्यतावच्छेदकानुपस्थित्या गोत्वसाध्यकानुमित्यौपयिकव्याप्ते-
र्ग्रहतया गोत्वसाध्यकानुमितेर्गोतादात्म्यस्यापि गोत्वरूपतया
न्निष्ठव्यापकताया अपि गोत्वत्वोपस्थितिमन्तरेण दुर्ग्रहतया
तादात्म्यधर्मिकव्यापकताज्ञानाधीनतादात्म्यसंसर्गकगवानुमितेश्चा-
सम्भवेनाऽयं गौरित्याकारकानुमितेरनुभवसिद्धाया अपलाप-
सङ्गादिति भावः । यद्यपि गोत्वांशे गोत्वत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य
व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिग्रह एव गोत्वेन गोसाध्यकानुमि-
तावपि हेतुर्वाच्यः निर्धर्मितावच्छेदककव्यापकतावच्छेदकत्वग्र-
हस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्यतयाऽनुमित्यजनकत्वादिति ता-
दात्म्येन गोत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिरपि गोत्वत्वानुपस्थिति-
दशायां न सम्भवति । तथापि वक्ष्यमाणप्रतियोगिताधर्मि-
कोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायेणेदमभिहितं तन्मते स्वरूप-

तः साध्यतावच्छेदकप्रकारिकायामनुमितौ स्वरूपत. साध्यतावच्छे- दकप्रकारकस्य साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छेदेन साध्यता- वच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभया- भावावगाहिज्ञानस्य हेतुतया तत्र गोत्वत्वज्ञानानपेक्षणेनाऽनुपपत्त्य- भावात् । ईदृशयुक्त्या तादात्म्येन व्यापकतासिद्धिवत् गोत्वत्वाग्रह- दशायां या गौस्तत्र सास्नादिरिति व्याप्तिग्रहाधीनगवादिहेतुकसा- स्नादिसिद्ध्यनुरोधात् तत्सम्बन्धेन व्याप्यतासिद्धिरपि द्रष्टव्या। केचित्तु तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकत्वानुपगमेऽपि गवान्यावृत्तित्व- रूपव्याप्तिज्ञानात् गोत्वादिविधेयकानुमितिर्निष्प्रत्यूहैव । तथा स- ति अयं गौरित्याकारकताऽप्यनुमितेर्निर्वहति स्वरूपतो गोत्वाव- गाहिनो गवान्यावृत्तित्वज्ञानात्स्वरूपत एव गोत्वविषयिण्यास्तस्या- स्सम्भवात् । न चानवच्छिन्नविधेयताया अक्लृप्तत्वात्तादात्म्येन गोरेव विधेयत्वमुचितम् । अयं गौरित्याकारक इदन्त्वावच्छिन्नविशे- ष्यकगोत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षे या गोत्वादिप्रकारता तस्या एव विधे- यतात्वोपगमेऽनुमितौ तत्कल्पनेऽतिरिक्तविधेयताकल्पनाभावात् अस्तु वा गवान्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानादेव तादात्म्येन गवानु मितिः किं तादात्म्येन व्यापकतयेत्याशङ्कानिराचिकीर्षयोक्तं गोत्व त्वाद्यग्रहदशायामिति । गवेतरावृत्तित्वस्य हेतुभूतसास्नाद्यग्रह दशायामित्यर्थ इत्याहुस्तन्न । गवेतरावृत्तित्वमात्रस्य गोत्वत्वशब्दार्थ ताविरहेणोदक्षरताया दुर्वारत्वात् । गोत्वत्वपदं तद्वृत्तिधर्मपरमिति तु न सम्यक् । गोत्वत्वस्य विशिष्टगोवृत्तित्वस्वरूपस्य स्वरूपतो भा नासम्भवेन तज्ज्ञानदशायां तद्वृत्तिधर्मभानस्याऽवश्यकत्वात् । अपि तु गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि गौः सिद्ध्यतीत्यन्वयः । यदा गोत्व त्वमनुमितौ न भासते तदापि तत्र गौर्भासत इत्यर्थः स्वरूपतं गोत्वस्यैव सास्नादिलिङ्गकानुमितौ भानस्योपगन्तव्यतया विधे यतायाश्चाऽवच्छिन्नत्वनियमेन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकानुमितेरनुभ- वसिद्धाया अनुपपत्तिरित्युपष्टम्भसंगतिरिति प्राहुः । यत्तु अनव- च्छेदकांशे तादात्म्यसम्बन्धेन स्वरूपतः साध्यतावच्छेदकप्रकारक- ज्ञानादनवच्छेदकत्वांश आधेयतासम्बन्धेन स्वरूपतस्तत्प्रकारक- ज्ञानाद्वा स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुमितिरित्युपगमेन गोत्वत्वाग्रहद- शायामपि तादात्म्येन व्यापकताज्ञानादनुमितिर्निर्वहतीति नोक्तानु

रपत्तिरिति तदसत् । अयंगौरित्यादिज्ञानानुव्यवसाये स्वरूपतो
गोत्वादिविशेषितप्रकारिताप्रकारेण ज्ञानभानात् समवायातिरिक्तेन
निरूपितत्वसम्बन्धेन गोत्वादेः स्वरूपतः प्रकारताया आवश्यकत्वेऽपि
समवायातिरिक्तेनापरसम्बन्धेन स्वरूपतः प्रकारताया अप्रामाणिक-
त्वात् अन्यथा व्यापकताज्ञानहेतुतामते स्वरूपतो ज्ञानत्वादेर्विधेयता-
वच्छेदकत्वानुपपत्त्या केवलान्वयिग्रन्थे तज्ज्ञानस्याऽनुमितिहेतुता-
खण्डनं दीधितिकृतां विरुध्येत उक्तक्रमेणैव तन्निर्वाहात् । न च तथा
सति प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायकतयाऽपि नै-
तद्ग्रन्थसंगतिरिति वाच्यम् । प्रकारित्वांश इवाऽवच्छेदकत्वांऽशेपि नि-
रूपितत्वसम्बन्धेन जातेः स्वरूपतः प्रकारित्वाभिप्रायेणैतद्ग्रन्थसंगम-
नात् । तस्याऽप्रामाणिकत्वाभिप्रायेणाऽग्रिमव्यापकताज्ञानहेतुताखण्ड-
नसंगतेः । अपरे तु गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि स्वरूपतो भासमानगो-
त्वावच्छिन्ने हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नावच्छेदकत्वाभावरूपान्योन्याभावघटिततादात्म्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नव्यापकताज्ञानात्तादात्म्येन स्वरूपतो गोत्वप्रकारिकाऽनुमितिः
सम्भवत्येव । एकरूपेणा ऽवच्छेदकेऽपि अवच्छेदकतानवच्छेद-
रूपेणा ऽवच्छेदकत्वाभावं स्वीकृत्यैवान्योन्याभावघटितलक्षणस्य
ग्रन्थकृता यद्रूपावच्छिन्नमित्यादिना परिष्करणीयत्वात् तदभिप्राये
णैतत्संगतेः । केवलान्वयिग्रन्थे च प्रतियोगिनि प्रतियोगितान-
वच्छेदकरूपेण तत्त्वाभावस्यैवावच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणाऽवच्छे-
दकत्वाभावस्याऽप्रामाणिकतया व्यापकताज्ञाने साध्यतावच्छेदकस्य
स्वरूपतो भानं न सम्भवतीत्यभिप्रायेण व्यापकताज्ञानहेतुतामते
स्वरूपतो ज्ञानत्वप्रकारकानुमितेरनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणतया न पूर्वा-
परग्रन्थविरोध इति प्राहुः । तादात्म्येन गोर्व्यतिरेकाद्येति । तादा-
त्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्तादात्म्यसम्बन्धघटितव्यापक-
तावच्छेदकगोत्वावच्छिन्नस्य भेदरूपाभावादित्यर्थः । समवाय-
सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य साधकत्वेपि तत्प्रतियोगितावच्छेदक-
गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां तदभावस्य ज्ञानासम्भवेन ततः साम्ना-
द्यसिद्ध्यसम्भवादिति भावः । एवं च । अधिकरणत्वस्थाने स-
म्बन्धित्वनिवेशे च । गगनादेरपीति । तस्याऽधिकरणाप्र-
सिद्धावपि संयोगेन तत्सम्बन्धिवृत्तित्वस्याऽभावे तत्र च

षणं देयमिति भावः । जलादिसंयोगे वह्न्यादिप्रतियोगिकत्वधूमवदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गततत्तद्धूमाऽधिकरणानुयोगिकवह्निसंयोगे वह्निप्रतियोगिकत्वतदधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावासत्त्वान्न वह्न्यभावस्य लक्षणघटकतेति घटाभावमादायैव वन्हिमान्धूमादित्यादौ लक्षणसमन्वयः । घटवान्महाकालत्वादित्यादौ पुनरवृत्तिगगनादेरभाव एव लक्षणघटकः, कालिकसम्बन्धसामान्ये तत्तत्प्रतियोगिकत्वाभावेनोभयाभावसौलभ्यात् । यत्किञ्चिद्धेत्वधिकरणानुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वाभावनिवेशे जातिमान्मेयत्वादित्यादावुक्तातिव्याप्तिवारणमशक्यम् । सामान्यानुयोगिकसमवायाऽप्रसिद्ध्या जात्याश्रयानुयोगिकसमवाये च जात्यादिप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन जातित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानुपपत्तेः । एवं निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावनिवेशे घटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिवारणमशक्यम, गगनत्वविशिष्टप्रतियोगिककालिकसम्बन्धाप्रसिद्धेर्गगनाभावस्याऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानुपपत्तेरित्युभयाभावानुसरणम् । यत्किञ्चित्पदप्रयोजनमाह । धूमसंयोग इति । अयोगोलकानुयोगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसङ्ग इत्यनेनाऽन्वयः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतधूमसयोगे धूमप्रतियोगिकत्ववन्हिमदनुयोगिकत्वोभयोरेव सत्त्वेन तत्सामान्ये उभयाभावस्य दुर्घटत्वाद्यत्किञ्चित्पदानुपादाने धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः स्यात् । हेत्वधिकरणस्य हेतुमत्त्वेन न निवेशः किन्तु तत्तद्व्यक्तित्वेन यत्किञ्चिदेकहेतुमद्व्यक्तेर्निवेश इत्येतल्लाभाय तदुपादाने पुनर्हेत्वधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वस्य धूमसंयोगेऽभावादन्यसंयोगे च धूमप्रतियोगिकत्वस्याऽभावात् संयोगसामान्यस्यैवोभयाभाववत्वाद्धूमत्वावच्छिन्नाभावोऽपि लक्षणघटक इति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टार्थकनिरुक्तपदोपादानप्रयोजनं संयोगेन चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डत्वेनैव चैत्रादिनिष्ठैतद्दण्डसाध्यके एतद्दण्डहेतौ, समवायेन विशिष्टसत्तासाध्यके जातिरूपहेतौ चाऽतिव्याप्तिवारणरूपं दर्शयति । चैत्रान्यत्वेति । निरुक्तपदानुपादाने

ंयोगसामान्यान्तर्गतचैत्रनिष्ठेनदण्डसंयोगे हेत्वधिकरणचैत्रा-
ुयोगिकत्वचैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डाभावप्रतियोग्येतद्दण्डप्रतियोगि-
कत्वयोः, समवायसामान्यान्तर्गतगुणानुयोगिकसत्तासमवाये च
ेत्वधिकरणगुणानुयोगिकत्वविशिष्टसत्ताभावप्रयोगिसत्ताप्रतियोगि-
कत्वयोर्द्वयोरेव सत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणघटकता न स्यादिति
ासक्तातिप्रसक्तेस्तदुपादानानावकाशः । चैत्रे गुणादौ च संयोगेन
समवायेन च विशिष्टदण्डविशिष्टसत्तावैशिष्ट्याप्रत्ययात्तदनुयो-
गिकसंयोगसमवाययोर्विशिष्टदण्डत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रति-
ोगिकत्वानभ्युपगमेनाऽन्यानुयोगिकयोश्च तयोश्चैत्रगुणाद्यनुयो-
गिकत्वाभावेनोभयाभावस्याऽक्षततया विशिष्टसाध्याभावस्याऽपि
लक्षणघटकत्वादित्यर्थः ।

अथाऽत्र संयोगेन घटादौ साध्ये घटत्वादिहेतावतिव्याप्तिः
संयोगसामान्यान्तर्गतघटादिसंयोगे घटाद्यनुयोगिकत्वघटादिप्रतियो-
गिकत्वोभयसत्त्वेन घटादिनिष्ठघटाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वात् ।
न च स्वस्मिन् संयोगेन स्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयात् अन्यत्र वि-
शिष्टबुद्धिनियामकघटसंयोगे घटप्रतियोगिकत्वमात्रम्, घटेऽन्य-
विशिष्टधीमात्रनियामकसंयोगे च तदनुयोगिकत्वमात्रमिति घटा-
नुयोगिकत्वतत्प्रतियोगिकत्वोभयं न कुत्रापि संयोगेऽस्ति,
न हि समवायेन संयोगाधिकरणत्वमेव संयोगानुयोगित्वं येन
घटसममवेतसंयोगमात्रस्यैव घटानुयोगिकत्वं स्यात् । तथा
सति तत्सम्बन्धानुयोगिताया एव तद्विशिष्टबुद्धिविषयताप्रयो-
जकत्वेन स्वस्मिन्नपि स्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्, किन्तु
सम्बन्धान्तरमेवेति वाच्यम् ; येन सम्बन्धेन घटेऽन्यवि-
शिष्टधीस्तेन सम्बन्धेनाऽन्यत्र कदाचिद्घटविशिष्टबुद्धिजननादेक-
स्यैव संयोगे घटानुयोगिकत्वघटप्रतियोगिकत्वयोरुभयोरेवावश्य-
कत्वात् । यस्मिन्सम्बन्धे यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टे यदनुयोगिकत्वं
तत्सम्बन्धेन तस्यैव तद्विशिष्टप्रमितेः । स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टे
च संयोगे स्वानुयोगिकत्वानुपगमेन स्वस्मिन् तेन सम्ब-
न्धेन स्वविशिष्टप्रमापत्त्यनवकाशात् इति चेन्न । संयोगेना-
धिकरणांशे आधेयस्यैव विशिष्टबुद्धिर्जन्यते नत्वाधेयांशे, आ-
धाराधेयभावानापन्नयोर्वृत्त्यनियामकसंयोगिनोश्च संयोगेन वि-

शिष्टबुद्धेरप्रामाणिकत्वात् । आधेयत्वानुपस्थितिकालीने भूतले घट इत्यादिप्रत्यये घटांशे भूतलादेः प्रकारत्वेऽपि आधेयताया एव संसर्गतोपगमात्, न तु संयोगस्य । एवं सति वृत्त्यनियामकस्य गगनादिसंयोगस्य सम्बन्धत्वानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धिनियामकस्यैव तथात्वादिति चेत् का क्षतिः । एवं च येन संयोगेना ऽन्यत्र घटादिविशिष्टबुद्धिर्जन्यते घटस्य तत्संयोगाश्रयानाधारत्वेन घटे न तेन सम्बन्धेना ऽन्यविशिष्टबुद्धिर्जन्यते इति संयोगमात्र एव तत्प्रतियोगिकत्वतदनुयोगिकत्वोभयाभावस्याऽक्षतत्वात् ।

अथ यस्य घटस्याऽधःस्थितपटे येन संयोगेन घटविशिष्टबुद्धिर्जनिता तेनैव च संयोगेन पटेन समं परिवृत्य स्थापिते तद्घटे पटविशिष्टबुद्धिरपि जन्यते तत्र संयोगे घटप्रतियोगिकत्वघटानुयोगिकत्वोभयस्यावश्यकतया संयोगेन घटसाध्यके तद्घटतत्पटान्यतरत्वरूपेण हेतुतायामतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेत् । एवं सति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभाव एव विवक्षणीयः । स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयेन स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगनिरूपितत्वस्य स्वनिष्ठानुयोगितायामसत्त्वात् संयोगीयानुयोगितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वतद्घटनिष्ठत्वोभयाभावो ऽक्षत एवेति । एवं च यदेतत्कल्पे समवायैक्यमते ऽतिव्याप्तिमुद्भावयिष्यति तद्यथाश्रुताभिप्रायेणेति ध्येयम् ।

अथ द्रव्यत्वादिकं प्रति पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादेर्व्यापकत्वापत्तिः । हेतुमत एकैकद्रव्यस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वाद्यनधिकरणत्वेऽपि द्वित्वादिपर्याप्तौ हेत्वधिकरणतत्तद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावासत्त्वादिति द्रव्यत्वादिना पर्याप्तिसम्बन्धेन गगनादौ द्वित्वाद्यनुमानापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, एकविशेष्यकपर्याप्तिसंसर्गकव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रकारकबुद्धेर्भ्रमतया सल्लिङ्गकपरामर्शात्तादृशानुमित्युपगमासम्भवात् । न चैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वादिपर्याप्तेरेकैकस्मिन्नसत्त्वेऽपि उभयादिवृत्तिधर्मावच्छेदेन तत्पर्याप्तिसत्त्वात्तेन सम्बन्धेन तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वं दुर्वार

मिति वाच्यम् । तद्याव्रृत्तप्रमालक्षणस्याऽपि कथञ्चिन्निर्वचनसम्भ-
ग्रादिति चेन्मैवम् । उद्देश्यतावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वाविशेषित-
र्याप्तेः क्वचिदपि सम्बन्धत्वानभ्युपगमेन तादृशपर्याप्तिसंसर्गकानु-
मितेरापादनासम्भवात् । गगनत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वविशेषितपर्या-
र्द्वित्वादिप्रतियोगिकत्वाभावेन द्वित्वादिनिष्ठव्यापकत्वाघटकतया
तादृशसम्बन्धेनापि तदनुमित्यापत्त्यनवकाशात् ।

यत्तु हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वस्थले हेतुमत्त्वप-
र्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वन्निवेश्यम् । द्वि-
त्वादिपर्याप्तौ च द्रव्यत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नानुयोगिताकत्वविरहान्न तेन सम्बन्धेन द्वित्वादेर्द्रव्यत्वादि-
रूपप्रत्येकपर्याप्तधर्मव्यापकतापत्तिः । हेतुमद्वृत्तियत्किञ्चिद्धर्मा-
वच्छिन्नानुयोगिताकत्वनिवेशे इमे बहवस्त्रित्वादित्यादौ पर्या-
प्तिसम्बन्धेन हेतुसाध्यभावेऽव्याप्तिः हेतुमदेकमात्रवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य बहुत्वादिपर्याप्तावसत्त्वेन तादृशसाध्या-
भावे निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य दुर्वारत्वात् अतो हेतुपर्या-
प्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मनिवेश इति । तन्न मनोरमम् । एता-
दृशरीत्या उक्तकल्पपरिष्कारेऽपि प्रतियोगिमद्भेदे हेतुपर्याप्त्यवच्छे-
दकावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्याऽग्रमकल्पे विवक्षणे आकाश आ-
काशघटोभयत्वादित्यादौ अतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् आकाशत्वाद्यवच्छि-
न्नभेदस्य दर्शितहेतुपर्याप्त्यवच्छेदकतदुभयवृत्तिधर्मावच्छिन्ने ऽस-
त्त्वात्, प्रतियोगिवृत्तिधर्मस्य भेदाधिकरणतानवच्छेदकत्वात् । न च
व्यासज्यवृत्तिधर्मसाध्यके ईदृशी रीतिरुपादेया नाऽन्यत्रेति वाच्यम् ।
आकाशत्वादेराकाशघटादौ व्यासज्यवृत्तित्वभ्रमदशायां तदवच्छिन्न-
भेदस्य प्रत्येकं हेत्वधिकरणवृत्तित्वग्रहेऽपि आकाशघटोभयत्वादिहेतु-
ना आकाशत्वाद्यनुमित्युत्पत्त्या तन्निर्वाहाय तत्राऽपि साधनपर्या-
प्त्यवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकप्रतियोगिमद्भेदघटितव्याप्तिज्ञान-
हेतुताया वाच्यतया तत्राप्यनुमित्यौपयिकव्याप्तिप्रसिद्ध्यापत्तेः
तस्माद्द्वित्वादिसाध्यकद्रव्यत्वाकाशत्वादिकं सद्धेतुरेव । इमे बहव-
स्त्रित्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय च पर्याप्त्यतिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन
प्रतियोग्यधिकरणत्वावच्छिन्नस्य भेद एव हेतुमति निवेशनीयो
न तु प्रतियोग्यवच्छिन्नभेदः प्रतियोगिमद्वृत्तिधर्मवत्त्वं वा तेन

प्रत्येकवृत्तिबहुत्वाद्यवच्छिन्नभेदमादाय न तदभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्येव साम्प्रम् ।

इदं तु बोध्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरूपितत्वविशिष्टसाध्यवन्निष्ठाधिकरणताभिन्नहेतुमन्निष्ठाधिकरणताकत्वमेव प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणेति प्रतीकार्थः । महाकालो घटवान् महाकालत्वादौ च नैतादृशविशेषणाक्रान्ताभावाप्रसिद्धिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नपटाद्यभावस्यैव तथात्वात्। हेतुमन्निष्ठतदधिकरणतायाः साध्याभावाधिकरणताभिन्नत्वसत्त्वेन विशिष्टभेदसत्त्वात् इत्युभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यानुधावनं दीधितिकृतामफलमेव । एवं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यादिक्रमेण निर्वचने ऽननुगमात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटनिवेशने व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयतेति दूषणान्तरमनवकाशमिति दिक् ॥

ननु गगनादेरपि कालिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वमावश्यकम् अन्यथा तेषां परमार्थसत्त्वानुपपत्तिस्तस्य कालवृत्तित्वरूपत्वात् एवं कारणत्वानुपपत्तिश्च तस्य पूर्वकालवृत्तित्वघटितत्वात् अवृत्तित्वप्रवादश्च तत्र कालिकातिरिक्तसम्बन्धेना ऽवृत्तित्वपरः । इत्थं च कालिकसम्बन्धसामान्ये गगनादिप्रतियोगिकत्वमहाकालानुयोगिकत्वोभयाभावोऽपि दुर्लभ इति तदभावेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्घटम् । एवं स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वपक्षेऽपि विषयितया घटादिसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावव्याप्तिः, विषयितासम्बन्धेन पदार्थमात्रस्यैव हेत्वधिकरणनित्यज्ञानसम्बद्धत्वात् तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरित्यालोच्य कल्पान्तरमाह—स्वरूपेत्यादिना ।

अत्र केचित् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसाध्यप्रतियोगिकत्वैतत्त्रित्वावच्छिन्नाभावस्य विवक्षणान्न विषयितासम्बन्धेन घटादिसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावव्याप्तिः, पटाद्यभावस्यैव तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । घटपटविषयित्वयोर्भिन्नत्वेन विषयितासम्बन्धसामान्ये तादृशत्रित्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् । न चैतत्त्रित्वावच्छिन्नाभावनिवेशे स्व-

पसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वेऽपि न घटादिसाध्यककालत्वादि-
तावव्याप्तिः, प्रतियोगिभेदेन कालिकसम्बन्धस्यापि विभि-
तया गगनाद्यभावस्यैव तादृशप्रतियोगिव्याधिकरणत्वादिति वा-
च्यम् । कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यकस्थले ऽव्या-
, तत्र सर्वस्यैव साध्यतया कालिकसम्बन्धसामान्ये एव
ाध्यप्रतियोगिकत्वसत्त्वेनोपदर्शितत्रित्वावच्छिन्नाभावस्याऽसत्त्वा-
। प्रमेयसामान्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि तस्या ऽव्याप्यवृत्तित्व-
मदशायामनुमित्युपपत्त्यर्थं तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वघटित-
ाप्त्युपपादनस्यावश्यकत्वात् । एतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टप्रमेय-
ामान्यसाध्यकमहाकालत्वादिहेतोरव्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वेन तत्रा-
ाप्तेश्च । न च तथाऽपि विषयितासम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यके
त्यज्ञानत्वादिहेतावव्याप्तिः सम्भवात्कथं त्वदुक्तिसङ्गतिरिति
च्यम् । साध्यप्रतियोगिकत्वेत्यनेन साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-
तियोगिकत्वस्य विवक्षणात् प्रमेयत्वविशिष्टघटविषयितातो घट-
विशिष्टघटविषयिताया भिन्नत्वेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगि-
धिकरणत्वात् । न चेश्वरज्ञानीयप्रमेयत्वविशिष्टघटविषयितायां
दृशत्रित्वावच्छिन्नस्य सत्त्वेन कथं तत्र घटाद्यभावस्य प्रति-
गिवैयधिकरण्यमिति वाच्यम् । निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वे-
नेन यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-
कत्वस्य विवक्षणादीश्वरज्ञानीयतादृशविषयितायां प्रमेयत्व-
ऽपि निरूपकतावच्छेदकत्वेन घटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छे-
तावकत्वाभावेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । इत्थं
स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे कालिकसम्बन्धेन घटा-
साध्यकस्थले ऽप्यव्याप्तिः सम्भवति. प्रमेयत्वादिविशिष्टघटनिरू-
तकालिकविशेषणतातो घटत्वविशिष्टघटनिरूपितकालिकविशेष-
ाया अभिन्नत्वेन कालिकसम्बन्धसामान्ये घटत्वपर्याप्तावच्छेद-
ाकत्वाभावेन घटाद्यभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणतया त-
तियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वे सत्त्वात् इदानीं प्रमेयघटः
ानीं घट इत्यादिप्रत्ययानामेकेनैव कालिकविशेषणत्वेनोपपत्तेर्निरू-
तावच्छेदकभेदेन तादृशसम्बन्धभेदस्या ऽनभ्युपगमादतः क-
न्तरमनुसरति–स्वरूपसम्बन्धेनेतीत्याहुः । तदसत् । तथा

सति स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वेऽपि विषयितासम्बन्धेन घट
दिसाध्यके प्रमेयत्वविशिष्टघटादिमात्रविषयकज्ञानमात्रवृत्तिहेतावति
व्याप्तेः। स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वेऽपि नित्यज्ञानीयप्रमेयत्व
विशिष्टघटनिरूपितविषयितातो नित्यज्ञानीयघटत्वविशिष्टनिरूपित
विषयिताया अभिन्नत्वेऽपि क्षतिविरहेण विषयितासम्बन्धेन घट
दिसाध्यके ईश्वरज्ञानमात्रवृत्तिहेतावव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च ।

एतेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्ब
न्धसामान्ये निरुक्तोभयाभावस्य विवक्षणान्न घटवान्नित्यज्ञानत्वादि
त्यादावप्यव्याप्तिः, तत्र घटत्वविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्य
घटप्रतियोगिकत्वाभावेन घटाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्व
त् । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु घटवान्महाकालत्वादि
त्यादावुक्तक्रमेण पर्याप्तिनिवेशस्याऽऽवश्यकतया घटाभावस्याऽपि
प्रतियोगिव्यधिकरणतया ऽव्याप्तिरतः कल्पान्तरानुसरणमिति
पि परास्तम् । उक्तस्थले साध्यनिरूपितविषयितासम्बन्धसामान्य
न्तर्गतप्रमेयत्वविशिष्टघटनिरूपितविषयितायां घटत्वपर्याप्तावच्छेद
ताकत्वाभावेन शुद्धघटत्वविशिष्टनिरूपितविषयितायां च हेत्वधि
करणानुयोगिकत्वाभावेन साध्यनिरूपितविषयितासामान्ये उ
याभावस्य सत्त्वादव्याप्तेः । तस्मात्प्राचीनमते वृत्त्यनियामकवि
यितादिसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगमादुक्तस्थले ऽव्याप्त्यसम्भवात
कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वे तु घटवान् महाकालत्वा
त्यादावव्याप्तिरतः कल्पान्तरमनुसरति ॥

(दी०) स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु निरुक्तप्र
तियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्स
म्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धे
तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम् । समवायसम्बन्धे
प्रमेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वं सुलभम् ।

(गा०) स्वरूपसम्बन्धेन—कालिकविशेषणतासम्बन्धेन । निरुक्तप्रति
योग्यनधिकरणेति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्

कावच्छिन्नानधिकरणेऽन्यर्थः । एवं च स्वावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशप्रतियोगितासामान्यको यो धर्मस्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमित्यौपयिकी व्याप्तिरिति पर्यवसितम् । घटवान्महाकालत्वादित्यादौ समवायादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगितैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपिका प्रसिद्धा, तादृशप्रतियोगितासामान्ये कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावादेव निरुक्तोभयाभाववत्त्वमक्षतमिति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगादिना घटाद्यभावप्रतियोगितायां समवायादिना धूमाद्यभावप्रतियोगितायां च धूमत्वाद्यवच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया अपि निरुक्तप्रतियोगितासामान्यान्तर्गतत्वेन तत्रोभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । धूमादिसमानाधिकरणस्य समवायादिना वह्न्याद्यभावस्य संयोगादिना घटाद्यभावस्य च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वयोरेकैकस्य सत्त्वेऽप्येकैकाभावेन द्वित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

यद्यपि तादृशाभावीयसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमात्रस्याऽभावनिवेशेऽपि सामञ्जस्यम् । इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वावच्छिन्नतदादिप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विरहमादाय, प्रमेयसामान्यसाध्यके संयोगेन जन्यत्वविशिष्टघटादिहेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नभेदस्य संयोगसमवायकालिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य च हेतुमत्यसम्भवेऽपि विषयितासम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य, ज्ञानमात्रवृत्तिहेतौ च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य तद्वृत्तिप्रसिद्ध्या तदीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायामुक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विरहमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवः । तथाऽपि हेतुमति सर्वैरेव सम्बन्धैः साध्यं वर्तते न तु कस्यामपि तादृशाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति भ्रमदशायामप्यनुमित्यानुभविकतया तदानीं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तादृशाभा-

वप्रतियोगित्वज्ञानासम्भवात्तद्विशेषितप्रतियोगिताधर्मिकसम्बन्धवि-
शेषावच्छिन्नत्वाभावज्ञानस्याऽनुमितिहेतुना न सम्भवतीत्युभयाभा-
वानुसरणम् ।

वस्तुतस्तु अभावज्ञानज्ञानत्वान्यतमवान्योगिज्ञानत्वादित्यादाव-
व्याप्तिर्बोध्या । तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावी-
यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । एवं निरुक्तप्रति-
योग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितासामान्ये निरुक्तधर्मावच्छिन्नत्वाभावनिवेशे कालो घट-
वानित्यादावव्याप्तेरपरिहारो बोध्य इति ।

प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नाभावाप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नत्वमप्यप्रसिद्धमिति शङ्कां परिहरति ।
समवायेनेति । यद्यपि विषयतादावपि तदवच्छिन्नत्वप्रसिद्धिस-
म्भवस्तथाऽपि विषयतादिनिष्ठायास्तत्प्रकारकत्वादिरूपतदवच्छे-
द्यतायाः प्रतियोगितानिष्ठाया अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिगुरुधर्मनिरूपित-
विलक्षणावच्छेद्यतायाश्च एकजातीयत्वस्याऽप्रामाणिकत्वेनाऽतिव्या-
प्तिभयेन प्रतियोगितायां यादृशमवच्छिन्नत्वं तस्यैव लक्षणे निवेशः
कार्य इत्यभिप्रायेण तादृशावच्छिन्नत्वस्यैव प्रसिद्धिर्दर्शिता । अन्य-
त्सर्वं स्वयमूह्यम् ।

पूर्वकल्पे दोषान्तरमपि दर्शयति । अत एवेति । पूर्वकल्पं
परित्यज्यैतत्कल्पावलम्बनादेवेत्यर्थः । समवायस्योभयवत्त्वे हेतुः
एकत्वेनेति । उभयवत्त्वेपीत्यनेन द्रव्यत्वाभावे हेत्वधिकरणगुणादौ
उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भवः सूचितः । द्रव्यं
जातेरित्यादाविति । नाऽतिव्याप्तिरित्यग्रिमेणाऽन्वयः । यद्यपि प्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगि-
निरूपिततादृशसम्बन्धाननुयोगित्वम् । अधिकरणतानिवेशे तादा-
त्म्येन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः, तथा च समवायैक्ये गुणा-
देरपि द्रव्यत्वप्रतियोगिकसमवायानुयोगिता निष्प्रत्यूहैवेत्येतत्कल्पे-
ऽपि समवायेन द्रव्यत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्वाहः तथा-
ऽपि स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टतादृशसम्बन्धानिरूपितवि-
लक्षणानुयोगिताया एव निवेशनीयतया गुणादिनिष्ठसमवाया-
नुयोगितायाश्च द्रव्यत्वीयविशिष्टानिरूपितत्वेन न दोषः । वस्तुत

त्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन विशिष्टप्रतियोग्यवच्छिन्नभेदो तुमद्विशेषणम् । एवं च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्व-विशिष्टसम्बन्धानुयोगिन्येव भेदाभ्युपगमात्समवायैक्यमतेऽपि समवायेन द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नभेदस्य गुणादावक्षतत्वाद् द्रव्यत्वाद्य-भावस्य गुणादौ समवायेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यमव्याहतमेवेति ।

इदमत्रावधेयम् । समवायकालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन यत्र द्रव्यत्वादेः साध्यता केवलसमवायादिना द्रव्यत्वादेर्हेतुता तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतगगनानुयोगिकसमवायादा-क्रोभयाभावासत्त्वेनाऽतिव्याप्तिः समवायभेदमतेऽपि दुर्वारा । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकरूपविशिष्टनिरूपितानुयोगिता-सामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्वधिक-रणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावविवक्षणेन तादृशदोषवारणे निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वस्थाने निरुक्त-प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वनिवेशेन द्रव्यं जा-तेरित्यादावव्यतिव्याप्तिः शक्यते वारयितुमिति ।

इदं त्ववधेयम् । स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन यत्र लौहि-त्यादेः साध्यता तत्र सद्धेतावेतत्स्फटिकत्वादावुभयाभावघटित-प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशपक्षे स्फटिकाद्यनुयोगिकजपादिसंयोगे लौहित्यादिनिरूपितपरम्परासम्बन्धघटकसाक्षाल्लौहित्यप्रतियोगिक-त्वाभावेन हेतुमन्निष्ठसाध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्वारम् । साक्षात्परम्परासम्बन्धघटकसाधारणं तत्प्रतियोगिकत्वं चानुगतं दुर्वचम् । तादृशस्य तस्य निवेशे ऽयोगोलकाद्यनुयोगिकवह्निसंयो-गादेरपि धूमादेः परम्परासम्बन्धघटकत्वसम्भवेन धूमादिप्रतियो-गिकतया तन्निष्ठधूमाद्यभावेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपपत्तेः । न च तादृशसंयोगे संयोगत्वपुरस्कारेण साक्षाल्लौहित्यप्रतियोगिकत्व-विरहेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकस्वसमवायिसंयो-गत्वपुरस्कारेण तत्प्रतियोगिकत्वं स्वीक्रियते इति वाच्यम् । माना-भावात्, समवायस्य तत्प्रतियोगिकतयैव तद्घटितपरम्परायाः सम्बन्धतोपपत्तेः । किञ्चिद्रूपेणाऽपि संयोगादेर्लौहित्यादिप्रतियो-गिकत्वे संयोगादिना किञ्चित्समवायिनिरूपितत्वविशिष्टसंयोगा-दिना वा साक्षात्सम्बन्धात्मकेन स्फटिकादौ लौहित्यादिबुद्धेर्भ-

मत्वानुपपत्तेश्च । यादृशसम्बन्धे यत्प्रकारप्रतियोगिकत्वयद्विशेष्या ऽनुयोगिकत्वोभयाभावस्तादृशसम्बन्धेन तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानं भ्रम इति तल्लक्षणात् । स्वसमवायिसंयोगे चोभयसत्त्वेनोभयाभावा सत्त्वात् । न च सम्बन्धभेदेन व्यापकताभेदात्स्वसमवायि संयोगादिरूपपरम्परासम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र परम्पराघटक विशेष्यांशे स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वमुपेक्ष्य स्वप्रतियोगिप्रतियो गिकपरम्पराघटकविशेषणसमवायादिमत्प्रतियोगिकत्वस्यैवाऽभावो निवेशनीयः । परम्पराभिवृद्धावपि ईदृशरीत्योह्यमिति ना नुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्र कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिक रण्यसम्बन्धेन घटादिकं साध्यं महाकालवृत्तित्वादिकं हेतुस्तः कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वपक्षे प्रतियोगिव्यधिकरणाभावा प्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । गगनादिनिरूपितस्य तादृशसामानाधिकर ण्यरूपपरम्परासम्बन्धघटकविशेषणांशस्य कालिकसम्बन्धस्याऽप्र सिद्धेः । विशेषणीभूतसम्बन्धं विशिष्यानिवेश्य निरुक्तप्रतियोगि प्रतियोगिकसम्बन्धत्वेन सम्बन्धं निवेश्य तद्वत्प्रतियोगिकत्वनिवेशे कालिकविशेषणतावत्समवेतत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन द्रव्यत्वादि साध्यके द्रव्यवृत्तित्वादिहेतावतिव्याप्तिः, तत्र साध्यतावच्छेदक परम्परासम्बन्धघटकविशेष्यीभूतसमवेतत्वांशे व्यभिचारनिरूपका धिकरणशब्दज्ञानाद्यनुयोगिकत्वद्रव्यत्वप्रतियोगिकसम्बन्धत्वावच्छि न्नद्रव्यत्वसमवायवत्प्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेन द्रव्यत्वाभावालङ्क्षा त् । हेत्वधिकरणानुयोगिकविशेष्यीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्व निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्य परम्परासम्बन्धघटक विशेषणांशे निवेशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन जातिसाध्यक मेयत्वादिहेतावतिव्याप्तिः, तत्र तादृशसम्बन्धघटकविशेषणांशे ता दृशसम्बन्धेन साध्याधिकरणहेत्वधिकरणव्यक्त्यनुयोगिकविशेष्यी भूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्वनिरुक्तप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वात् । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणहेत्वधिकरणानुयोगिकविशेष्यीभूतसम्ब न्धाप्रसिद्धेः साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेनाभावान्तरस्यैव ल क्षणघटकत्वात् । न च परम्परासम्बन्धघटकविशेष्यांशे हेत्वधि करणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वपरम्पराघटकविशेषणीभूतसम्बन्धव न्निरूपितत्वनिरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धवन्निरूपितत्वानां प्र

णाणामभावनिवेशान्न दोषः गगनादिनिरूपितकालिकसम्बन्धाप्रसिद्धावपि तन्निरूपिततादात्म्यविषयितादिसम्बन्धवन्निरूपितत्वप्रसिद्ध्या त्रित्वावच्छिन्नाभावसौलभ्यादिति वाच्यम् । स्वरूपकालिकोभयसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जन्यज्ञानादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि कालवृत्तित्वादावतिव्याप्त्यापत्तेः । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणप्रलयत्वादिनिष्ठायामुक्तसम्बन्धघटकाधेयतायां कालिकसम्बन्धवन्निरूपितत्वसाध्यीयविषयतासम्बन्धवन्निरूपितत्वयोः सत्त्वेनाधेयतासामान्ये दर्शितत्रित्वावच्छिन्नाभावासत्त्वेन साध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिर्वाहात् । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे च नेयमनुपपत्तिः । हेत्वधिकरणस्फटिकादिनिष्ठस्य समवायादिना प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां स्वसमवायिसंयोगादिरूपपरम्पराया अवच्छेदकत्वाभावेनोभयाभावाप्तेः । न च स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेन घटरूपादिसाध्यके समवायादिना घटादिहेतावव्याप्तिः, तत्र किञ्चित्समवायिनिरूपितत्वविशिष्टस्वसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नायां हेतुमत्कपालादिनिष्ठभावाभावप्रतियोगितायां समवायिसमवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वात् । न हि तत्र दर्शितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धयोः शरीरवैलक्षण्यं किमपि शक्यते वक्तुम्, स्वांशस्य सम्बन्धाप्रवेशादितरांशस्याविशेषात् । इयाँस्तु विशेषः, दर्शितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य सम्बन्धतया भाने प्रथमसमवायविषयता प्रकारतानिरूपिता द्वितीयसमवायविषयता विशेष्यतानिरूपिता, उक्तप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य सम्बन्धतया भाने द्वितीयसमवायविषयतैव प्रकारताविशेष्यतोभयनिरूपितेति, स चानुपयुक्त एवेति वाच्यम् । परम्परासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धता परम्पराघटकयावद्वस्तुषु विशेष्यविशेषणभावापन्नेषु पर्याप्ता, विशिष्टसाक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तु तादृशसम्बन्धता विशेष्य एव पर्याप्ता, विशेषणं तु सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकतायामवच्छेदकमेव, न तु तदन्तर्भावेण सम्बन्धविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पर्याप्तिः, शरीरस्यैवाभाववैलक्षण्यनिर्वाहात् । तथा च परम्परासम्बन्धेन

यत्र साध्यता तत्र परम्परापर्याप्तावच्छेदकताकत्वरूपं साध्यता-वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, उक्तस्थले चाधिकरण-विशेषणीभूतसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायामेवावच्छेदकत-या प्रतियोगितायां तदन्तर्भावेण पर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावा-दिति दिक् ।

अथैतल्लक्षणे विषयितादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यताया-मव्याप्तिः, तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगिता-नवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याऽप्रसिद्धत्वात् । न च तादृ-शसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकता-यामेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रसिद्धिः प्रतियोगित्वतदवच्छेदकत्व-निष्ठावच्छेद्यत्वयोर्भिन्नत्वेऽपि एकजातीयतया तादृशानुगतरूपेण निवेशादिति वाच्यम् । तथा सति तादृशसम्बन्धेन साध्य-तायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठा-भावीयान्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्न-त्वाभावेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य चाऽप्रसिद्धत्वेन ता-दृशप्रतियोगितासामान्ये तदुभयाभावस्याऽक्षतत्वात् । मैवम् वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकतास्वीकारे तादृशसम्बन्धस्या-ऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकताघटकस-म्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणकाभावप्रतियोगितावच्छे-दकतासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वतादृशरूपा-वच्छिन्नत्वोभयाभावस्यैव विवक्षणीयतया सामञ्जस्यात् । तथा हि विषयितासम्बन्धेन साध्यतायां सद्धेतौ तत्सम्बन्धावच्छि-न्नावच्छेदकताकसाध्यवदभावो न प्रतियोगितावच्छेदकताघटक-कसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणहेत्वधिकरणकः, अतो-ऽन्यसम्बन्धेन साध्यादिमदभावः तत्सम्बन्धेनान्यावच्छिन्नाभावो वा तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयाभावसत्त्वा-ल्लक्षणसमन्वयः । तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यपि तादृशसम्बन्धेन साध्यवदभावोऽपि तादृश इति तत्प्रतियोगिता-वच्छेदकतायामुभयसत्त्वेन नातिव्याप्तिः । वह्निमान् धूमादित्या-दौ संयोगादिना घटादिमदभावः समवायादिना वह्न्यादिमदभा-वश्च लक्षणघटकः । तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयाभावस-

ालक्षणसमन्वयः । धूमवान्वह्नेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन साध्यवतोऽभाव एव तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेद-
कतायामुभयस्यैव सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति ।

(दी०) अत एव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वप्रतियोगिक-
त्वगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसत्त्वेऽपि द्रव्यं जातेरित्यादौ, वह्नि-
धूमोभयवान्वह्नेरित्यादौ (द्वितीयाः तादृशप्रतीत्यै) द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिक-
त्वविरहेऽपि च नाऽति(मूललक्षणयोपपत्ति) वदन्ति ॥

(गा०) संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि वह्निधूमो-
भयवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति योजना । अयं भावः । प्रत्येकं
संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेण वह्निधूमोभयवान्
धूमादित्यत्र संयोगसम्बन्धसामान्ये वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिकत्वहेत्वधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभाववत्त्वात्तादृशोभयत्वा-
वच्छिन्नाभावोऽपि संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधि-
करणतया लक्षणघटक इत्यव्याप्तिः स्यादतः संयोगेनोभयसा-
ध्यकस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं परित्यज्य प्रति-
योगिताश्रयप्रतियोगिकत्वमेव निवेशनीयं तथा च वह्निधूमोभयवा-
न्वह्नेरित्यादावपि वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटक-
तया पूर्वकल्पेऽतिव्याप्तिः स्यादिति ।

अथ साध्यतावच्छेदकभेदेन व्याप्तिपदार्थभेदस्तदैव प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नत्वपरित्यागः स्थलविशेषे सम्भवति तथा च सा-
ध्यभेदेनापि तुल्ययुक्त्या तद्द्वाराद्धूमरूपहेतुकवह्निधूमोभयात्मकसा-
ध्यघटितव्याप्तिपदार्थप्रसिद्धिनिर्वाहाय तच्छरीरे प्रतियोगिताश्रयवै-
यधिकरण्यनिवेशनस्य वह्निहेतुके तदुभयसाध्यकस्थले कथमति-
व्याप्तिप्रसञ्जकत्वमिति चेत् ? यथा संयोगसामान्ये द्वित्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिकत्वाभावनिश्चयदशायामपि धूमेन वह्निधूमोभयानुमिति-
र्भवतीति प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावविषयक-
ज्ञानं धूमलिङ्गकतादृशोभयानुमितिजनकमङ्गीक्रियते, तथा तादृश-
निश्चयदशायां सकलवह्निमतामेव धूमवत्त्वमिति भ्रान्तानां वह्निहे-
तुकतदुभयानुमितिरप्यनुभवसिद्धा । तत्राऽपि प्रतियोगिताश्र-
यप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावविषयकज्ञानमेवाऽनुमितिजनकं वा-

व्यम्, तथा च तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिजनकज्ञानस्य प्रमात्वप्र-सङ्ग इत्येवातिव्याप्त्यर्थः । एवं यथा वह्निधूमोभयत्वेन उभ-यं धूमव्यापकमिति वाक्याद्यथोक्तनिश्चयदशायां शाब्दबोधो जाय-ते तथा वह्निधूमोभयत्वेनोभयं वह्निव्यापकमित्यनाप्तोक्तवाक्यादपि योग्यताभ्रमाच्छाब्दबोध प्रमा... त्वापत्तिरसङ्ग इति प्रतियोगिताश्रयप्रति-योगिकत्वमेव तत्र ... यनन्तर ... स्वनियामक स्वीकरणीयः । तथा च तद्वि-षयाश्रयः प्रमात्वेन त... वृत्त्यनियामक णतापत्तिरित्यपीति । व-ह्निरित्यत्र धूमादिति नातिव्य... त्वस्याऽप्रसिद्ध्याप्तिश्चेति पाठं के-चित्कल्पयन्ति, यथासङ्ख्येन च ... येऽतिव्याप्त्यव्याप्ती यो-जयन्ति ।

इदमत्रावधेयम् । घटद्वयवद्भूतलमित्यादौ द्वित्वोपलक्षितघटा-दिवैशिष्ट्यं तद्विशिष्टवैशिष्ट्यं वा भासते । आद्ये एकघटादिमत्यपि तत्प्रसङ्गः । न च द्वित्वोपलक्षितस्यापि व्यक्तिद्वयस्यैव वैशि-ष्ट्यद्वयं तत्र भासते इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एकस्मिन्नपि भे-दभ्रमेण द्वित्वभ्रमात्तत्प्रकारकप्रतीतावुभयभाननियमात् । तादृश-बुद्धेर्द्वित्वविशिष्टाभावज्ञानविरोधितानुपपत्तिश्च विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञा-नस्यैव विशिष्टाभावबुद्धिविरोधित्वात् । द्वितीये संयोगसंसर्गक-तादृशज्ञानमात्रस्यैव भ्रमत्वापत्तिः, संयोगरूपवैशिष्ट्ये द्वित्वा-दिविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य बाधात् । तस्माद्द्वित्वादिविशिष्टप्रतीतौ संयोगमात्रं न सम्बन्धोऽपि तु द्वित्वावच्छिन्ननिरूपिता संयोगाव-च्छिन्नाधिकरणतैव । अधिकरणता च पदार्थान्तरं अधिकरणस्व-रूपा वा उभयथैव निरूपकभेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकद्वित्वस्यैक्या-त्तदैक्यमिति संयोगप्रतियोगितावच्छेदकत्ववन्न तत्प्रतियोगितावच्छे-दकताया द्वित्वेऽनुपपत्तिरित्युपेयम् । एवं च वह्निधूमोभयत्वावच्छि-न्नसाध्यके संयोगावच्छिन्नाधिकरणताया एव साध्यतावच्छेदकस-म्बन्धत्वात्तत्र चोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्त्वान्नातिव्याप्ति-प्रसक्तिः । अन्यथा द्वितीयकल्पेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाननुयोगित्वनिवेशादुभयत्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिकसंयोगाप्रसिद्ध्या संयोगेनोभयत्वावच्छिन्नसाध्यक-व्यभिचारिणि तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-योगिताया लक्षणाघटकत्वेनाऽतिव्याप्तेर्वज्रलेपत्वात् ।

वस्तुतस्तु पर्वतो वह्निमानित्यादावपि संयोगावच्छिन्नाधि-
ःणतैव सम्बन्धो न तु संयोगमात्रम् । अन्यथा पर्वतो वह्निमा-
ःयत्रैव पर्वते वह्निरित्यत्रापि संयोगमात्रस्यैव तथात्वापत्त्या
वेशेषप्रसङ्गात् । तादृशप्रतीत्योर्विशेषाय प्रथमायां संयोगो
ीयायां तदवच्छिन्नाधेयता संसर्ग इत्युपेयते, किंवा प्रथमायां
ोगावच्छिन्नाधिकरणता द्वितीयायां संयोगस्तथेत्यत्र विनिगम-
य दुर्लभत्वात् । न च तादृशप्रतीत्योः संसर्गांशेऽविलक्षणत्वेऽपि
ोष्यविशेषणभावभेदाद्वैलक्षण्योपपत्तिसम्भव इत्युभयत्रैव सं-
गमात्रस्य सम्बन्धतास्त्विति वाच्यम् । तावतापि पर्वतो वह्नि-
र् वह्नौ पर्वत इत्यनयोः, पर्वते वह्निः पर्वतवान्वह्निरित्यनयोश्च
ीत्योर्विशेषानिर्वाहात् । न चैवं रूपवानित्यादावपि समवायाव-
छिन्नाधारतैव सम्बन्धः स्यान्न तु समवाय उक्तयुक्तेरविशेषादिति
ाच्यम् । समवायातिरिक्तायाः समवायावच्छिन्नाधारताया अनभ्यु-
मात् ।

अथ समवायावच्छिन्नाधारतायाः समवायरूपत्वे समवायाव-
छिन्नाधेयताऽवश्यमतिरिक्ता स्वीकरणीया, अन्यथा रूपवान्घटो
रूपमिति प्रतीत्योः संसर्गवैलक्षण्यानुपपत्तेः । तथा च समवाया-
छिन्नाधेयता आधारता वाऽतिरिक्तेत्यत्र विनिगमकं दुर्लभमिति
वायातिरिक्तसमवायावच्छिन्नाधारतासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति चेन्न ।
नुयोगिकरूपप्रतियोगिकसम्बन्धो रूपानुयोगिकघटप्रतियोगि-
म्बन्धः परस्परं विलक्षण एव, अन्यथा दर्शितस्थले संसर्ग-
क्षण्यानिर्वाहादिति सत्यम्, तत्र चाधारानुयोगिकः सम्बन्ध एव
वाय इति परिभाषितो न त्वाधेयानुयोगिकः, स त्वाधेयतेत्येव
भाष्यते तत्र को विनिगमकानुयोगः ? न चैवं संयोगिन्यपि संयोग
धारताऽस्तु स चाऽनुयोगितासम्बन्धेनाऽऽधारपदप्रवृत्तिनि-
ामिति संयोगस्य द्विष्ठत्वेऽपि नाधेये तद्व्यवहार इति वा-
[। संयोगीयसमवायातिरिक्ताया आधेयव्यावृत्तानुयोगि-
ाः स्वीकारे तस्या एव संयोगिनिरूपिताधारतात्वो-
नाऽतिरिक्ताधारताया निष्प्रत्यूहत्वात् । न चाधारतायां
ोगिप्रतियोगिकत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् । भवन्मतेऽपि संयोगे
मवेतत्वातिरिक्तस्य तत्प्रतियोगिकत्वस्य कल्पनीयतया

साम्यात् । अन्यथा भूतलादेः स्वसमवेतघटादिसंयोगानुयोगितया स्वाधारतापत्तेः । एतेन संयोगिन्याधेयताऽपि संयोग एव । प्रतियोगितासम्बन्धेन तस्याधेयपदप्रवृत्तिनिमित्ततया नाधारे तद्व्यवहार इत्यपि निरस्तम् । आधेयनिष्ठाधारव्यावृत्तपदार्थान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वात् । आधाराधेययोः संयोगानुयोगित्वप्रतियोगित्वकल्पने विपरीतकल्पनायामपि बाधकाभावाच्चेति दिक् ।

एकानुयोगिकसंयोगद्वयप्रतियोगितयोः प्रत्येकमुभयत्वावच्छिन्नत्वविरहेऽपि तदुभयत्वावच्छेदेनोभयत्वावच्छिन्नत्वोपगमान्न संयोगेनोभयसाध्यके ऽतिव्याप्तिरित्यप्याहुः । प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपतया सम्बन्धत्वेन तन्निवेशे सम्बन्धत्वस्य नियमघटिततयाऽनवस्थेत्याशङ्कां निरस्यति ।

(दी०) प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः । सामानाधिकरण्येऽपि सम्बन्धः संयोगत्वादिनैव निविशते । दर्शितञ्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम् ।

(गा०) प्रतियोगित्वादिश्चेति । सम्बन्धविशेषोऽपि न सम्बन्धत्वेन लक्षणघटकोऽपि तु प्रतियोगितात्वादिना, कुत्रचित्सम्बन्धविधया स्वरूपत एवेत्यर्थः ।

ननु सामानाधिकरण्यं तत्सम्बन्धिसम्बन्धित्वं तत्र सम्बन्धत्वेनैव सम्बन्धनिवेश इत्याशङ्क्याह । सामानाधिकरण्येऽपीति । संयोगत्वादिनैवेति । साधनतावच्छेदकादिभेदेनैव सम्बन्धादिभेदेनऽपि व्याप्तिभेदस्येष्टत्वादिति भावः । साध्यसामानाधिकरण्यशरीसाध्यवत्संयुक्तत्वादिरूपे हेतोः सम्बन्धस्य प्रकारतया तस्यैव संयोगत्वादिना निवेशः, साध्यसम्बन्धस्य च धर्म्यंशे तत्संसविधयैव लाघवेन निवेशात्तस्य स्वरूपत एव निवेशः सम्भवति, अत्यतिरिक्तस्याऽपि संसर्गतया भाने स्वरूपतोऽपि तदुपगमादित्यवधेयम् । सम्बन्धत्वनिवेशेऽपि न क्षतिरित्याह । दर्शितं चेति । नियमाघटितमिति । तत्प्रतियोगिकत्वविशेष एव तत्सम्बन्धत्वं न तद्विशिष्टबुद्धिनियामकत्वम्, अतीन्द्रियसम्बन्धे जनकत्वरूपनियामकत्वासम्भवात् । तत्प्रतीतिविषयत्वरूपनियामकत्वनिवेशे व्याप्तेवानन्तर्भावात् प्रमेयमात्रेऽतिप्रसङ्गाच्च । न च विशेष्यतान्यतत्प्रका

तानिरूपितविषयताया विवक्षणीयतया नाऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि संयोगादिना द्रव्यत्वादिभ्रमविषयतामादाय तस्यापि तत्सम्बन्धत्वापातात् । न च विषयतायां प्रमाप्रतियोगिकत्वनिवेशान्नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रमात्वस्य तत्सम्बन्धानुयोगिविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपतया सम्बन्धत्वघटितत्वात् । एवं तदनुयोगिकत्वविशेष एव तत्र सम्बन्धत्वमिति भावः । इत्थं च सामान्यतस्सम्बन्धघटितं साध्यवत्सम्बद्धत्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यं साध्यवदनुयोगिकप्रतियोगित्वं प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यवदनुयोगिकवत्त्वं वा, तच्च संयोगत्वादिना तद्घटितात्साध्यवदनुयोगिकसंयोगप्रतियोगिकत्वरूपाल्लघुशरीरमिति तदेव व्याप्तिघटकं वाच्यम्, अतिप्रसङ्गस्य व्यापकतायां विशिष्य सम्बन्धनिवेशेनैव वारणसम्भवात् । हेतौ साध्यवदसंयुक्तत्वादिनिश्चयदशायां संयोगादिना पक्षे हेतुमत्तानिश्चयस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकताया अग्रे वक्तव्यतया तत्राऽनुमित्यापत्त्यनवकाशादिति सूचितम् ।

अभावत्वं चेदत्र भावभिन्नत्वन्तदा प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशाद्धि दैशिकविशेषणतया घटत्वाभावादिसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः, तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य घटत्वादिरूपतया भावभिन्ननिरूपितप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वाभावत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्याऽक्षतत्वादित्याशङ्कां निरस्यति ।

(दी०) अभावत्वं चेदमिह नास्ति, इदमिदं न भवतीति प्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । अतो नाऽभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः । तदपि वा नोपादेयं प्रयोजनविरहात् । विषयतातत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिकरणत्वतत्त्वसम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येकदेशिनः ॥

(गा०) अभावत्वं चेति । इदमिह नाऽस्तीदमिदं न भवतीति द्विविधप्रतीतिकथनेनाऽभावत्वस्य संसर्गाभावान्योन्याभावोभयसाधारण्ये प्रमाणमुपदर्शितम्, तस्यान्योन्याभावसाधारण्यविरहेऽभावान्तरप्रतियोगितासामान्ये तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वाविरहेण तेन स-

म्बन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । भावाभावसाधारण इति । भावेनाऽपि घटे घटत्वाभावो नास्ति घटो न घटभिन्न इति प्रतीतेर्जननादिति भावः । तदवच्छिन्ने चाभावपदस्य रूढिशक्तिः परिभाषैव वा, अतो न भावोऽभाव इत्यवयवव्युत्पत्त्या तद्धर्मप्रत्ययेऽपि न क्षतिः । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति । अभावे तत्प्रतियोगिस्वरूपनिरूपितानुयोगित्वनामा सम्बन्धविशेष इत्यर्थः । न चाऽभावत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेऽननुगमादनुगतप्रत्ययानुपपत्तिः, तदनुगमकरूपान्तराभ्युपगमात् । पदार्थान्तरत्वेऽपि निरूपकभेदेः सम्बन्धान्तरवत्तद्भेदस्याऽऽवश्यकतयाऽनुगमकरूपान्तरापेक्षणात्

यत्तु प्रतियोगिनिरूपितसम्बन्धानामननुगमेऽपि प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकस्य नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्ताखण्डधर्मान्तरस्य सत्त्वाद्घटे नाऽस्ति घटो नास्तीत्याद्यनुगतप्रमितिनिर्वाह इति । तन्न साधीयः घटादौ घटाभावादेः कालिकादिसम्बन्धस्याऽपि स्वरूपतया तत्संसर्गकप्रतीतितो घटाभावो नास्तीत्याद्यनुयोगितासंसर्गकप्रतीतेर्वैलक्षण्याय संसर्गतावैलक्षण्यस्याऽऽवश्यकतया संसर्गतावच्छेदकधर्मविशेषस्वीकारस्य तन्निर्वाहकस्याऽऽवश्यकत्वात्, तेनानुगतीकृतानुयोगिताया एव संसर्गतावद्धर्मितावच्छेदकताया अपि सम्भवेनाऽभावनिष्ठाखण्डधर्मान्तरे मानाभावात् । नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तताया अपि तस्यामेवोपगमात् ।

अथ नास्तीत्यादावनुयोगितारूपसम्बन्धविशेषप्रकारेणाऽभावभानोपगमे तदंशे एव स्वनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिनः प्रकारत्वसम्भवादभावांशे तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिनो भाने मानाभावादनुयोगितायाः सम्बन्धत्वमेव न सिध्येदिति चेन्न । मण्याद्यभावस्य दाहादिहेतुतायां मण्यादिरूपप्रतियोग्यवच्छिन्नानुयोगिताविशेषस्याऽवच्छेदकत्वापेक्षयाऽनुयोगितासम्बन्धेन मण्यादेस्तथात्वे लाघवेन तत्सम्बन्धतासिद्धेः । न चोभयाभावादिवारणाय मणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिता मण्यादेः सम्बन्धो वाच्यः, तथा च तादृशानुयोगितायाः स्वाश्रयतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽपि न गौरवमिति वाच्यम् । उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताया मणित्वादिविशिष्टसम्बन्धताविरहात्, शुद्धानुयोगितासम्बन्धेनैव मणित्वादिविशिष्टस्य उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावव्यावर्तकतासम्भवेन तादृशानु-

योगितात्वेन सम्बन्धतानुपगमात् । न च तादृशस्य विशिष्टमणित्वा-
द्यवच्छिन्नाभावव्यावर्तकता न सम्भवति, विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्न-
निरूपितानुयोगितायामप्यधिकं त्वित्यादिन्यायेन मणित्वादिविशिष्ट-
निरूपितत्वसत्त्वेन तस्या अपि तत्सम्बन्धत्वादिति वाच्यम् । कार-
णतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपरिसमाप्तप्रतियोगिताकसम्बन्धिन
एव कारणतया मणिर्नास्तीत्याकारकशुद्धमणित्वावच्छिन्नप्रकारक
प्रतीत्यविषयविशेषणान्तरसहितमणित्वाद्यवच्छिन्नाभावनिष्ठतादृश-
मणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धे च शुद्धमणित्वादिविशिष्ट-
परिसमाप्तप्रतियोगिताकत्वविरहेण तादृशाभावव्यावर्तनसम्भवात् ।

एतेन विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय शुद्धमणित्वाद्य-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन हेतुना वाच्या, शुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नत्वं
च मणित्वान्यधर्मानवच्छिन्नत्वम्, तदपि यदि तादृशधर्मावच्छेद्यत्व-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावस्तदा किञ्चिद्विशिष्टतादृशावच्छेद्यत्वत्वावच्छि-
न्नाभावमादायातिप्रसङ्ग इति शुद्धतादृशावच्छेद्यत्वत्वावच्छिन्नाभाव
एव निवेशनीयः । शुद्धतादृशावच्छेद्यत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वमपि तदति-
रिक्तानवच्छिन्नत्वमिति विशेषणानवस्थाप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् ।
इत्यलमप्रस्तुताधिकजल्पनया ।

तदपि । तादृशाभावत्वमपि । नोपादेयम् । हेतुसामानाधि-
करण्यांशे विशेषणतया न निवेशनीयम् । प्रयोजनाभावादिति । स्वा-
वच्छेदकविशिष्टानधिकरणहेतुमन्निष्ठत्वमात्रपुरस्कारेणाभावं निवेश्य
तदीयत्वेन प्रतियोगितानिवेशादेव सर्वसामञ्जस्यादिति भावः ।

प्रसङ्गात्प्रतियोगित्वादीनामपि पदार्थान्तरत्वं व्यवस्थापयति ।
विषयतेति । तत्त्वम् विषयतात्वम् । प्राचीनैकदेशिभिर्विषयताया अति-
रिक्तपदार्थत्वोपगमाद् दृष्टान्तत्वेन तदुपन्यासः । यथा विषयताया विष-
यरूपत्वे द्रव्यत्वावच्छिन्नघटविषयकज्ञानाद्घटत्वावच्छिन्नतद्विषयकज्ञा-
नस्य विषयतावैलक्षण्यविरहाद्वैलक्षण्यापत्तिः । न च द्रव्यत्वघट-
त्वयोरपि तत्र विषयतया तद्वैलक्षण्यादेव वैलक्षण्यमिति वाच्यम् ।
एवताऽपि द्रव्यत्वेन घटविषयकाद्घटत्वेन च पटविषयकाज्ज्ञा-
नाद्घटत्वेन घटं द्रव्यत्वेन पटमवगाहमानस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्या-
पपादनस्याशक्यत्वात् । ज्ञानस्वरूपत्वे घटपटावित्यादिसमूहा-
लम्बनीयघटपटादिविषयतानामभिन्नतापत्त्या तादृशज्ञानस्य पट-

त्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठविषयताशालितया भ्रमत्वापत्तिः। ज्ञानवि-
षयोभयरूपत्वे च जातिमान् घट इत्यादिज्ञानीयघटत्वादिविषय-
ताया द्वैविध्यानुपपत्तिः ज्ञानविषययोरविशेषादिति जातिमानि-
त्याद्याकारकैकविधघटत्वादिविषयताशालिज्ञानात्तादृशबुद्धेर्विलक्षण-
कारता न स्यादित्यादियुक्त्या विषयताया विषयादिभेदभिन्नवि-
षयतानामनुगमकतया च विषयतात्वस्यातिरिक्ततासिद्धिः, तथा
प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे घटादिनिष्ठानां घटत्वद्रव्य-
त्वादिरूपविभिन्नधर्मावच्छिन्नानां संयोगसमवायादिरूपविभिन्नसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्येनाऽभाववैलक्षण्यानुपपत्तिः
अभावस्वरूपत्वे घटाद्यभावीयघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाकिञ्चि-
द्विशिष्टघटाभावाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्यापत्तेः
घटत्वादेः प्रतियोगित्वन्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकत्वानुपपत्तिः, घटा-
द्यभावस्य पटादिसाधारण्येन पटादेरपि तत्प्रतियोगितापत्तेश्चे-
त्यादियुक्त्या प्रतियोगित्वमप्यतिरिक्तं सिद्ध्यति । एवमधिकरणत्व
नाधिकरणस्वरूपमाधेयस्वरूपं वा, भूतले घटसंयोगदशाया-
मिव परस्परासंयुक्तघटभूतलसत्त्वदशायामपीदानीं भूतलं घटव-
दिति प्रत्ययप्रसङ्गात् । संयोगरूपत्वे आधेयत्वस्यापि तुल्ययुक्त्या
तद्रूपतया आधारत्वाधेयत्वयोरभेदप्रसङ्गेन वैपरीत्येनाधाराधेय-
भावप्रत्ययप्रसङ्गादिति तदप्यतिरिक्तः पदार्थः। सम्बन्धत्वमपि क्ल-
प्तपदार्थान्तर्भावेण दुर्वचमिति पदार्थान्तरमेवेति भावः। आदिपदा-
दभावत्वादिपरिग्रहः।

इदं तु बोध्यम् । अभावत्वं प्रतियोगित्वान्नातिरिच्यते तदभा-
वत्वस्य तत्प्रतियोगित्वनियमात् । न चैवं घटादेर्घटभेदाभाव-
त्वापत्त्या घटादिमति भूतले घटभेदो नास्तीत्यादिप्रतीत्यापत्ति-
रिति वाच्यम्। संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताया एवाभावत्वरूपतोप-
मात् । घटादिभेदस्य घटत्वाद्यत्यन्ताभावसमनियतत्वेन तदभि-
न्नतया घटत्वादौ तदीयसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगितासत्त्वात्तेनैव त-
दभावप्रत्यायनात् । न चैवमपि घटभेदादेर्घटाद्यभावत्वानुपपत्तिस्त-
दप्रतियोगित्वादिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावत्वात्मकानुयोगिता-
विशेषस्यैव प्रतियोगितानतिरिक्तत्वोपगमादिति ।

इति-अनुमानगादाधर्यां सिद्धान्तलक्षणम् ॥

अवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणम् ।

प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र पारिभाषिकावच्छेदकत्वं निवेशयि-
मवच्छेदकपदस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वपरतामाक्षिपति ।
न्वित्यादिना ।

(दी०) नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः ।
म्भवति लघौ धर्मे गुरौ तदभावात्, प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवा-
देमत्त्वघ्राणग्राह्यगुणत्वादेरतथात्वेन तेन रूपेण साध्यतायां
यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । नाऽप्यनतिरिक्तवृत्तित्वम् । प्र-
तियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन
त्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात् ।

(गा०) इह । एतल्लक्षणे, घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च घटत्वेन घटो-
भावप्रतियोगीत्यादिप्रतीतिसाक्षिको यो घटादिनिष्ठप्रतियोगितया
ह घटत्वादेरवच्छेदकभावरूपः स्वरूपानतिरिक्तः पदार्थान्तरात्मको
सम्बन्धविशेषः स इह लक्षणे न शक्यनिवेशन इत्यर्थः । स्वरू-
सम्बन्धविशेषात्मकावच्छेदकत्वाभावघटितं निरुक्तरूपं न व्याप्ति-
पमिति यावत् । तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेरि-
ग्रिममत्रैव हेतुः । प्रमेयधूमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिसाधा-
णत्वादिति तदर्थः । प्रमेयधूमत्वेत्यादिकमतथात्वेनेत्यन्तं तत्र
तुः । स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानिरूपिततादृशावच्छेद-
त्वाभाववत्तादृशसाध्यतावच्छेदककत्वेनेति तदर्थः । संभवत्ता-
शप्रतियोगितावच्छेदकताकधर्मापेक्षया गुरुत्वं प्रमेयधूमत्वादे-
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसाधकम् ।

तस्य तत्साधकत्वोपष्टम्भकव्याप्तिमाह–सम्भवतीति । तस्मि-
ति पूरणीयम् । तथा च लघुधर्मे तादृशावच्छेदकत्वस्य सम्भवे
यर्थः । गुरौ तदभावात्–तादृशावच्छेदकत्वाभावनियमात् । तथा
सम्भवत्तदवच्छेदकताकधर्मापेक्षया यो गुरुः स न तदवच्छेदक

इति व्याप्तिरिति पर्यवसितार्थः। सम्भवत्तदवच्छेदकताकत्वं च तद-वच्छेदकत्वबाधकशून्यत्वम्। बाधकं चावच्छेद्यप्रतियोगित्वासम-नियतत्वम्। तथा च तत्प्रतियोगित्वादिसामनैयत्यमेव सम्भवत्त-दवच्छेदकताकत्वं पर्यवसितम्। सामनैयत्यघटकदलद्वयनिवेशाद् घट-पटान्यतरत्वमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया न्यून-वृत्तिघटत्वादेरतिरिक्तवृत्तिशुद्धवह्नित्वादेरवच्छेदकत्वासम्भवेन ता-दृशगुरुधर्मस्य नाऽवच्छेदकत्वानुपपत्तिः। प्रतियोगितायाः सामनैय-त्यं च प्रतियोगिताया अन्यूनवृत्तित्वे सति तन्निरूपकाभावविरोधि-तावच्छेदकत्वरूपमवच्छेदकतानिर्वाहकम्। अतः सत्तात्वादेर्विशि-ष्टसत्ताद्यभावीयप्रतियोगित्वान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि तदभाव-विरोधितानवच्छेदकत्वान्न तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवः।

यत्तु स्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकधर्मापेक्षया गुरुत्वमेवा-ऽच्छेदकत्वाभावसाधकतयाऽभिमतम्। स्वसमनियतसत्तात्वाद्यपे-क्षया गुरोर्विशिष्टसत्तात्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वनिर्वाहाय स्व-समनियतत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेश इति तन्न। घटप्रागभावत्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकघटत्वाद्य-पेक्षया गुरोर्घटप्रागभावत्वादेरत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतया, जातित्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकतद्घटकसमवेतत्वापेक्षया गुरोर्जातित्वादेर्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया च व्यभिचारात्।

ननु प्रमेयधूमत्वं स्वावच्छिन्नधर्मिविशेषणतापन्नमेयत्वसहित-धूमत्वम्, सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन मेयत्वविशिष्टधूमत्वं वा, उ-भयथैव तदवच्छिन्नसाध्यके नाऽतिव्याप्तिप्रसक्तिः, शुद्धधूमत्व-स्याऽवच्छेदकत्वे तादृशानवच्छेदकताया विशिष्टधूमत्वे दुर्घटत्वात्। एकदेशपर्याप्तवृत्तेर्व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावस्य वि-शेष्यपर्याप्तवृत्तेर्विशेषणान्तरवैशिष्ट्यावच्छिन्नानुयोगिताकाभावस्य चाऽनभ्युपगमात्। शुद्धवह्नित्वादौ धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रति-योगितावच्छेदकत्वापर्याप्तमेयवह्नित्वादौ तदनवच्छेदकत्वसौलभ्येन मेयवह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिविरहादित्यरुचेः कम्बुग्रीवादिमत्त्वा-नुधावनम्।

नचैवं मेयधूमत्वावच्छिन्नसाध्यकेऽतिव्याप्त्यभिधानमत्यन्तास-ङ्गतमिति वाच्यम्। व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभा-

वानुपगमेन नानाव्यक्तिदण्डाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतानिर्वाहाय प्रतियोगितावच्छेदकापर्याप्तविषयतापर्याप्तिरनवच्छेदकत्वान्तार्थ इत्याशयेनैव तदभिधानात् । कम्बुग्रीवादिमत्त्वं च घटत्वव्यञ्जकसंस्थानविशेषः । घटत्वापेक्षया तस्य गौरवं संस्थानस्य विजातीयावयवसंयोगरूपस्यानन्तत्वात्, अनुगमकजातिविशेषसापेक्षत्वाच्च । घटत्वस्य चैकस्य जातिरूपस्य निर्विशेषणकस्यावच्छेदकत्वे लाघवादिति ।

न च घटसामान्याभावप्रतियोगितायां संस्थानविशेषस्यानवच्छेदकत्वेऽपि तत्तत्संस्थानवदभावकूटप्रतियोगितासु प्रत्येकं तेषामवच्छेदकत्वमावश्यकम्, तत्राऽतिप्रसक्तघटत्वस्याऽवच्छेदकत्वासम्भवादित्यनुगतरूपावच्छिन्नेष्वपि तेष्वनवच्छेदकत्वं दुर्घटमिति तदवच्छिन्नसाध्यके नातिव्याप्त्यवकाश इति वाच्यम् । तत्संस्थानवत्तत्तद्घटाभावप्रतियोगितायामपि घटनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्यैव साक्षात्सम्बन्धेनावच्छेदकत्वसम्भवात्परम्परासम्बन्धेन स्वसमवायिसमवेतत्वात्मकेन तत्तत्संयोगानां गौरवेणानवच्छेदकतया तादृशसम्बन्धेन संस्थानविशेषावच्छिन्नघटादिसाध्यके व्यभिचारिहेतावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

ननु मृत्पाषाणादिघटसाधारणं घटत्वं नैकम्, मृत्त्वपाषाणत्वादिना सङ्करप्रसङ्गादिति तत्तज्जातिव्याप्यं नानैव, तथा च तथाविधसकलघटानुगमकसंस्थानविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितायां न स्वरूपतो घटत्वस्यावच्छेदकतासम्भवः, न्यूनवृत्तित्वात् । नाप्यनुगतरूपान्तरावच्छिन्नस्य, तादृशरूपान्तरप्रवेशेन गौरवादित्यरुचेर्घ्राणग्राह्यगुणत्वानुधावनम् । घ्राणग्राह्यत्वं घ्राणग्रहणयोग्यता गुणत्वन्यूनवृत्तिघ्राणग्राह्यजातिरूपा, सा चातीन्द्रियेऽपि गन्धे इति न गन्धत्वस्य दर्शितरूपवत्सामान्याभावप्रतियोगितासमनैयत्यानुपपत्तिः । तादृशयोग्यतामात्रस्योपादाने गन्धत्वसुरभित्वादिरूपायास्तस्याः स्वरूपतो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशजातित्वाद्यवच्छिन्नाया अप्यनवच्छेदकत्वं दुर्लभमिति तद्विशेष्यतया गुणत्वनिवेशनम् । द्रव्यत्वादिहेतुकस्थले च गुणत्वस्य शुद्धस्यापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवाद्विशिष्टगुणत्वस्य गन्धत्वसमनियतस्य

तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमक्षतमेवेत्यतिव्याप्तिसङ्गतिः । अथ वा घ्राणग्राह्यगुणत्वं स्वाश्रयगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वसम्बन्धेन घ्राणजन्यसाक्षात्कारविषयतावत्त्वमेव, गुणत्वव्याप्यजातिघटितसम्बन्धलाभाय गुणपदम्, न तु गुणत्वमपि विशेष्यतया विवक्षितम्।

एतेन गुणत्वस्य निरुक्तजातित्वावच्छिन्नगन्धत्वादिविशेष्यतया विवक्षितत्वे स्वरूपतो गन्धत्वादेर्गुणत्वविशेषणतायामप्यतिप्रसङ्गात्तादृशजातित्वावच्छिन्नस्य विशेषणत्वानुधावनं निर्बीजमिति दूषणमनवकाशम् । घ्राणग्राह्यगुणत्वं यथाश्रुतमेव ग्राह्यगन्धत्वरूपलघुधर्मसमनियततया न प्रतियोगितावच्छेदकमित्यपि वदन्ति।

यत्तु अनवच्छेदकत्वमवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपम् । तथा चावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन विशेष्यांशेऽवच्छेदकप्रकारकप्रतीतिभिन्ना साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन यादृशधर्मप्रकारिका प्रतीतिस्तादृशधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्यवसितम् । एवं च प्रमेयधूमत्वादिप्रकारकप्रतीतेर्धूमत्वादिप्रकारकतानियमात् प्रमेयधूमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकेऽतिव्याप्तिपरिहारः सम्भवति न तु निरुक्तघ्राणग्राह्यगुणत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके, गन्धत्वादिकमविषयीकृत्यापि सुरभित्वादिकं सुरभित्वादिकमविषयीकृत्यापि च गन्धत्वादिकं विषयीकृत्य तादृशसाध्यतावच्छेदकप्रकारकप्रतीतिसम्भवादिति । तन्न । तथा सत्युक्तरीत्या दण्डिमान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तेः । प्रत्येकं सकलदण्डमविषयीकृत्यैव दण्डत्वाद्यवच्छिन्नदण्डात्मकसाध्यतावच्छेदकप्रकारकप्रतीतेः सम्भवात् ।

अथ प्रतियोगितावच्छेदकीभूता ये ये धर्मास्तत्प्रकारकप्रतीतिभेदकूटस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकप्रकारिकायामेकप्रतीतावसत्त्वात्तथैव च लक्षणे विवक्षितत्वान्नेयमतिव्याप्तिरिति चेत्? तर्हि तादृशरीत्या निरुक्तघ्राणग्राह्यगुणत्वावच्छिन्नसाध्यकेऽपि नातिव्याप्त्यवकाश इति ।

अतथात्वेन । प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन । अनतिरिक्तवृत्तित्वमिति । स्वव्यापकतत्कत्वमित्यर्थः । तच्छून्यावृत्तित्वविवक्षणे समवायेन प्रमेयसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगिताशून्याप्रसिद्ध्या प्रमेयत्वादेस्तादृशावच्छेदकत्वानिर्वाहात्

महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके धूमादौ वह्नित्वादेर्महानसीयवह्न्याद्यभावप्रतियोगिताशून्यवह्न्यन्तरवृत्तितया विशिष्टेऽपि तत्र तच्छून्यावृत्तित्वस्य दुर्घटतयाऽतिप्रसङ्गाच्च । स्वव्यापकतत्कत्वनिवेशने च विशिष्टस्याऽविशिष्टस्य वा यादृशस्यावच्छेदकत्वमभिप्रेतं तादृशस्यैव स्वपदेनोपादेयतया विशिष्टवह्नित्वादिकं प्रति विशिष्टवह्न्याद्यभावप्रतियोगिताया व्यापकत्वस्याऽक्षतत्वेन तादृशस्यावच्छेदकत्वोपपत्तेः । ईदृशं यद्यत्स्वं तत्त्वाभावकूटस्य च साध्यतावच्छेदकविशेषणता बोध्या, अतः स्वत्वाननुगमेनैकसामान्याभावनिवेशासम्भवात् यत्किञ्चिदेकावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वमादायातिप्रसङ्गानवकाशः ।

न च स्वपदस्य तत्तद्व्यक्तिपरतयाऽवच्छेदकनिष्ठं तत्तद्व्यक्तित्वमेव पर्यवसितमवच्छेदकत्वम्, तथा च विशेषणावच्छिन्ननिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्यापि विशेष्यपर्याप्ततया विशिष्टवह्नित्वादेरवच्छेदकत्वे शुद्धस्यापि अनवच्छेदकतादुर्भिक्षमिति वाच्यम् । शुद्धस्य विशेषणान्तरसहितस्य वा यादृशस्याधिकरणता अभावप्रतियोगितानिष्ठव्यापकताशरीरे निविष्टा तादृशरूपपर्याप्तावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वोपगमात् । मेयधूमत्वादिपर्याप्ताया अभावप्रतियोगितावच्छेदकताया अप्रसिद्धावपि तथाविधाया विषयतावच्छेदकतायाः प्रसिद्ध्याऽतिव्याप्त्यनवकाशात् । महानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादिपर्याप्तावच्छेदकतायाः शुद्धवह्नित्वादावपर्याप्तत्वाद्विशिष्टवह्न्याद्यभावमादाय दोषानवकाशात् ।

अत्र यदि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वं निवेश्यते तदा निखिलवह्न्यादेरेव धूमादिसमानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगितया वह्नित्वादेरपि स्वव्यापकतावच्छेदकतादृशप्रतियोगितात्वकत्वरूपतादृशप्रतियोगितासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वेन तथाविधप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति तादृशयत्किञ्चिदेकप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशप्रतियोगिताकत्वरूपं निवेशनीयम् । तथा सति धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमत्वादेरपि तादृशावच्छेदकत्वं न स्यात्, धूमादिसामान्याभावप्रतियोगिताया अपि धूमादिस्वरूपतया प्रतिधूमादिकं भिन्नत्वेन प्र-

त्येकं धूमत्वादिसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति तत्तद्धूमत्वादेरेव तथात्वादतिव्याप्तिरित्याह । प्रतियोगिताया इति । स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया इति । प्रतिव्यक्तिभेदप्रयोजकहेतुगर्भविशेषणम् । अतिरिक्तपदार्थरूपप्रतियोगितायाः सिद्धान्तविरुद्धत्वादिति भावः । तादृशप्रतियोगितासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशेऽपि हेतुसमानाधिकरणाभावत्वेन तादृशाभावनिवेश एव पूर्वोक्तदोषः, न तु तादृशाभावस्य प्रातिस्विकरूपेण निवेशने, तत्तद्विशेषाभावप्रतियोगितात्वस्य वह्नित्वादिव्यापकतानवच्छेदकत्वादित्याशयेनाशङ्कते—

(दी०) न च तथाविधयत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वं तत् । अत एवातिरिक्तसामान्याभावस्याभावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादग्रे तत्साधनमपि साधु सङ्गच्छते इति वाच्यम् । वह्निघटवृत्तिद्वित्वतार्णतार्णदहनवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिवह्नित्वादावतिप्रसङ्गात् ।

(गा०) न चेति । तथाविधेति । प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमद्वृत्तीत्यर्थः । यत्किञ्चित्पदं तत्तद्व्यक्तित्वेनाऽभावनिवेशलाभाय । प्रत्येकं निविष्टस्याऽपि तथाविधाभावस्य सकलस्य नैकत्रावच्छेदकताघटकता किन्तु एकस्यैवेति स्फोरणायैकपदम् । तादृशप्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वं स्वव्यापकतावच्छेदकतादृशप्रतियोगितात्वकत्वम्, अतो न पूर्वोक्तदोषः । अत एव । ईदृशावच्छेदकत्वस्य मूलाभिप्रेतत्वादेव । अतिरिक्तेति । सामान्याभावस्य विशेषाभावकूटातिरिक्तत्वानभ्युपगमे इत्यर्थः । धूमत्वादेरपीति । विशेषाभावकूटान्तर्गतमेकमभावमुपादाय धूमत्वादौ निरुक्तावच्छेदकत्वोपपादनासम्भवादिति भावः । तत्साधनमिति । सामान्याभावस्याऽतिरिक्तत्वव्यवस्थापनमित्यर्थः । सङ्गच्छते इति । अन्यथा स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे विशेषाभावकूटातिरिक्तसामान्याभावानभ्युपगन्तृमतेऽपि विशेषाभावीयप्रतियोगिताकूटस्यैव सामान्यधर्मावच्छिन्नतया धूमत्वादावपि वह्न्यादिस-

मानाधिकरणधूमादिविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाऽतिव्याप्त्यप्रसक्त्या सामान्याभावपार्थक्यव्यवस्थापनस्य एतल्लक्षणप्रस्तावेऽनुपयुक्तत्वापत्तेरिति भावः ।

न चातिरिक्तसामान्याभावाभावे उक्तरीत्याऽतिव्याप्तिविरहेऽपि ये एव वन्ह्यभावा ह्रदादौ वह्निर्नास्तीति बुद्धिं जनयन्ति प्रत्येकं धूमसमानाधिकरणानां तेषां प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्नित्वेऽप्यस्तीत्यव्याप्तिर्दुर्वारैवेति तत्साधनसङ्गत्या उपष्टम्भसङ्गतिरिति वाच्यम् । हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन यादृशधर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्वमतादृशत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणतां स्वीकृत्य तादृशाव्याप्तेर्वारणसम्भवात् । न हि धूमाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नविशेषाभावे वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्, धूमवति वह्निर्नास्तीत्यप्रत्ययात्, अपि तु यावद्विशेषाभावाधिकरणह्रदादिवृत्तित्वावच्छिन्ने एवेति ।

इदमापाततः । तथाविधाभावीययत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वं निवेश्याऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकताविवक्षापक्षेऽपि धूमत्वादेरवच्छेदकत्वस्य सामान्याभावातिरिक्तत्वमते शक्योपपादनत्वात् । हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षयाऽव्याप्तेरपि शक्यवारणत्वात् । वह्नित्वस्य वह्निघटोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि तन्न्यूनवृत्तितया अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षया तादृशप्रतियोगितामादाय दूषणस्योद्धारः सम्भवतीति तार्णातार्णदहनोभयाभावप्रतियोगितानुसरणम् । अतिप्रसङ्गात् । धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । तार्णातार्णदहनोभयत्वावच्छिन्नाभावानुसरणप्रयोजनं स्वयमेव स्फुटयति–

(दी०) एतेनान्यूनवृत्तित्वविशेषितमपि परास्तम् । अत एव नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियोगिताङ्गीकारेऽपि न निस्तारः । गुरुपसमनियतगुरुरूपेण साध्यतायां सद्धेतावव्याप्तिः, तादात्म्यतदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न । प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(गा०) एतेनेति । तार्णातार्णदहनोभयाभावप्रतियोगितामादाया ऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्येनेत्यर्थः । अन्यूनवृत्तित्वविशेषितम, अनतिरिक्तवृत्तित्वमपि । अत एव । दर्शितोभयाभावमादाय वह्नित्वादावतिप्रसङ्गादेव । नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियोगिताङ्गीकारेऽपीति । तथा सति यत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यपर्यन्तानिवेशेऽपि धूमत्वादेर्धूमादिसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपपादनसम्भवादिति भावः । उभयत्वादिरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रत्येकमपि प्रतीतेरव्यासज्यवृत्तितया स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वं प्रतियोगितायां निवेश्याऽपि वह्नित्वादावतिप्रसङ्गवारणासम्भव इति ध्येयम् । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितव्याप्तिपक्षे मेयधूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्न सम्भवति साध्यतावच्छेदकमेयधूमत्वादिरूपगुरुधर्मावच्छेद्यत्वस्य कुत्रापि प्रसिद्धिविरहेण तद्घटितोभयाभावाप्रसिद्धेरिति तन्मते मेयवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिमाह । लघुरूपेति । तादृशतदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्धेरिति । तादृशसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याऽप्रसिद्धेरित्यर्थः । विषयितासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायां तत्प्रसिद्धिरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा मेयधूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेरेव तादवस्थ्यादिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्येति । तथा च धूमादिसामान्याभावप्रतियोगितायाः प्रतिधूमादिकं भिन्नत्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वादेरैक्येन स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वात्मकस्वव्यापकतत्कत्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वं धूमत्वादावक्षतमेवेति भावः ।

न च प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपतामते सामान्याभावप्रतियोगितायाः विशेषाभावप्रतियोगितातो न भेदः, प्रतियोगिनामभेदात्, तथा च वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वारा, धूमसमानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगिताकूटे वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वात्तस्य च तदनतिरिक्तवृत्तित्वादिति वाच्यम् । सामान्याभावविशेषाभावयोः प्रतियोगित्वाभेदेऽपि सामान्याभावीयप्रतियोगितात्वेनैव सामान्यधर्मावच्छेद्यत्वाद्धेतुसमानाधिकरणाभावप्र

[प्र]तियोगितात्वावच्छिन्नावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षणेनाऽव्याप्ति-निरासात् ।

स्वव्यापकतत्कत्वमित्यत्र स्वस्य व्याप्यता साध्यतावच्छेदक-[त]ाघटकसम्बन्धेन, प्रतियोगितावच्छेदकस्य व्यापकता प्रतियोगि-[त]ावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन च बोध्या, तेन सम्बन्धसामान्येन [ध]ूमत्वादिकं प्रति समवायादिना धूमत्वादेरव्यापकत्वेऽपि समवाया-दिना वह्नित्वादिकं प्रति कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादेर्व्यापकत्वे-[ऽ]पि च न क्षतिः । दण्डिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकर-[ण]ाभावप्रतियोगितावच्छेदकदण्डादौ दण्डान्तरसमानाधिकरणभेद-[प्र]तियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तत्तद्दण्डादौ तत्तद्दण्डादिसमानाधि-[क]रणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्याऽक्षततया सर्वत्रैव दण्डादि-[व्य]क्तौ प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमक्षतमेवेति नाति-[व्य]ाप्तिः । दण्डाद्यवच्छिन्नसाध्यकसद्धेतावपीदृशरीत्याऽव्याप्तिरिति [च] नाशङ्कनीयम् । दण्ड्यादौ साध्ये परम्परासम्बन्धेनाऽखण्डस्य [द]ण्डत्वादेरेव साध्यतावच्छेदकतायाः स्वीकृतत्वात् ।

नन्वेवमपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकव-[ह्नि]घटोभयत्वानतिरिक्तवृत्तितया वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वं दुर्वारमे-[व] । न चोभयत्वादेरुभयादिपर्याप्ततया प्रत्येकं तदत्यन्ताभावस्तद-[व]च्छिन्नभेदश्च वर्तते, अयमेको न द्वाविति सर्वजनसाधारणानु-[भ]वस्य दुरपह्नवत्वात् । तादृशप्रतीतेरेकत्वादौ द्वित्वाद्यवच्छेदक-[त]ाभावावगाहित्वोपगमे मूलावच्छिन्नो वृक्षो न कपिसंयोगीत्यादिप्र-[ती]तेरपि मूलादौ कपिसंयोगाद्यवच्छेदकत्वाभावावगाहितास्वीका-[रा]पत्तेः । यदि च तत्र बाधकाभावाद्वृक्षाद्यधिकरणककपिसंयोगाद्य-[भ]ावो विषयस्तदा प्रकृतेऽपि एकत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणकद्वित्वाभा-[वा]दिविषयकत्वं दुर्वारमेव । एकत्वाद्यवच्छिन्ने द्वित्वादिमत्त्वप्रत्ययानु-[द]येन बाधकविरहस्य तुल्यत्वात् । प्रत्येकमुभयादौ द्वित्वाभावादि-[स]त्त्वेऽपि द्वित्वाभावानुयोगितानवच्छेदकतया द्वौ न द्वाविति प्रतीते-[र]नुपपादत्वात् । द्वित्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण तदभावप्रत्ययस्ये-[ष्ट]त्वात् । नञ्पदेनाऽन्वयितावच्छेदकावच्छेदेनाभावबोधनात् द्वि-[त्व]ादिसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्या अभावप्रतीतेर्द्वौ न द्वावित्या-[का]रकताविरहात् । तदाकारकप्रतीतेरेव चाऽनुभवविरुद्धत्वात् ।

तथा च द्वित्वाद्यनतिरिक्तवृत्तिना कथं वह्नित्वादेरिति वाच्यम् एवं सति वह्निघटोभयत्वात् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकवह्नित्वादेरवच्छेदकताया दुरुपपादत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकतादृशद्वित्वादिकमुपादायैव तस्याऽवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य सम्भवत्वात्, तस्य चोक्तरीत्याऽसम्भवादिति स्वव्यापकतत्कत्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वघटकव्यापकतायां प्रतियोगितावैयधिकरणत्वस्य भेदे निवेशनीयतया उभयत्वादावपि वह्नित्वनिरूपिततादृशव्यापकताया अक्षतत्वेन तदवच्छेदकताप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । न हि प्रत्येकवृत्तिरुभयत्वाद्यवच्छिन्नभेदः प्रतियोगितावैयधिकरणः । उभयत्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तदवच्छिन्नप्रतियोगिताया अव्याप्यवृत्तितया प्रत्येकमुभयत्वाद्यनधिकरणतावत्तदवच्छिन्नभेदप्रतियोगितानधिकरणत्वस्याऽसम्भवादित्याशङ्क्य प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वघटकमवच्छेदकं स्वसमानवृत्तिकत्वेन विशेषयति-

(दी०) स्वसमानवृत्तिकं चाऽवच्छेदकं ग्राह्यम् । तत्त्वं च स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिवृत्तिकत्वम् । यावत्त्वादिकं तु न तथा । पर्याप्तिश्चायमेको घट इमौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष एव । त्रित्वादिकमपि न द्वित्वादिसमानवृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां नाव्याप्तिः । पर्याप्तं चाऽवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः । एवं च यद्धर्मावच्छिन्नेत्यत्र यद्धर्मान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नेति वक्तव्यम्, तेनोक्ताव्याप्तिनिरासः ।

(गा०) स्वेति । तथा च वह्निघटोभयत्वादेर्वह्नित्वादिसमानवृत्तिकताविरहाद्वह्नित्वादेस्तदनतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि न पारिभाषिकावच्छेदकतापत्तिरिति भावः ।

अत्र व्यापकताशरीरे स्वसमानाधिकरणत्वस्य स्वाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकत्वरूपस्याभावविशेषणत्वोपगमे तु द्वित्वाद्यधिकरणस्य प्रत्येकं द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदाद्यधिकरणत्वेऽपि द्वित्वादेर्द्वित्वादिव्यापकत्वं भेदे प्रतियोगितावैयधिकरण्यमनिवेश्य

उपपादयितुं शक्यमिति स्वसमानवृत्तिकत्वनिवेशनमयुक्तम् । न चा-
व्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याऽव्याप्यवृत्तितामते सं-
योगेन दण्डादेर्यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र व्यभिचारिणि हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं दण्डादिकमादाय दण्डा-
दिरूपसाध्यतावच्छेदके पारिभाषिकावच्छेदकत्वं व्यापकताशरीरे
प्रतियोगितावैयधिकरण्याप्रवेशे न स्यादिति वाच्यम् । अव्या-
प्यवृत्तिदण्डादिकमादाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वासम्भवेऽपि व्य-
भिचारनिरूपकाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तित्वरूपहेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमुपादाय दण्डादेः साध्यतावच्छेद-
कस्य तथात्वोपपादनसम्भवात् । तदवृत्तौ साध्ये तदवृत्तित्वाव-
च्छिन्नभेदस्य कथमप्यसम्भवादिति तु चिन्तनीयम् ।

ननु किमिदं समानवृत्तिकत्वम् ? यद्यन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं
तदाऽनतिरिक्तवृत्तित्वान्तनिवेशवैफल्यम्, स्वान्यूनवृत्ति यत्तदन-
तिरिक्तवृत्तित्वस्य स्वस्मिन्नियतत्वात् । तार्णातार्णदहनोभयत्वादिक-
मादाय दहनत्वादेरवच्छेदकत्वापत्तेश्च दुर्वारता । यदि चैकजाती-
यवृत्तिकत्वमेव तत्, तच्च स्वनिष्ठव्यासज्यवृत्तित्वाव्यासज्यवृत्ति-
त्वान्यतररूपवत्त्वम्, द्वित्वादौ च वह्नित्वादेर्नैतादृशसमानवृत्तिक-
त्वं वह्नित्वादेरव्यासज्यवृत्तित्वादित्युच्यते तदाऽपि वह्निधूमोभयवान्
धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्निधूम-
द्वित्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितया साध्यतावच्छेदकस्य तथात्वापत्तेः ।
द्वित्वत्रित्वादेरुभयोरेव व्यासज्यवृत्तितया निरुक्तसमानवृत्तिकताया
दुरपवादत्वादित्यत आह । तत्त्वं चेति । स्वसमानवृत्तिकत्वं चेत्यर्थः ।

वह्निनिष्ठयावत्त्वतार्णातार्णोभयत्वादिकमादाय वह्नित्वादाव-
तिप्रसङ्गाभावं स्फुटयति । यावत्त्वादिकमिति । आदिना वह्नि-
द्वित्वादिपरिग्रहः । न तथा । न स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वरूप-
वह्नित्वादिनिरूपितसमानवृत्तिकत्ववत् । वह्नित्वादेः प्रत्येकप-
र्याप्तौ पर्याप्तत्वात्तस्य चाऽतथात्वादिति शेषः । तथा च यावत्त्वादेः
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वाद्यन्यू-
नातिरिक्तवृत्तित्वेऽपि च न क्षतिरिति भावः ।

ननु पर्याप्तिराश्रयत्वमेव वह्नित्वादिसमानाधिकरणयावत्त्वादेर्व-
ह्न्यादिपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वमक्षतमेवेत्यत आह । पर्याप्तिश्चेति ।

अयमेको घट इत्यनेनाऽव्यासज्यवृत्तिघटत्ववह्नित्वादीनां प्रत्येकमेव पर्याप्तिरिति दर्शितम् । इमौ द्वाविति प्रतीतिकथनेन व्यासज्यवृत्तिद्वित्वादीनां न प्रत्येकपर्याप्तिस्तथा सति अयमेको द्वावित्यादिप्रतीत्यापत्तेरिति दर्शितम् ।

यद्यपि समुदायपर्याप्तत्वेऽपि तदेकदेशप्रत्येकपर्याप्तत्वमनपवादम्, समुदायस्यैकदेशानतिरिक्तत्वादिति यावत्त्वादेर्वह्नित्वादिपर्याप्त्यधिकरणप्रत्येकवह्निपर्याप्तत्वं दुर्वारम् । तथाऽपि स्वपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वमत्र विवक्षितमिति न दोषः । व्यासज्याव्यासज्यवृत्त्योः समानजातीयवृत्तिकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तयोरेकधर्मिणि पर्याप्तिसत्त्वेऽप्येकधर्मावच्छिन्नेऽपर्याप्तेः । अन्यथाऽयमेको वह्निरितिवद्यमेको यावानिति प्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

अथ घटावित्यादौ यदि घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण द्वित्वादिपर्याप्तिर्भासते तदा आकाशावित्याकारकप्रतीतेरपि प्रमात्वापत्तिः, आकाशत्वादिसामानाधिकरण्येनाऽऽत्माकाशोभयत्वादेः पर्याप्तत्वादतस्तत्र धर्मितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नपर्याप्तेरेव विषयत्वमङ्गीकार्यम् । तथा चाऽव्यासज्यवृत्तेरपि द्वित्वावच्छेदकत्वमायातमिति व्यासज्यवृत्तेरव्यासज्यवृत्तिसमानवृत्तिकत्वं दुर्वारमेव । न चानेकवृत्तेरव्यासज्यवृत्तेरपि व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमास्तां तादृशधर्मस्य च नाऽव्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वं किं त्वेकैकमात्रवृत्तेरेवेति न व्यासज्यवृत्त्यव्यासज्यवृत्त्योरेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीत्या तथाविधघटत्वाद्यवच्छेदेन द्रव्यत्वादिपर्याप्त्यवगाहनादेकमात्रवृत्तेरेवाव्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमित्युक्तासम्भवात् । तत्र घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण द्रव्यत्वादिपर्याप्तिर्भासते न तु तदवच्छेदेनेत्युक्तावयमेको घट इत्यादावपि इदन्त्वादौ घटत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताभाने विवादासम्भवेनाऽव्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्तेरवच्छिन्नत्वस्यैवाप्रासिद्धिप्रसङ्गात्, धूमत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तत्राऽवच्छेदकलक्षणाव्याप्तिप्रसङ्गात् । न च स्वपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वमेव विवक्षणीयम्, अव्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्मे व्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकताविरहा-

स्या व्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकत्वमिति व्या-
व्याव्यासज्यवृत्तेर्न समानवृत्तिकताप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं
ति अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशवैफल्यापत्तेः । न्यूनवृत्तिमहानसीय-
ह्नित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकतायाः वह्नित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताव्या-
कताविरहेणैव तादृशधर्ममुपादाय वह्नित्वादेरवच्छेदकतापत्त्यस-
भवादिति चेन्न । अनेकवृत्तिघटत्वादेर्हि तत्तद्घटत्वादिरूपैकैकमात्र-
त्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकूटस्य घटनिष्ठपर्याप्तित्वादिरूपानुगतधर्मा-
च्छिन्नस्याऽवच्छेदकत्वमेवोपेयते न तु घटत्वावच्छिन्ने द्रव्यत्वा-
र्यावद्घटादिषु पर्याप्त्यन्तरम्, मानाभावात् । एवं चैकमात्रवृत्ति-
र्मावच्छिन्नायाः पर्याप्तेरवच्छेदकत्वस्यैव विवक्षणीयतयानुगत-
पावच्छिन्नपर्याप्तिकूटावच्छेदकानेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिमादाय
यासज्यवृत्तेर्नाव्यासज्यवृत्तिसमानवृत्तिकतापत्तिरिति ।

न च कालाकाशावित्यादिप्रतीत्या एकमात्रवृत्तिकालत्वादेर-
पि द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वावगाहनादेकमात्रवृत्तिधर्माणामपि
यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकतया तस्याव्यासज्यवृत्तिधर्मस-
ानवृत्तिकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । तादृशप्रतीत्या तथाविधधर्म-
यादौ व्यासज्यवृत्तेरेव द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताया अवगा-
नात् । प्रकृते चाव्यासज्यवृत्त्यवच्छेकदताया एव निवेशनाति-
सङ्गविरहात् ।

अत्राऽऽहुः । अव्यासज्यवृत्तिघटत्वादीनां पर्याप्त्याख्यसम्बन्धा-
रे मानाभावः समवायादिसम्बन्धेनैवोपपत्तेः । न च समवायस्यै-
येन पटादावपि घटत्वादिविशिष्टबुद्धिप्रसङ्ग इति प्रतिनियत-
तियोगिकपर्याप्तिसम्बन्धस्वीकार इति वाच्यम् । प्रतिनियत-
तियोगिकैकविधसम्बन्धेनैवोपपत्तेर्द्विविधसम्बन्धसिद्धेः कथमप्य-
म्भवात् । एवं द्वित्वादेरपि पर्याप्तिसमवायादिरूपसम्बन्धद्वयकल्प-
मयुक्तम्, अनेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नैकविधसम्बन्धेनैव निर्वाहात् ।

न चायमेको द्वित्वसम्बन्धीति प्रतीतेरेकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेना-
पि द्वित्वादेः सम्बन्धान्तरस्वीकार आवश्यक इति वाच्यम् ।
ादृशप्रतीतावपि एकत्वसामानाधिकरण्येनानेकवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
म्बन्धस्यैव भानोपगमात् । द्वित्वादिप्रकारकतत्सम्बन्धसंसर्गक-
द्धावेव तत्सम्बन्धांशे धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभाननियमात् ।

सम्बन्धप्रकारकोक्तबुद्धौ धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रा-
वगाहितासम्भवादिति । तथा च समवायातिरिक्तस्य संसर्गका-
द्यावनन्तर्भावेऽप्यतिप्रसङ्गवारणासम्भवः । स्वाधिकरणतावच्छेदका-
वच्छिन्नाधिकरणताकत्वरूपस्य समानवृत्तिकत्वस्य लक्षणे निवेशनी-
यत्वात् ।

व्याप्यव्यापकयोरन्यतरवृत्तित्वान्यतररूपेण स्वजातीयत्वरूपसमान-
वृत्तिकत्वमुपेक्ष्य स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वनिवेशस्य प्रयोजनं सू-
चयति । त्रित्वादिकमिति । द्वित्वादिसमानवृत्तिकम् । द्वित्वादिपर्या-
प्त्यधिकरणपर्याप्तवृत्तिकम् । त्रयो द्वावित्यादिप्रत्ययविरहादिति भावः
द्वित्वादिना । वह्निधूमोभयत्वादिना साध्यतायाम् । नाऽव्याप्तिः ।
न धूमादावव्याप्तिः । द्रव्ये द्रव्याणीत्यादिप्रतीत्या द्रव्यत्वाद्येक-
धर्मस्य द्वित्वत्रित्वादिन्यूनाधिकवृत्तिसंख्यापर्याप्त्यवच्छेदकत्वेऽपि
तादृशधर्मस्य प्रत्येकतत्पर्याप्त्यप्रसक्तत्वेनाऽनुगमकयत्किञ्चिद्धा-
वच्छिन्नपर्याप्तिकूट प्रत्येकाऽवच्छेदकतया पूर्वोक्तविवक्षया सामञ्जस्य-
मिति ध्येयम् ।

आत्माश्रयशङ्कां निरस्यति । घटकं चेति । स्वरूपस-
म्बन्धविशेष इति । तादृशावच्छेदकताश्रयसमनियतलघुधर्मानिरि-
क्तवृत्तित्वमादायैव कम्बुग्रीवादिमत्त्वादाववच्छेदकत्वोपपादनसम्भ-
वादिति भावः । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटनापक्षे गुरुधर्माव-
च्छिन्नसाध्यकसद्धेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धिनिबन्ध-
नामव्याप्तिं परिहरति । एवमिति । यद्धर्मान्यूनवृत्तीति । तदन्यूनवृत्ति-
त्वं तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्, तत्र पूर्वो-
क्तयुक्त्या भेदे प्रतियोगितावैयधिकरण्यनिवेशाद्वह्निघटोभयत्वादौ व-
ह्नित्वाद्यन्यूनवृत्तित्वमक्षतमेवेति यद्धर्मपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वमपि
निवेश्यमतो धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां तादृशोभ-
यत्वाद्यवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगितायाः प्रतियो-
गिभेदेन भेदे धूमादिसामान्याभावप्रतियोगितायाः प्रत्येकं धूमत्वा-
द्यन्यूनवृत्तिताविरहेणातिव्याप्तिः । नानाप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगि-
ताया ऐक्ये वह्निघटोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां प्रत्येकपर्या-
प्तायां वह्नित्वादिपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वसहितवह्नित्वाद्यन्यूनवृ-
त्तित्वसत्त्वादव्याप्तिरतस्तदन्यूनवृत्तित्वमात्रमुपेक्ष्याऽन्यूनवृत्तिधर्मा-

च्छिन्नत्वपर्यन्तस्योभयाभावप्रतियोगितायां निवेशः ।

अथात्र दण्डादिनानाव्यक्तिसाध्यतावच्छेदकके व्यभिचारि- विशेषेऽतिव्याप्तिः, निखिलानामेव दण्डादिव्यक्तीनां दण्डा- दिरूपसाध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया हेतुसमानाधिकरणदण्डाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायां तादृ- शभेदप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावसत्त्वात् । तादृशभेद- प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यद्रूपं तद्रूपविशिष्टावच्छेद्य- त्वाभावनिवेशे दण्डयादिमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेद- कदण्डत्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वस्य दण्डयादिसामान्याभावप्रतियोगि- तायां सत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिपरिहारेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादा- वतिव्याप्तिः, धूमाद्यभावप्रतियोगितायां लाघवेन स्वरूपत एव धूमत्वादेरवच्छेदकतया विशेषणान्तरविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वा- भावसत्त्वात् । न च विशेषणान्तरविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वा- प्रसिद्धा नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । घटावृत्तिजातिमत्सामान्या- भावप्रतियोगितायामेव तत्प्रसिद्धेरिति चेन्न । दण्डाद्यात्मकसाध्य- तावच्छेदकस्य साध्यनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासम्भवे- ऽपि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं यत्तद्वृत्त्यन्यत्वस्याखण्डस्य तथा- त्वात्तदवच्छेद्यत्वाभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि- तासामान्येऽसत्त्वेन दण्डयादिसाध्यके ऽनतिप्रसङ्गात् ।

अथ वा साध्यतावच्छेदकवन्निष्ठभेदप्रतियोगितायां यादृशरूपा- वच्छिन्नत्वं नास्ति तादृशरूपावच्छिन्नत्वाभावस्य विवक्षणीयत्वाद् द- ण्डादिसाध्यतावच्छेदकके व्यभिचारिणि दण्डयादिनिष्ठभेदप्रतियोगि- तायां तत्ताविशिष्टदण्डाद्यवच्छिन्नायां दण्डत्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वा- भावसत्त्वाद्दण्डयादिसामान्याभावप्रतियोगितायां च तादृशाभावास- त्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् । अवच्छेदकतयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेश्य सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषो निरस्यः ।

सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वादेर्हेतुसमानाधिकरणाभाव- प्रतियोगितावच्छेदकाविशिष्टसत्तात्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितयाऽव्याप्तिरि- ति प्रतियोगितावच्छेदकाव्यभिचारित्वरूपस्य स्वव्यापकतत्कत्व- रूपस्य च तदनतिरिक्तवृत्तित्वस्य निवेशो न सम्भवतीति यद्रू- पविशिष्टस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाव्यभिचा-

रिता, प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नस्य वा यद्रूपविशिष्टव्यापकता तत्स्वरूपं प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव निवेशनीयम्, तावतैव च वह्निघटोभयत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकमादाय वह्नित्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिरासः सम्भवति. वह्नित्वादिविशिष्टस्य तादृशोभयत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारित्वात्, तादृशोभयत्वादेर्वह्नित्वादिविशिष्टव्यापकतानवच्छेदकत्वाच्चेति प्रतियोगितावच्छेदके स्वसमानवृत्तिकत्वविशेषणनिवेशं विनैव निर्वाहः, एवं यद्धर्मान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभावस्य प्रतियोगिताधर्मिकस्य व्याप्तिघटकतापक्षेऽपि तदन्यूनवृत्तित्वं यदि तद्व्यापकत्वं तदा सत्तात्वव्यापकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वादुक्तस्थले एवाव्याप्तिरिति तद्विशिष्टव्यापकतावच्छेदकत्वरूपं तदन्यूनवृत्तित्वमेव निवेश्यम्, तावतैव वह्निघटोभयत्वादेर्वह्नित्वादिविशिष्टव्यापकतानवच्छेदकतया धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां तादृशोभयत्वाद्यवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽप्यव्याप्त्यनवकाशात्। यद्धर्मान्यूनवृत्तिधर्मे यद्धर्मसमानवृत्तिकत्वविशेषणप्रक्षेपमन्तरेणैव सामञ्जस्यमित्याशयेनाह। वस्तुतस्त्वित्यादि।

(दी०) वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वम्, स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम्।

(गा०) तदवच्छिन्नेति। तत्पदमनतिरिक्तवृत्तित्वप्रतियोगिभूतहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणपरम्। स्वपदमनतिरिक्तवृत्तित्वेनाभिमतपरम्। धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति मेयधूमत्वादिविशिष्टस्यासम्बद्धतया मेयधूमत्वादेरवच्छेदकतानिर्वाहः। धूमत्वाद्याश्रयमहानसीयधूमाद्यभाववति धूमत्वादिविशिष्टस्य सम्बद्धतया धूमत्वादेरवच्छेदकत्वानुपपत्त्या तद्धूमत्वादिरूपावच्छेदकभेदमादायातिव्याप्तिरिति तदाश्रयप्रतियोगिकत्वं परित्यज्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावविशेषणमुपात्तम्। हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां यस्य येन सम्बन्धेनावच्छेदकता तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, तेन विषयितया धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्य ज्ञानादे-

ावति धूमत्वादिविशिष्टधूमादेः सम्बद्धत्वेऽपि न धूमत्वादेरव-
छेदकत्वानुपपत्तिः । उत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभा-
वति धूमत्वादिविशिष्टस्य संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स-
म्बद्धतया तादृशं स्वं गुणत्वादिकमेवेति संयोगेन धूमादिसाध्यके
भिचारिण्यतिप्रसङ्गस्य वारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावे वि-
षणं देयम् । धूमाद्यभावस्यापि हृदादौ प्रतियोगिव्यधिकरणतया त-
भाववारणासम्भवात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिम-
त्तियों यस्तद्भिन्नत्वनिवेशे संयोगेनावृत्तेर्गुणादेरेवाभावस्य प्रसिद्धा
ति धूमत्वादिविशिष्टस्य संयोगेन सम्बद्धतया धूमत्वादेरवच्छे-
कत्वानुपपत्त्या पूर्ववद् गुणत्वादेरेवावच्छेदकत्वादतिव्याप्तितादव-
स्थ्यम् । स्वपदेनानुयोगिभूताभावोपादाने संयोगेन साध्यतायां स-
तौ तादृशसम्बन्धेन गुणाभावप्रतियोगिनोऽधिकरणाप्रसिद्ध्या
ादृशाभावाप्रसिद्धेरव्याप्तिरतः प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टाभा-
ाधिकरणासम्बद्धत्वं विवक्षणीयम् । द्रव्यं गुणादित्यादौ हेतु-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्य-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोग्यनधिकरणगुणादौ द्रव्यत्वत्वा-
विशिष्टस्यासम्बद्धतया द्रव्यत्वत्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरि-
। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमेव प्रवेश्यम् ।
धर्मस्य तद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनोपादानं
ावेशनेन नासिकास्पर्शमनुकरोतीति तद्धर्मावच्छिन्नवैयधि-
रण्यविशिष्टत्वमेव निवेशनीयम् । तद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणा-
म्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं तु फलितार्थः । तद्धर्मावच्छिन्नानधि-
रणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तदसम्बन्धित्वम् । तेन गुणवान्
व्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्र-
योगितावच्छेदकगुणादिविषयकज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नस्य विषयतया द्र-
ादिसम्बद्धस्य सम्बन्धसामान्येनानधिकरणे नित्यगुणादौ गुण-
ादिविशिष्टस्यासमेवतत्वेऽपि न गुणत्वादेरवच्छेदकताप्रसङ्गः । एवं
महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ उभयाभावघटित-
तियोगिवैयधिकरण्यशालिहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगग-
त्वादिविशिष्टस्य साध्यतावच्छेकसम्बन्धेन सम्बन्धिनोऽप्र-
द्ध्याऽव्याप्तेर्वारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये तद-

वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वयद्यदधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावस्तत्तदधि
करणासम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं विवक्षणीयम्। ईदृशं च स्व
तत्र गगनत्वादिकमेव प्रसिद्धमिति नाऽव्याप्तिः। तदसम्बद्धत्वं च
तदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाप्रतियोगित्वं तेन संयोगादिस
म्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति ज्ञाने कपालादौ विषयित्वस
मवायादिना घटत्वादिविशिष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि वह्निमान् धूमाद्
त्यादौ नावच्छेदकाप्रसिद्धिः। तादात्म्येन साध्यतायां साध्यता
वच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादित्यवृत्तित्वमु
क्त्यासम्बद्धत्वानुधावनम्। विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ हेतु
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववति गु
णादौ विशिष्टसत्तात्वाद्याश्रयसत्तादेः सम्बद्धतया विशिष्टसत्ता
त्वादेरवच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति स्वाश्रयेऽसम्बद्धत्वमनिवेश्य स
विशिष्टे तन्निवेशनम्।

यद्यपि विशेष्यस्य तत्सम्बन्धित्वे विशिष्टे तदसम्बन्धित्वं दु
र्घटम्, तथापि स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वाभाववत्तदवच्छिन्नाभा
वदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वस्य तदवच्छिन्न
भाववदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकता
र्याप्त्यधिकरणापर्याप्तविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य वा विवक्षणे य
या न दोषः। स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वानि च विशिष्यापादाय तद
वकूटमेव निवेशनीयम्। तेन मेयधूमत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वाव
वच्छिन्नाभावस्य गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतामतेऽप्र
सिद्धावपि न क्षतिः।

वस्तुतो मेयधूमत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वाभावस्य शुद्धधूमत्वा
दिप्रकारकज्ञाननिष्ठविषयितासम्बन्धसाधारणत्वाद् धूमत्वादिविशि
ष्टप्रतियोगिकत्ववत्त्वस्य लघुधर्मस्य न तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्
व इति न मेयधूमत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्ववत्त्वावच्छिन्नाभाव
प्रसिद्धिरिति सामान्यत एकाभावनिवेशोऽपि सम्भवतीति ध्येयम्।

येन रूपेण यस्य यद्धर्मिसम्बन्धिता तदन्यरूपावच्छिन्न
त्र तत्सम्बद्धत्वाभावसत्त्वमभ्युपेत्य वा एतल्लक्षणम्। द्वितीय
लक्षणं च तदनभ्युपगमेन। धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियो
गितावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाद्यभाववति वह्नित्वादि

ष्टमहानसीयवह्न्यादेरसम्बद्धतया वह्नित्वादावतिप्रसङ्गवारणाय सामान्यपदम् ।

अथ साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिविशिष्टस्य पटादेः संयोगादिसम्बन्धेन सम्बद्धत्वादवच्छेदकाप्रसिद्धिः । साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वानिवेशेऽपि कालिकसम्बन्धेन घटत्वादिविशिष्टस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां महाकालपरिमाणादिहेतुके ऽवच्छेदकाप्रसिद्धिर्दुर्वारैव गगनत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति काले कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टस्य स्पन्दादेः कालिकसम्बन्धेन सम्बद्धत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशे घटत्वादिसमनियतासमवेतगुरुधर्मस्य यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र तादृशधर्मस्य घटत्वादिकमादायावच्छेदकत्वानुपपत्तिः । घटत्वादेः समवायेन घटाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तत्सम्बन्धेन च तद्धर्मविशिष्टाप्रसिद्धेरिति चेन्न । यत्किञ्चित्सम्बन्धेन स्वविशिष्टसामान्ये ऽसम्बद्धत्वनिवेशनेन सामञ्जस्यात् । न चैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति विषयितासम्बन्धेन वह्निविशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगेनाऽसम्बद्धत्वाद्वह्नित्वादेर्गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकविषयकत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति घटादौ विषयितया गुणत्वादिविशिष्टस्याऽसमवेतत्वात् गुणत्वादेरवच्छेदकत्वापत्त्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदके तादृशपारिभाषिकावच्छेदकताशून्यत्वनिवेश्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वांशे साध्यसामानाधिकरण्यघटके पारिभाषिकावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितत्वस्य निवेशनीयतया विषयितया वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वेऽपि समवायरूपसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितायामधिकरणतायां विषयितासम्बन्धेन वह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितत्वाभावसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् । गुरुधर्मस्यापि प्रतीतिबलेनाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वोपगमान्न गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धिः ।

अथ यावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनावच्छेदकविशिष्टवृत्तिविषयिताकत्वं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टविशेषणमङ्गीकार्यम् । समवायसम्बन्धेन वह्नित्वादिविशिष्टस्य या विषयता तस्याः सम्बन्धान्तरेण वह्नित्वादिविशिष्टनिष्ठविषयतान्यतया नाव्याप्त्यवकाशः। स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताप्रवेशमतेऽपि ईदृशी रीतिरेवादरणीया, अन्यथा वह्नित्वादिधर्मिकानवच्छेदकत्वादिग्रहस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिहेतुत्वे धर्मितावच्छेदकतया वह्नित्वत्वादिविषयताया हेतुतावच्छेदककोटौ निवेशाद् गौरवस्य वह्नित्वत्वाद्यनुपस्थितिदशायां वह्निमानित्याद्याकारकानुमित्यनुपपत्तेश्च दुर्वारत्वात् ।

अत्र च यत्किञ्चिद्धेत्वधिकरणासम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वस्य लघोरवच्छेदकान्तार्थत्वसम्भवे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वस्य गुरुतरस्य निवेशनं मूलोपात्तप्रतियोगितान्तस्य यथाश्रुतार्थकत्वानुरोधेन । अन्यथाऽवच्छेदकान्तसमुदायस्य पारिभाषिकैकपदतापत्तेः । यथा निरुक्तावच्छेदकतानिवेशोऽवच्छेदकपदस्यैवावच्छेदकावच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वे पारिभाषिकत्वं तद्वत् ।

अत्र च जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वादेरवच्छेदकत्वानुपपत्तिः, हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्धर्मावच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन सम्बद्धत्वप्रसिद्धिस्तद्धर्मावच्छिन्नाभाववति जातित्वादिविशिष्टस्याऽपि समवेतत्वात् जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति च समवेतत्वस्यैवाप्रसिद्ध्या तदभाववदसमवेतत्वस्य जातित्वादिविशिष्टादौ दुर्निरूपत्वात् । एवं यथाश्रुतविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वादेरप्यवच्छेदकत्वानुपपत्तिरतोऽन्यथानतिरिक्तवृत्तित्वं निर्वक्ति । स्वविशिष्टेति । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकशुद्धधूमत्वादेर्मेयधूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया मेयधूमत्वाद्यवच्छेदकत्वोपपत्तिः । जातिमान् मेयत्वादित्यादौ मेयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वादेर्जातित्वविशिष्टसमवायिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तस्य तथात्वोपपत्तिः । विशि

त्तावान् जातेरित्यादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टसत्तात्वादेर्विशिष्टसत्तात्वा-
यसम्बन्धिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशिष्टस-
त्वादिविशिष्टसम्बन्धिद्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
द्विशिष्टसत्तात्वादेरवच्छेदकतानिर्वाहः । सम्बन्धित्वं साध्यता-
च्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं तेन घटत्वादेर्विषयितादिसम्बन्धेन घट-
दिविशिष्टसम्बन्धिज्ञानादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि
वच्छेदकाप्रसिद्धिः ।

अथैवं महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादावच्छेद-
सिद्धिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्ब-
नोऽप्रसिद्ध्या स्वपदेन गगनत्वाद्युपादानासम्भवात् ।

न च सम्बन्धसामान्येन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठः सम्बन्ध-
मान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावो निवेश्यः । विषयितया ग-
त्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि तद्विषयकज्ञानादौ सम्बन्धसामान्येन
योगिव्यधिकरणस्य तादृशज्ञानासमानकालिकतत्तद्घटाभावादेः
योगितायां गगनत्वादेरनवच्छेदकत्वादुक्तस्थले गगनत्वादिकमव-
दकं प्रसिद्ध्यति, तादृशज्ञानादौ कालिकसम्बन्धेन गगनादेरभाव-
ऽपि तस्य विषयितासम्बन्धेनैव प्रतियोगिसमानाधिकरणतया
बन्धसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यम् ।
मान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
ज्ञानत्वादेर्वह्नित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य सम्बन्धसामान्येन
योगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया वह्नित्वा-
वच्छेदकत्वापातात् । ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य विषयतासम्ब-
। प्रतियोगिसमानाधिकरणतया लक्षणाघटकत्वात् ।

न च तादात्म्यसम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठभेदप्रतियो-
ानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, कालो घटवान् कालपरिमाणा-
यादौ गगनत्वादिविशिष्टाभिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदक-
द् गगनत्वादिकमवच्छेदकमिति वाच्यम् । सत्तावान् जातेरित्यादौ
त्म्येन सत्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि सत्तादौ यो भेदस्तत्प्र-
ोगितानवच्छेदकत्वस्य विशिष्टसत्तात्वादौ सत्त्वेन सत्तात्वादे-
च्छेदकत्वापातात् । तादात्म्यसाध्यतावच्छेदकान्यतरसम्बन्धेन
विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणा-

भावस्य निवेशेऽपि घटत्वाभाववान् घटान्यत्वादित्यादौ हेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाभावान्यवृत्तित्वविशि-
ष्टघटत्वाभावत्वादेरन्यतरसम्बन्धेन घटत्वाभावत्वादिविशिष्टस-
म्बन्धिनिष्ठस्यान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्त्यापत्तेः। घटत्वाभावत्वादिविशि-
ष्टसम्बन्धिनि घटादौ घटत्वाभावान्यवृत्तित्वविशिष्टघटत्वाभाव-
त्वाद्यवच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सत्त्वात्, घटत्वाभा-
वे च तदवच्छिन्नस्य तादात्म्यसम्बन्धेन सत्त्वात्तन्निष्ठतदभाव-
स्याऽन्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्।

एतेन यत्किञ्चित्सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठो यस्तेन
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वविवक्षापि निरस्ता। तादात्म्येन सत्तात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्स-
म्बन्धेन विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतयैकस्थले सत्ता-
त्वादेरवच्छेदकताया दुर्वारत्वात्। कालिकसम्बन्धेन वह्नित्वा-
द्यवच्छिन्नं प्रति तेन सम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतया
वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वापाताच्च।

न च येन येन सम्बन्धेन यो यः स्वविशिष्टसम्बन्धी तेन तेन स-
म्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो यस्तन्निष्ठोऽभावस्तत्प्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, संयोगसमवायादिना वह्नित्वसत्तात्वा-
द्यवच्छिन्नं प्रति तेन सम्बन्धेन घटत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्न-
स्याऽव्यापकतया च नोक्तदोषावकाश इति वाच्यम्। एवं सति वि-
षयितासम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि तेन कं
घटाद्यवगाहिनि घटत्वाद्यप्रकारकज्ञानादौ विषयितया घटत्वादिवि-
शिष्टस्यासत्त्वेन घटत्वादेस्तेन सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया घटत्वादिकमादा-
कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरवच्छेदकत्वनिर्वाहासम्भवात्।

न च हेतुसमानाधिकरणाभावीययत्सम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चि-
त्प्रतियोगितायां यदवच्छेदकं तेन सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वं तस्य वाच्यम्, घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ तादात्म्यं वि-

यितां च तादृशसम्बन्धमादाय गगनत्वादेरवच्छेदकत्वं सङ्गम-
यम् । विशिष्टसत्तात्वादेर्गुणादिनिष्ठभेदप्रतियोगितायां गौरवेण
वच्छेदकत्वमपि तु शुद्धसत्तात्वादेरेवेति हेतुसमानाधिकरणता-
भेदस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वे-
तदुपादानासम्भवात् । सत्तावान् जातेरित्यादौ यत्सम्बन्धेत्यनेन
दात्म्यसम्बन्धमुपादाय सत्तात्वादेर्नावच्छेदकताप्रसङ्गः । वह्नि-
न् धूमादित्यादौ संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धधर्मिकोभया-
वघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यशालिन उत्पत्तिकालावच्छेदेन
माधिकरणवृत्तेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि-
वच्छेदकं रूपत्वादिकं वह्नित्वादिविशिष्टसमवायिनिष्ठस्य
मवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकम-
। वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरिति प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
ं परित्यज्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगिवैयधिकर-
शरीरे निवेशितः । तथा च सति संयोगसम्बन्धधर्मिकोभ-
भावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यशालिनो रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभाव-
। वह्नित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि सत्त्वान्नायं दोष इति वाच्यम् ।
द्व्यणुकत्वादेर्यत्र संयोगेन साध्यतायामवच्छेदकता तत्र तदव-
छिन्नसमवायितेजःपरमाणौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नरूपत्वाद्य-
च्छिन्नाभावासत्त्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानव-
दकत्वस्य कालविशेषावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
तावच्छेदकरूपत्वादौ सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकस्यावच्छेदकता-
ङ्गात् ।

यत्तु स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वतदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वो-
भाववत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वस्य विवक्षणीय-
ा न कश्चिद्दोषः । जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वाव-
छिन्नाभाववत्समवेतत्वाप्रसिद्धावपि जातित्वादिविशिष्टप्रतियो-
कत्वतादृशाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावस्य समवायसामान्ये
ेन जातित्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तेः । कालो घटवान् कालपरिमा-
दित्यादौ कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्बन्ध्यप्रसि-
पि तादृशसम्बन्धसामान्ये गगनत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्व-
वच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेन गगनत्वादेरवच्छे-

दकतानिर्वाहादिति तन्न । तावता प्रथमलक्षणस्यैव परिष्कारेण द्वितीयलक्षणानुसरणानुपपत्तेः ।

अत्र वदन्ति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यदवच्छेदकविशिष्ट सम्बन्धिनः प्रसिद्धिर्यत्र तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्ट सामान्यकत्वमेव तत्र तदवच्छेदकत्वम्, तेन घटवान् कालपरिमाणा दित्यादौ गगनत्वादावच्छेदकत्वप्रसिद्धिः, यदवच्छेदकविशि तदवच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बद्धत्वाप्र सिद्ध्या तदभावो दुर्निरूपः तत्रावच्छेदकत्वं स्वविशिष्टेत्यादिरूपम् तेन जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तिः सर्वसाधारणस्यैकविधावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिर्वा कारो व्यवस्थितविकल्पार्थक इति ।

अत्रेदं चिन्त्यते । ईदृशावच्छेदकत्वयोरभावद्वयविषयकज्ञानमनु मितिहेतुः, प्रत्येकाभावस्य वा वैकल्पिकी कारणता ? आद्ये, काल घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ भ्रमं विनानुमित्यनुपपत्तिः, द्वि तीयस्यावच्छेदकत्वस्याऽसिद्धेः । द्वितीये, जातिमान् मेयत्वादि त्यादौ प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावस्य जातित्वेऽबाधितत्वात्तज्ज्ञ नाद्भ्रमं विनैवानुमित्यापत्तिः ।

न च साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभावभेदस्याऽऽवश्यकत्व कालिकसम्बन्धेन घटादिसाध्यककालपरिमाणादिहेतुकानुमि प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव, मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्य मितौ च चरमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव हेतुतास्वीकारात् क्तदूषणद्वयावकाश इति वाच्यम् । साध्यसाधनभेदेनानुमितिव्या ज्ञानयोः कार्यकारणभावभेदेऽपि एकसाध्यसाधनस्थले यादृशज्ञा दनुमितिस्तादृशज्ञानसत्त्वेऽन्यत्रानुमित्यनुत्पादस्यानुभवविरुद्धत्व प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानात्कालो घटवान् कालपरिमाणा त्यत्राऽनुमितिस्वीकारे तादृशज्ञानान्मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनु तेरवश्यस्वीकरणीयतापातात् । अन्यथा सद्धेतुकानुमितावति प्रसङ्ग निवारणायोपात्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाद्यविषयकतज्ज्ञा स्यैव लाघवेन हेतुत्वापत्तिः । मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनुमि चरमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव हेतुत्वे समवेतमात्रमेव कलहेतुमति समवेतमिति भ्रमदशायामनुमित्युपपादनासम्भवा

ानीं समवेतवृत्तितया गृहीतघटत्वादिविशिष्टव्यापकतावच्छेदके
व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहादसमवेतवृत्तितया गृहीतगगनत्वादि-
शिष्टस्य च समवायेन सम्बन्धिताया दुर्ग्रहत्वात् स्वविशिष्टत्यादि-
ावच्छेदकत्वस्य क्वचिदपि गृहीतुमशक्यत्वात् । वृत्तिमन्मात्र-
 महाकाले कालिकसम्बन्धेन वर्तते इति निश्चयदशायां महा-
ालत्वादिहेतुकघटाद्यनुमितेरिव तदानीं मेयत्वादिलिङ्गकजात्या-
ामितेर्दुरपह्नवत्वादिति ।

इदं तु तत्त्वम् । यद्रूपावच्छिन्नस्य येन सम्बन्धेन सम्बन्धिनि व-
ानस्य तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियो-
ानवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं ते-
म्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावृत्तिविषयतावान् यः साध्य-
च्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टस्तद्वृत्तित्वं
प्तिः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
दकं धूमत्वादिकं संयोगादिसम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नसम्ब-
निष्ठस्य तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगि-
ावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धेन धूमत्वाद्यव-
छन्नविशिष्टनिष्ठविषयता च न तेन सम्बन्धेन धूमत्वाद्यात्मक-
पावच्छिन्नविशिष्टावृत्तिरिति नातिप्रसङ्गः । महाकालो घटवान्
त्परिमाणादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं
नत्वादिकमेव तादात्म्यादिना तद्विशिष्टसम्बन्धिनि वर्तमानस्य
 सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानव-
दकं तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नविशिष्टावृत्तित्वं च कालि-
म्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टनिष्ठविषयताया इति लक्षण-
न्वयः । धूमादिसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगा-
म्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं
त्वादिकं वह्नित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य सम्बन्धसामान्ये-
तियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं ज्ञानाद्य-
ास्य विषयतासम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति
त्वादेरवच्छेदकत्वप्रसङ्ग इत्यतस्तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधि-
ण्यनिवेशनम् । संयोगादिना वह्न्यादिमन्निष्ठो ज्ञानाद्यभा-

यश्च संयोगादिसम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्याश्रय इति न दोषः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे कालः सर्ववान् मेयत्वादित्यादौ सर्वत्वस्यावच्छेदकत्वोपपत्तये उभयाभावघटितस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निवेशनीयतया तादात्म्यादिना गगनादिसम्बन्धिगगनादिनिष्ठगगनाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यशालितया कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिरवच्छेदकाप्रसिद्धितादवस्थ्यमिति तादृशसम्बन्धेन तन्निवेशितम्। सत्तावान् जातेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया सत्तात्वादेरवच्छेदकत्वापत्तेरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यमेव निवेशनीयम्।

न च सर्वत्वावच्छिन्नस्य यत्र विषयितासम्बन्धेन साध्यता ज्ञानत्वादिकं हेतुस्तत्र सर्वत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुपपत्तिः सर्वत्वविशिष्टस्य विषयितासम्बन्धेन सम्बन्धिनि सर्वविषयकज्ञाने तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। घटत्वाद्यवच्छिन्नाविषयके सर्वत्वावच्छिन्नविषयकेऽस्मदादिज्ञाने घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नव्यधिकरणतया सर्वत्वस्य तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन सर्वत्वस्यावच्छेदकत्वोपपत्तेः।

न चैवमपि यत्र नित्यत्वविशिष्टसर्वत्वं साध्यतावच्छेदकं ज्ञानत्वं हेतुस्तत्र जन्यज्ञानस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्वविशिष्टासम्बन्धित्वान्नित्यज्ञाने चाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्याऽप्यसम्भवात्तादृशसाध्यतावच्छेदके पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। नित्यत्वानधिकरणे नित्यत्वविशिष्टसर्वविषयकज्ञाने विषयितया नित्यत्वविशिष्टसम्बन्धिताया अनपायात्। तदसत्त्वे तुल्ययुक्त्या जन्यत्वविशिष्टस्य घटादेरपि ईश्वरज्ञानासम्बन्धितया तादृशविशिष्टाभावस्यैव ईश्वरज्ञाने विशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणस्य सुलभत्वसम्भवात्। अन्यत् सर्वं पूर्ववद्बोध्यम्।

यद्रूपावच्छिन्नस्य येन सम्बन्धेन सम्बन्धिनि वर्तमानस्य
। सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानव-
दकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्सम्ब-
न्निष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकाव-
छिन्नप्रतियोगिकत्वं तद्वत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धिसम्बन्धो वा
प्तिः । प्रतियोगित्वाद्यन्तर्भावासहिष्णुतायां यद्रूपावच्छि-
स्य यादृशसम्बन्धेनाऽसम्बन्धित्वं हेतुमतस्तादृशसम्बन्ध-
ष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभिन्नत्वमेव साध्यतावच्छेदका-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वे निवेशनीयमिति दिक् ।

यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थपरित्यागप्रयोजनं स्वयमेव द-
यति ।

(दी०) अत एव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमन्नि-
भावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिक-
ऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः । एवं स्वविशिष्टसम्बन्धिनि-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यम् ।

गा०) अत एवेति । ईदृशानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशादेवेत्यर्थः । विशि-
त्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपीति । स्वव्यापकस्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्त-
शिष्टसत्तात्वकत्वेऽपीत्यर्थः । न क्षतिः । न सत्तात्वादेरवच्छेदक-
पत्तिः । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितव्याप्तिपक्षे विशि-
त्तात्वादेः सत्तात्वाद्यन्यूनवृत्तितामादायाऽव्याप्तिवारणाय व्याप-
परित्यज्याऽन्यादृशमन्यूनवृत्तित्वं निवेशयति । एवमिति ।
विशिष्टेति । स्वपदं साध्यतावच्छेदकपरम्, तथा च प्रतियोगि-
च्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभा-
तियोगितासामान्यवृत्तितत्सम्बन्धावच्छेद्यत्वस्वविशिष्टसम्बन्धि-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वोभयाभावकत्वं तेन स-
न्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वं बोध्यमित्यर्थः । विशिष्टसत्तात्वादे-
शिष्टसत्तात्वाश्रयसम्बन्धिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
तदनवच्छेदकसत्तात्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावस्य जात्यादिसमाना-
रणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्या-
तिव्याप्तिरतः स्वविशिष्टेति । स्ववैशिष्ट्यं च साध्यतावच्छे-

दकताघटकसम्बन्धेन बोध्यम्, अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्या
कालिकादिसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टवह्न्यादिसंयोगिनिष्ठाभा
प्रतियोगितायां धूमत्वादेरवच्छेदकतया तदनवच्छेदकद्रव्यत्वा
यच्छेद्यत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामा
सत्त्वेनाऽतिव्याप्त्यापत्तेः। सम्बन्धित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
विवक्षणीयम्, अन्यथा कालिकादिसम्बन्धेन धूमादिमति संयोगा
सम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वात् सम्बन्धसामान्येन धूम
दिमन्निष्ठाभावीयसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेद
तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकघटाभाव-
त्वादिकमेव, अभावत्वादेः केवलस्यैव संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्ना
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृशगुरुधर्मस्याऽतथात्वात्, भेदप्र
योगितायां प्रसिद्धस्य तदवच्छेद्यत्वस्योभयाभावमादाय उक्तस्थ
एवातिव्याप्तिः। संयोगेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्योत्पत्तिक्ष
वच्छेदेन धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतया तादृशाभावप्र
योगितानवच्छेदकघटाभावत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावमादाय तत्राति
व्याप्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाऽप्यभावो विशेषणीयः।
त्र च प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपरमेव,
न्यथा सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्र
योगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छे
द्यत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेनाव्या
प्त्यापत्तेः। वह्न्यादिमन्निष्ठस्य घटाद्यभावस्य कालिकादिसम्ब
प्रतियोगिसमानाधिकरणतया सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगि
धिकरणतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तदसमानकालीनघटा
दिव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वादिकमेवेति तदनवच्छेदकघटत्वाद्यव
द्यत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वादव्याप्ति
तः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं वि
ष्यं न तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन, कालो घटवान् कालपरि
णादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धि
खण्डकाले तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य
लभत्वेऽपि सर्ववान् कालपरिमाणादित्यादौ महाकालस्यैव का
कसम्बन्धेन सर्वत्वविशिष्टसम्बन्धितया तत्र तादृशसम्ब

[प्रति]योगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः । कालिकसम्ब-[न्धे]न गगनादेर्वृत्तिमत्त्वपक्षे प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटित-[नि]णकरणात्तन्मते उभयाभावघटनयाऽपि गगनाद्यभावे कालि-[कस]म्बन्धेन वैयधिकरण्यस्य निर्वाहयितुमशक्यत्वात् ।

न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमप्यऽभावप्रतियोगि-[ता]यां निवेशयिष्यति, एवं च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-[यो]गिवैयधिकरण्यनिवेशेऽपि सर्वत्वावच्छिन्नसाध्यके तदवच्छिन्न-[स]म्बन्धिमहाकालनिष्ठस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-[व्य]धिकरणस्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-[ताऽ]प्रसिद्धिः । कालिकातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियो-[गित]ावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तत्प्रति-[यो]गितायां च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादित्यव्या-[प्ति]तादवस्थ्यमिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्र-[ति]योगिव्यधिकरणो यः स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावस्तत्प्रतियो-[गि]तासामान्ये यत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्यद्धर्मावच्छिन्नत्वोभया-[भाव]स्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वतद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्ताद्दशहेतु-[नि]ष्ठानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यक यत्तत्त्वं तद्धर्मवत्त्वं तेन [सम्ब]न्धेन व्यापकत्वमिति विवक्षया सर्वसामञ्जस्यात् । सर्वत्ववि-[शि]ष्टसम्बन्धिनि महाकाले समवायादिना प्रतियोगिव्यधिकरणस्य [समवाय]सम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य प्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धा-[व]च्छिन्नत्वसर्वत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य सत्त्वात् साधनसमानाधि-[कर]णतथाविधघटाद्यभावप्रतियोगितायामपि तथाविधोभयाभाव-[सत्त्]वेन कालिकसम्बन्धेन सर्वत्वावच्छिन्नस्य कालपरिमाणादि-[व्या]पकत्वोपपत्तेः ।

न चैवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगित्वा-[वि]शेषणतया प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यमि-[त्य]ग्रिमग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । तादृशग्रन्थस्याप्युक्तोभयाभा-[ववि]शेषणतायामेव तात्पर्यात् ।

वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषितप्रति-[यो]गितासामान्ये प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधि-[कर]णस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव-

स्तादृशधर्म एवानवच्छेदकान्तार्थ इति नाग्रिमग्रन्थविरोधो न महाकालः सर्ववान् महाकालपरिमाणादित्यादावप्रसिद्धिः, प्रति छायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावीयप्रतियोगिताया सर्व त्वविशिष्टसम्बन्धिमहाकालनिष्ठो यः समवायसम्बन्धेन प्रतियो गित्वयधिकरणस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्तदीयत्वसर्वत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य सुलभत्वात् ।

ननु स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः, यत्किञ्चित्प्रति योगिकभेदस्य तादृशावच्छेदकयत्किञ्चिद्भिन्नतादृशावच्छेदकसा धारणत्वात् । तथा च लघुरूपसमनियतं यद् गुरु रूपं तद्विशिष्ट सम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृशलघुरूपविशिष्ट सम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्मकस्वसमनियतधर्मा श्रया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशावच्छेदकत्वाव च्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या द्वितीयावच्छेदकलक्षणस्य प्रमेयधूमत्वादि प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितव्याप्तिलक्षणस्य प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्ष ऽनवच्छेदकान्तेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितासामा यद्रूपावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्त द्रूपविलक्षणे स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक त्वावच्छिन्नभेदाप्रवेशेऽपि सामान्यपदार्थघटकतया स्वविशिष्टस म्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छि न्नभेदरूपस्य तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकत्वस्योभयाभावविशे णतया प्रवेशात् प्रमेयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके तद्रूपविशिष्टसम्ब न्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्न भेदाप्रसिद्ध्यैवाव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो गितासामान्ये स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयत्वयद्रूपावच्छिन्नत्वो भयाभावस्तद्रूपस्यानवच्छेदकान्तार्थत्वे प्रमेयवह्नित्वविशिष्टसम्ब न्धिनिष्ठाभावीयत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यैवाऽव्याप्ति रित्याशङ्क्याह ।

(दी०) तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेयाः, नातो

ोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वम् । प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वं च ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्, अतो न सम्बन्धभेदमादाय ष: । कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रति- गितावच्छेदकत्वमनियततद्व्यक्तित्वे प्रसिद्धम् । अभावश्च प्र- योगिव्यधिकरणो बोध्य: ।

(गा०) तादृशप्रतियोगिताश्चेति । स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभाव- ियोगितास्त्वित्यर्थ: । विशिष्य । तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेत्यर्थ: । तथा च नुगतया या या: स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावनिरूपिता: प्रति- गितास्तत्तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटवत्त्वमेवानवच्छेदकान्तार्थ । गुरुधर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षति: ।

यद्यपि घटत्वावच्छिन्नाभावीया या प्रतियोगिता तदवच्छेद- ं घटत्वादिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वादिसमनियतमिति तदपेक्षया त्वेन न प्रतियोगितावच्छेदकमिति तादृशप्रतियोगिता विशि- पादायाऽनवच्छेदकत्वादिकं दुर्वचम् । तथाऽपि यत्र प्रतियोगि- ां समशरीरनानाधर्मसमनैयत्यं तत्र नानाधर्माणामेवैकप्रति- गतायामवच्छेदकतयावच्छेदकनिष्ठतद्व्यक्तित्वानां लघुत्वे- तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वन्यूनवृत्तितया तत्प्रतियोगितावच- दकत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमव्याहतमेवेति तादृशप्रति- ितानां विशिष्य निवेशाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ:, अन्यादृशप्रतियो- ावच्छेदकानां च तत्तद्व्यक्तित्वेनैव भेदो निवेश्य: ।

न चावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदान्नानाधर्मावच्छिन्नैकप्रति- ित्वासम्भव इति वाच्यम् । अवच्छेदकासमनैयत्यस्यैव प्रति- िताभेदकत्वात्, समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितैक्ये र्कविरहात् । एवं यत्रानुगतरूपावच्छिन्ननानाव्यक्तीनामे- तियोगितावच्छेदकत्वं तत्राऽप्यवच्छेदकनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वानां न्यू- त्तितया तत्राऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भेदप्रतियो- ावच्छेदकत्वमक्षतम् ।

न च तत्राऽपि तत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकवृत्त्यनुगत-

रूपावच्छिन्नैकावच्छेदकतायास्तद्व्यक्तित्वेन भेदप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वसम्भवात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्त्वविशिष्टावच्छिन्नभेदाऽप्रसिद्ध्या निवेशयितुमशक्य एवेति वाच्यम् । तादृशभेदनिवेशासम्भवेऽपि अवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छिन्नभेदनिवेशेऽविरोधेन प्रतियोगितानां विशिष्य निवेशेनोक्तसङ्गतेः । न हि आश्रयतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नावच्छेदकतायाः अवच्छेदकत्वापेक्षयाऽवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः अवच्छेदकत्वे गौरवं येनोक्तभेदस्याऽसिद्धिः स्यात् । एवं धूमत्वादेरपि धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायां महानसीयत्वादिसहितस्याऽवच्छेदकतया धर्मान्तरसहितरूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकानां तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदनिवेशो न सम्भवतीति धूमत्वादेर्धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । विशेषणावच्छिन्नधूमत्वादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यापि विशेष्यीभूतधूमत्वादिपर्याप्ततया तदवच्छिन्नभेदस्य विशेष्यीभूतधूमत्वादावसम्भवादिति तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेद एव निवेश्यः, तथा सति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तितया धूमत्वादौ प्रत्येकं तदवच्छिन्नभेदसत्त्वेनोक्तानुपपत्त्यनवकाशात् ।

न च तत्रावच्छेदकताव्यक्तेस्तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सम्भवतीति दर्शितरूपावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिरिति शङ्कास्पदमपि । महानसीयत्वधूमत्वादिनिष्ठावच्छेदकतानामवच्छेदकसम्बन्धादिभेदेन भिन्नतया तत्तद्व्यक्तित्वेन तासामव्यासज्यवृत्तितया धूमत्वादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात्, तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतात्वेन च व्यासज्यवृत्तितया तेन रूपेण तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । दुर्वचत्वमिति पारिभाषिकावच्छेद्यावच्छेदकभावस्येति शेषः । प्रतियोगिधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायां यदि सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वं न निवेश्यते तदा प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव वह्नित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठकिञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगितावच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्यासम्भवः, महानस

ष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसंयो-
दिसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि एतल्लक्षणे प्रतियो-
तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैव निवेशेन ता-
ाभावाव्यावर्तनात् ।

न चाकाशाभावत्वादिकमेव तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छे-
कम्, संयोगसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावादिनिष्ठप्रति-
गितायां शुद्धस्याभावत्वादेरेव लघोरवच्छेदकत्वात् । तादृशा-
ावच्छेद्यत्व च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभावात्म-
काशादिनिरूपितप्रतियोगितायां प्रसक्तमिति वाच्यम् । आका-
भावत्वादेरपि साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । आ-
शाभाववह्निमदन्यतरत्वादेर्वह्न्यादिमन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छे-
त्वेऽपि विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
दकत्वं दुर्वारमेव तदुभयैकतरमात्रविषयकज्ञानादौ विषयि-
सम्बन्धेनान्यतरत्वावच्छिन्नाभावासत्त्वात्, अभावत्ववह्निमत्त्वा-
ावच्छिन्नाभावस्य च सत्त्वादभावत्ववह्निमत्त्वादेस्तादृशसम्ब-
ावच्छिन्नान्यतराभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् । विष-
तादेर्वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वानु-
मे तु धूमवान् वह्नेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
ामाकाशाभावधूमवदन्यतरत्वादिरूपधूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियो-
ानवच्छेदकावच्छिन्नत्वस्योभयाभावमादायातिव्याप्तिरित्येतल्लक्ष-
प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम्, दर्शित-
ाजनानुरोधेन द्वितीयावच्छेदकलक्षणे च साध्यतावच्छेदक-
बन्धात्मकस्वाश्रयसम्बन्धित्वं च निवेशयति । प्रतियोगित्व-
यादिना । कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ घटत्वादि-
शिष्टसम्बन्धिनि महाकाले प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
गिव्यधिकरणो योऽभावस्तदीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपि यथाश्रुतस्य प्रतियोगिताधर्मिको-
ाभावघटितलक्षणस्य न तत्राऽव्याप्तिप्रसक्तिः । खण्डकाल-
ापि तद्विशिष्टसम्बन्धितया तन्निष्ठस्यातीतानागतव्यक्तीनामेव
दृशाभावस्य तथाविधप्रतियोगिताप्रसिद्धेरित्याह । कालिकेति ।
एतत्रये एवाऽभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेशयति । अभा-

घश्चेति। बोध्य इति। अन्यथाऽव्याप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारिण्य तिव्याप्तेरिति शेषः।

अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिमवच्छेदकलक्षणघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणप्रक्षेपमन्तरेणाऽप्युद्धर्तुं तादृशविशेषणस्य तदसत्त्वे हेतुसमानाधिकरणाभावतादृशविशेषणस्यापि दर्शितस्याऽवृत्त्यसङ्गतेस्तस्य चानुपादेयत्वमाशङ्कते। न चेत्यादिना।

(दी०) न च मौलमिदमीयं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयम्, संयोगत्वावच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादिविशिष्टस्य वृत्तेर्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति चाऽवृत्तेरव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनवकाशादिति वाच्यम्।

(गा०) मौलम्। मूलस्थं हेतुसमानाधिकरणाभावे तद्विशेषणम मौलस्यानुपादेयत्वे हेतुभूताव्याप्त्यनवकाशे हेतुमाह। संयोगत्वावच्छिन्नाभाववतीति। द्रव्यादाविति शेषः। संयोगत्वादिविशिष्टस्य वृत्तेरिति। तथा च तदनुपादानेऽपि संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदके स्वरूपसम्बन्धरूपोक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि निरुक्तोभयावधपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्याऽसत्त्वादुक्तप्रतियोगितायां तद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावस्य च सत्त्वान्नाऽव्याप्तिरिति भावः। इदमीयस्य तद्विशेषणस्याऽनुपादेयत्वे हेतुभूतातिव्याप्त्यनवकाशे हेतुमाह। गुणादीति। द्रव्येतरासमवेतत्वमात्रस्य च द्रव्यत्वात्यन्ताभावविरोधितावच्छेदकतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवात् सकलद्रव्यसमवेतत्वरूपाधिकांशघटितद्रव्यत्वत्वनात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यपरितोषाद् द्रव्यमात्रसमवेतत्वेति। अवृत्तेरिति। संयोगत्वादिविशिष्टस्येत्यनुषज्यते। तथा च तदनुपादानेऽपि संयोगि सत्त्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः। अवच्छेदकलक्षणस्थतत्पदेन संयोगत्वानुपादानासम्भवेऽपि द्रव्यत्वत्वादिकमादायैव संयोगत्वादौ पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य सूपपा

त् । संयोगत्वादौ संयोगत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-
गितानवच्छेदकत्वविरहेऽपि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्य-
वावच्छिन्नत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां स-
। तत्र निरुक्तोभयाभावासत्त्वाच्चेति भावः । समवायादिनाऽव्या-
वृत्तिसाध्यके तेन सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापक-
वच्छेदकस्य व्याप्यवृत्तितावच्छेदकधर्मान्तरस्य साधननिष्ठ-
भिन्नाभावनिरूपकतावच्छेदकस्य सम्भवेनातिव्याप्त्युद्धारेऽपि सं-
गनाव्याप्यवृत्तेः साध्यतायामतिव्याप्तिर्दुर्वारैव संयोगेन किञ्चि-
ावच्छिन्नस्य व्याप्यवृत्तिताविरहात् साधनवन्निष्ठसंयोगसम्ब-
ावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यवन्निष्ठतत्सम्बन्धा-
च्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमेन तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
वच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वस्यासंयुक्तमात्र-
नेगुणत्वादावेव प्रसिद्धेरिति इदमीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यवि-
शेषणोपादानमावश्यकम्, तदावश्यकत्वे च हेतुसमानाधिकर-
भावे तद्विशेषणस्याप्यावश्यकताऽन्यथा संयोगि द्रव्यत्वादि-
दावेवाऽव्याप्तेरिति समाधत्ते धूमवानिति ।

(दी०) धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः । न ह्युत्पत्तिकाला-
च्छेदेनाऽपि महानसादौ संयोगेन किञ्चिद्वर्तते, येन वह्निमदयो-
लकानिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकावृत्तिद्रव्य-
ाद्यवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं धूमत्वादिविशिष्टस्य सम्भाव्येत ।

(गा०) ननु धूमादिमत्यपि पर्वतादौ शिखराद्यवच्छेदेन धूमत्वाद्यव
च्छिन्नाभावसत्त्वात्तेन रूपेण धूमादीनां व्याप्यवृत्तिताविरहेऽपि अयो-
लकावृत्तिद्रव्यत्वादिना तेषां तथात्वमव्याहतमेव, शिखराद्यवच्छे-
ऽपि तदवच्छिन्नद्रव्यान्तरसत्त्वादिति साधनाव्यापकतावच्छेद-
तादृशधर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वमयोगोलकादेरेव, धूमत्वादिविशिष्ट-
ादसम्बद्धत्वान्नातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकरोति । न हीति ।
त्तिकालेति । तथा च धूमवति किञ्चिद्देशावच्छेदेनायोगोलका-
द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभावासत्त्वेऽपि कालविशेषावच्छेदेन तद-
च्छिन्नाभावस्य तत्र सत्त्वाद्धूमत्वादेरवच्छेदकत्वं दुर्घटमेवेति
। द्वितीयकल्पेऽवच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तिविरहेऽपि प्रथम-

कल्पे प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे च धूमत्वादिवि-
शिष्टसम्बन्धिनिष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकघटाभावत्वाद्यवच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावमा-
याऽतिव्याप्तिर्बोध्या ।

वस्तुतो द्वितीयावच्छेदकलक्षणेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यानि-
वेशो संयोगेन साध्यतायां सद्धेतौ तादृशावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽव्या-
प्तिः स्यादिति साध्यतावच्छेदके स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्र-
तियोगितानवच्छेदकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदका-
यत्तच्छेदस्थाने स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यकत्वं निवेश्यैव तादृशाव्याप्तिर्नि-
वारणीयेति तथैवाऽतिव्याप्तिरसद्धेतौ स्यादित्यत्र तात्पर्यम् ।

अथैवमपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्तवि-
शेषणमकिञ्चित्करमेव, हेतुसमानाधिकरणाभावे यथाश्रुतप्रतियो-
गिवैयधिकरण्यनिवेशनेऽपि गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जाते-
रित्यादौ हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकगुणासमवेतत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वस्य साध्यतावच्छेदके स-
त्त्वेनाऽतिव्याप्त्यनवकाशात् । हेतुसमानाधिकरणाभावविशेषणप्रति-
योगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशे
द्रव्यं गुणादित्यादौ पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियो-
गिताश्रयानधिकरणहेत्वधिकरणकत्वाभावेन लक्षणाघटकतया वि-
शिष्टद्रव्यत्वत्वे द्रव्यत्वत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्वप्रतियोगिव्यधिकर-
णाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि अव्याप्त्यनवकाशेन इदर्मा-
प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरेऽपि तन्निवेशनव्यावृत्त्यसम्भवात् ।

यत्तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशे यत्प्रतियोगिताश्र-
यानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यादिक्रमेण व्याप्तिर्निर्वाच्या, तथा
प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे वह्न्यादिव्यक्तिभेदेन तत्प्र-
तियोगितानां भेदाद्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नमहानसीयवह्न्यादिनिष्ठप्रतियो-
गिताश्रयानधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्वतादौ सत्त्वाद्वह्निमान् धूमा-
दित्यादावव्याप्तिरिति । तदसत् । प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्व-
रूपत्वे महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया वह्नित्वाद्यवच्छि-
न्नमहानसीयवह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वाभिन्नतया प्रतियोगितावच्छे-

तावच्छिन्नानधिकरणत्वनिवेशेऽपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
वच्छेदकमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वमादाय तद्दो-
षाद्वस्थ्यात् । द्रव्यत्वादेरपि धूमादिस्वरूपधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्र-
योगितावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यावच्छिन्नान-
करणत्वनिवेशेऽयोगोलकादावपि धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
च्छेदकसामान्यावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य दुर्लभतया तथा विव-
क्षासम्भवात् ।

यदि च यादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छि-
नधिकरणत्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नानवच्छेदकत्वविवक्षया म-
हानसीयवह्नित्वादेर्वह्नित्वाद्यवच्छेद्यतावच्छेदकवह्निवृत्तिप्रतियोगित्व-
वच्छिन्नानवच्छेदकत्वान्न दोष इत्युच्यते, तदा यद्रूपावच्छिन्न-
प्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नानवच्छेदक-
विवक्षया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशेऽपि सा-
स्यात् ।

नैवम् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानुपादाने एतद्रूपान्य-
विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । तत्र हेतु-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य एतद्रूपासमवेतत्वादेरे-
पविजातीयरूपान्तरसाधारणमेतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यव-
च्छिन्नं प्रति समवायेन व्यापकतानवच्छेदकत्वात् ।

सम्बन्धभेदनिबन्धनदोषवारणाय हेतुसमानाधिकरणाभावप्र-
तियोगित्वतदवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वघटकप्रतियोगितयोर्यदि सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेश्यते तदैव प्रतियोगिवैय-
धिकरण्यद्वयानुपादाने संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिणि द्-
रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरापद्यते । यदि च तद्दोषवारणाय हेतुमन्नि-
ष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां यदवच्छेदकं तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभाववद्सम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्व-
विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वं वा निवेश्यते, उभयत्र विशेष्य विशेषणताविशे-
षसम्बन्ध एव वा, तदा धूमवान् वह्नेरित्यादौ सम्बन्धान्तरेण
विशेषणताविशेषेण वा प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्या-
प्तावायामवच्छेदकस्य तत्सम्बन्धघटितहेत्वव्यापकतावच्छेदकायो-

गोलकभेदत्वादेः प्रसिद्धा धूमत्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तेरतिव्याप्त्यनवकाश इत्यालोच्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशपक्षे प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयस्याऽनुपादेयतामाह । प्रतियोगितयोरिति ।

(दी०) प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयम् ।

(गा०) यद्यपि वह्निधूमादिनिरूपितसंयोगसम्बन्धघटितव्यापकताविशिष्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितपारिभाषिकावच्छेदकत्वमन्तर्भाव्याऽपि निर्वक्तुं शक्यते तथा सत्यप्यनतिप्रसङ्गात् । तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावीयसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकस्य यद्विशिष्टसंयोगिनिष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तदन्यत्वस्य तद्धर्मव्यापकतावच्छेदकसाधारण्याभावात् । यत्राऽधिकरणे तदवच्छिन्नव्यभिचारस्तदसमवेतत्वस्य हेतुमन्निष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगेन तद्धर्मविशिष्टं प्रति समवायेव्यापकतायामवच्छेदकतया तादृशधर्माणां पारिभाषिकावच्छेदकताध्रौव्यात् । तथापि विशेषणतादिघटितव्यापकतायां समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितावच्छेदकत्वानिवेशे महानसभेदत्वादिविशिष्टस्य विशेषणताविशेषादिना यः सम्बन्धसामान्यादस्तन्निष्ठाभावीयसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य वह्न्यादिसमानाधिकरणाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकेऽसम्भावितत्वान्महानसभेदत्वादेरपि वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकताप्रसङ्गात् । तत्र विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितावच्छेदकत्वाभावरूपव्यापकतावच्छेदकत्वमेवाऽनुमित्यौपयिकं वाच्यम् । तथा च सर्वत्र तादृशावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमुचितम्, एकजातीयावच्छेदकत्वाभावसत्त्वानुरोधादित्याशयेनाह । विशेषणतेति विशेषेति । अनुपादेयमिति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धादिनिवेशाभिप्रायेण मूलकृता प्रतियोगिवैयधिकरण्यमुपात्तमिति भावः । अतिव्याप्तिवारणप्रकारं दर्शयति ।

(दी०) यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वत्वतदन्यत्वप्रकार-
प्रमाविषयत्वत्वमाध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वादीनां साध्य-
ावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
द्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
ातिव्याप्तेरनवकाशात् । तथा च विशेषणताविशेषावच्छिन्नय-
र्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं
त्सम्बन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
सामान्ये नास्ति साधने तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्या-
रिति पर्यवसितोऽर्थः । यत्र सद्धेतौ साध्यतावच्छेदकं
प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि वदन्ति ॥

(गा०) यत्राधिकरण इति । साध्यतावच्छेदकस्यापि कालिकसम्ब-
न साध्यवद्वृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया येन सम्बन्धेन
मद्वृत्तित्वमभावस्य तेन सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठत्वं
च्यम्, उभयत्र विशेषणताविशेष एव वाभावस्य सम्बन्धः ।
त्कल्पे च घटभिन्नं मेयत्वादित्यादौ घटादिभेदाभावस्य घटत्वा-
रूपस्य तद्व्यक्तिभेदाभावस्य तदीयासाधारणधर्मरूपाद्यात्मकतद्व्य-
त्वस्य च विशेषणताविशेषेणावृत्तेर्घटभेदत्वादेर्लक्षणघटकत्वा-
भवः । एतद्घटतद्घटान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नभेदाभावस्य तादृशा-
तरत्वस्य भेदविशेषात्मकतया तादृशसम्बन्धेन वृत्तावपि ता-
भेदत्वानुसरणे प्रयासगौरवम् । गगनभिन्नं मेयत्वादित्यादौ
भिचारनिरूपकाधिकरणगगनभेदाभावस्य शब्दात्मकस्य गगन-
ान्त्यविशेषरूपस्य वा समवायेनैव गगनवृत्तेस्तद्भेदत्वस्य ल-
घटकत्वासम्भवाद्व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं यत्तदन्यत्वमादा-
तिव्याप्तिनिराकरणायोगश्चेति तदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वा-
ावनम् ।

यत्तु अयं घटो घटतद्भेदान्यतरत्वादित्यादौ व्यभिचारनिरूप-
धिकरणघटादिभेदस्य यो भेदस्तस्य भेदधारानवस्थाभयेना-
करणरूपस्य साध्यवति घटादौ न विशेषणतया वृत्तिर्द्रव्या-

दिरूपाभावस्य विशेषणतानभ्युपगमादिति तदन्यत्वं न तत्स
म्बन्धेन व्यापकतायामवच्छेदकमिति प्रमाविषयत्वत्वानुधाव
मिति । तदसत् । घटादिरूपभेदस्य घटादौ वृत्तिनियामकसम्बन्धा
न्तराभावेन भेदत्वरूपेण वृत्तिनियामकस्वरूपसम्बन्धस्यावश्यो
यत्वात् ।

अयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वापेक्षया धूमादिप्रका
रकप्रमाविषयत्वत्वे धूमादिव्यापकतावच्छेदकत्वमाशु ग्राह्यमित्य
शयेन तदेवानुसरति । साध्यवत्त्वप्रकारकेति । साध्यतावच्छेदक
सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकेत्यर्थः । प्रतियोगे
ति । अभावीयविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितेत्यर्थः । अ
तिव्याप्तेरिति । अवच्छेदकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्य
निवेशेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादावित्यादिः । हेतुसमानाधिकरणा
भावप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति
योगितानवच्छेदकत्वोक्तेरर्थतः स्वविशिष्टसामान्ये तदवच्छिन्ना
भाववदसम्बन्धित्वं लभ्यते इति कल्पद्वये एवाऽतिव्याप्तिनि
रासो लभ्यते ।

अत्रानवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिलक्षणे यथाश्रुतप्रथमनिरुक्ता
वच्छेदकताया निवेशे जातिमान् मेयत्वादित्यादौ सामान्यादि
समवेतत्वाप्रसिद्ध्या जातित्वादेरवच्छेदकताया दुरुपपादत्वेनाऽति
व्याप्तिः । अवच्छेदकलक्षणे स्वविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छे
दकसम्बन्धे तदवच्छिन्नाभाववदननुयोगिकत्वनिवेशने कालो
टवान् कालपरिमाणादित्यादौ अवच्छेदकाप्रसिद्धिः, गगनत्वादि
विशिष्टप्रतियोगिककालिकसम्बन्धाप्रसिद्धेः । एवं चरमनिरुक्ता
च्छेदकतानिवेशपक्षेऽपि तत्रावच्छेदकाप्रसिद्धिः, साध्यतावच्छेद
कसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनोऽप्रसिद्धेर्दर्शितर्दीत्यन
नुसरणे च गौरवमिति कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्व
पक्षेऽपि प्रतियोगिताधर्मिकपारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावघटितव्या
प्तिरेवाऽवलम्बनीया इत्याशयेन तत्पक्षमालम्ब्यैव निष्कृष्टार्थमाह
तथा चेति ।

प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशने
तस्यावच्छेद्यत्वाभावानुयोगिविशेषणता न सम्भवति, स्वावच्छे

सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छे-
कसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः दर्शितस्थलेऽप्रसिद्धेरिति त-
क्षे प्रतियोगिदिशि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं नि-
योभयाभावो निवेशितः । विशेषणताविशेषरूपसम्बन्धनिवे-
च हेतुसमानाधिकरणकालभेदाद्यभावस्यैव तत्सम्बन्धावच्छि-
तियोगित्वप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताधर्मिकताद-
वच्छेद्यत्वमात्राभावनिवेशोऽपि सम्भवतीत्युभयाभावोपेक्षा ।
यद्यपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये साध्य-
च्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छे-
त्वनिवेशेनैवोपपत्तावभावद्वयनिवेशनमनतिप्रयोजनकम् । तथा-
पि तदनिवेशे प्रतियोगितायां पारिभाषिकसाध्यतावच्छेदकाव-
द्यत्वाभावस्य लक्षणाघटकतया लक्षणान्तरमेवेदं स्यान्न मूलोक्त-
णार्थ इति तदुपादानम् । यथासन्निवेशे चावैयर्थ्यम् । अन्यथा
धनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये साधनसमानाधि-
णसामान्ये वा यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयत्वं यद्धर्मविशि-
म्बन्धिनिष्ठत्वं वा तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तित्व-
भवेन भागान्तरस्याप्यनुपादानापत्तेः । वक्ष्यते च मूलमननु-
स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणा-
द्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति व्याप्तिग्रहोपायशेषे
धितिकृतैव ।

केचित्तु सामान्यपदस्य व्यापकतार्थकतया हेतुसमानाधिक-
णाभावप्रतियोगितानिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्विशिष्टस-
म्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावत्वं, तादृश-
योगितानिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदको वा यद्विशिष्टसम्बन्धि-
ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभाव इत्यत्र फलिता-
। तत्र चाऽभावद्वयानुपादाने तादृशप्रतियोगितानिष्ठाभावप्र-
योगितानवच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-
वच्छेद्यतात्वमित्यर्थपर्यवसाने मेयधूमवान् वह्नेरित्यादावति-
प्तिः, मेयधूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
च्छेद्यतात्वस्य गुरुतयाऽयोगोलकभेदाभावप्रतियोगितानिष्ठ-
शावच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावप्रतियोगितायामप्यनवच्छेदकत्वा-

त। विशिष्य तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वत्वरूपेण च व्या-
पकत्वमशक्यनिवेशनम्, वह्न्यादसमानाधिकरणहृदत्वाद्यभावी-
या या प्रतियोगिता तत्तदवच्छेदकावच्छेद्यत्वरूपेण धूमादिसमा-
नाधिकरणाभावान्तरप्रतियोगितासाधारणनिरुक्तप्रतियोगितात्वव्या-
पकत्वाभावादसम्भवापत्तेः। अभावद्वयोपादाने च तत्तत्प्रतियोगि-
तावच्छेदकभेदकूटवन्तो ये हृदभेदत्वादयो धर्मास्तदवच्छेद्यत्वा-
भावानां प्रत्येकं तथाविधसकलाभावप्रतियोगितासाधरणतया ता-
दृशावच्छेद्यत्वाभावकूटस्य प्रातिस्विकरूपेण व्यापकतानिवेशात्
तिव्याप्त्यनवकाश इत्याहुः।

अन्ये तु अभावद्वयानुपादाने प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरू-
त्वमते धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः वह्निसमानाधिकरणायोगो-
लकभेदाद्यभावप्रतियोगितामयोगोलकभेदादिरूपायां धूमत्वादिविशि-
ष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसवृत्तित्वाविशिष्टा-
योगोलकभेदत्वाद्यवच्छेद्यत्वसत्त्वात्। विशिष्टभेदत्वाद्यवच्छिन्नविशि-
ष्टभेदरूपप्रतियोगितातः शुद्धायोगोलकभेदादिरूपप्रतियोगितायाः
नतिरेकात्। अभावद्वयोपादाने चायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नप्रति-
योगितायाः धूमत्वादिविशिष्टवन्निष्ठो योऽभावस्तन्निरूपितप्रतियो-
गितात्वावच्छिन्नानवच्छेदकशुद्धायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नत्वाभा-
वासत्त्वान्नातिव्याप्तिः।

न चैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादिसमानाधिकरणपर्व-
तवृत्तित्वविशिष्टहृदभेदाद्यभावीयविशिष्टहृदभेदात्मकप्रतियोगिता-
वह्न्यादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकशुद्धहृदभेदत्वा-
वच्छिन्नत्वमप्यक्षतम्। शुद्धहृदभेदादिरूपतदभावप्रतियोगितातो वि-
शिष्टहृदभेदादिरूपप्रतियोगितायाः अनतिरेकादित्यव्याप्तिरसम्भ-
वेति वाच्यम् हृदभेदाद्यात्मकप्रतियोगितायां शुद्धहृदत्वावच्छिन्न-
सत्त्वेऽपि विशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन तदवच्छिन्नत्वाभावोपगमादि-

तदसत्। विशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेनावच्छेद्यत्वाभावोपगमे धूम-
वान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणस्याप्यशक्यत्वात्। अयोगोलकभे-
दादिरूपायां शुद्धायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नायामपि प्रतियोगिता-
किञ्चिद्विशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन तदवच्छिन्नत्वाभावसम्भवात्।

न च यादृशयादृशरूपेण प्रतियोगितानां हेतुसमानाधिकर-

ावयित्वं तादृशतादृशरूपावच्छेदेन तथाविधावच्छेद्यत्वाभावावि-
क्षणान्न दोष इति वाच्यम् । एवं सत्यभावद्वयानुपादानेऽपि सा-
ञ्जस्यात् शुद्धे विशिष्टायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छेद्यत्वासत्त्वात् । वि-
शिष्टे तत्सत्त्वेनैव शुद्धे तत्सत्त्वे विशिष्टेऽयोगोलकभेदत्वाद्यवच्छे-
त्वाभावसत्त्वात् शुद्धेऽप्ययोगोलकभेदादिरूपप्रतियोगित्वे तादृ-
ाभावसत्ताया दुर्वारत्वादभावद्वयोपादानेऽप्यतिव्याप्तितादवस्थ्या-
। प्रतियोगिताधर्मिकावच्छेद्यत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षे प्रमेय-
ह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकनिरूपितस्वरूपसम्बन्ध-
ावच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या तत्र तदभावघटितलक्षणासम्भवात्, निरुक्त-
ारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावघटितलक्षणस्याऽऽदरणीयत्वेऽपि वह्नि-
ान् धूमादित्यादौ लाघवात्स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यत्वाभावघटित-
ाप्तिरेवोचिता, साध्यतावच्छेदकभेदेन व्याप्तिभेदात् ।

न चैवमनवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिपक्षेऽपि धूमवति क्वचिद्व-
ह्न्यभावसत्त्वेऽपि प्रमेयवह्नित्वं गौरवाद्धूमसमानाधिकरणाभावप्रति-
ोगितानवच्छेदकमिति भ्रमदशायामनुमितिवारणाय गुरुधर्मा-
च्छिन्नसाध्यकव्याप्तिशरीरे पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावस्यैव
निवेशेऽपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिशरीरे स्वरूपसम्बन्ध-
पावच्छेदकत्वाभाव एव लाघवान्निवेशयितुमुचित इति वाच्य-
। धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वीयस्वरूपसम्बन्धरूपाव-
छेदकत्वाभावस्य धूमादिव्यापकतानवच्छेदककम्बुग्रीवादिमत्त्वादि-
ाधारणतया व्यापकतावच्छेदकतानात्मकत्वेन वह्नित्वादिधर्मिकान-
च्छेदकत्वज्ञानस्याऽप्यहेतुत्वादिति केषाञ्चिन्मतमाह । यत्रेति । य-
पावच्छिन्नसाध्यके इत्यर्थः । प्रमेयवह्नित्वादौ गौरवप्रयुक्तानवच्छे-
कत्वग्रहदशायां भ्रान्तानां द्रव्यत्वादिव्यभिचारिलिङ्गेन तद्रूपाव-
च्छिन्नसाध्यकानुमितेरनुरोधेन सलिङ्गकलघुरूपसमनियतगुरुध-
र्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितावप्यवच्छेद्यत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षे पा-
रिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावज्ञानमेव यद्यपि हेतुस्तथाऽपि वास्तव-
व्याप्तिः सङ्गतावेवेत्यभिप्रायेण सङ्गतावित्युक्तम् ।

वदन्तीत्यस्वरसः सूचितः । तद्बीजं च यदि गुरुधर्मावच्छिन्न-
साध्यकस्थले पारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावज्ञानादनुमितिस्तदा वह्नि-
त्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले तज्ज्ञानान्नानुमितिरित्युक्तेरनुभवविरोधे-

नाऽसम्भवात् । एकजातीयपरामर्शसत्त्वे विषयस्वभावात् क्वचि-देवानुमितिः क्वचिन्नेत्यननुभवात् । अन्यथा यत्र व्यतिरेकिणि केवलान्वयित्वभ्रमदशायां नानुमितिस्तादृशव्यतिरेकिसाध्यके साध्यवदन्यावृत्तित्वमेव व्याप्तिर्न तु व्यापकसामानाधिकरण्यं गौरवादित्युक्तिसम्भवेन मूलकृतो व्यापकसामानाधिकरण्यमालम्ब्य सिद्धान्तप्रणयनविरोधापातात् । एवं समवायेन भेदप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितौ स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यत्वाभावज्ञानस्य हेतुत्वे हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितायां नित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन समवेतत्वादिकमेवाऽवच्छेदकं न तु तद्घटितजातित्वादिकमिति ज्ञानदशायां हेतौ तदवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यग्रहेऽपि व्यभिचारिहेतुनाऽभ्रान्तानां जातित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमित्यापत्तिः, भेदप्रतियोगितायां जातित्वाद्यवच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या तदभावज्ञानस्य प्रमात्वात् । एवमभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वादेर्वह्नित्वादिसमनैयत्यभ्रमेण गौरवप्रयुक्तानवच्छेदकत्वभ्रमदशायां हेतौ तदवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यग्रहेऽपि महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितिप्रसङ्ग इति तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकानुमितावपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यत्वाभावज्ञानस्य हेतुत्वासम्भवः । वस्तुतो भेदप्रतियोगितायां प्रसिद्धस्य स्वरूपसम्बन्धरूपमहानसावृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेको धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये वर्तते, संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः शुद्धमहानसावृत्तित्वादिनैवाऽवच्छेदादिति स्वावच्छेद्यत्वघटितोभयाभाववद्धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यकत्वं धूमादिव्यापकतानवच्छेदकमहानसावृत्तिद्रव्यत्वादिसाधारणतया न व्यापकतावच्छेदकतास्वरूपमिति वह्नित्वादावपि तज्ज्ञानं नानुमितिजनकम् । अवच्छेदकत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षेऽपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावग्रहस्य हेतुताया एतादृशयुक्तेरेवाऽनवकाशात्—इत्यादिकं बोध्यम् ।

केचित्तु पारिभाषिकावच्छेद्यावच्छेदकभावघटितव्याप्त्युक्ति

रीत्या प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशेन लाघवात् सर्वत्रैव तद्घटितव्याप्त्यादर उचित इत्यस्वरसबीजमाचक्षते ।

गुरुधर्मस्याऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं व्यवस्थाप्य तद्घटितव्याप्तिं परिष्कुर्वतो मतमाह ।

(दी०) गौरवप्रतिसन्धानदशायामपि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिबलाद् गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः । न चास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्बनम्, तथाविधयत्किञ्चिद्व्यक्तिसत्त्वे एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् । अत एव एकघटवति भूतले कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति शब्दो न प्रमाणम्, प्रमाणं च घटसामान्यशून्ये ।

(गा०) गौरवप्रतिसन्धानदशायामिति । घटत्वाद्यपेक्षया कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ गुरुत्वज्ञानदशायामित्यर्थः । इति प्रतीतिबलादिति । इत्याकारिकायाः कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यात्मकप्रतियोगिविशेषणांशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिन्याः प्रतीतेर्बलादित्यर्थः । भवतीति शेषः । गौरवस्याऽवच्छेदकताव्यावर्तकत्वे गौरवज्ञानस्याऽवच्छेदकताग्रहविरोधिताप्रसङ्गेन तद्दशायां तादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः । उक्तप्रतीतेरवच्छेदकतांशे प्रमात्वस्य सविवादतया तादृशप्रतीतेरवच्छेदकतासाधकत्वमुपेक्ष्य गौरवज्ञानकालीनतादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः साधकतयोपन्यस्तेति ध्येयम् ।

न च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीताववच्छेदकत्वं न प्रकारः, अपि तु संसर्ग एवेति तदंशे सम्बन्धविशेषावगाहित्वतत्प्रकारकत्वघटितभ्रमत्वमप्रसक्तमिति वाच्यम् । भ्रमत्ववत्प्रमात्वस्याऽपि प्रकारतादिघटितत्वेन प्रमात्वविवादानपायात् ।

वस्तुतस्तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे प्रतियोगिसम्बन्धः । कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धिपक्षेऽपि विशेष्यविशेषणभावापन्नानां प्रतियोगित्वावच्छिन्नत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वानां सम्बन्धघटकता, एवं च तेषां परस्परसम्बन्धभानमप्यावश्यकम्, तेन विना विशेष्यविशेषणभावानिर्वाहात् । संसर्गसंसर्गो न विशिष्टधीविषय इति प्रवादस्य च संसर्गघटकपरस्त्व-

न्तराविशेषणत्वेन यस्य संसर्गता तत्संसर्गो न भासते इत्यर्थः।
तथा चोक्तप्रतीतेरवच्छिन्नत्वे कम्बुग्रीवादिमत्त्वभ्रमत्वं गुरुधर्म
स्याऽनवच्छेदकत्ववादिनां निष्प्रत्यूहमेव, संसर्गताविशेषसाधार
णसंसर्गविशेषावच्छिन्नविषयतात्वरूपेणैव प्रकारताया भ्रमत्वघट
त्वोपगमात्। प्रकारतात्वं पुनरखण्डधर्मान्तरं संसर्गताव्यावृत्तमेव
तो न संसर्गविशेषभाने तज्ज्ञानापेक्षा, तादृशधर्मपुरस्कारेणैव विषय
ताविशेषस्य विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वात्। इत्थं च नोक्त
प्रतीतेः प्रतियोगितायां गुरुधर्मावच्छिन्नत्वसाधकतेत्यवधेयम्।

गौरवप्रतिसन्धानकालीनायां कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्याकार
कायामपि प्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्व
न भासते, अपि तु तत्सामानाधिकरण्यमात्रमित्याशङ्कते। न चे
ति। तत्प्रतियोगिकेति। कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्याश्रयप्रतियोगिके
त्यर्थः। अवलम्बनम्। विषयः। तथाविधेति। कम्बुग्रीवादिम
त्त्वाश्रय इत्यर्थः। तादृशप्रतीतेरनुदयादिति। तथा च तस्यास्तत्प्र
तियोगिकाभावमात्रावलम्बनत्वे यत्किञ्चिद्घटादिमत्यपि तथाविध
घटाद्यभावस्याबाधेन तादृशप्रतीतिः स्यादेवेति भावः। अत ए
वेति। यत एव कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिप्रतीतौ कम्बुग्रीवा
दिमत्त्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं नियमतो भासते, गुरुर्
च धर्मः प्रतियोगितावच्छेदकोऽत एवेत्यर्थः। एकघटवतीति
प्रतिपादकत्वं शब्दान्वयितया सम्बन्ध्यर्थः। भूतले इति ज्ञाना
कारान्तर्गतम्। एवघटवति, भूतले, इत्यनयोर्मिथोऽन्वये तदुत्त
मत्रेति ज्ञानाकारान्तर्गतं पूरणीयम्। न प्रमाणमिति। तादृशप्रती
तेरवच्छेदकत्वावगाहित्वानियमे एतादृशशब्दजन्यतादृशप्रतीते
प्रमात्वस्याऽपि सम्भवेन प्रमाणमपि स्यादित्युपष्टम्भसङ्गतिः। प्रमा
चेति। गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे बाधितावच्छेदकत्व
ग्राहकतया तादृशशब्दोऽपि प्रमाणं न स्यादित्युपष्टम्भः।

एतेन गुरुधर्मस्यावच्छेदकतायां युक्त्यन्तरमपि दर्शितम्। न च
कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वविशिष्टसम्बन्धि
निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव सं
सर्गतया भासते इत्युपेयम्, तथा च गुरोरनवच्छेदकत्वेऽपि नोक्त
दोषावसर इति वाच्यम्। तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकभेदानामनन्ता

निबन्धघटकत्वे मानाभावात्, गौरवाच्च । गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे ऽयं गुणाद् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्य द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वरूपसमनियतधर्मापेक्षया गुरोः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरपीत्याह । न चेदिति ।

(दी०) न चेदेवं लघुरूपसमनियतानां गुरूणामव्याप्यतापत्तिः, गुणादिगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगितायाः लाघवेन द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात् । तत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीनां च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युगसहस्रेणाऽपि ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

(गा०) एवम् । गुरोरवच्छेदकत्वम् । लघुरूपेति । विशेषणानवच्छिन्नद्रव्यत्वादीत्यर्थः । अधिकगौरवप्रदर्शनाय विशिष्टसत्तारूपहेतुसरणम् । लाघवेनेति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारेण हेतुसन्निवेशापेक्षया निर्विशेषणकद्रव्यत्वादिपुरस्कारेण तन्निवेशे लाघवादित्यर्थः । ननु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानां तात्तदवच्छेदकत्वत्वेन नाऽभावो व्याप्तौ निवेशनीयः किन्तु तत्तद्व्यक्तित्वेन सर्वेषामभावकूट एवेति तादृशावच्छेदकतात्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह । तत्तदवच्छेदकत्वेति प्रातिस्विकेति । तत्तद्व्यक्तित्वेनेत्यर्थः । ज्ञातुमशक्यत्वादिति । अनन्तानां तादृशावच्छेदकत्वरूपप्रतियोगिनां प्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्व्यक्तित्वेन ज्ञानासम्भवादिति भावः । निर्विशेषणकस्वघटितधर्मापेक्षया विशिष्टस्वघटितस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वनिबन्धनामव्याप्तिमाह ।

(दी०) एवं द्रव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यताप्रसङ्गोऽनुसन्धेयः । उपदर्शितप्रकारस्यापि स्वत्वादिघटितत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् । अत एव घ्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादेर्व्यभिचारित्वमपि सङ्गच्छते इत्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन ॥

(गा०) एवमिति । रीत्येति शेषः । अव्याप्यत्वप्रसङ्गोऽनुसन्धेय

इति । अतो गुरोरवच्छेदकत्वमावश्यकमेवेति शेषः । अत्रैव हेत्व
न्तरमप्याह । उपदर्शितप्रकारस्याऽपीति । अपिर्दुर्ज्ञेयत्वादित्यनन्त
योज्यः । उपदर्शितप्रकारस्य । मेयधूमवान् वह्नेरित्यादावति
व्याप्तिवारणायानुसृतस्य पारिभाषिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति
गितावच्छेदकत्वस्य । स्वत्वादीत्यादिना प्रातिस्विकरूपावच्छि
तत्तत्प्रतियोगितापरिग्रहः । दुर्ज्ञेयत्वादिति । तथा च गुरुधर्मस्य
तियोगितानवच्छेदकत्वे गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारित्वाद्य
शक्यज्ञानकव्याप्तिनिर्वचनमप्यशक्यं स्यादिति भावः । उक्तस्य
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वस्य गुरुत्व
स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवेऽपि उक्तरीत्या
पारिभाषिकतदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव व्याप्तौ निवेश
नीयतया न तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिरित्याशङ्का
उपदर्शितेत्यादिग्रन्थावतरणं तु न सम्भवति । तादृशावच्छे
कत्वत्वनिष्ठतथाविधावच्छेदकतायां स्वपदेन तन्मात्रस्योपादाना
तादृशावच्छेदकत्वत्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनि
शस्य पर्यवसितत्वात् । व्यभिचारित्वमपि सङ्गच्छते इति । व्यभि
चारस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वरूपत्वाद् गुरुध
स्यानवच्छेदकत्वे घ्राणग्राह्यगुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसि
तदनुपपत्तेरिति भावः ।

न च साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छि
भावसामानाधिकरण्यमेव व्यभिचार इत्युक्तस्थले गन्धत्वाद्यव
न्नाभावमादाय व्यभिचार उपपादनीय इति वाच्यम् । व्याप
तावच्छेदकताशरीरे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभा
तियोगितानां विशिष्योपादेयतया तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदक
कूटस्यान्तर्भावनीयत्वेन व्यभिचारज्ञानस्याऽशक्यतया ऽनुमिति
रोधित्वासम्भवेन व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तेः ।

एतेन व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतसामानाधिकरण्यज्ञान
साक्षादनुमितिहेतुतामतावलम्बनासम्भवोऽपि दर्शितः । इद
लक्षणम् । जलं घ्राणग्राह्यगुणवत् उत्पत्तिकालावच्छिन्नो
घ्राणग्राह्यगुणवानित्यादौ बाधानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या ॥

इति अनुमानगादाधर्यामवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणम् ॥

अथ सामान्याभावप्रकरणम् ।

प्राप्तिलक्षणावसरे सामान्याभावपार्थक्यव्यवस्थापनमुक्तलक्षणा-
त्यतिव्याप्तिशङ्कानिराकरणपरतया सङ्गमयति । नन्विति ।

(दी०) ननु ये एव मिलिता वह्न्यभावा जलह्रदादौ व-
ास्तीति बुद्धिं जनयन्ति, ते एव प्रत्येकं धूमवति महानसा-
वर्तन्ते, तत्र च तेषां स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नवै-
करण्यनिरूपिका याः प्रतियोगितास्तदवच्छेदकमेव वह्नित्व-
ऽव्याप्तिः ।

(गा०)अनुगतधर्मस्य वह्नित्वादेस्तदभावप्रतियोगितावच्छेदक-
आवश्यकत्वप्रदर्शनाय तादृशाभावानां वह्निर्नास्तीति धीवि-
कथनम् । तादृशप्रतीत्या प्रतियोगिविशेषणवह्नित्वांशे प्र-
ोगितावच्छेदकत्वावगाहनात् । अन्यथा प्रतियोगितायामव-
त्वस्यैवासिद्धेरिति भावः । विशेषाभावानां तादृशबुद्धिविष-
एकविशेषवत्यपि महानसादौ विशेषान्तराभावमादाय तादृ-
प्रसङ्ग इत्याशङ्कावारणाय मिलिता इति । समुदिता इत्यर्थ-
। तथा च महानसादौ वह्निप्रतियोगिकयावदभाववत्त्वविरहा-
प्रसङ्ग इति भावः ।

अथ तथाविधयावदभावत्वेनाभावानां नोक्तप्रतीतिविषयतास-
ः, यावत्त्वस्य बुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्याऽनुपस्थितावपि ता-
तीत्युदयात् । नापि वह्न्यभावत्वमात्रेण यावतां वह्न्यभावाना-
प्रकारावैलक्षण्येन पर्वतीयवह्निर्नास्तीति प्रत्ययात्तद्वैलक्षण्यानु-
ः । वह्न्यभावानवगाहिनस्तत्त्वेनाभावान्तरभ्रमस्य वह्निर्ना-
ाकारकतानुपपत्तेश्चेति चेन्न । वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
तादृशसम्बन्धेन वह्निप्रकारेण वाऽभावानां तादृशप्रती-
षयत्वोपगमात् । न चैवं महानसे वह्निर्नास्तीत्याद्याकारि-
प्रतीतिरबाधितयत्किञ्चिद्विशेषाभावमवलम्बमाना प्रमा

स्यादिति वाच्यम् । ईदृशातिप्रसङ्गस्य ग्रन्थकृतैवाग्र समा-
स्यमानत्वात् । धूमवति महानसादाविति । यथाश्रुतमूललभ्यमभा-
हेतुसामानाधिकरण्यमुपपादयितुमुक्तम् ।

ननु सामान्यधर्मस्य विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे हे-
मतस्तदवच्छिन्नाधिकरणत्वनियमेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नानधि-
करणहेत्वधिकरणकाभावीयत्वरूपविशेषणाक्रान्तत्वं न विशेषाभा-
प्रतियोगितानामिति कथं ता उपादायाव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशङ्का-
माह । तत्र चेति । तत्र । धूमवति महानसादौ । वैयधिकरण्यान्वि-
घटितत्वं सप्तम्यर्थः । तेषाम् । अभावानाम्, एतत् प्रतियोगि-
इत्यत्र सम्बध्यते । स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नवैयधिकरण-
निरूपिकाः । स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नानधिकरणधू-
धिकरणिकाः । तथा च स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नान-
करणधूमाधिकरणवृत्तितत्तद्वह्न्यभावीया याः प्रतियोगिता इति स-
दितार्थः । स्वं प्रतियोगिता । सामान्याभावानतिरिक्तनामते तत्तद्व-
त्वाद्यवच्छिन्नवह्निभेदातिरिक्तस्य वह्नित्वादिसाधारणतत्तत्प्रतियोगि-
वच्छेदकत्वविशिष्टावच्छिन्नवह्निभेदस्याभावात् प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
शरीरे तादृशभेदनिवेशेऽपि तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नवह्निभेदमादाय वि-
षाभावेषु प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य शक्योपपादनत्वादिति भावः

एतच्च सामान्याभावस्य विशेषाभावकूटानतिरिक्तत्ववत् सा-
मान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्र-
योगिताकूटानतिरिक्तत्वमित्यभिप्रायेणाभिहितम् । यदि पुनः
व एव नातिरिच्यते प्रतियोगिता त्वतिरिच्यत एव, अन्यथा सा-
मान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्यासज्यवृत्तितामुपगम्य-
प्रसङ्गवारणसम्भवादिति मतम्, तदाऽपि तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्न-
दानभ्युपगमेन हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदक-
च्छिन्नत्वरूपं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वं सामान्यधर्माव-
न्नप्रतियोगितायामक्षतमेवेत्यव्याप्तिर्द्रष्टव्या । एतद्रूपवानतद्र-
त्यादावेकवृत्तिसाध्यके लक्षणगमनान्नासम्भव उक्तः । नानाधि-
वृत्त्येकव्यक्तिसत्तादिसाध्यकेऽपि सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य त-
दधिकरणवृत्तित्वविशिष्टतदभावकूटानतिरिक्ततयाऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या
अथ स्वावच्छेदकविशिष्टवह्निसमुदायवत्त्वरूपं स्वावच्छे-

[वि]शिष्टावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वविशिष्टप्रतियोगिता-
विशिष्टभेदवत्त्वं वाऽनधिकरणान्तार्थः प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
े निवेश्यः । धूमवति महानसादौ च तादृशसमुदायान्तर्गतमहा-
दिभेदस्यासत्त्वान्न तत्र वह्न्यभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमि-
ाङ्कते । न चैवमिति ।

(दी०) न चैवं वह्नित्वावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वान्न तथात्वम् ।
सति ह्रदवृत्तिधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकह्रदावृत्तित्वाव-
न्नस्य वह्निमदयोगोलकवृत्तित्वादतिव्याप्तिः ।

(गा०) एवम् । वह्नित्वादेर्विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे ।
तत्वात् । महानसादिवृत्तित्वात् । न तथात्वम । न विशेषाभाव-
योगितानां महानसादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधि-
यनिरूपकत्वम् । तथा च नोक्ताव्याप्तिरिति भावः । तथा
ति । तदधिकरणे स्वावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्न-
एव प्रतियोगितायास्तदधिकरणे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
रण्यानिरूपकत्वमित्यर्थः । ह्रदवृत्तीति धूमाभावान्वयि ।
कश्च ह्रदे ह्रदावृत्तिर्नास्तीति धीविषयह्रदनिष्ठह्रदावृत्तितत्तत्-
विशेषाभावकूटस्य धूमाभावघटितत्वलाभाय, तावता ह्रदा-
त्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वे कथन्तानिवृत्तिः । अतिव्या-
प्तेरिति । धूमवान् वह्नेरित्यत्रेत्यादिः । इदमपि विशेषधर्माव-
न्नप्रतियोगिताकूटस्यैव सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वमित्यभिप्राये-
अन्यथा ह्रदावृत्तित्वादेर्धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदक-
धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
रण्यनिरूपकत्वोपपत्तेः ।

न च धूमाभावस्येव घटजलाद्यभावस्यापि घटजलादिनिष्ठह्र-
ताद्यवृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकमित्ययोगोलके प्रतियोगिता-
दकावच्छिन्नव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या अतिव्याप्त्यसङ्गतिरिति
म् । संयोगेन गोत्वाभावादावेव उभयाभावघटितस्य साध्यता-
दकसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रसिद्धेः ।
न च गोत्वादेरपि ह्रदावृत्तितया ह्रदाद्यवृत्तित्वरूपतत्प्रतियोगि-
छेदकावच्छिन्नस्य वह्न्यादेः संयोगेनायोगोलकवृत्तित्वाच्च

संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमिति वाच्यम्,
संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य गोत्वाद्यभावस्य केवल
न्वयितयाऽव्यावर्त्तकत्वेन तस्य ह्रदावृत्तिसामान्याभावप्रतीतिवि
षयताया निर्युक्तिकत्वात् । धूमाद्यभावशून्ये महानसादौ तादृ
सामान्याभावप्रतीतेः प्रमात्ववारणाय संयोगेन वृत्तिमतां धूमा
नामेव तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावानां तादृशसम्बन्धावच्छि
ह्रदावृत्तिसामान्याभावघटकत्वोपगमात् ।

केचित्तु वह्निमान् धूमादित्यादावप्युक्तक्रमेण प्रतियोगिव्यधि
रणाभावाप्रसिद्धिभयेन प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो
तावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताधर्मि
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छि
त्वोभयाभावघटितव्याप्तिरेवाऽऽदरणीया । तथा च येन सम्ब
हेत्वधिकरणे पर्वतादौ किमपि वस्तु न वर्तते तादृशेन विशे
तासम्बन्धेन, जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानभ्युपगमे कालिकस
न्धेन च घटाद्यभाव एव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्र
योगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणः प्रसिद्ध इति तत्प्रति
गितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन वह्निमान्
मादित्यादाविव धूमवान् वह्नेरित्यादावपि लक्षणसङ्गमनं सम्भव
त्याशयेन तदभिधानम् ।

न चैवमनुगतरूपस्य विशेषाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे
स्याभावप्रतियोगितामात्रे एवानवच्छेदकतया तद्रूपावच्छिन्न
ध्यके व्यभिचारिण्यग्रेऽतिव्याप्त्यभिधानविरोधः, तद्रूपस्य प्रति
गितासामान्यानवच्छेदकत्वे तद्रूपावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्या प्रति
गिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणगमनासम्भवादिति वाच्यम्
नुगतधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्रूपावच्छिन्नत्वस्य
सिद्ध्या तदवच्छिन्नसाध्यकेऽव्याप्तिरिति तन्मते साध्यताव
दकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेद
घटितमेव लक्षणमादरणीयम्, तन्मते वह्न्यादेः कथंचिदपि
द्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेन घटाद्यभाव
तदवच्छिन्नव्यधिकरणस्य प्रसिद्ध्या अव्याप्त्यनवकाशादि
येनाग्रे तादृशातिव्याप्त्यभिधानादिति वदन्ति ।

(चि०) सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः
गेव । अन्यथा सकलप्रसिद्धरूपाभावे प्रसिद्धरूपव-
यत्वे चाऽवगते वायौ रूपं न वा, वायू रूपवान्नवेति
शयो न स्यात् । विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात् ॥

(दी०) अथानुगतं रूपं तत्तदभावप्रतियोगितानां नावच्छे-
म् । अनवच्छेदकमेव तर्ह्यभावप्रतियोगितायाः, अभावान्तरे
ाभावात् । तथा च तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यति-
प्तिरत आह । सामान्येति । संशयान्यथानुपपत्तिं प्रमाणय-
। अन्यथेति ।

(गा०) अथ वह्नित्वादेरनुगतधर्मस्य प्रत्येकं तत्तद्वह्न्यभावप्रतियो-
ाकूटातिप्रसक्ततया तदवच्छेदकत्वं न सम्भवतीति नोक्तक्रमेण
मान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्याशङ्कते–अथेति ।
अभावप्रतियोगितायाः । अभावप्रतियोगितासामान्यस्य ।
ावान्तरे । तत्तद्विशेषाभावातिरिक्ताभावे । मानाभावादिति । वह्नि-
तीति बुद्धेर्वह्निप्रतियोगिकयावदभावत्वेन तत्तद्वह्न्यभावसमुदाय
विषय इत्यभिमानः । तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके । अनुगतरूपावच्छि-
ाध्यके । उक्तसाध्ये प्रमाणमनुपन्यस्य तर्कमात्रप्रदर्शने न्यूनता
दिति कथमन्यथेत्यादिग्रन्थस्य सामान्याभावो यदि विशेषा-
भ्यो नातिरिच्यते तदा विशेषाभावकूटनिश्चयदशायां सा-
प्रसंशयो न स्यादिति विषयपरिशोधकतर्कपरस्यापि प्रमाणसूच-
ामाह । संशयान्यथानुपपत्तिमिति । संशयस्य । सामान्याभाव-
क्षनिष्ठविशेषाभावकूटनिश्चयकालीनसामान्यधर्मावच्छिन्नकोटि-
शयकोटित्वस्य । अन्यथानुपपत्तिम् । विशेषाभावपार्थक्या-
वति असत्त्वरूपां पार्थक्यसाधकव्याप्तिमित्यर्थः । प्रमाणय-
प्रमाणमाचष्टे । कृदन्तादाख्यानात् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः,
तेवच्च कारकमित्यत्र कृदन्तपदं भावकृदन्तपरमिति प्रकृते
णपदस्य करणकृदन्ततया कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्ययापत्तिभ्यां
पयतीत्येवं स्यादिति शङ्कानवकाशः । विषयपरिशोधकतर्क-

प्रदर्शनात्तत्प्रयोजकव्याप्तिलाभः । अन्यथानुपपत्तेर्न्यायमते प्र
क् प्रमाणतराविरहेऽपि तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानरूपानुमानवि
प्रमाणत्वान्नासङ्गतिः । अनुपपत्तिपदस्य तज्ज्ञानपरत्वात् । अ
मानं च रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावो रूपत्वादिन्यूनवृत्तिधर्मावच्छि
भावेभ्यस्तदवच्छिन्नन्यूनवृत्तितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावेभ्यो
भिन्नः तादृशयावदभावनिश्चयकालीनतत्समानधर्मितावच्छेदक
समानाधिकरणसंशयकोटित्वात्, घटाद्यभाववदित्येतादृशं
ध्यम् । व्याप्तिश्च यत्तज्ञां रूपत्वादिकमुपादाय सामान्यतो वि
षत एव वा, तथा सत्यपि घटाभावादिदृष्टान्तसौलभ्यात् । अ
च सामान्याभावो विशेषाभावानतिरिक्तोऽपि तन्निश्चयकाली
संशयकोटिः स्यादित्यप्रयोजकत्वशङ्काया नावकाशः । सामान्
भावबुद्धेर्विशेषाभावकूटविषयकत्ववादिना पूर्वपक्षिणा विशे
भावेष्वेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य स्वीकरणी
तया सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावविषयकनिश्चयत्वरूपस्य तादृशया
दभावनिश्चयत्वरूपस्य वा सामान्यधर्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धिप्र
बन्धकतावच्छेदकस्य वायौ रूपं नास्तीति बुद्धाविव वा
पार्थिवादिरूपं नास्तीति बुद्धावपि तन्मते सत्त्वेन तादृशबुद्धा
वेदृशबुद्धेरपि वायौ रूपं न वेत्यादिसंशयविरोधितायाः दुर्वारत्वा
वायौ पार्थिवरूपं नास्तीति निश्चयकालीनसंशयकोटिजलीयरू
द्यभावे व्यभिचारवारणाय हेतावभावे यावत्त्वविशेषणम् । सामान्
भावस्य पार्थक्येऽपि विशेषाभावकूटनिश्चयदशायां घटाभाव
रूपसामान्याभावत्वादिना रूपविशेषाभावकोटिकसंशयोत्पत्त्या
भिचार इति व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वेन कोटित्वं विशेषणीय
अथवा तादृशनिश्चयकालीनसंशयः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नकोटित्वेन विशेषणीयः । विशेषाभावनिश्चयकालीनस्य सामान्
भावत्वेन तद्विशेषाभावसंशयस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणैव प्र
योगिकोटिकतया सामान्यधर्मस्य विशेषाभावप्रतियोगितानवच्छे
दकतया विशेषाभावस्य स्वपदेनोपादानासम्भवान्न व्यभिचार

एतेन विशेषाभावाधिकरणकसामान्याभावस्याधिकरण
रूपत्वे सामान्याभावत्वेन विशेषाभावनिष्ठकोटितायाः व्यधिक
णधर्मानवच्छिन्नतया तादृशकोटितामादाय व्यभिचारस्य पूर्व

ारत्वेऽपि न क्षतिः । द्वितीयकल्पे स्वप्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन स्वस्य स्वभिन्नवृत्तिता तद्रूपस्य
विक्षितत्वाद्रूपत्वस्य विशेषाभावात्मकतन्निष्ठसामान्याभावप्रतियो-
तावच्छेदकत्वेऽपि निरुक्तरूपत्वाभावेन तत्कल्पे उक्तदोषाभावात् ।

न चाभावे स्वभिन्नाभावानुपगमे विशेषाभावाधिकरणकसा-
न्याभावानामपि पक्षतावच्छेदकाक्रान्ततया अंशतो बाध इति वा-
म् । रूपसामान्याभावत्वेन स्वभिन्नवृत्तेरभावस्य पक्षतया सा-
न्याभावपार्थक्यमते विशेषाभावानां सामान्याभावत्वेन स्वास्मि-
 वृत्तेरपक्षत्वात् । सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धेरुद्दे-
त्वे अंशतो बाधस्यादोषत्वाच्च । न चैवमपि सामान्याभावाधिकर-
कविशेषाभावस्य तदात्मकतया सामान्याभावे विशेषाभावभेदो
धित इति वाच्यम् । रूपवद्वृत्तिविशेषाभावानां भेदस्य साधनी-
त्वात् । सामान्याभावात्मकविशेषाभावस्य च रूपवदवृत्तित्वात् ।
वद्वृत्तित्वं रूपविशिष्टवृत्तित्वम्, अतो रूपसामान्याभावस्य स-
भेदावच्छेदेन रूपोपलक्षितधर्मिवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । न च
निष्ठरूपसामान्याभावाभिन्नो द्रव्यत्वाद्यभावस्तत्तदधिकरणवृत्ति-
विशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावकूटातिरिक्तो रूपसामान्याभावत्वेन स्व-
न्नवृत्तिरभ्युपगम्यतां तस्य च तावता स्वनिष्ठरूपसामान्या-
वात्मकतया पक्षतावच्छेदकाक्रान्ततया रूपवन्निष्ठाभावभिन्नतया
अंशतोऽर्थान्तरमिति वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्य-
द्धेरुद्देश्यत्वात् । वायुवृत्तित्वस्य रूपोपलक्षितधर्मिवृत्तित्वस्य वा
तावच्छेदकनिवेशेनापि तद्वारणसम्भवात् । घटाभावत्वादिना
विशेषाभावकूटनिश्चयकालीनसंशयकोटित्वमादाय विशेषाभावे
भिचारवारणाय भ्रमभिन्नत्वेन हेतुघटकनिश्चयो विशेषणीयः ।

वस्तुतोऽभावेऽनुयोगितासम्बन्धेन प्रतियोगिभ्रमोऽप्रामाणिक
त्याशयेनेदमनुमानम् । अन्यथा घटाभावत्वादिना रूपाभावनि-
यदशायां रूपसंशयोपपादकस्यैव पार्थिवत्वादिना रूपाभावकू-
निश्चयदशायामपि रूपसामान्याभावसंशयोपपत्तेरप्रयोजकोऽयं
ः स्यात् । न च प्रमात्वेन प्रतिबन्धकत्वमादृत्य प्रमात्वघ-
तहेतोरप्रयोजकत्वं निरसनीयमिति वाच्यम् । तथा सति रूपा-
वत्वेन घटाभावादिभ्रमस्य रूपसंशयाविरोधित्वप्रसङ्गात् । तथा च

निश्चये भ्रमाभिन्नत्वविशेषणमनुपादेयमेव। परं तु शुद्धाभावत्वादिना अभावकूटनिश्चयकालीनसंशयकोटितामादाय व्यभिचारवारणाय प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकतापन्नाभावत्वप्रकारको निश्चयो निवेश्यः, तादृशयावद्विशेषाभावनिश्चयत्वेन सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसंशयविरोधितया नाप्रयोजकत्वशङ्कावसरः।

अथैवं सिद्धान्तिमते पार्थिवं जलीयं तैजसं च रूपं वायौ नास्तीत्याकारकोऽनुयोगितासम्बन्धेनाऽभावांशे प्रतियोगिप्रकारकनिश्चयो न रूपत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावविषयकः, अभावविशेषणे प्रतियोगिनि प्रकारतया भासमानधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानस्याऽऽवश्यकतया तद्विषयस्य पार्थिवरूपत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावानात्मकत्वात्। प्रतियोगिविशेषितत्तद्व्यक्तित्वाद्यनन्तधर्मावच्छिन्नाभावकूटविषयकश्च प्रत्ययो नासर्वज्ञस्य सम्भवति, तावद्रूपेण प्रतियोगितानामनुपस्थितेः सर्वज्ञस्य च न संशय इति हेतुरयमसिद्धः।

न चैकैकशस्तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावनिश्चयकालीनसंशयकोटित्वेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावभेदः सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावे साधनीयः। अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यस्य साधनीयतया पूर्वपक्षिणां एकविशेषाभावात्मकसामान्याभावे अपरविशेषाभावभेदसत्त्वेनांशतः सिद्धसाधनं न दोषायेति वाच्यम् सिद्धान्तिमते सकलविशेषाभावनिश्चयकाले सामान्यसंशयस्य प्रामाणिकतया यादृशविशेषाभावव्यक्तिनिश्चयकाले न सामान्यसंशयस्तद्भेदसाधकहेतोरप्रसिद्ध्या तद्भेदस्य सामान्याभावे साधनासम्भवात्। पूर्वपक्षिणा सामान्यसंशये रूपादिप्रतियोगिकयावदभावनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकता स्वीकर्तव्या, न तु रूपत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वेनैव। तथा च सामान्याभावस्यापार्थक्येऽपि एकैकविशेषाभावनिश्चयकाले सामान्यसंशयोपपत्त्यैकैकाभावनिश्चयकालीनसंशयकोटित्वहेतोरप्रयोजकताया दुर्वारत्वाच्च।

एतेन विशेषाभावं पक्षीकृत्य सामान्यसंशयाव्यवहितपूर्ववर्तित्समानधर्मितावच्छेदककसमानाधिकरणनिश्चयप्रकारत्वेन हेतुना सामान्याभावभेदः साधनीयः, संशयानुपपत्तिमित्यनेनापि विशे

वस्य तादृशनिश्चयप्रकारत्वानुपपत्तिरेव विवक्षितेत्यपि प्रत्युक्तम् । युक्त्या सामान्याभावभेदस्य विशेषाभावे सत्त्वेऽपि एकैकाभावप्रकारकनिश्चयमादाय तत्रोक्तहेतोरुपपत्तेरप्रयोजकत्वस्य दुर्वारत्वात् ।

यत्तु रूपत्वावच्छिन्नाभावं पक्षीकृत्य पार्थिवजलीयतैजसरूपावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषिताभावनिश्चयकालीनतत्समानधर्मितावच्छेदककसमानाधिकरणसंशयकोटित्वेन हेतुना रूपवृत्त्युभयाधर्मावच्छिन्नाभावभेदः साधनीयः । वायुः पार्थिवजलीयतैजरूपाभाववानित्यादिनिश्चयकालीनं नीलरूपवान्न वा वायुरित्यासंशयमादाय नीलत्वाद्यवच्छिन्नाभावे व्यभिचारवारणाय उभावृत्तित्वमेव धर्मे निवेशितं न तु रूपत्वव्याप्यत्वमिति । तदपि । उक्तनिश्चयकालीनं तद्रूपवान्न वा वायुरित्यादिसंशयमादाय रूपत्वावच्छिन्नाभावे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ।

उच्यते । रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयाव्यवहितप्राक्कालीनतत्समानधर्मितावच्छेदककसमानाधिकरणनिश्चयत्वावच्छेदेन धर्मितावच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगिविशेषितरूपत्वावच्छिन्नाभावाविषयकत्वं साधनीयं हेतुश्च रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयाविरोधिनिश्चयत्वम् । समानधर्मितावच्छेदककत्वं च तद्धर्मितावच्छेदकताव्याप्यधर्मितावच्छेदकताकत्वं तेन वायू रूपवान्न वेत्यादिसंशयपूर्वकालीने यां पार्थिवरूपं नास्ति गगने च रूपं नास्तीति समूहालम्बननिश्चये बाधासिद्धी । व्याप्तिश्च यत्तद्भ्यां सामान्यतो विशेषतश्च सुग्रहा । सामान्याभावपार्थक्यमन्तरेण उक्तपक्षतावच्छेदकाक्रान्तवायौ पार्थिवादिरूपं नास्तीत्यादिनिश्चये तद्रूपं नास्तीति निश्चये च रूपत्वावच्छिन्नाभावाविषयकत्वानिर्वाहादतिरिक्तसामान्याभावपर्यवसानम् । संशयान्यथानुपपत्तिमित्यस्य विशेषाभावकूटनिश्चयस्य सामान्यसंशयाविरोधित्वानुपपत्तिमित्यर्थः । अभावेऽप्यतिरिक्ताभावः स्वीक्रियते इत्यभिप्रायको मूलग्रन्थ इति विशेषाभावस्य स्वनिष्ठसामान्याभावात्मतया बाधस्यानवकाशः । अन्यथा सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहितायाः सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतानवच्छेदकसामान्याभावस्य पार्थक्येऽपि विशेषाभावस्यापि स्ववृत्तिसामान्याभावात्मकतया तन्निश्चये सामान्यसंशयानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् । अवगाहितायाः सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे च सामा-

न्याभावपार्थक्येऽपि संशयोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

न च सामान्याभावपार्थक्ये तदवगाहित्वमनिवेश्यापि रूपा- दवृत्तिरूपाभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमे स्वनिष्ठसामान्या- भावात्मकविशेषाभावनिश्चयस्य सामान्यसंशयविरोधित्वमुपपद्य- ते इति वाच्यम् । तादृशरूपेण प्रतिबन्धकत्वे विशेषाभाव- र्मिणि सामान्याभावत्वेन तन्निश्चयस्य सामान्यसंशयाविरोधित्व- प्रसङ्गात् ।

अस्तु वा विशेषाभावस्य स्वनिष्ठसामान्याभावरूपता, तथा- रूपसामान्याभावत्वेन वायुवृत्तिर्योऽभावस्तदविषयत्वस्य साध्य- तया बाधवारणं सम्भवतीति । वस्तुतः पार्थिवादिरूपाभाववान् वायुरित्याकारकनिश्चयव्यक्तिं विशिष्यापादाय तदनन्तरोत्पन्नसं- शयकोटित्वेन तन्निश्चयविषयाभावभेदः सामान्याभावे साधनीय- भावकोटिरेव सुलभो दृष्टान्तः । यन्निश्चयव्यक्त्यनन्तरक्षणोत्पन्नसं- विशेषाभावस्य न विषयता सैव व्यक्तिरुपादेया अतो न बाध- न वा व्यभिचारः । सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसंशये यावद्वि- षाभावनिश्चयत्वादिना प्रतिबन्धकत्वे सामान्याभावस्य तन्नि- यविषयत्वमन्तरेण रूपत्वावच्छिन्नकोटिकत्वनियततदवच्छिन्ना- वकोटिकसंशयत्वानिर्वाहान्नात्राप्रयोजकत्वशङ्कावकाश इति दिक् ।

(दी०) वायाविति । यद्यप्ययं संशयो न वायुविशेष्यकः तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात् । न वा रूपविशेष्यकः, त- सति रूपतदभावयोर्विरोधिनोरकोटितायां प्रकृतानुपयोगप्र- सङ्गात् । तथाऽपि वायू रूपवान् तदभाववान् वेति रूपतदभा- कोटिकसंशये तात्पर्यम् । अन्त्यस्तु रूपवत्तदन्योन्याभावको- इति नाभेद इति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) अयम् । संशयः । वायौ रूपं न वेत्याकारकः प्रथमो- संशयः । वायुविशेष्यक इति । रूपतदभावात्मकविरोधिप्रकारद्वया- च्छिन्नवायुनिष्ठविशेष्यताक इत्यर्थः । तस्य । वायोः । विशेषणत्वेनो- ल्लेखादिति । रूपाद्यंशे परम्परया स्वविशेषणकबोधजनकेनैव शब्देना- भिलापादित्यर्थः । सप्तम्यन्तवायुपदेन रूपाद्यन्वितसप्तम्य-

योर्विशेषणतया प्रतिपादनादिति भावः । रूपविशेष्यक इति । वृत्तित्वतदभावरूपप्रकारद्वयावच्छिन्नरूपविशेष्यताक इत्यर्थः । कोटितायामिति । कोटितायाः प्रकारताविशेषरूपत्वादित्याशयः । तानुपयोगः । अतिरिक्तसामान्याभावासाधकत्वम् । तत्साधकको- तौ रूपाभावनिश्चयप्रतिबध्यस्य रूपकोटिकसंशयस्यैव प्रवेशा- ति भावः । मूलोक्तसंशयद्वयस्यैव वायुविशेष्यकत्वेनाभेदमा- ह्य निराकुरुते । अन्त्यस्त्विति । रूपवत्तदन्योन्याभावेति । तादा- विशेषणताभ्यामित्यादिः । अत एव मूले प्रसिद्धरूपवद्भेद- प्रयोपदर्शनमपि सङ्गच्छते इति भावः ।

यथाश्रुतपरित्यागेनास्वरसः सम्प्रदायविद इत्यनेन दर्शितः । । रूपं रूपाभावो वेति धर्मिविशेषणककोटिद्वयविशेष्यकसंश- वायम्, विधेयताया इव कोटिताया अपि प्रकारत्वानियतत्वा- । न चैवमस्य रूपविशिष्टबुद्ध्यनात्मकतया रूपाभावनिश्चया- बध्यतया पूर्ववत्प्रकृतानुपयोगप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धर्मिणि विशिष्टबुद्धेरिव रूपांशे धर्मिविशिष्टबुद्धेरपि रूपाभावनिश्चयप्र बध्यत्वात् । धर्मधर्मिसम्बन्धावगाहिताया एव विपरीतज्ञानप्र- बध्यतायां बीजतया विशेष्यविशेषणभावविपर्यासेऽपि तादृश- रिकस्याः प्रतिबध्यता नान्यस्या इत्यत्र विनिगमकाभावात् ।

न च वायू रूपवानित्यत्र समवायो रूपसम्बन्धः, तदपेक्षया च शरीरसमवायप्रतियोगित्वरूपं समवेतत्वं वायौ रूपमित्यत्र वा- म्बन्ध इति विनिगमना सम्भवतीति वाच्यम् । अधि- पयतया अप्रतिबध्यत्वे तदभावनिश्चयापेक्षया अधिकविष- स्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयादेस्तद्वत्ताग्रहाप्रतिबन्धकत्वापाता- । उभयत्रैव समवायस्य सम्बन्धतोपगमाच्च । एकत्रानुयो- ा सम्बन्धतावच्छेदकसम्बन्धः, अन्यत्र तु प्रतियोगित- युपगमेन रूपवान् वायुः वायौ रूपमिति प्रतीत्योर्विशेषात् । न च विशेषणे प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिता- विशेष्ये च तादृशसम्बन्धानुयोगिताया वास्तवसत्त्वं प्र- प्रमात्वप्रयोजकम् । तथा च घटे रूपमित्यादौ समवायस्य त्वे प्रमात्वानुपपत्तिः । रूपे घटप्रतियोगिकसमवायानुयोगित्वा- दिति वाच्यम् । यत्रानुयोगिता सम्बन्धतावच्छेदकसम्बन्ध-

अपरे इत्यस्वरसूचनाय। तद्बीजं च तत्सम्बन्धसम्बन्धाभि कारक इव तत्सम्बन्धादिप्रकारकज्ञानेऽपि तदभावनिश्चय स्वतो विरोधित्वे मानाभावः । विरोधिज्ञानान्तरसम्पादनद्वा तद्विरोधित्वोपगमादिति ।

(दी०) अथैतावन्त्येव रूपाणीत्यनिर्णयाद्यावद्रूपाभाव निर्णये संशयो न विरुध्यते इति चेत् ? यावद्रूपाभावानिर्ण इत्यस्य यावन्तो रूपाभावास्तेषाम्, यावत्त्वेन रूपेण तेषाम् यावन्ति रूपाणि तावदभावानाम्, यावद्रूपत्वेन तदभावानां ऽनिर्णय इत्यर्थः ? न प्रथमतृतीयौ, तथा निर्णीतत्वात् । रौ, प्रतियोगितदभावयोर्यावत्त्वानुल्लेखेऽपि योग्यानुपल भूतले घटो नास्तीति निश्चयमात्रादेव घटतदभावसंशयोच्छे र्शनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

(गा०) एतावन्त्येव रूपाणीति । सर्वाणि रूपाणि आप्यतेज पार्थिवरूपानतिरिक्तानीत्यर्थः । इत्यनिर्णयात् । संशयस्थलेऽनि सम्भावनाविरोधिनस्तादृशनिश्चयस्यासत्त्वात् । यावद्रूपाभा निर्णय इति । यावत्त्वेन रूपविषयके तदभावविषयके वा रूपाभावा श्चये चासतीत्यर्थः । रूपे तत्तद्रूपातिरिक्तत्वसम्भावनायां वा निष्ठाभावप्रतियोगितायां रूपत्वव्यापकतायाः, रूपाभावे तद्वि याभावातिरिक्तत्वसम्भावनायां च वायुवृत्तित्वे रूपाभावत्वव्याप ताया दुर्निश्चेयत्वादिति भावः । संशयो न विरुध्यते इति । मान्यधर्मावच्छिन्नवत्ताज्ञाने प्रतियोगिन्यभावे वा यावत्त्वाव एव विशेषाभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

यावद्रूपाभावानिश्चय इत्यत्र यावत्त्वस्य उपलक्षणतायाः शङ्कि नभिप्रेतत्वेऽपि तस्योपलक्षणविशेषणभावभेदेन यावन्तोऽर्थाः सम न्ति तावत एव विकल्प्य दूषयति । यावदिति । अभावे प्रतियोगि च यावत्पदार्थान्वयसम्भवात् प्रत्येकमुभयत्रैवोपलक्षणत्वस्य शेषणत्वस्य च सम्भवात् विकल्पचतुष्टयम् । तेषां वायौ रूपाणामनिर्णय इत्येकः पक्षः । यावत्त्वेन तेषां वायाव

इति द्वितीयः । रूपाभावत्वावच्छेदेन वायुवृत्तित्वानिश्चयस्तद[illegible] । यावन्ति रूपाणि येन केनापि रूपेण विशेषितानां तेषां वाय्वभावनिश्चय इति तृतीयः । यावद्रूपत्वेन विशेषितानां तेषां [illegible]वाभावनिश्चय इति चतुर्थः । रूपत्वावच्छेदेन वायुवृत्त्यभावप्रतियोगित्वानिश्चयस्तदर्थः । तथा निर्णीतत्वादेवेति । पार्थिवरूपत्वावच्छिन्नाभावत्वादिना केनापि रूपेण सर्वेषां रूपाभावानां पार्थिवरूपत्वादिना केनचिद्रूपेण भासमानसकलरूपाणामभावानां च निश्चितत्वादेवेत्यर्थः । प्रतियोगीति । प्रतियोगिनि घटे तदभावे च [illegible]घत्वाभानेऽपीत्यर्थः । घटत्वावच्छेदेनाभावप्रतियोगितया घटाभावत्वावच्छेदेन भूतलवृत्तितयाश्चानवगाहनेऽपीति यावत् । यावद्विशेषाभावलिङ्गकसामान्याभावानुमितिस्थले यावत्त्वावगाहिविशेषाभावकूटनिश्चयस्याऽऽवश्यकत्वात् । योग्यानुपलब्ध्येति । [illegible]स्य । पार्थिवादिरूपाभाववान् वायुरिति निश्चयेऽभावांशे यावत्त्वानवगाहनस्य । अकिञ्चित्करत्वात् । रूपसामान्यसंशयानुपपादकत्वात् ।

विशेषाभावकूटनिश्चयस्य सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतायां अतिरिक्तसम्भावनाया उत्तेजकतया संशयोपपत्तिमाशङ्कते ।

(दी०) न चातिरिक्तसम्भावनाविरहसहकृत एव तद्बोधकस्तथा । सम्भावना च रूपं पार्थिवादित्रितयभिन्नं न वेत्याकारा । निवर्तते चेयं रूपत्वावच्छेदेनतत्त्रितयभिन्नत्वाभावनिश्चयादेवेति वाच्यम् । गौरवात् । विनाऽपि अतिरिक्तसम्भावनां विशेषाभावनिश्चये सामान्यसंशयदर्शनाच्च ।

(गा०) न चेति । सहकृतत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वम् । तद्बोधः । यावद्रूपाभावनिश्चयः । तथा । रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयविरोधी । नन्वतिरिक्तरूपाप्रसिद्ध्या तद्विषयकसम्भावना न सम्भवतीति कथमतिरिक्तसम्भावनया संशयोपपादनमत आह । सम्भावना चेति । संशयोपपादिकेति शेषः । रूपमिति । तथा च पार्थिवादित्रितयभिन्नरूपाप्रसिद्धावपि प्रसिद्धरूपे रूपत्वेन स्पर्शादौ प्र[illegible]स्य पार्थिवादिभिन्नत्वस्य सम्भावना सम्भवत्येवेति भावः । ननु

प्रसिद्धरूपे पार्थिवाद्यनतिरिक्तत्वनिश्चयेन तद्धर्मिकातिरिक्तत्वसंशयो न युज्यते इत्यत आह । निवर्तते इति । इयम् । रूपत्वसामाना-धिकरण्यनातिरिक्तत्वावगाहिनी सम्भावना । निश्चयादेवेत्येव-कारेण रूपत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनतिरिक्तत्वनिश्चयव्यव-च्छेदः । तथा च रूपत्वसामानाधिकरण्येन सकलप्रसिद्धरूपे-ऽप्यनतिरिक्तत्वनिश्चयेऽपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्या अ-तिरिक्तत्वसम्भावनायाः सम्भवात् प्रकृतसंशयोपपत्तिरिति भावः।

गौरवादिति । अतिरिक्तसामान्याभाववादिमते तन्निश्चयस्य सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतायामतिरिक्तसम्भावनाविरहांनिवेशान-नभ्युपगमे च विशेषाभावकूटनिश्चयस्य तत्प्रतिबन्धकतायां ता-शाभावनिवेशाधिक्यादिति भावः । अतिरिक्तसम्भावनाया उत्ते-कत्वेऽपि न संशयनिर्वाह इत्याह । विनापीति । सामान्यसंशय-र्शनात् । सामान्यसंशयस्याऽऽनुभविकत्वात् । इदमुपलक्षणम् । रू-सामान्यसंशयं प्रति तदभावनिश्चयप्रतिबन्धकतायां रूपे पार्थि-दित्रितयभिन्नत्वसम्भावनाया उत्तेजकत्वे वायौ रूपं नास्तीत्याद्या-रकनिश्चयदशायामपि तादृशसम्भावनया वायौ रूपं न वेति संशय-पत्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

प्रकारान्तरेण संशयमुपपाद्य सामान्याभावपार्थक्यमाक्षि-अथेत्यादिना ।

(दी०) अथाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताक-निश्चय एव तादृशसंशयविरोधी । अन्यथा तत्राप्यतिप्रसङ्गा-स च न प्रकृते । अभावस्य च यावद्विशेषाभावाधिकरणवृ-त्त्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगि-कत्वम् । सम्भवति चेदम्, तादृशाभावप्रतियोगिताया अति-क्तत्वात् । तेन नैकविशेषवतो विशेषान्तराभाववत्त्वेन सा-न्याभाववत्त्वप्रसङ्गः ।

(गा०) अभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय ए-ति । रूपं नास्तीत्याद्याकारको धर्मिणि सामान्यावच्छिन्नप्रतियो-ताकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषिताभावावगाहिनिश्चय एवेत्यर्थः

कारेण विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविषयकानिश्चयव्य-
च्छेदः । तादृशसंशयविरोधीति । सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसं-
प्रतिबन्धक इत्यर्थः । तादृशनिश्चयत्वस्यैव तत्प्रतिबन्धकताव-
च्छेदकत्वादिति भावः । अन्यथा । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
तत्वीयविषयताविशेषस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककुक्षावनिवेशे ।
पि । अतिरिक्तसामान्याभाववादिनोऽपि । अतिप्रसङ्गात् । तद्रूपा-
त्वादिना रूपसामान्याभावावगाहिनो भ्रमाद्यात्मकनिश्चयस्य रू-
मान्यसंशयविरोधिताप्रसङ्गात् । तस्यापि वास्तवरूपत्वावच्छि-
ावविषयकत्वात् । स च । तादृशनिश्चयश्च । प्रकृते । प्रकृतसंशया-
हितपूर्वकाले । तादृशस्य रूपं नास्तीत्याकारकनिश्चयस्य सत्त्वे
यन्न वेति संशयस्य केनाप्यनभ्युपगमात् । तथा च यावद्विशेषा-
नां तादृशनिश्चयविषयतामतेऽपि नोक्तसंशयानुपपत्तिरिति
तिरिक्तसामान्याभावेनेति भावः ।

ननु विशेषाभावानामेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे
व्यादावपि रूपविशेषाभावसत्त्वाद्रूपं नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गः ।
शप्रतीतेरभावे यावत्त्वावगाहिताया निराकृतत्वात् पृथिव्यादौ
द्रूपाभावासत्त्वस्याकिञ्चित्करत्वादित्यत आह । अभावस्य चेति ।
षाभावस्य चेत्यर्थः । विशिष्टस्येति । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वमित्यग्रिमेणान्वितम् । तथा च तादृशविशेषणान्तर्भावे-
ाव तादृशप्रतियोगिताकत्वपर्याप्तिरित्यर्थः । एवं च वायौ रूपं
तीत्यादिप्रत्ययो वाय्वादिवृत्तित्वविशिष्टाभावे रूपत्वावच्छिन्न-
योगिताकत्वपर्याप्तिमवगाहते पृथिव्यादिवृत्तित्वविशिष्टे च तत्प-
र्याप्त्यभावान्न पृथिव्यां रूपं नास्तीत्यादिप्रत्ययः ।

ननु विशेषणांशे भावरूपे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-
ात्तदन्तर्भावेण तत्पर्याप्तिर्न सम्भवति । न चैवं दण्डी नास्ती-
भावप्रतियोगिताव्यधिकरणदण्डत्वादेस्तदवच्छेदकत्वासम्भ-
ादृशविशेषणविशिष्टेऽवच्छेदकत्वपर्याप्तिर्न स्यादिति वाच्य-
इष्टत्वात् । तत्र दण्डत्वादिरूपविशेषणस्यावच्छेदकताया-
वच्छेदकत्वोपगमात् । एवमन्यत्रापि कुत्रचिद्विशिष्टे पर्या-
स्त्यंवेत्याशयेनाह । तदवच्छेदेन वेति । तादृशाधिकरणवृत्ति-
च्छेदेनेत्यर्थः । एवं च वायौ रूपं नास्तीत्यादौ प्रत्यये वाय्वादि-

वृत्तित्वावच्छिन्नं रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं भासते इति पृ
थ्यादिवृत्तित्वस्य तदनवच्छेदकत्वान्न पृथिव्यां रूपं नास्तीत्या
प्रतीतिरिति भावः ।

विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटातिरिक्तसामान्यधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगितानभ्युपगमे विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छे
दकपृथिव्यादिवृत्तित्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा
वच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति
गितायास्तत्प्रतियोगिताकूटातिरिक्तत्वमभ्युपेत्यैतदुपपादयति
सम्भवतीति । इदम् । एकविशेषाभाववद्वृत्तित्वस्य सामान्यध
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानवच्छेदकत्वम् । अतिरिक्तत्वात् । विशे
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताभ्यो भिन्नत्वोपगमात् । सामान्याभावस्या
रिक्तत्वेऽपि तथात्वस्याऽऽवश्यकत्वात् । अन्यथा सामान्याभावस्य
विशेषाभावसाधारण्येनातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति भावः । ए
विशेषवतः । पृथिव्यादेः । सामान्याभाववत्त्वप्रसङ्गः । वस्तुतः
रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावस्याश्रयत्वेऽपि न रूपत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभाववत्ताप्रसङ्गः । अतो न पृथि
रूपं नास्तीत्यादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः ।

अयं चाभ्युपगमवादः । वस्तुतः सामान्यधर्मावच्छिन्नस्य
विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासु स्वीकारेऽपि सामान्यधर्मावच्छि
न्नत्वविशिष्टतादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वे पृथिव्यादिवृत्तित्वस्य
नवच्छेदकत्वसम्भवेनातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् ।

सामान्याभावविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यधर्मवि
शेषधर्मयोर्भेदात्तादृशाभावयोर्भेद इति मिश्रायुक्तिमाशङ्कते । न चे

(दी०) न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदनि
मकतया भेदसिद्धिः । प्रतियोगिभेदस्य तत्त्वे एकघटप्रतियो
कस्य प्रागभावादिचतुष्कस्याभेदप्रसङ्गात् । अवच्छेदक
भिद्यत एव तत्र, क्वचित् तादात्म्यस्य क्वचित् संसर्गस्य क
त्पूर्वापरकालीनतद्घटत्वादेश्च तथात्वादिति वाच्यम् । संसर्गप्र
योगिविशेषणसाधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वात्, प्र

कालीनत्वादेर्ध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च ।

(गा०) विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटस्य सामान्य वाच्छिन्नत्वोपगमे प्रतियोगिताभेदस्याभावभेदनियामक- पि न समीहितसिद्धिरिति प्रतियोगितावच्छेदकभेद- तानुधावनम् । न चैवं दण्डत्वाद्यनुगतरूपावच्छिन्ननाना- ाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैक्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । च्छेदकताभेदस्यैव विवक्षितत्वात् तत्रानुगतरूपावच्छिन्नासु व्यक्तिषु अवच्छेदकताया एकस्या एवोपगमात् । अत एव नरीयवह्नित्वशुद्धवह्नित्वाद्योरभेदेऽपि न तदवच्छिन्नाभावभेदा- द्धिप्रसङ्गः ।

अथ वाऽवच्छेदकभेदोऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणवैलक्षण्य- तथा च यादृशधर्मे यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता न ा सोऽभावस्तादृशधर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभाव- इति पर्यवसितम् । संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणमवच्छे- धर्मकमेवातो नैकाभावस्य तदुभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा- नुपपत्तिरित्यभिमानः ।

नु प्रतियोगितावच्छेदकभेदो नाभावभेदकः, अपि तु प्रतियोगि- एव । विशेषाभावप्रतियोगिनामेव च सामान्याभावप्रतियोगि- तया भेदः । न च प्रतियोगिभेदस्य तथात्वेऽपि एतद्रूपभिन्नरूप- प्रतियोगिकतया विशेषान्तराभावस्यैव सामान्याभावस्याप्येतद्रूप- ावच्छिन्नाभावभेदसिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । रूपान्तरविशेषाभाव- सामान्याभावतया सिद्धसाधनात् । रूपत्वावच्छिन्नाभाव- च्छेदेन च नैतद्रूपत्वावच्छिन्नाभावभेदसिद्धिसम्भवः, एतद्रू- वच्छिन्नाभावस्यापि सामान्याभावत्वोपगमेन भागासिद्धस- दित्यत आह । प्रतियोगीति । अभेदप्रसङ्गादिति । भेदकविरह- दानुपपत्तेरित्यर्थः । तत्र भेदकान्तरानुसरणे च तदपेक्षया वच्छेदकभेदस्यैव भेदकत्वमुचितमिति भावः ।

गभावादिचतुष्कस्य प्रतियोगितावच्छेदकभेदं व्यवस्थापयन् तदभेदमुपपादयति । अवच्छेदकं त्विति । तत्रेत्यत्रैव । क्वचित् । अन्योन्याभावप्रतियोगितायाम् । क्वचित् । अत्य-

न्ताभावादिप्रतियोगितायाम्। संसर्गस्य। संयोगादेः। क्वचित्।
सप्रागभावप्रतियोगितयोः । पूर्वापरेति । स्वपूर्वकालीनतद्घ
त्वस्वोत्तरकालीनतद्घटत्वाद्योरित्यर्थः। यथासङ्ख्यमन्वयः।
परकालीनघटादिसामान्यं न कस्यापि ध्वंसादेः प्रतियोगि
स्तद्घटत्वानुधावनम् । प्रतियोगिताभेदस्य नियामकत्वं तु
राकृतम् । अवच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदे तावताऽपि
न्याभावपार्थक्यसिद्धेः, अवच्छेदकभेदेन तदभेदेऽपि ध्वंसप्रा
भावादिप्रतियोगिताया अप्यभेदसम्भवेन प्रतियोगिभेदपक्षो
दूषणग्रासात्। दुर्वचत्वादिति। संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ
घटो नास्तीत्यादौ विलक्षणप्रत्यये च संयोगादिनिष्ठविलक्षण
च्छेदकत्वयोरेव भानस्याऽऽनुभविकत्वादित्यर्थः। एवं च प्रकृत
यमे एकविधावच्छेदकत्वान्तर्भावेऽन्यविधावच्छेदकभेदाद्
पपत्तिः। कथंचिदवच्छेदकताद्वयानुगमे एकाभावस्यापि संसर्ग
योगिविशेषणरूपावच्छेदकयोर्भेदाद् भेदापत्तिरिति भावः।

अवच्छेदकतायां सजातीयावच्छेदकताभेदस्याभावभेद
नोक्तदोषावसर इत्यतो दोषान्तरमाह। पूर्वेति। मानाभावादि
अव्यावर्तकत्वादिति भावः।

ननु ध्वंसप्रागभावयोर्भेदकमन्यदेवोभयसिद्धम्, सदातन
धभेदकः प्रतियोगितावच्छेदकभेद एवोपगन्तव्यः। प्रतियोगि
स्य च न तथात्वसम्भवः, एकप्रतियोगिकान्योन्यात्यन्ताभा
संयोगसमवायादिनानासम्बन्धावच्छिन्नकप्रतियोगिकात्यन्ताभा
नां चाभेदापत्तेरित्यत आह। किञ्चेति।

(दी०) किञ्चावच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वं
तज्जनकत्वम्, अत्यन्ताभावादिस्वरूपस्य तस्याजन्यत्वात्
नापि तद्व्याप्यत्वमपि, वैयधिकरण्यात्। अत एव न
व्यापकत्वमपि, अभेदेऽप्यविरोधाच्च।

(गा०) तज्जनकत्वम्। अभावभेदजनकत्वम्। अत्यन्ताभा
त्यादिना प्रागभावान्योन्याभावयोः परिग्रहः। तस्य। अ
भावादीनां परस्परभेदस्य। अजन्यत्वादिति। तथा च
कत्वमप्रसिद्धमिति भावः। वैयधिकरण्यादिति। अवच्छे

स्य मिथस्तद्भेदस्य व्यापकत्वाभिमताभावपरस्परभेदवैय-
रण्यादित्यर्थः । यद्यपि अभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरपि
भिन्नतया प्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठ अभावप्रतियोगि-
च्छेदकभेदे नाभावनिष्ठाभावभेदवैयधिकरण्यम् । तथापि
वान्तरप्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठस्वप्रतियोगितावच्छेदकभेदस्य
भेदानधिकरणे स्वस्मिन्नपि सत्त्वेन व्यभिचारात् । साध्यान-
रणवृत्तित्वरूपव्यभिचार एव चात्र वैयधिकरण्यपदेन विव-
: । प्रतियोगितावच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टस्य भेदस्य व्याप्यत्व-
क्षणे च तादृशस्याभावावृत्तित्वेन तत्राभावभेदासाधकत्वं
यम् । अत एव । वैयधिकरण्यादेव । अभावभेदस्य प्रतियो-
ावच्छेदकभेदानधिकरणवृत्तित्वादेवेति यावत् ।

व्यापकतापक्षे दोषान्तरमाह । अभेदेऽपीति । सामान्याभावस्य
षाभावाभेदेऽपीत्यर्थः । अविरोधात् । प्रतियोगितावच्छेदक-
विरोधात् । व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वादिति भावः । तथा
स्य व्यापकत्वानुरोधात्र सामान्याभावपार्थक्यमिति भावः ।
व्याप्यतापक्षमेव परिष्कृत्य शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न च तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तद-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्यम् । मानाभावात् ।
एव च समनियतसुखदुःखादितत्तत्संख्यापरिमाणव्यक्त्या-
दिनानाधर्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवाभावः । भेदसिद्धिस्तु भा-
ववदभावस्यापि विरुद्धधर्माध्यासादेव ।

(गा०) तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । तदवच्छेदकता-
प्रतियोगितावच्छेदकताकत्वम् । तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
च तदवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकान्यत्वम् । सामान्या-
वावच्छेदेन च उक्तहेतुना विशेषाभावभेदः साधनीयः । अतो
ाभावान्तरे सामान्याभावत्वेनाभ्युपगते विशेषाभावभेदस-
े न दोषः । मानाभावात् । विपक्षबाधकतर्काभावात् । अत
। प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदाव्याप्यत्वादेवेत्यर्थः ।
ादिसामान्यस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न सम्भवति

तत्समनियतस्य लघोर्द्रव्यत्वस्यैव तथात्वादिति तत्त्वसं-
त्युक्तम्। आत्मत्वजातेरीश्वरसाधारण्येन न सुखादिसमनैयत्यमि-
सुखादिसामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवः । वस्तुतोऽ-
च्छेदकतासम्बन्धेन सुखाद्यवच्छिन्नाभावो विवक्षितः, शरीरावि-
स्य च सुखादिसमनियतलघुधर्मान्तरस्यासम्भवात् तत्सामा-
स्य तथात्वमक्षतमिति सुखादिसामान्यमेवोपात्तम्। अभिन्न प्र-
भावः । स्वीक्रियते इति शेषः । अतः प्रतियोगितावच्छेदक-
नामावभेदमते तादृशाभावानामपि भेदादुपष्टम्भासङ्गतिरिति
णमनवकाशम्।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदासाधकत्वे घट-
पटत्वाद्यवच्छिन्नाभावानामपि भेदो न सिद्ध्येदित्यत आह ।
दसिद्धिस्त्विति । भाववादिति । भावस्य घटपटादेर्यथा घटत्वा-
त्वादिविरुद्धधर्मसम्बन्धाद् भेदसिद्धिस्तथा घटपटाद्यभावाना-
एकदेशकालावच्छिन्नघटपटाद्यधिकरणवृत्तित्वतदभावादिरूपधर्म-
म्बन्धान्मिथो भेदसिद्धिरित्यर्थः । घटाभावादेः घटाद्यधिकर-
वृत्तित्वं च घटवति पटो नास्तीतिवद् घटो नास्तीत्यादिप्रती-
विरहात् सिद्ध्यतीति भावः । सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावस्य वि-
षधर्माश्रयत्किञ्चिदनधिकरणवृत्तित्वेऽपि तत्र तादृशाभाव-
रकप्रतीतिविरह इव पटादिमति घटाद्यभाववृत्तावपि घटाद्यभा-
कारकप्रतीतिविरहस्तुल्यन्यायेन शक्योपपादन इति प्रतिवन्दि-
सिद्धान्तग्रन्थे स्वयमेव दर्शयिष्यते इति प्रतियोगितावच्छेदकभे-
त्तद्विरोधो ऽप्यभावभेदाप्रयोजक इति दर्शयति । अत एव चेति

(दी०) अत एव गगनादीनामवृत्तीनां समनियतानां
धर्माणामेक एवात्यन्ताभावः । युगपदुत्पन्नविनष्टानां समा-
देशानामसति बाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावो वेति । व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामाणिकस्त-
तस्यैकस्यैव प्रतियोगिताः सर्वैरेव व्यधिकरणैर्धर्मैः सर्वैः
समानासमानाधिकरणैः सम्बन्धैरवच्छिद्यन्ताम्, आकाशाभा-
एव वा तथाऽऽस्तामिति । मैवम् ।

(गा०) गगनादीनाम् । गगनत्वाद्यवच्छिन्नानाम् । समनियतानाम् । रूपाभावासमानाधिकरणानाम्, संख्यात्वपरिमाणत्वाद्यवच्छिन्ना-म् । एक एवेति । समनियतानामभावानामभेदे बाधकविरहादिति वः । प्रतियोगिनामवृत्तित्वे समनैयत्ये वा नान्योन्याभावस्य नैयत्यसम्भव इत्यत आह । अत्यन्तेति । अग्रे इवात्राप्यसाति के इति बोध्यम् । अग्रतनमेव वा योज्यम् । तेनैतद्रूपरसाद्य-वानां भिन्नेन्द्रियग्राह्याणामभेदे एतद्रूपं नास्तीत्यादिवदेतद्रसो रीति चाक्षुषाद्यापत्तेर्बाधकतया तेषां भेद एवेति लभ्यते ।

न चाभावानामभेदेऽपि रूपत्वरसत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-कानां प्रतिनियतेन्द्रियग्रहणयोग्यत्वोपगमान्नोक्तातिप्रसङ्गः । सम-यतरूपरसादीनामभेदस्तु नैवमापादयितुं शक्यते, शुक्लत्वमधुर-दिजातीनां सङ्करापत्तेः । नापि रसगुरुत्वादीनाम्, समनैयत्य-ङ्गेन रसत्वगुरुत्वत्वादिजातीनामभेदप्रसङ्गादिति वाच्यम् । ाद्यभावस्य चक्षुरादिग्रहणयोग्यत्वे तद्धर्मानुयोगिताविशेषादी-पि तदयोग्यताया दुर्वारत्वात् । आश्रययोग्यताया एव तद्यो-ताप्रयोजकत्वात् । चाक्षुषादिविषयविशेषणताया इन्द्रियप्रत्या-त्तिघटकीभूतायाः सत्त्वे चाक्षुषादिसामग्रीसत्त्वेन चक्षुराद्ययो-ताया दुर्निर्वाहत्वाच्च ।

एतेनाभावानामिव तन्निष्ठानुयोगिताविशेषादीनामपि प्रति-गितावच्छेदकयोग्यताधीनं योग्यत्वमिति निरस्तमिति केचित् । वस्तुतस्तूक्ताभावानामभेदेऽपि न क्षतिः । भेदेऽपि रसाभावा-क्षुःसंयुक्तविशेषणतावलाच्चाक्षुषादिवारणायाभावचाक्षुषप्रत्यक्षं चाक्षुषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया निरूपकत्वसम्बन्धेन हेतु-ा आवश्यकत्वादनुयोगिताप्रत्यक्षेऽपि तद्धेतुतां स्वीकृत्यैव रस-द्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगितानामपि चाक्षुषादिविषयत्ववारण-भवात् । रसादिसामान्याभावानां चक्षुराद्ययोग्याभावान्तरास-यतत्वेन उभयमते चक्षुराद्ययोग्यतया अभावचाक्षुषादावुक्त-ताया उभयानुमतत्वेऽपि नानुयोगिताचाक्षुषादौ कारणान्त-ल्पनाधिक्यम् । अभावतदीयानुयोगित्वयोश्च प्रतियोगितानिरूप-नानुगमसम्भवेनाभावप्रत्यक्षस्थलीयकारणतयैव निर्वाहात् । युगपदिति । युगपद्विनष्टानां समानदेशानामेको ध्वंसः, युग-

पदुत्पन्नानां समानदेशानामेकः प्रागभाव इति योजना। व्यधिकरणानामेकनाशाभ्युपगमे तदनधिकरणदेशान्तरेऽपि तन्नाशादिप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यतः समानदेशत्वानुसरणम्। समानदेशत्वं च देशतः समनैयत्यम्। रूपाद्वित्वादीनां समानाधिकरणानामपि एकनाशाभ्युपगमे तद्रूपाद्यनधिकरणतद्वाद्वित्वाद्यधिकरणव्यक्त्यन्तरे तद्रूपनाशप्रत्ययप्रसङ्गात्। विभिन्नावच्छेदकानवच्छिन्नत्वमपि समानदेशत्वघटकं बोध्यम्। तेन युगपद्विनष्टानामुत्पन्नानां च मूलाग्राद्यवच्छिन्नशरीरमहीरुहादिसमवेतविभिन्नसंयोगविभागानां व्युदासः। तद्ध्वंसप्रागभावानामभेदे स्वानवच्छेदकावच्छेदेनापि स्वध्वंसादिप्रतीतिप्रसङ्गात्। तुल्यप्रागभावेतरसकलकारणानां पाकजरूपरसादीनां प्रागभावैक्ये सामग्रयभेदेन कार्यभेदानुपपत्तिरतस्तत्र प्रागभावभेदस्याऽऽवश्यकतया तद्व्यावर्तनायासति बाधके इति दर्शितबाधकाभावपरं न तु बाधकसामान्याभावपरम्। क्रमविनष्टक्रमोत्पन्नानां समानदेशानामपि ध्वंसाद्यैक्ये प्रत्ययातिप्रसङ्गरूपबाधकसत्त्वेन युगपद्विनष्टत्वादेरूपविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। एवं सति अवयवपरसाद्यात्मककारणभेदेनैव विभिन्नसामग्रीकानामपाकजरूपरसादीनां युगपदुत्पन्नानां प्रागभावैक्यमिति ध्येयम्।

अभावसमनैयत्ये प्रतियोगितावच्छेदकभेदादेर्भेदाप्रयोजकत्वे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटत्वघटत्वाद्यवच्छिन्नघटघटाभावादीनामपि न भेदः स्वीक्रियत इत्याह। व्यधिकरणेति। प्रतियोगिविशेषणतानापन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं नाभावबुद्धौ भासते इति नियमानभ्युपगमे एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रामाणिकतेति मनसि कृत्य चेत् प्रामाणिकमित्युक्तम्। प्रतियोगिताः। घटपटादिनिष्ठा विभिन्नप्रतियोगिताः। व्यधिकरणैः। पटत्वघटत्वादिधर्मैः। अवच्छिद्यन्तामित्यग्रेतनेनान्वयः। धर्मैरिति तु येन सम्बन्धेन यस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वं तेन सम्बन्धेन तस्यावच्छेदकत्वलाभाय, न तु धर्मत्वं विवक्षितम्, गगनादीनामप्यवच्छेदकत्वोपगमात्। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदेनापि न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभेद इत्याह। सर्वैश्चेति। समानासमानाधिकरणैः। प्रतियोगिनिरूपितैस्तदनिरूपितैः। सम्बन्धैः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रति

गिता अवच्छिद्यन्ताम् । तथा च संयोगसमवायादिसम्बन्धाव-
च्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नपटगुणाद्यभावोऽभिन्न एवेति फलितम् ।
धिकरणसम्बन्धावच्छिन्नव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावयोरपि न
द इत्याह । आकाशाभाव इति । समवायादिना आकाशत्वाद्य-
च्छिन्नाकाशाद्यभाव इत्यर्थः । तथा । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
तियोगिताकः । एवं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनां
भावकल्पनाधिक्यम्, अपि तु प्रतियोगिताकल्पनाधिक्यमेवे-
ति ध्येयम् ।

पूर्वपक्षिमुखेनैव समाधानं प्रकाशयितुं प्रथमतः प्रतिबन्दि-
माह । एवं हीति ।

(दी०) एवं हि तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्नानवच्छिन्नतत्तद-
धिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्तदवच्छेदेन वा एकस्यैवाभाव-
स्य घटपटगोत्वाश्वत्वादिप्रतियोगिकत्वसम्भवेन तत्तद्भेदोऽपि
विलुप्येत । तत्तत्प्रतियोगिकत्वं तत्तत्स्वभावो न च तत्राधिकर-
णविशेषवृत्तित्वस्यान्तर्भावोऽवच्छेदकत्वं चेति तु समानम् ।

(गा०) एवम् । सामान्याभावस्य विशेषाभावाभेदेऽपि । एकविशे-
षाभाववत्यपरविशेषाधिकरणे सामान्याभावत्वविशिष्टवत्ताप्रत्यय-
स्य कथितरीत्या वारणसम्भवेन तत्राद्रिति । यत्राधिकरणे यद्देशका-
लावच्छेदेन न घटादिसत्त्वं तद्देशकालावच्छिन्नं यत्तदधिकरणवृ-
त्तित्वं तद्विशिष्टे तदवच्छेदेन वा एकस्मिन्नेवाभावे देशतः कालत-
श्चाव्याप्यवृत्तिघटपटादिप्रतियोगिकत्वस्य कल्पनया यत्राधिकर-
णे न गोत्वाश्वत्वादिकं अवच्छेदकविशेषानवच्छिन्नतद्वृत्तित्वविशि-
ष्टे तदवच्छेदेन वा तत्रैवाभावे व्याप्यवृत्तिगोत्वाश्वत्वादिप्रतियो-
गिकत्वस्य कल्पनया घटादिमति तदवच्छेदकदेशकालाव-
च्छिन्ने पटो नास्तीत्यादिप्रतीतिवद् घटो नास्तीत्यादिप्रतीतेः,
गवादावश्वत्वं नास्तीतिवद्गोत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतेश्च वारण-
सम्भवेन अभावमात्रभेद एवोच्छिद्येतेत्यर्थः । अवच्छिन्नानवच्छि-
न्नवृत्तिकत्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वव्याप्यवृत्तित्वयोरेकस्मिन्नप्यभावे वि-
भिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छेदकविधया स्वीकारे विरोधविरहादिति

भावः । घटपटाद्यभावभेदव्यवस्थापकयुक्तेः प्रकृते तुल्यतामाह तदिति । तत्प्रतियोगिकत्वमिति । अभावनिष्ठं घटादिप्रतियोगिकत्वमित्यर्थः । तत्तत्स्वभावः । तत्तदभावस्वरूपम् । अधिकरणविशेषवृत्तित्वस्य । तत्तद्देशकालावच्छिन्नानवच्छिन्नतद्देशवृत्तित्वस्य अन्तर्भावः । स्वाश्रये विशेषणतया प्रवेशः । अवच्छेदकत्वं वा सम्भवतीति शेषः । अभावस्य विशेषणादिकमनन्तर्भाव्यैव स्वस्मिन्व्याप्यव्याप्यवृत्तित्वाच्चेति भावः । प्रकृतेऽपीति । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपीत्यर्थः । समानमिति । तस्यापि अभावस्वरूपानतिरिक्तत्वादिति भावः । धर्मविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य अभावस्वरूपानतिरिक्तत्वे सामान्याभावस्यानतिरिक्तत्वमते विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेभ्यः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्ततायाः अप्यनिर्वाहेन एकविशेषवति विशेषान्तराभावत्वेनैव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाप्यभाववत्ताप्रत्ययप्रसङ्गो बोध्यः ।

यदि चाभावविशेषणस्यापि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तत्त्वेनाधिकरणविशेषवृत्तित्वावच्छिन्नत्वं स्वीकृत्यातिप्रसङ्गो वारयितुं शक्यते । तदा घटपटादिप्रतियोगिकत्वस्यापि स्वेन तथात्वमुपगम्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् घटपटाद्यभावानामपि भेदो न सिद्ध्येत्तस्माद् घटपटाभावभेदवादिनां सामान्याभावविशेषाभावभेद आवश्यक एवेति ।

सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वादिकमुपगम्य सामान्याभावपार्थक्यनिराकरणे उक्तप्रतिबन्दिं दुरुद्धरमालोक्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यावद्विशेषाभावेषु व्यासज्यवृत्ति ये मन्यन्ते तन्मतमपि निराकरोति ।

(दी०) अत एव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यासज्यवृत्तीत्यपि प्रत्युक्तम् । अव्यासज्यवृत्तेस्तत्स्वभावस्य तत्त्वानुपपत्तेः, अतिरिक्तकल्पने च किमपराद्धमतिरिक्ताभावेन ।

(गा०) अत एवेति । सामान्याभावत्वस्य धर्मिस्वरूपानतिरिक्तत्वादेवेत्यर्थः । व्यासज्यवृत्तीति । तथा च यत्किञ्चिद्विशेषवति सा

श्रयसन्निकर्षविरहेण सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावत्वग्राहकाभावान्न रूपेणाभावग्रहप्रसङ्ग इति भावः । अव्यासज्यवृत्तेः प्रत्येकरूपस्य प्रत्येकविश्रान्तत्वेनासम्भवद्व्यासज्यवृत्तिताकस्य तथानुपपत्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वस्वीकारायोगात् ।

ननु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्तमेवोपगन्तव्यमिति न तद्व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तिरित्यत आह । अतिरिक्तेति । तिरिक्ताभावेनेति । अभावस्यातिरिक्तत्वे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तत्स्वरूपमेव न त्वतिरिक्तमिति हृदयम् ।

ननूक्तयुक्त्या सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्तसामान्याभावत्वादिनाऽप्यतिरिक्तमेवोपेयम्, तथा चालमतिरिक्ताभावेन, तावद्विशेषाभावकूटे तादृशधर्मस्य व्यासज्यवृत्तितयैवोपपत्तेः । त्वविशेषणस्यापि गुणादिनिष्ठबुद्धिविशेषविषयतात्मकद्वित्वादि कथञ्चिद् व्यासज्यवृत्तिनासम्भवश्चेत्यत आह । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्च व्यधिकरणयोर्घटपटयोर्द्वित्वप्रतीतिवद् व्यधिकरणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्ययोऽपि स्यात् ।

(गा०) व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहे एकाधिकरणघटितयावदाश्रयसन्निकर्षो यदि हेतुरुपेयते तदा वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गानवकाशात्, तन्निराकरणाय व्यधिकरणयोरित्यादिदृष्टान्तप्रदर्शनम् । व्यधिकरणयोः । श्रयघटितसन्निकर्षरहितयोः । व्यधिकरणानाम् । पृथिवीजलादिप्रतानाविशेषाधिकरणे सन्निकृष्टानाम् । सामान्यावच्छिन्नेति । रूपत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः ।

अथ रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभावत्त्वानवगाहिप्रत्यक्षमलीकम्, पृथिव्यादौ च तद्विशिष्टवत्त्वविरहेण तदवगाहिप्रत्यक्षापादनासम्भव इति चेन्न । पृथिव्यादिघटितसन्निकर्षदशायां सामग्रीबलाद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे विषयतया सामान्यस्यान्यत्र प्रासङ्गस्याऽऽपत्तेर्दुर्वारत्वात् । यावद्विशेषाभावानां सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टानां विशेषाधिकरणव्यावृत्तविलक्षणाधिकरणतोपगमे अतिरिक्ताभावादिमगौरवात् ।

नन्वभाववृत्तिधर्मग्रहे प्रत्यासत्त्यन्तरमिन्द्रियसंयुक्तविशेषणवि- शेषणतारूपं वाच्यम्, तत्र इन्द्रियसंयुक्तवृत्तितावच्छेदकत्वमेव प्रत्यासत्तिरुपेयते । रूपत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितानुयोगितायां च न पृथिव्यादिवृत्तितावच्छेदकत्वमिति यावद्विशेषाभावानामेका- श्रयघटितसन्निकर्षो व्यासज्यवृत्तिताहशधर्मप्रत्यक्षेऽप्यपेक्षित इत्य- त आह । अपि चेति ।

(दी०) अपि च रूपान्तरेण सम्बन्धविधया वा व्यास- ज्यवृत्तिधर्मस्य ज्ञाने न यावदाश्रयसन्निकर्षापेक्षा, मानाभावात् एवं चैकाभावसन्निकर्षेऽपि सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । यादृशं च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयाणां सन्निकर्षोऽपेक्ष्यते तत्र तेषां तद्भे- दस्य च ज्ञानमपि । तदज्ञाने तद्भेदज्ञाने च तदग्रहात्, आ- श्रयभेदभ्रमेण तद्भ्रमदर्शनाच्च । न चात्र यावद्विशेषाभावान प्रथममुपस्थितिः सम्भवति, तत्प्रतियोगिनां विशेषतोऽनुपस्थि- तेरिति दिक् ।

(गा०) रूपान्तरेण । मेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या । सम्बन्धवि- धया वेति । असन्निकृष्टस्यापि संयोगादेः संसर्गतया भानोपगमा- दिति भावः । मानाभावादिति । सम्बन्धसामान्यप्रत्यासत्त्यानुगत- तद्व्यावृत्तविलक्षणैव विषयता यावदाश्रयसन्निकर्षजन्यतावच्छेद- केति शेषः । सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । सामान्यावच्छिन्नप्रति- योगिताकत्वसंसर्गकाभावसाक्षात्कारप्रसङ्गः ।

नन्वनुयोगिताविशेषसंसर्गकाभावलौकिकत्वस्य ताहशसंस- र्गे उक्तसन्निकर्षविशेषजन्यतावच्छेदकलौकिकत्वनिरूपकविषयता- विशेषशालित्वनियतत्वोपगमान्न ताहशसन्निकर्षं विना उक्तापत्ति- रित्यत आह । यादृशेति । तस्य । व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य । तेषाम् यावदाश्रयाणाम् ।

यद्यपि तेषां परस्परं भेदज्ञानापेक्षयैव तज्ज्ञानापेक्षालाभः, तथा- ऽप्याश्रयाणां लौकिकप्रत्यक्षापेक्षालाभाय स्वातन्त्र्येण स्वाश्रयज्ञाना- पेक्षोक्तिः । ज्ञानमप्यपेक्ष्यते इत्यनुषङ्गेणान्वयः । तदपेक्षायां प्रमाण-

न्वयव्यतिरेकावाह तदज्ञाने इत्यादिना । तदज्ञाने । यावदाश्रय-
न्निकर्षसत्त्वेऽपि दोषादिवशात्तत्तत्साक्षात्कारविरहदशायाम् । त-
दज्ञाने । दूरत्वादिवशादाश्रयाणामभेदभ्रमे । तदग्रहात् । द्वित्वा-
ग्रहात् । आश्रयभेदभ्रमेण । एकस्मिन्नेव मध्यापिहितदीर्घदण्डादौ
भ्रमेण । एतावता प्रकृते किमायातमित्यत आह । न चात्रेति ।
शेष्य । तत्तद्रूपत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण । अनुप-
त्तेरिति । यावद्रूपादीनां युगपदसन्निकर्षादिति भावः । प्रतियोगि-
वच्छेदकावच्छिन्नानुपरागेणाभावसाक्षात्कारानुपगमादिति शेषः ।
यद्यप्यनेनेदन्त्वादिनाप्यभावप्रत्यक्षमङ्गीकरिष्यते । तथाप्यनुभ-
वानुरोधेन तमस एव तथा भानं नाभावान्तरस्य । अस्तु वा इद-
न्त्वेन यावद्रूपाद्यभावज्ञानं तथापि प्रतियोगितावच्छेदकपुर-
स्कारेणानुपस्थितानामभावानां न भेदग्रहः । अनुभवविरोधादि-
ति । तत्र तद्व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहोऽशक्य एवेति भावः । अत्र च
द्वित्वादिप्रत्यक्षेऽनुभवानुरोधाद्यावदाश्रयप्रत्यक्षादेर्हेतुत्वेऽपि प्रकृते
हेतुत्वमप्रामाणिकम् । एकधर्माश्रयप्रत्यक्षादितोऽन्यस्याग्रहात्
आश्रयप्रत्यक्षादिहेतुत्वे ऽनुगतकार्यकारणभावासम्भवात् । सम्भवे-
ऽप्यनेकसमवेतसङ्ख्याप्रत्यक्षत्वस्यैव तत्र जन्यतावच्छेदकत्वोपग-
मात् । एवमतीन्द्रियसामान्याभावस्य विशेषाभावभेदो निर्युक्तिक
एव, तत्रोपदर्शिताभेदे बाधकानवकाशादित्यालोच्य दिगित्युक्तम् ।
दिगर्थस्तु यथाऽनन्ताधिकरणेऽभावो नाधिकरणस्वरूपः, तत्रा-
भावत्वकल्पनापेक्षया लाघवात्तदाश्रयैकाभावकल्पनमुचितम् ।
तथानन्तविशेषाभावे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकल्प-
नापेक्षया लाघवात्तदाश्रयैकाभावकल्पनमुचितमिति । एवं रूपं
नास्तीति प्रतीतिविषयतया सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन
तद्विशेषाभावनिरूपितातिरिक्तैकाधिकरणताऽवश्यं कल्पनीया ।
अन्यथा रूपादिमति तादृशप्रतीतेः प्रमात्वापत्तेरिति किं लाघवम् ।
न च रूपवति तत्तद्रूपाभावरूपविषयबाधेनैव तादृशप्रती-
तेरप्रमात्वमिति वाच्यम् । घटवद्भूतलमित्यादौ घटत्वादिना या-
वद्घटादिभानानियमवदुक्तप्रत्ययेऽपि रूपाभावत्वादिना यावद्रूपा-
भावादिभानानियमात् । योग्यतादिवशाच्छब्दादिजन्यतादृशज्ञाने-
ऽबाधिताभावमात्रभानसम्भवात् । न च शब्दविशेषादेर्यावदभावाव-

गाहित्वं कार्यतावच्छेदकं कल्पयितुं शक्यते, येन नियमः स्यात्, तथा सति गौरवात्। सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे व्यासज्यवृत्तित्वकल्पनवैयर्थ्याच्च।

अतिरिक्ताधिकरणतानभ्युपगमे प्रतिबन्धकसमवहितेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावत्वरूपकारणतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषाभावसम्बन्धस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकस्याक्षतत्वात्तदापत्तेरिति केचित्। तन्न। सामान्याभावपार्थक्येऽपि यावद्रूपाभावत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणताविशेषकल्पनमावश्यकम्, रूपवति यावत्तादृशाभावप्रतीतेरप्रमात्वात्। सैव चाधिकरणता सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टनिरूपिता न त्वतिरिक्तेति सामान्याभावपार्थक्यवादिभिरभ्युपगमात्। घटपटाद्यभावानामभेदे घटाभावत्वपटाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतानामतिरिक्तानां कल्पनमावश्यकम्। क्लृप्ताधिकरणतान्तर्भावेण निर्वाहासम्भवादिति दर्शितप्रतिबन्ध्यनवकाशात्।

वस्तुतः कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणसत्त्वं सर्वत्र कार्योत्पत्तौ तन्त्रं न तु विशिष्टसत्त्वं गौरवादिति परामर्शे स्वयं वक्ष्यते। एवं च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य विशेषाभावेष्वप्यभ्युपगमे तद्विशिष्टाधिकरणताया विलक्षणत्वेऽपि प्रतिबन्धकविशेषाभावात् कार्योत्पत्तिप्रसङ्गो दुर्वार एव इत्यादियुक्तिदिगित्यनेन दर्शिता।

सार्वभौममतमाह। केचित्त्विति।

(दी०) केचित्तु अनन्तविशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य लाघवात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैक एवाभावः कल्प्यते। कल्पनीयशरीरस्योभयत्र तुल्यत्वेऽपि एतदपेक्ष्य तस्य गुरुत्वात्। विनिगमकाभावेऽपि च सामान्याभावसिद्धिरप्रत्यूहा। धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेकत्वप्रयुक्तम्।

(गा०) ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभावस्यातिरिक्तस्य कल्पनापक्षेऽप्यतिरिक्तयोर्विशेष्यविशेषणयोः कल्पने

।या कल्पनीयांशसाम्यमित्याशङ्क्याह । कल्पनीयेति । शरीरस्य ।
ास्य । एतदपेक्षया । अतिरिक्तसामान्याभाववादिमतापेक्षया । तस्य।
ानतिरिक्ताभाववादिमतस्य । गुरुत्वादिति । सामान्याभावत्वक-
ानायां धर्मिणामानन्त्यादिति भावः । अभ्युपेत्याह । विनिगमकेति ।
ात्यूहेवेति । सिद्धिविरोधिनो गौरवस्यानवकाशादिति भावः ।
ननु धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पना गरीयसीति प्रवादादतिरिक्ता-
ारूपधर्मिकल्पनङ्गौरवपराहतमित्यत आह । धर्मेति । कल्पनीया-
त्वेति । धर्मकल्पनापक्षे क्वचित्तन्मात्रकल्पना, धर्मिकल्पनापक्षे
ार्मस्यापि कल्पनीयत्वात्तदुभयकल्पने कल्पनीयाधिक्यप्रयुक्तमेव,
ा धर्मिकल्पनामात्रप्रयुक्तमित्यर्थः । तथा च प्रकृते कल्पनी-
धिक्यविरहादतिरिक्तसामान्याभावपक्षे न गौरवमिति भावः ।
गौरवान्तरमाशङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छि-
ातियोगिताकत्वस्यानन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वस्य च क-
ानामपेक्ष्य क्लृप्तानन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वानां यावद्विशे-
ाावानामेव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्वास-
ृत्तित्वस्य च कल्पनैव लघीयसीति वाच्यम् । एवं सत्यभा-
त्रासिद्ध्यप्रसङ्गादित्याहुः ॥

(गा०) लघीयसीति । न च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्वे ऽप्यनन्ताभाववृत्तित्वकल्पनासाम्यमिति वाच्यम् । विशेषा-
ानामपि सामान्याभावाधिकरणतया सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
ाताकत्वे यावद्धर्मिवृत्तित्वं कल्पनीयं तदपेक्षयाऽतिरिक्तसामा-
ाावे यद्वृत्तित्वकल्पना तेषां भूयस्त्वेन साम्यानवकाशात् । एवं
ति । एवम् । कल्पनीयेऽभावेऽनन्ताधिकरणवृत्तित्वकल्पनागौर-
ातिरिक्ताभावसिद्धिविरोधित्वे । अभावमात्रेति । अधिकरणादा-
ात्वकल्पनादेवोपपत्तेर्भावातिरिक्तः कोऽप्यभावो न सिद्ध्येदित्य-
अतिरिक्ताभावस्य तत्रानन्ताधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य
वत्वेऽनन्ताधिकरणादिवृत्तित्वकल्पनाया लघुत्वादिति भावः ॥

इति अनुमानगादाधर्यां सामान्याभावप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ।

(चि०) यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिक-
ात्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यम् ।

(दी०) यद्वेत्यादि । अथात्र नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकै-
व्यक्तिपृथिवीत्वादाववव्याप्तिः । न च तत्र रूपवत्त्वादिक-
साध्यम्, तच्च परम्परासम्बन्धेन रूपत्वादिकमेव, तेन
सम्बन्धेन न तदभावः क्वापि पृथिव्यादाविति वाच्यम् ।
ादेरसाध्यतापत्तेः ।

(गा०) व्यधिकरणवह्निधूमयोर्व्याप्त्यनभ्युपगमेन वह्निमान् धूमा-
ादौ नत्तद्वह्न्याद्यभावमादाय दोषासंस्पर्शाद्विशेषलक्षणेऽन्यथा-
ाप्तिमाशङ्कते । अथात्रेति ।

नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकेति । यद्यप्यवच्छेदकत्वाघटितप्रकृत-
ण यथा यावद्धेत्वधिकरणवृत्तिसाध्यैक्यविरहेण सकलसाध्य-
ीनामेव हेतुसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रति-
ितया हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यदुर्भिक्षम् । तथा
ैक्येऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठ-
ाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः साध्येऽक्षततया ऽव्याप्तिर्दुर्वा-
उभयाभावघटितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनि-
शे च एतद्रूपवानेतद्रूसादित्यादावपि, एतद्रूपतद्रूपोभयत्वाद्यव-
ाभावेऽपि तस्य सत्त्वेन लक्षणगमनाभावादसम्भव एव । तथा-
यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेपीत्यस्याऽऽदौ पूरणीय-
नासङ्गतिः ।

ाप्तिवेशाभिप्रायेणैवोपाध्यायस्यैतद्दोषोद्धरणप्रकारमाशङ्कते । न
। तत्र । पृथिवीत्वादिहेतुके । रूपवत्त्वादिकमेव सा-
ति । तथा च रूपव्याप्तेस्तत्रानभ्युपगमान्नाव्याप्तिरिति
। ननु रूपवत्त्वं रूपसमवायः तस्य च समवायक्यैमत
तानिर्वाहेऽपि तन्मते द्रव्यत्वादिनापि शक्यसाधनस्य वाय्वा-

दिसाधारणस्य तस्य सिद्धावपि रूपस्यासिद्ध्या तत्सिद्ध्यनुरोधे पृथिवीत्वादौ रूपव्याप्तेरावश्यकतैवेत्यत आह । तच्चेति । तच्च । प्रकृतसाध्यं रूपवत्त्वादिकं च । परम्परासम्बन्धेन । साध्यमानमिति शेषः । परम्परासम्बन्धेन स्वसमवायिरूपाद्यात्मकेन रूपत्वादेः पक्षे सिद्धावेव रूपादेस्तत्र सिद्धिनिर्वाह इति भावः ।

ननु रूपत्वादेरपि समवायादिना हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वात् कथं व्यापकत्वनिर्वाह इत्यत आह । तेन चेति । तेन । स्वसमवायिरूपात्मकेन । न तदभाव इति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य वा निवेशान्नानुपपत्तिरिति भावः । असाध्यतापत्तेरिति पृथिवीत्वादिलिङ्गकप्रमापरामर्शजन्यानुमितौ समवायादिना विधेयतानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा चानुभविकतदुपपत्तये रूपादिव्याप्तेरावश्यकत्वाद्व्याप्तिर्ध्रुवैवेति भावः ।

नन्ववच्छेदकत्वघटितलक्षणपक्षेऽपि नानाव्यक्तिदण्डाद्यवच्छिन्नसाध्यकव्याप्त्यनिर्वाहेण प्रातिस्विकरूपावच्छिन्नसकलदण्डाद्यवच्छिन्नव्यभिचारिहेतुकानुमितौ दण्डादेर्विधेयतावच्छेदकत्वं यथाऽपलप्यते तथैतल्लक्षणपक्षेऽपि पृथिवीत्वादिलिङ्गकानुमितौ रूपादेर्विधेयताऽप्यपलपनीयेत्यतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशावश्यकत्वाभिप्रायेण दोषान्तरमाह । द्रव्यान्यत्वादीति ।

(दी०) द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्ताद्यभावस्य द्रव्यादिवृत्तित्वात् सत्तादिसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च । अन्यथा विशिष्टतया सत्तादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावतिप्रसङ्गात् व्युत्पादयिष्यते च विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वम् द्वित्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभावस्य तत्र सत्त्वाच्च ।

(गा०) सत्तादीत्यादिना गुणान्यत्वादिविशिष्टसत्तादिसाध्यपरिग्रहः । विशिष्टप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशप्रयोजनं प्रकाशयति अन्यथेति । विशिष्टतया । द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टतया । सत्त्वादेः साध्यत्वे । व्यभिचारिणि । भ्रमविषयतयैव तत्साध्यके अतिप्रसङ्गात् भ्रमं विनाऽपि गुणत्वादिना गुणादाविव विशिष्टवैशिष्ट्यसाधक

ात् । न च द्रव्यादौ द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्तादिसिद्धिर्बाधादेवा-
यापादनेति वाच्यम् । बाधानवतारदशायामापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।
था सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वापत्तेः । बाधादेव
ादौ द्रव्यत्वादिना रूपाद्यनुमानोपपत्तेः ।

ननु विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रतीतिर्विशेषणाभावं सर्वत्र वि-
णविशेष्योभयसम्बन्धाभावं वाऽवगाहते, न तु विशेष्यप्रति-
ाकाभावम्, प्रतियोगिमति विरोधेनाभावासत्त्वात्तत्कथं वि-
ाभावमादाय सत्तादिसाध्यकेऽव्याप्तिः । न चैवं विशिष्टसत्ता-
ाध्यके जात्यादिहेतावतिव्याप्तिः, जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
ाः सत्तात्मकसाध्येऽसत्त्वादिति वाच्यम् । गुणाद्यन्यत्वविशि-
ादिनाऽपि सत्तादेः साध्यत्वे जात्यादिहेतौ व्याप्यत्वोपगमात् ।
ाषणविशेष्यसम्बन्धस्य साध्यतायामेव तादृशहेतोरलक्ष्यतो-
ादित्यत आह । व्युत्पादयिष्यते चेति । विशिष्टाभावोऽतिरि-
विशेषणाद्यभावस्वरूपो वा भवतु तस्य विशेषणावच्छिन्न-
ष्यप्रतियोगिकत्वमावश्यकम्, विशेषणावच्छिन्नविशेष्यज्ञानं
ऽसम्भवत्त्यास्तत्प्रतीतेस्तादृशविशेष्यांशे तत्प्रतियोगितावः-
ताया दुरपह्नवत्वादिति भावः ।

ननु विशिष्टस्यातिरिक्ततामते विशिष्टाभावमादाय न दूषणा-
इति एकव्यक्तिसाध्यकेऽपि छित्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभाव-
य दूषणमाह । छित्वेति । तत्र । हेतुमति । न च विशिष्टस्याति-
त्वे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषितप्रतियोग्यसा-
धिकरण्यमेव निवेशनीयमिति नोभयाभावादिकमादायाव्याप्ति-
केरिति वाच्यम् । सत्तागुणत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादावति-
नवारणाय विशिष्टस्यातिरिक्ततामतेऽपि प्रतियोगितावच्छेदका-
छिन्नत्वनिवेशनस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

न च द्रव्यत्वादौ सत्तादिव्याप्तिरिष्टैव, गुणत्वादेश्च तत्समा-
करणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावान्तरप्रतियोगित्वाच्च तद्या-
पत्तिरिति किं तद्विवक्षयेति वाच्यम् । गुणत्वस्य
ाभावप्रतियोगित्वेऽपि सत्तागुणत्वोभयत्वसामानाधिकरण्येन
ाभावप्रतियोगित्वाभावसत्त्वात् । भ्रमं विनैव द्रव्यत्वहेतुका-
द्रव्यं सत्तागुणत्वोभयवदित्यनुमितेर्वारणायाभाव प्रतियोगि-

तावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयत्वात्। धूमत्वाद्यवच्छेदेन किञ्चिद्धूमादिव्यक्तिसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वासत्त्वेन विधेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तादृशाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतायाः प्रतियोगित्वाभावघटितलक्षणवादिना स्वीकरणीयत्वात्।

अत्र यथा अवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नपक्षकस्थलेऽपि शुद्धसमवायादिना व्यापकताग्रहान्न तद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यानुमितिरुपाध्यायैरङ्गीक्रियते। तथा विशेषणान्तरवैशिष्ट्यावच्छिन्नसत्तादिसाध्यकेऽपि विशिष्टप्रतियोगिकसमवायादिना व्यापकताग्रहमन्तरेण न विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिस्तैरुपगन्तव्येति साध्यतावच्छेदकसम्बधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविशेषितप्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशेऽपि नातिप्रसङ्ग इति न विशिष्टाभावमादाय द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय वा सद्धेतावव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितसमवायादिना प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणस्य सद्धेतावप्रसिद्धावपि न क्षतिः, उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रवेशनीयत्वात्। विशिष्टवैशिष्ट्यसाध्यस्थले एव वा विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिरुपेयते।

न च विशिष्टप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानिवेशे द्रव्यं सत्तागुणत्वोभयवद् द्रव्यत्वादित्यादावतिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम्, तत्रोभयत्वोपलक्षितवत्तानुमितेः प्रमारूपतया इष्टत्वात्। विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितेश्चोक्तरीत्या वारणसम्भवादिति यथाश्रुतलक्षणपरिष्कारप्रकारो हेयः। तथापि धूमादिना पर्वतादौ अपूर्ववह्न्याद्यनुमानानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात्। क्वचिदपि वह्नौ धूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वासत्त्वात्। पर्वतीयधूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्यान्यवह्नावसत्त्वात्। पर्वतीयवह्नेरसन्निकर्षेण तत्र दुर्ग्रहत्वात्। महानसीयधूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य तादृशवह्नौ गृहीतत्वेऽपि तद्ग्रहस्य तादृशधूमे पक्षधर्मताग्रहविरहेणाकिञ्चित्करत्वात्।

न च व्याप्तिपदार्थनिर्वचनमिदं न त्वनुमित्यौपयिकव्याप्तिरूपकथनमिति वाच्यम्। अर्थान्तरप्रसङ्गात्। धूमो वह्निव्याप्य इत्यादौ तत्तद्धूमत्वादिप्रकारेण हेत्वनुपस्थितेः, तत्तद्धूमादिसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य शब्देन बोधयितुमशक्यत्वाच्च।

यत्तु सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामभ्युपेत्यैतल्लक्षणम्,
च साध्याभावनिष्ठं यत् साध्यसामानाधिकरण्यं हेतुमति
न्योऽभावोऽभावान्तार्थः । केवलान्वयिसाध्यके द्वित्वाद्यवच्छि-
बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव साध्याभावः प्रसिद्धः ।
स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयमात्रसाध्यकस्थलेऽभावमात्रस्यैव सा-
ावतया साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशून्याभावाप्र-
ारिति वाच्यम् । अभावप्रतियोगिसाध्यस्य वृत्तिमत्त्वेन वि-
ीयतया अवृत्तेरभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धेः । तत्प्रतियोगि-
त्तेरननुमेयत्वाद्व्यापकताविरहे क्षतिविरहादिति । तदपि न ।
स्येन प्रमेयमात्रसाध्यकस्थले वस्तुमात्रे एव व्यापकताया
ादनीयतया उक्तप्रसिद्धिप्रकारासम्भवात् ।

ागल्भसमाधानमाशङ्कते । अथेति ।

दी०) अथाप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावः, स च येन रूपेण
ावच्छिन्नव्याप्यत्वं हेतौ । अस्ति चायं रूपादौ, रूपत्वादि-
न पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययादिति चेन्न ।

ग०) प्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि प्रतियोगिनि तद्भेदस्य
तया नञोऽत्यन्ताभावार्थकत्वमाह । अप्रतियोगित्वमिति ।
ोगिनि प्रतियोगित्वाभावस्वीकारे व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
ङ्क्याह । स चेति । येन रूपेणेति । यद्रूपावच्छिन्नसाध्ये इत्यर्थः ।
ावच्छिन्नव्याप्यत्वमिति । तथा च धूमत्वादिना वन्ह्यादि-
ष्ठाभावप्रतियोगिनो धूमादेर्द्रव्यत्वादिना तत्त्वाभाववत्त्वेऽपि न
ादेर्धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यतापत्तिः । द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यत्वं
मेवेति भावः ।

ननु तत्तद्व्यक्तित्वादिना पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगिनि रूपादौ
योगितानवच्छेदकरूपत्वावच्छेदेन तदभाववत्त्वे मानाभाव
ा आह । अस्ति चेति । अयम् । पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियो-
ाभावः । इति प्रत्ययात् । इत्याकारकप्रतियोगित्वाभावावगा-
ययस्याऽऽनुभविकत्वात् ।

(दी०) तादृशप्रतीत्या हि रूपत्वादौ प्रतियोगिताया अ-

वच्छेदकत्वाभावो गृह्यते, न तु तदभावावच्छेदकत्वम्, सर्वत्र
रूपे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं न तु कुत्रापि रूपे तदभाव
इत्यबाधितप्रत्ययात् । अन्यथा यो यो धर्मो यस्य यस्य ना
वच्छेदकस्तत्तदवच्छेदेन तत्तदभावोऽप्युक्तरीत्या सिद्ध्येत् । प्र
मेयधूमत्वेन न वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययात्तद
वच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवचत्वाच्च ।

(गा०) अग्रिमतत्पदस्य प्रतियोगितापरत्वं स्फुटयितुं प्रतियो
गिताया इत्यसमासाभिधानम् । ननु शब्दव्युत्पत्तिबललभ्यं रूपत्वा
द्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावं परित्यज्य रूपत्वादिनिष्ठतदवच्छेदक
त्वाभावावगाहित्वं कुतः स्वीक्रियत इत्यत आह । सर्व
थेति । तद्धर्मे स्वरूपसम्बन्धात्मकतदवच्छेदकतासिद्धौ त
द्धर्मविरोधिसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिप्रतीतेरबाधकतया रू
त्वे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वरूपानुगतरूपावच्छिन्नप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वावगाहित्वसूचनाय सर्वत्रेत्युक्तम् ।

ननूक्तप्रतीत्या रूपत्वेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं तादृशप्रतियोगिता
त्वावच्छिन्ननिरूपितावच्छेदकत्वमेवावगाह्यते, न तावतापि ब
धकतानिर्वाहः । स्वरूपसम्बन्धरूपयोरेव विरोधिद्वयावच्छेदकत
योर्विरोधादतो बाधकप्रत्ययान्तरमाह । न त्विति । तादृशप्रतियो
गित्वाभावो रूपसामान्यावृत्तिरित्यर्थः ।

ननु तादृशाभावे रूपावृत्तित्वप्रत्ययोऽसिद्धः, स्वयमेव संयो
न्योन्याभावे वृक्षावृत्तित्वप्रत्ययस्यासिद्धिमुद्भाव्यान्योन्याभावस
व्याप्यवृत्तिताया व्यवस्थापनीयत्वात्, तत्प्रत्ययात् प्रकृतप्रत्ययस
विशेषात् । न च रूपत्वेन न रूपं प्रतियोगित्वमिति शब्दाद् रूपत्व
च्छिन्नप्रतियोगित्वाभाव इव प्रतियोगितानिष्ठो रूपत्वावच्छिन्नत्वा
वोऽपि क्लृप्तव्युत्पत्तितः प्रतीयते, अवच्छिन्नत्वान्तस्य तृतीयान्ते
पस्थितस्य नञर्थाभावेन प्रथमान्तपदार्थान्वितेन प्रतियोगित
ऽन्वयेऽविरोधात् । एवं च बाधकप्रत्ययस्य विवादग्रस्तत्वे
प्रतियोगित्वे रूपत्वावच्छिन्नत्वाभाव एव उभयसिद्धत्वानुरो
दुक्तप्रत्ययविषयः स्वीकार्यः, न तु रूपे प्रतियोगित्वाभावोऽक्ल

न गौरवस्यैव बाधकत्वादिति वाच्यम् । एवं सति वृक्षे मूले न
योग इति प्रत्ययस्यापि वृक्षवृत्तिसंयोगे सप्तम्यन्तार्थमूलावच्छि-
त्वाभावावगाहितापत्त्या संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तेः ।

न च संयोगवत् प्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वे वृक्षे मूले न सं-
ग इतिवद्रूपे रूपत्वे न रूपाभावप्रतियोगित्वमिति अवच्छेदक-
दोत्तरसप्तम्युल्लिखितप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिताया
व्याप्यवृत्तिताविरहेऽपि रूपत्वादेस्तदवच्छेदकत्वेन रूपत्वे रूपा-
वप्रतियोगित्वमिति प्रतीतिव्यवहारापत्तेर्देशकालादेर्विलक्षणमेवा-
च्छेदकत्वं सप्तम्यर्थो न त्ववच्छेदकत्वमात्रमिति समाधानस्या-
पि तुल्यत्वात् । तादृशावच्छेदकतानिरूपकमेवाव्याप्यवृत्तीति
यमस्याप्रामाणिकत्वात् ।

युज्यते च साध्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्ये प्रतियोगित्वा-
वावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वम्, न तु साध्यतावच्छेदकध-
कानवच्छेदकत्वग्रहस्य, धर्मितावच्छेदकतया साध्यतावच्छेद-
निष्ठवह्नित्वत्वादिविषयताया अवच्छेदककोटौ प्रवेशनीयतया
रवात् । कदाचिद्वह्नित्वत्वादिना कदाचिच्च स्वरूपतो वह्नित्वा-
विधेयतावच्छेदकतया भानमिति नियमस्य कष्टनिर्वाह्यत्वात् ।
ण्डसंयोगादिहेतुकानुमितौ दण्डादेर्विधेयतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः ।
न्मते च तत्तद्दण्डत्वादिविशिष्टावच्छिन्ने विशेषाभावप्रतियोगि-
सत्त्वेऽपि अवच्छेदकतावच्छेदकभेदेन एकावच्छेदेनापि विरुद्ध-
सत्त्वोपगमाद्दण्डत्वादिविशिष्टावच्छिन्ने तदभावसत्त्वेऽविरोधेनै-
तदुपपत्तेः सुकरत्वादित्याशङ्क्य प्रतियोगितानवच्छेदकरूपेण प्र-
योगित्वाभावोपगमे प्रतिबन्दिमाह । अन्यथेति । यस्य । कारण-
कार्यत्वादेः । उक्तरीत्येति । दण्डे द्रव्यत्वेन न घटजनकत्वमिति
तिबलेनेत्यर्थः । अत्रापीष्टापत्तिसम्भवेन लक्षणे दूषणान्तर-
ह । प्रमेयेति । इति प्रत्ययादिति । अतिप्रसक्ततया द्रव्यत्वादे-
व प्रमेयधूमत्वादेर्गुरुतया धूमाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽवि-
गादिति भावः । सुवचत्वाच्चेति । तथा च प्रमेयधूमवान् वह्ने-
यादावतिव्याप्तिरिति भावः ।

एतदतिव्याप्त्युद्धारमाशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथ प्रमेयधूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्य-प्रतियोगितावच्छेदकम्, विवक्षितं चात्र तथेति चेत् ? असमा-नाधिकरणधूमकव्यक्तिवृत्तितया वह्नित्वमपि न तदवच्छेदक-म्, कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तिरिति ब-हुव्याकोपश्च । अत एव प्रमेयधूमत्वं गौरवेण प्रतियोगिताया इ-व तच्छून्यताया अपि नावच्छेदकमित्युक्तावपि न निस्तारः ।

(गा०) अत्र । लक्षणे । तथा । साध्यतावच्छेदकस्य हेतुनिष्ठसामा-नाधिकरण्यप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताकसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तित्वोपगमादिति भावः । चेदित्यनन्तरं तर्हीति पूरणीयम् । असमानाधिकरणधूमकेति । असमानाधिकरणो धूमो यस्येति व्युत्पत्त्या धूमनिष्ठसामानाधिकर-ण्यप्रतियोगिताशून्येत्यर्थकम् । न तदवच्छेदकमिति । अनतिप्र-सक्त एव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वोपगमादिति भावः । तथा च वह्निमान् धूमादित्यादावेवाव्याप्तिरिति भावः ।

धूमनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगितात्वावच्छिन्नातिप्रसक्तत्वेऽपि वह्निवृत्तिप्रतियोगितात्वावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तादृशप्रतियो-गितावच्छेदकत्वं वह्नित्वादेर्दुर्वारमित्याशङ्क्याह । कम्बुग्रीवेति । इदं तु गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गवारणाय गुरुधर्मस्य सम्बन्धप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमभ्युपगतमिति तन्मतमनुसृत्यैवा-व्याप्त्यभिधानम् । वस्तुतः सम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकत्वं गुरोर-पि, अत एव स्वविशिष्टसम्बन्धीत्यादिपारिभाषिकावच्छेदकत्वनिरु-क्तिरपि सङ्गच्छते । अन्यथा स्वविशिष्टसम्बन्धस्य स्वावच्छिन्नप्रति-योगिकसम्बन्धरूपतया गुरुधर्मे तादृशावच्छेदकताया अप्यनिर्वाहा-दित्यवधेयम् । अत एव । कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना घटादेरसाध्यता-पत्तेरेव । तच्छून्यताया अपीति । गौरवरूपबाधकासत्त्वे एव प्रति-योगितानवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियमादिति भावः । इ-त्युक्तावपि । इत्युक्त्या उक्ताव्याप्तिविरहेऽपि । न निस्तारः । न लक्षणस्यादोषता ।

(दी०) अत्र वदन्ति । अप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानव-

च्छेदकधर्मवत्त्वम् । न चैवं पूर्वस्मादभेदः, तत्र साध्यजातीयसमानाधिकरणसाधनजातीयत्वस्य, अत्र च साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तात्पर्यात् । घटकयोस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्त्वान्योन्यात्यन्ताभावयोर्भेदेन भेद इत्यपि कश्चित् ।

(गा०) साध्यजातीयेति । सजातीयत्वं साध्यतावच्छेदकसाधतावच्छेदकाभ्याम्, तेन अनवच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादेरित्यर्थः । अत एव व्यधिकरणयोरपि सामायतो व्याप्तिनिर्वाहात् सामान्यलक्षणानुपगमेऽप्यनुमानोपपत्तिः । ाध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्य अनवच्छेदकरूपावच्छिन्नस्वसानाधिकरण्यसाधनतावच्छेदकोभयस्य युक्त्यन्तरेण सामान्यत्यासत्तौ व्यवस्थापितायां साध्यसाधनव्यक्तिभेदेन भिन्नानामपि याप्तीनां तया युगपज्ज्ञानसम्भवेन सर्वसाधारणैकव्याप्त्यावाग्रहरहादिति भावः ।

कश्चिदित्यस्वरसबीजम् । व्यधिकरणयोर्न व्याप्तिरिति ग्रन्थतैवात्राभिधानादुक्तरीत्या भेदस्याऽऽवश्यकत्वम् ।

(चि०) यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छिन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं वा, स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगियद्वत्कत्वं वा ।

अन्यवृत्तिवह्नितद्वतोरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावान्योन्याभावप्रतियोगित्वाद् व्यधिकरणवह्निधूमयोर्न व्याप्तिः, किं तु तत्तद्धूमस्य समानाधिकरणतत्तद्वह्निना । न चैवं धूममात्रे न व्याप्तिरिति वाच्यम् । सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्यत्वात् । धूमसम्बन्धिवह्निस्तद्व्याप्य एव । युगपदुत्पन्नविनष्टयोश्च व्याप्तिरेव । कर्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । यद्वा प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावविशेषणम् । कर्मणि

च संयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदका- वच्छिन्नत्वम्। न चान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वम्, अभेदस्याबाधितप्रत्यभिज्ञानात्।

(दी०) अत्यन्ताभावगर्भवत्सामान्यविशेषभेदेनान्योन्याभा- वगर्भमपि व्याप्तिद्वयमाह यत्समानाधिकरणेत्यादिलक्षणद्वयेन।

(गा०) अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिद्वयभेदमाशङ्क्याऽऽह। अत्यन्तेति। अत्यन्ताभावगर्भवदिति। अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तिद्वयं यथा सा- मान्यविशेषभेदेनोक्तमित्यर्थः। एतेन सामान्यविशेषभेदेन भेदगर्भ- व्याप्तिद्वयानभिधाने न्यूनतेति सूचयित्वा उक्तरीत्यैव भेदे ग्रन्थकार- स्वरस इति दर्शितम्।

नन्वत्यन्ताभावगर्भलक्षणयोः प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्न- त्वाप्रतियोगित्वमात्राभिधानेन सामान्यविशेषभावः सूचित इत्यत्रा- पि तथा भेदेऽभिप्रेते तथाभिधीयेतेति शङ्कया अन्यथा भेदमाह। प्रथम इति।

(दी०) प्रथमे एकस्य साध्याधिकरणां—शस्याऽऽधिक्या- द्वितीयलक्षणम्। अत्र यद्यपि नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले तत्त- त्साध्यवतस्तत्तत्साध्यवत्त्वस्य च साधनसमानाधिकरणान्योन्या- भावप्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चाव्याप्तिः। तथापि यद्रूपा- वच्छिन्नं तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्रूपा- वच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यत्र तात्पर्यम्।

(गा०) आधिक्यादिति। यद्वत्प्रतियोगित्वं तद्वद्वृत्तित्वस्य प्रथमे साध्यवतोऽप्रतियोगितया सामानाधिकरण्यघटकतया च पृथङ्निवेशः। द्वितीये च अप्रतियोगिसाध्यवद्वृत्तित्वरूपे अप्रतियो- गित्वविशेष्यतापन्नस्यैव वृत्तिविशेषणत्वमित्येकधैव तन्निवेश इत्या- शयः। इदमुपलक्षणम्। प्रथमे विशिष्टपरामर्शानिर्वाहोऽपि द्रष्टव्यः।

अत्राप्यवच्छेदकत्वमन्तर्भावयितुं यथाश्रुतमाक्षिपति। अत्रेति। नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले इति। नानासाधनाधिकरणे यत्र विभि-

साध्यं तत्रेत्यर्थः । प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वाभावेत्यस्य साध्यव-
साध्यवत्त्वयोर्यथासंख्यमन्वयः । साध्येऽवच्छेदकभेदनिवेशेऽपि
निस्तार इति सूचनाय साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभिधा-
नम् । अव्याप्तिरिति । यद्यपि एकाधिकरणसाध्यके एतद्रूपवा-
तद्रसादित्यादावपि उभयत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगित्वमादायाप्रति-
योगित्वघटितलक्षणे यथाश्रुतेऽसम्भव एव सम्भवति । तथा-
पि प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य भेदविशेषणत्वोपगमेन तत्र लक्षणसमन्व-
यः सम्भवतीत्याशयः । यद्रूपावच्छिन्नमिति । यत्पदं साध्यताव-
च्छेदकपरम् । अनवच्छेदकम् । अवच्छेदकत्वात्यन्ताभाववत् ।
तद्वह्नित्वादिना विशेषान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि
वह्न्यादेरवच्छेदकतानवच्छेदकसामान्यरूपावच्छेदेनावच्छेदकत्वा-
त्यन्ताभाववत्त्वमित्याशयः ।

न चावच्छेद्यानवच्छेदकरूपावच्छिन्नेऽवच्छेद्याभावस्योपगमे य-
द्रूपविशिष्टावच्छिन्ने प्रतियोगित्वाभाव इति विवक्षया यथाश्रुत-
प्रतियोगित्वाभावघटितलक्षणमेव सुपरिष्करमिति कथं तदुपेक्षेति
वाच्यम् । अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वस्य सिद्धान्तसिद्ध-
तया तस्याः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमव्याप्य-
वृत्तित्वमपि सिद्धान्तसिद्धम् । अवच्छेदकैकदेशे पर्याप्तिसम्बन्धेन
तदभावसत्त्वादित्यवच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकरूपावच्छिन्नेऽप्य-
वच्छेदकत्वाभावः स्वीक्रियते इति । प्रतियोगिताया अव्याप्यवृत्तित्वं
त्वपसिद्धान्त इत्याशयात् ।

ननु वह्निसंयोगवान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकवह्न्याद्य-
वच्छिन्ने तत्तद्वह्निसंयोगादिमदन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
सत्त्वादव्याप्तिः । न च तत्तद्वह्नित्वादिविशिष्टवह्न्याद्यवच्छिन्ने तत्स-
त्त्वेऽपि वह्नित्वविशिष्टवह्न्याद्यवच्छिन्ने तदभावः सुलभः । एकस्यापि
विभिन्नविशेषणावच्छिन्नस्य विरोधिवृयावच्छेदकत्वोपगमादिति
वाच्यम् । एवं सति तद्वह्निसंयोगवान् धूमादित्यादावतिव्याप्तेः ।
वारणायाविशेषितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वाभाव-
स्य विवक्षणे उक्ताव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । साध्यतावच्छेदकतावच्छे-
दकविशिष्टावच्छिन्नस्यानवच्छेदकत्वविवक्षणे चानवच्छिन्नवह्नित्वा-
दिसाध्यतावच्छेदककस्थलेऽव्याप्तिरित्यत आह । वह्न्यादाविति ।

(दी०) वह्न्यादौ तत्संयोगादौ तद्वदादौ वा साध्ये सर्वत्र साक्षात् परम्परया वा अनुगमकं वह्नित्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकम्, तदवच्छिन्नवत्त्वस्य च न तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति । यद् यद्रूपावच्छिन्नं यादृशरूपावच्छिन्नमनवच्छेदकमिति वा यथायथं वक्तव्यम् । शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् ।

(गा०) वह्न्यादिसाध्यकस्थले वह्नित्वादेः साक्षादवच्छेदकत्वाभिधानं दृष्टान्तविधया । वह्निसंयोगादौ साध्ये स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वरूपपरम्परासम्बन्धो वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकताघटकः, वह्निसंयोगवत्त्वानित्यादौ च स्वाश्रयप्रतियोगिकसंयोगवत्त्वादिरूप इति नानाविधपरम्परायास्तथात्वसूचनाय तद्वदादावित्युक्तम् । वह्नित्वादेरनुगमकत्वाभिधानेन च तस्य विशेषान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं तदवच्छिन्ने तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोपपादकं दर्शितम् । तादृशेति । हेतुमन्निष्ठेत्यर्थः । अवच्छेदकत्वमितीति । अविशेषिततदवच्छिन्ने एव अवच्छेदकत्वाभावसौलभ्यमिति शेषः । वह्न्यादेर्विधेयतावच्छेदकतया अनुमितौ भानमनुरुध्य कल्पान्तरमाह । यदिति । एकव्यक्तिवह्नित्वादिसाध्यकस्थले एकाधिकरणकहेतुकस्थले च यदनवच्छेदकमिति वक्तव्यम् ।

न च वह्निर्द्रव्यत्वादित्यादौ जातित्वाद्यवच्छिन्नवह्नित्वादेरवच्छेदकत्वाभावमादाय यथाश्रुतेऽतिप्रसङ्गः । अविशेषितसाध्येऽनवच्छेदकत्वग्रहश्च निर्धर्मितावच्छेदककतया नानुमितिहेतुरिति वाच्यम् । यतोऽविशेषितस्यानवच्छेदकत्वमित्यस्यानवच्छिन्नोऽवच्छेदकत्वाभावोऽर्थः, तस्य च साध्यतावच्छेदकप्रकारेण भासमानेऽपि ग्रहसम्भवः । वस्तुतो यदनवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकभेदस्यैव विवक्षणान्नोक्तातिव्याप्तिरिति तत्त्वम् । यद्रूपावच्छिन्नम् । अनवच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नम । अनवच्छेदकमिति । अनुगतरूपेण नानाव्यक्तिसाध्यके वह्निमान् धूमादित्यादौ वक्तव्यम् । साध्यतावच्छेदकेऽनवच्छिन्नत्वप्रवेशाज्जातित्वादिविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्यान

च्छेदकत्वमादाय वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । म-
ानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादेर्यत्रावच्छेदकतायामवच्छेदकता त-
ापि तत्पर्याप्त्यनधिकरणकेवलवह्नित्वाद्यवच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वा-
ाववृत्तावविरोध इति नाव्याप्तिः । यत्रानुगतैकरूपविशिष्टनाना-
यक्त्यवच्छिन्नानां साध्यता तत्र यद्रूपविशिष्टसाध्यतावच्छेदका-
ाच्छिन्नस्यानवच्छेदकत्वं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नं व्यापकम् । यत्र
। साध्यतावच्छेदकविशेषणमप्यननुगतं तद्विशेषणं त्वनुगतं तत्र
ाद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावच्छिन्नस्यैवानवच्छेदकत्वं तद्रूपावच्छि-
ाविशिष्टावच्छिन्नं व्यापकमित्यादिकं यादृशरूपेत्यादिना दर्शितम् ।
ात्रापि सर्वत्रानवच्छिन्नत्वेन यद्रूपं विशेषणीयम् । तेन नोक्त-
ाषावकाशः । शब्दैक्यस्येति । साध्यसाधनभेदेन कार्यकार-
ाभावभेदस्याऽऽवश्यकतयेत्यादिः । व्यधिकरणयोर्व्याप्यव्यापक-
ाावविरहे प्रतियोगित्वादित्यन्तहेत्वसङ्गतिमाशङ्कते । यद्यपीति ।

(दी०) अन्येत्यादि । यद्यप्युक्तरीत्या सर्वत्र तादृशप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनस्याऽऽवश्यकत्वेनाकिञ्चित्कर-
ाव तादृशाभावप्रतियोगित्वम् । तथापि विशिष्टसामानाधि-
करण्यरूपाया व्याप्तेर्व्यधिकरणासम्भवित्वमात्रे तात्पर्यम् ।
याप्तिरेवेत्यस्य कालिकीत्यादिः ।

(गा०) उक्तरीत्येति । रूपादिनानाव्यक्तिसाध्यके पृथिवीत्वाद्ये-
व्यक्तिहेत्वव्याप्तिवारणानुरोधेनेत्यर्थः । सर्वत्र । लक्षणे । अकि-
ञ्चित्करम् । व्यधिकरणयोर्व्याप्तिघटकसाध्यविशेषणदलविरहाप्रयो-
जकम् । विशिष्टेति । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकरूपविशिष्टेत्य-
ः । सामानाधिकरण्यरूपाया इत्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् । तथा
। यतो न व्याप्तिः साध्यसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूपा अपि
। साध्यसामानाधिकरण्यरूपैव अतो व्यधिकरणपर्वतीयधूममहा-
सीयवह्न्याद्योस्तदसम्भवः । सामानाधिकरण्यदलविरहादित्ये-
ावन्मात्रे तात्पर्यम्, सामानाधिकरण्यविरहस्यैव प्रतियोगित्वा-
ात्यन्तेन सूचनात्र तु साध्यविशेषणदलविरहस्य तत्र व्याप्ति-
विरहप्रयोजकत्वमित्यर्थः ।

देशिकव्याप्तौ व्याप्यव्यापकयोरुत्पत्तिविनाशयोर्यौगपद्यमप्रयोजकमतः पूरयति । व्याप्तिरेवेत्यस्येति । एवं परस्परमित्यपि पूरणीयम् । व्यापकानन्तरमुत्पन्नस्य तत्सत्त्व एव विनष्टस्यापि व्याप्यत्वादेकदेशि व्याप्यतायामुक्तस्याप्रयोजकत्वात् ।

भेदस्याव्याप्यवृत्तितानिराकरणं प्रकृते सङ्गमयति । अन्योन्याभावेति ।

(दी०) अन्योन्याभावगर्भलक्षणस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिं निरस्यति । न चेति । अभेदस्येति । तथा च मूले महीरुहो विहङ्गमसंयोगी नेति प्रतीतेरनुभूयमानविशिष्टभेदोल्लेखिन्या अपि शिखी विनष्ट इति प्रतीतिवद्विशेषणाभावविषयतामात्रं कल्प्यते, बाधकबलात् । यत्र च विशिष्टभेदे न बाधकं तत्र तथा प्रतीतिबलात्तत्सिद्धिरप्रत्यूहैवेति नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) अव्याप्तिम् । हेतुसमानाधिकरणभेदे विशेषणान्तरासत्त्वे भेदाव्याप्यवृत्तित्वशङ्काधीनामव्याप्तिशङ्काम् । न्यूनताभङ्गायाव्याप्यवृत्तित्वसाधकतया पूर्वपक्षग्रन्थोपदर्शितां प्रतीतिमन्यथोपपादयति । तथा चेति । अनुभूयमानो विशिष्टभेदोल्लेखो विशिष्टभेदबोधकशब्दाभिलप्यमानविषयकत्वम्, वाक्यार्थज्ञानविधया तादृशवाक्यप्रयोजकत्वं वा यस्यास्तादृश्या इत्यर्थः । विशिष्टाभावोल्लेखिप्रत्ययस्य विशेषणाभावविषयकत्वे दृष्टान्तमाह । शिखीति इत्यादिप्रतीतिवदिति । इत्याकारिकाया विशिष्टध्वंसोल्लेखिन्या विशेष्याविनाशप्रत्ययस्थलीयप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः । शिखी विन इत्यादिशब्दोल्लेखिप्रतीतेस्तच्छब्दमुख्यार्थविषयकत्वपरित्यागे बीजमाह । बाधकबलादिति । तत्तच्छब्दमुख्यार्थविरोधिविषयकप्रतीतिबलादित्यर्थः । अत एव गुणो न संयोगीत्यादिप्रतीतेर्विशेषणाभावविषयकत्वप्रतिबन्धनवकाश इत्याह । यत्रेति । य यद्धर्मिकप्रतीतौ । विशिष्टभेदे । विशिष्टभेदविषयकत्वे । न बाधकम् । न प्रतीत्यन्तरविरोधः । तथा प्रतीतिबलात् । विशिष्टभेदोल्लेखिप्रतीतिबलात् । तत्सिद्धिः । विशिष्टभेदसिद्धिः । अत्रापि त त्यनुषञ्जनीयम् । नातिप्रसङ्गः । न गुणादौ विशिष्टभेदासिद्धिप्रसङ्ग

भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वव्यवस्थापनाय मूलोक्तबाधकं निराकुरुते अत्रेत्यादिना ।

(दी०) अत्र वदन्ति । अभेदस्य भेदाभावस्य ज्ञानं न बाधकम्, भेदवत् तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगात्मनस्तदभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदुपपत्तेः । यथा हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञाने तदत्यन्ताभावस्याग्रहादभावव्यवहाराच्च स एव तदभाव इति कल्प्यते, तथा प्रतियोगितावच्छेदकधर्मग्रहे तद्वदन्योन्याभावस्याग्रहादभावव्यवहाराच्च स एव तस्याभाव इति निर्णीयते । आधिक्येऽपि चाव्याप्यवृत्तित्वात् ।

(गा०) अभेदपदेन भेदात्यन्ताभावो भेदस्य वृक्षावृत्तित्वं भिन्नभेदो वा विवक्ष्यते ? तत्राद्यं दूषयति । अभेदस्येति । भेदवत् । भेदस्येव प्रतियोगिनो ऽव्याप्यवृत्तित्वे तदभावस्यापि तथात्वे संयोगादिरूपत्वे च न बाधकमिति सूचयितुमेतद्दृष्टान्ताभिधानं स्वमतेन । तदुपपत्तेः । उभयप्रतीत्योरविरोधोपपत्तेः । संयोगिभेदाभावस्य संयोगरूपत्वव्यवस्थापनामाह । यथा हीति । प्रतियोगिनोऽभावाभावत्वविरहेऽपि प्रतियोग्यभावज्ञानयोस्तत्तद्रूपेण परस्परप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः सम्भवत्येव ग्राह्यभेदेन विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकताभेदस्य स्वत्वाननुगमेनाऽऽवश्यकत्वादित्यरुचेराह । अभावव्यवहाराच्चेति । स एव । प्रतियोग्येव । स एव । प्रतियोगितावच्छेदकधर्म एव । अभावाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि प्रतियोग्यादिज्ञाने तेन हेतुना क्वचित् प्रत्यक्षतश्च तादृशाभावस्य ज्ञानसम्भवादभावव्यवहारोपपत्तेरभावमात्राभावस्यातिरिक्तत्वमपि सम्भवतीत्याशयेनाह । आधिक्येऽपिचेति । आधिक्ये संयोगिभेदाभावस्य संयोगातिरिक्तत्वे । अव्याप्यवृत्तित्वादिति । संयोगादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छेदकमात्रावाच्छिन्नवृत्तिकत्वोपगमादित्यर्थः ।

(दी०) अत एव न मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभावज्ञानं तथा । असम्भवादसिद्धेश्च । नापि कपिसंयोगिभेदस्य वृक्षावृत्तित्वज्ञानम् । असिद्धेः, तद्वृत्तित्वस्यैव ग्रहात् । नापि

कपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानम् । कपिसंयोगिभेदवत्तद्भेदस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वेनाविरोधात् । नापि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानम् । असिद्धेः । तद्धर्मवच्छिन्नभेदस्य तद्धर्ममात्रपर्यवसिततया कपिसंयोगिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयोगस्य मूलवृत्तित्वे विरोधाच्च । न हि घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते, अवश्यक्लृप्तघटत्वेनैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनायां मानाभावात् । अन्यथा सर्वत्राभावस्याभावो अतिरिक्त एव कल्प्येत ।

(गा०) अतएव । कपिसंयोगिभेदाभावस्य कपिसंयोगावच्छेदकमात्रावच्छिन्नकपिसंयोगादिरूपत्वादेव । न तथा । न एकावच्छेदेनाभावविषयकत्वेन बाधकतया वक्तुं शक्यम् । संयोगरूपत्वपक्षेऽसम्भवादिति । मूलावच्छेदेन कपिसंयोगस्यावृत्तेर्भवन्मतेऽपि तादृशज्ञानासम्भवादित्यर्थः । अतिरिक्तनामते आह । असिद्धेश्चेति । मयाऽनभ्युपगमादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । नापीति । असिद्धिं विवृणोति । तद्वृत्तित्वस्येति । ग्रहात् । ग्रहोपगमात् । तृतीयं दूषयति । नापीति । अव्याप्यवृत्तित्वेन । अव्याप्यवृत्तित्वोपगमेन । अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नभेदस्यैवास्माकमप्यव्याप्यवृत्तित्वादिति भावः ।

तज्ज्ञानम् । भिन्नभेदज्ञानम् । असिद्धेरिति । कपिसंयोगावच्छेदकमात्रावच्छेदेन तदुपगमादिति भावः । तस्य कपिसंयोगरूपतया भवतोऽपि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानासम्भव इत्याह । तद्धर्मेति । तद्धर्ममात्रपर्यवसिततया । तद्धर्मात्मकतानियमेन । एतच्च कपिसंयोगिभिन्नभेदकपिसंयोगयोस्तादात्म्ये हेतुः । मूलवृत्तित्वविरोधात् । मूलावच्छिन्नत्वविरहात् । उपदर्शितसामान्यनियममेव दृष्टान्तेन द्रढयति । न हीति । एतदेवासिद्धमित्यत आह । आवश्यकेति । भावेन कथमभावव्यवहाराद्युपपत्तिरित्याशङ्कामपनिनीषुराह । अन्यथेति । अत्यन्तान्योन्याभावयोरभावावपि प्रतियोगितत्त्वावच्छेदकाभ्यामतिरिच्येयाताम् इत्यर्थः । तथा चाभावाभावस्यानतिरिक्ततावादिनां सिद्धान्तानुरोधिनामभावत्वं न भावभिन्नत्वं तन्नियतं वा, किं तु भावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेति भेदावच्छिन्नभेस्य भेदप्रतियो-

...दकरूपत्वे न किञ्चिद्बाधकमिति भावः ।

भेदस्याव्याप्यवृत्तितां प्रकारान्तरेण निराकुर्वाणस्य यस्य कस्य-चिन्मतमाशङ्क्य निराकरोति । अत एवेति ।

(दी०) अत एवात्यन्ताभावप्रतियोगिनोरन्योन्याभावप्रति-योगितावच्छेदकयोः सामान्यत एव क्लृप्तो विरोधः । तत्र कपिसंयोगवत्यपि वृक्षे मूले न कपिसंयोग इति प्रतीतेरन्यथा-नुपपत्त्या तावदाद्ययोः स सङ्कोच्यताम्, न ह्येषा प्रतीतिः कपिसंयोगिभेदविषयत्वेनोपपादयितुं शक्या, नियमतः संयो-गवत्त्वेन प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः, प्रतियोगिकोटौ तदनुल्लेखाच्च । मूले न कपिसंयोगीति प्रतीतेस्तु शिखी विनष्ट इतिवद्भा-समानविशेषणस्याभावमात्रविषयत्वेनोपपन्नत्वान्नान्तिमयोरपीति सारम् ।

(गा०) अत एव । वक्ष्यमाणदूषणादेव । सामान्यतः । सकला-त्यन्ताभावान्योन्याभावसाधारणरूपेण । तत्र । तयोर्विरोधयोर्मध्ये । अन्यथानुपपत्त्या । अन्यविषयकतयोपपादनासम्भवेन । आद्ययोः । अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोः । सः । विरोधः । सङ्कोच्यताम् । संयो-गाद्यभावव्यावर्तकविशेषमन्तर्भाव्येत्यादिः । एतेन संयोगात्यन्ता-भावव्याप्यवृत्तित्वप्रतिबन्दिनिरासः कृतः । अन्यथोपपत्तिमाशङ्कते । नहीति । नियमत इति । तादृशप्रतीतिपूर्वमिति शेषः । संयोगव-त्त्वेनेति । तथा चाभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकबुद्धेर्हेतु-तया संयोगप्रकारकोपस्थितेः प्रागसत्त्वेन जायमानायास्तादृशप्र-तीतेर्न तदवच्छिन्नभेदविषयकत्वसम्भव इति भावः । तस्योपस्थि-तिविरहदशायां तादृशप्रतीतेरपलापः सम्भवतीत्याशङ्क्य दूषणा-न्तरमाह । प्रतियोगिकोटाविति । तदनुल्लेखात् । संयोगवतोऽभा-नात् । तथा च न तदंशे अभावप्रतियोगित्वावगाहनं सम्भव-तीति भावः । भासमानविशेषणस्येति । प्रतियोगिकोटौ भास-मानस्य संयोगस्येत्यर्थः । भासमानेत्यनेन पूर्वतो विशेषो दर्शि-तः । अन्तिमयोरपि । अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोर-

वाक्यप्रयोजकत्वासम्भवात् । शिखी विनष्ट इत्यादिशब्दस्य शिखायामपि नाशप्रतियोगित्वस्य मत्वर्थीयार्थाविवक्षयान्वयोपपादनस्य शक्यतया तदाकारकप्रतीतेः शिखाप्रतियोगिकनाशविषयकत्वसम्भवः । विशेषणसंसर्गाभावविषयकत्वासम्भवेऽपि शिखी विनष्ट इत्यादिप्रतीतेर्विशेषणनाशविषयकत्ववत् प्रकृतप्रतीतेर्विशेषणभेदविषयकत्वं सम्भवति बाधकबलादिति न विशिष्टभेदस्याव्याप्यवृत्तितासिद्धिस्तत्रेति शङ्कते । न चेति ।

प्रत्यक्षादिप्रतीतेरपि तन्मूलकव्यवहारबलेन विषयव्यवस्थापकतेत्यालोच्य व्यवहारबलेनैवान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितां साधयितुमुपक्रमते । युज्यते चेति ।

(दी०) युज्यते चान्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिः, कथमन्यथा पक्तादशायां घटादावयं न श्यामो, दण्डादिविनाशसमये चैत्रादौ नायं तद्दण्डवानित्यादयो व्यवहाराः । न च तत्र विशेषणसंसर्गाभाव एव प्रतीयते, अनुयोगिनि सप्तमीं विना तदनुपपत्तेः । न खलु भूतलं न घट इत्यादीनि वाक्यानि कदाचिदपि घटसंसर्गाभावं बोधयन्ति । तथात्वे वा घटो न घट इत्यादेरपि प्रसङ्गात् ।

(गा०) पक्तादशायामित्यादिसप्तमीद्वयं व्यवहारान्वयिविषयत्वार्थकं न त्वधिकरणत्वार्थकम्, अन्यकालीनतथाविधव्यवहाराणामपि प्रकृतसाधकत्वात् । एवं च व्यवहाराकारे उभयत्रावच्छेदककालबोधकपदं पूरणीयम् । इत्यादय इत्यादिपदाद्वैशिकाव्याप्यवृत्तित्वसाधकानां मूले नायं कपिसंयोगीत्यादिव्यवहाराणां परिग्रहः । इदानीमयं न श्याम इत्यादौ इदानीं यः श्यामस्तद्भेदः प्रतीयते इत्युक्तिसम्भवात् स्थलान्तरानुधावनम् । तद्दण्डनाशसमये च तद्दण्डवतोऽप्रसिध्या तत्र नायं प्रकारः सम्भवतीति भावः । अत एव च तद्दण्डपरित्यागमुपेक्ष्य तन्नाशानुधावनं तद्दण्डपर्यन्तानुसरणं च । अनुयोगिनीति । अनुयोगिबोधकपदे इत्यर्थः । तदनुपपत्तेः । संसर्गाभावप्रतीत्यनुपपत्तेः । नञ्पदजन्यत

नुयोगिकसंसर्गाभावबोधे तेन समं संसर्गाभावस्याऽऽधाराधेय-
ाावः प्रकारतयैव भासते इति नियमेन तदुपस्थापकविभक्तेरपे-
ितत्वादिति भावः ।

ननु नञर्थसंसर्गाभावे आधाराधेयत्वस्य प्रकारतानियमस्या-
स्या सप्तमीं विनापि प्रकृते श्यामरूपादिसंसर्गाभावस्य घटा-
ै सम्बन्धं संसर्गमर्यादया ऽवगाह्य प्रत्ययः स्यादेवेत्यत आह ।
। स्त्विति । तथा च तादृशानियमानङ्गीकारे भूतलं न घट इत्या-
देतोऽपि आधाराधेयभावसंसर्गकाभावबोधः स्यादिति भावः । न
। तादृशानियमस्वीकारे ऽपि न कथमियमापत्तिः, सामग्रीसत्त्वे
नेयमभङ्गभयस्य कार्योत्पत्तिविरोधित्वासम्भवादिति वाच्यम् ।
ादृशनियमवादिनां फलाभावेन नञ्समभिव्याहारज्ञानघटिता-
ास्तादृशबोधसामग्र्या एवाक्लृप्तत्वात् । उक्तस्थले विशेषणसं-
र्गाभावप्रतीतिमङ्गीकुर्वतैव नञ्पदघटितसामग्र्यास्तादृशबोधोत्प-
त्तिप्रयोजकताया वाच्यत्वात् ।

ननु प्रामाणिकैर्भूतलं न घट इत्यादिवाक्यं प्रयुज्यते एव, ततश्च
पर्यसत्त्वे संसर्गाभावप्रतीतिरिष्टैवेत्यत आह । तथात्वे वेति ।
ात्वे । तत्र संसर्गाभावबोधकत्वोपगमे । प्रसङ्गात् । प्रामाणिक-
ागप्रसङ्गात् । घटादौ घटादिसंसर्गाभावस्याबाधितत्वात्तस्य
भवतामुक्तवाक्येन बोधसम्भवादिति भावः ।

ननु आधाराधेयभावसंसर्गकसंसर्गाभावबोधने इतरविशेषण-
। स्वार्थान्वयपरपदजन्यप्रतियोग्युपस्थितिरपेक्ष्यते, भूतलं न घट
ादौ च तदभावान्नापत्तिः । न चैवमपि नायं तद्दण्डवानित्यादौ
र्मिणोऽनन्वयेन तद्विशेषणतया स्वार्थान्वयबोधपरत्वं प्रतियोगि-
कपदस्य न सम्भवतीति कथं प्रकृतोपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र
ण्डवानयमिदानीं तद्दण्डाभाववानित्येव बोधोपगमेन धर्मिणोऽपि
शात् । यत्र धर्मिणि तद्दण्डवत्त्वं न कदापि तत्र विशिष्टभेदबोध-
व स्वीकारात् तावता अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वासिद्धि-
याशङ्क्याह । अपि चेति ।

(दी०) अपि च विशिष्टवाचकदण्ड्यादिपदेभ्यो धर्म्युपस-
नतयोपस्थितस्य दण्डादेः कथं प्रतियोगित्वेनाभावेऽन्वयः ? इ-

तरविशेषणतयोपस्थापितस्य निराकाङ्क्षतयाऽन्यत्र विशेषणत्वे-
नान्वयायोगात् ।

(गा०) विशिष्टेति । विशिष्टपरदण्ड्यादिपदान्तर्गतदण्डादिपदे-
भ्यो धर्मिविशेषणतया स्वार्थान्वयपरेभ्य उपस्थितस्येत्यर्थः
एतेन पदार्थोपस्थितौ पदार्थस्य प्राधान्येन भानेऽपि नासङ्गतिः
प्रतियोगित्वेन प्रतियोगिविधया । अनुयोगितासम्बन्धेन विशेषण
विधयेति यावत् । इतरविशेषणतयोपस्थापितस्य । एकपदार्थविशे
षणतया स्वार्थान्वयपरपदभिन्नपदानुपस्थापितस्य । अन्यत्र । तत्पदा
नुपस्थितांशे । विशेषणतयाऽन्वयस्य निराकाङ्क्षतयाऽयोगादित्यर्थः

अथैतादृशव्युत्पत्तिकल्पनं निरर्थकम् । न च दण्डिनो रूप
मित्यादौ सम्बन्धिविशेषणतया भासमानदण्डादेर्विभक्त्यर्थविशे
षणतया भानवारणाय उक्तव्युत्पत्तिकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम्
प्रकृत्यर्थैकदेशे न प्रत्ययार्थस्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरविरोधेन तादृश
तिप्रसङ्गस्याप्यनवकाशात् । दण्डिनावित्यादौ दण्डादेर्द्वित्वादा
न्वयवारणाय तादृशव्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् । न च तदकल्पने वह्नि
मान्नास्तीत्यादौ वह्न्यादेरभावविशेषणतया ऽन्वयापत्तिरिति व
च्यम । प्रतियोगिपदादन्यद्यदन्यत्कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस
सम्बन्धस्तेन नेष्यते । इति व्युत्पत्त्यन्तरविरोधेनैव तादृशान्वय
बोधाप्रसक्तेः । समासस्येव तद्धितान्तस्यापि वृत्तिशब्दत्वात् । पः
तस्य वह्निमानित्यादौ पर्वतसम्बन्धादेर्वह्न्यादावन्वयवारणाय त
दृशव्युत्पत्त्यन्तरकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वादिति चेत् ? राज्ञः पुत्रध
मित्यादौ धनांशविशेषणपुत्रादिविशेषणतया विवक्षितस्य राजस
म्बन्धादेर्धनादिविशेषणतयाऽन्वयवारणायोक्तव्युत्पत्तिकल्पनमावश्य
कम् । एवं राजपुरुषादिपदानां यत्र द्वन्द्वस्तत्र समासघटकपूर्व
पदार्थेऽपि प्रत्ययार्थान्वयात् प्रकृतित्वघटकमव्यवधानं प्रत्ययान्तर
व्यवधानाभावरूपं वाच्यम् । तथा च तत्पुरुषस्थपूर्वपदोपस्थाप्ये
ऽपि समुदायोत्तरषष्ठ्याद्यर्थस्यान्वयवारणाय तदावश्यकत्वम् ।
च प्रतियोगिपदादित्यादिव्युत्पत्तिविरोधेनैव न तदन्वयप्रसक्तिरि
वाच्यम् । समस्यमानपदार्थान्वये एकदेशान्वयित्वविरहात् । अन्यथ
द्वन्द्वोपस्थापितसकलपदार्थानां विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेरिति भावः

अथ घटपटावित्यादौ घटादिविशेषणतया स्वार्थान्वयपरद्वि-
वचनाद्युपस्थाप्यसंख्यादेः, चैत्रस्य घटपटावित्यादौ तथाविधचैत्रस-
म्बन्धादेश्च पटादौ विशेषणतयाऽन्वयो निर्विवाद इति कथमुक्त-
व्युत्पत्तिकल्पनम् ? न च स्वविशेषणविशेषणतयोपस्थापितस्य सा-
क्षात्स्वविशेषणतयाऽनन्वय इत्येव व्युत्पत्तिः ।' अत्राप्युपस्थापिता-
र्थः पूर्ववन्निष्कर्षणीयः । इत्थं च चैत्रस्य घटपटौ पश्यती-
त्यादौ कर्मत्वादिविशेषणतया भासमानघटादिविशेषणस्य द्वित्व-
चैत्रसम्बन्धादेः पटादिविशेषणत्वे न बाधकं घटादेः पटाद्यविशे-
षणत्वात्प्राथमिकविशेषणद्वयं साक्षात्परम्परासाधारणमिति वा-
च्यम् । एवं सति नायं तद्दण्डवानित्यादौ अभावांशे दण्डिनो वि-
शेषणत्वानुपगमे दण्डस्य तद्विशेषणतया अन्वये बाधकविरहाद्द-
र्शितव्युत्पत्तेः प्रकृतानुपयोगप्रसङ्ग इति चेत् । न । एकविशेषणतया
स्वार्थबोधकपदमन्यत्र पृथग् विशेषणतया न तद्बोधकमित्येव व्युत्प-
त्तिस्वीकारात् । घटपटावित्यादौ विभक्त्यर्थद्वित्वादेरेकधैवोभयादि-
विशेषणतया भानेनाविरोधात् । राज्ञः पुत्रधनमित्यादौ तत्पुरुषे
पुत्रधनाद्योरेकधा राजसम्बन्धादेर्नान्वयबोधप्रसङ्गः । तादृशा-
न्वयबोधे तयोरेकांशे अपरविशेषणकबोधपरत्वग्रहस्य विरोधित्वा-
त । आकाङ्क्षा जिज्ञासारूपा ऽन्वयबोधाङ्गम्, तत्र च पदविशे-
षान्योपस्थितिः कारणमिति मतानुसारेण निराकाङ्क्षतयेत्यभि-
मतम् । आनुपूर्वीविशेषस्याऽऽकाङ्क्षात्वपक्षे तु निरुक्तपदभिन्नपद-
जन्योपस्थितिरूपकारणविरहो हेतुर्बोध्यः ।

यत्तु न दण्ड इत्यानुपूर्वीविरह एव तत्र निराकाङ्क्षतेति । तद-
सत् । तथा सतीतरविशेषणतयोपस्थितिकथनस्यानुपयोगितापत्तेः
। तादृशानुपूर्व्या दण्डादिसंसर्गाभावबोधप्रयोजकत्वे दण्डा-
दिपदस्य मत्वर्थविवक्षया दण्डादिपरत्वेऽपि दण्डादिसंसर्गाभाव-
बोधनिर्वाहेणाग्रिमशङ्कानुपस्थितेः ।

दण्ड्यादिपदस्य विशेषणमात्रपरत्वे आधाराधेयभावस्य प्रका-
रतानुरोधेन सप्तम्यपेक्षामनवदधानः शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चात्र विशिष्टोपस्थापकं पदं विशेषणमात्रपरम् ।
तथा सति चैत्रो न दण्डो घटो न श्यामं रूपमित्यादावपि दण्डा-

दिसंसर्गाभावप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एतेन नञोऽभाववल्लाक्षणिकतया विनैव सप्तमीमन्वयबोधसमर्थनं प्रत्युक्तम् । एवं च चैत्रो न पचतीत्यादावाख्यातांशक्त्या लक्षणया वोपस्थितस्य कर्त्तुरेव भेदो भासते इत्यस्तु ।

(गा०) विशेषणमात्रपरमिति । तथा च दण्डादेर्निरुक्तस्येतरविशेषणतयोपस्थितत्वस्याभावान्न तत्र संसर्गाभावबोधे दर्शितव्युत्पत्तिविरोध इति भावः । एवं च सति सप्तम्यपेक्षां स्मारयति। तथा सतीति । तथा सति, अधिकरणसंसर्गाभावयोः संसर्गस्य संसर्गतया भानोपगमे इत्यर्थः । संसर्गाभावबोधप्रसङ्गादिति । विशेषणमात्रपरदण्ड्यादिपदेभ्यो दण्डादिपदस्याविशेषादिति भावः। इदमुपलक्षणम् । मत्वर्थाविवक्षायां मतुपोऽसाधुतापत्तिरित्यादि दूषणमपि द्रष्टव्यम् ।

एतेन । चैत्रो न दण्ड इत्यादौ दण्डादिसंसर्गाभावबोधप्रसङ्गेन । विनैव सप्तमीमिति । नञर्थसंसर्गाभावेन सममनुयोगिन्याधाराधेयभावबोधे एव सप्तम्यपेक्षा नञर्थेन संसर्गाभावेन सममाधाराधेयभावस्य प्रकारतयैव भाननियमात् । नञर्थसंसर्गाभाववतोऽभेदान्वयबोधे तु न इत्याशयेनेति भावः । प्रत्युक्तमिति । न दण्डीत्यादौ मत्वर्थविवक्षायामितरविशेषणतयेत्यादिव्युत्पत्तिविरोधेन दण्डादेरभावान्वयासम्भवात् । तदविवक्षायां नञः संसर्गाभाववदर्थकत्वेऽपि प्रतियोगिवाचकपदसमानविभक्तिकानुयोगिवाचकपदेन नामार्थबोधौपयिकाकाङ्क्षाकल्पनं तत्र सम्भवति उक्तातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति भावः । यद्यपि न दण्डीत्यत्र मत्वर्थाधिकरणानुयोगिकप्रकृत्यर्थदण्डादिप्रतियोगिकसंसर्गाभावस्यापि नञा बोधनं सम्भवति, न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नानुपमृद्य प्रादुर्भावादित्यादौ च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्तरा नञर्थप्रवेशस्य दृष्टचरत्वात् । तथापि न श्याम इत्यादावगतिरेवेति ध्येयम् ।

ननु न पचति चैत्र इत्यादौ पाककृत्यादिसंसर्गाभावस्याऽऽश्रयतासम्बन्धेनान्वयान्नञर्थसंसर्गाभावे आधाराधेयभावः प्रकारतयैव भासते इति नियमासिद्ध्या सप्तम्यपेक्षा कथं प्रकृते इत्यत आह। एवं चेति । एवं च, उक्तातिप्रसङ्गवारणाय संसर्गाभावबोधे सप्त-

॥ नियमेनापेक्षितत्वे च । शक्त्येति वैयाकरणमते, लक्षणयेति मते । कर्तुरेवेत्येवकारेण कृतिसंसर्गाभावो व्यवच्छेद्यः । लक्षणां नापि स्वमते उपपादयति । वस्तुत इति

(दी०) वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं चैत्रस्येत्यादौ विभक्त्य-स्य कृतिसम्बन्धादेरभावान्वयबोधे नञा सप्तमी नापेक्ष्यते, पेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

(गा०) द्विविधविभक्त्यर्थाभावबोधे एव सप्तम्यपेक्षा नास्तीति र्शयितुं न पचतीत्यादिस्थलद्वयकथनम् । आदिपदाभ्यां पटो न ण्डादित्यादिस्थलीयजन्यत्वाद्यभावबोधपरिग्रहः । प्रातिपदिका-स्य अभावबोधने इत्यनुषज्यते इति । उपपादयिष्यामो नञ्वादे तियोग्यभावौ तुल्ययोगक्षेमावित्यादिना । तदुपपत्तिप्रकारश्च यत्र ञोऽसत्त्वे प्रतियोग्यनुयोगिनोः सम्बन्धः प्रकारतयैव भासते अ-स्तत्र तदुपस्थापकविभक्त्यपेक्षानियमः । प्रथमान्तपदाद्युपस्थापिते ाख्यातार्थस्य सम्बन्धः संसर्गतया भासते इति तदभावस्यापि था भासत इति न तदुपस्थापकविभक्त्यपेक्षेति ।

अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियममुपपादयतां मतमाह । इति ।

(दी०) नञो वैधर्म्यपरतया न श्याम इत्यादेः श्यामादि-र्मेत्यर्थः । वैधर्म्यं च रक्तत्वादिकमेव । यदाहुराचा-—श्यामाद्रक्तो विधर्मा, न तु पृथगित्यपि वदन्तीति कृतं वितेन ।

(गा०) वैधर्म्यपरतयेति । वैधर्म्यं तदवृत्तिधर्मवत्त्वम्, तत्र । ाक्तिर्लक्षणा वेत्यन्यदेतत् । वैधर्म्यप्रतियोगिनोऽन्यलभ्यतया तद-र्गविणाऽऽधेयत्वप्रतियोगिकाभाववति चातिप्रसङ्गनाधेयत्वसामा-भाववति च श्यामादिवृत्तित्वाभावस्याप्रत्ययप्रसङ्गेन नञो वृत्ते-पपत्तावपि न क्षतिः । वृत्त्वभाववति च खण्डशो वृत्तिद्व-गमात् । ननु पक्वतादशायां श्यामरूपाभाववत्यपि घटे न श्याम-र्म्यसम्भवः स्वस्मिन् स्ववैधर्म्याभावात् । वैधर्म्यस्य भेदनिय-वादिति शङ्कायां विशिष्टवैधर्म्यं न भेदनियतमिति समाधत्ते । वै-

धर्म्यं चेति । श्यामादिवैधर्म्यं चेत्यर्थः । रक्तत्वादिकमेवेति ।। रक्तत्वादेः श्यामरूपाद्युपलक्षितवृत्तित्वेऽपि तद्विशिष्टावृत्तित्वादि भावः । न च श्यामरूपविशिष्टावृत्तित्वं श्यामरूपावच्छिन्नाधिकरणताकत्वाभाववत्त्वं तल्लाभश्च न न श्याम इत्यतः सम्भवति, पदार्थैकदेशस्य धर्म्युपसर्जनतया च उपस्थितस्य श्यामरूपस्याधिकरणत्वे विशेषणतया अन्वयासम्भवादिति वाच्यम् । धर्मिणः श्यामरूपावच्छिन्नत्वसम्बन्धेनान्वयोपगमादेव तल्लाभसम्भवात् ।

स्वस्मिन् विशिष्टवैधर्म्यमाचार्याणामनुमतमित्याह । यदाहुरिति एवं च मूले न कपिसंयोगी वृक्ष इत्यादिप्रतीतेरपि संयोगादिविशिष्टवैधर्म्यमेव विषयः तच्च कपिसंयोगाद्यभाव एव तस्य कपिसंयोगाद्यवच्छिन्नावृत्तित्वात् । विभिन्नकालावच्छेदेनेव विभिन्नदेशावच्छेदेनापि वर्तमानयोरेकाधिकरणतायामपरस्यानवच्छेदकत्वादेनोक्तप्रतीतिबलाद्देशिकमव्याप्यवृत्तित्वं भेदस्येत्यवधेयम् ।

(चि०) व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपि वस्तुसतस्तथात्वेनाज्ञायमानस्य सम्बन्धत्वेनैव भानस्य षष्ठ्यर्थत्वम् । न चैवमननुगमो दोषाय, कस्य का व्याप्तिरित्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अथ धूमवति वह्निह्रदौ न स्तः, धूमवान् वह्निमद्ध्रदौ न भवतीति प्रतीतिर्व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकौ वह्निवह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावौ धूमवति विषये इति कथमेते लक्षणे इति चेन्न । तादृशाभावानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा तत्र तदुभयं प्रतियोगि न वह्निवह्निमन्तौ ।

(गा०) मूले व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपीति । निरुक्तव्याप्तिव्यापकत्वत्वाभ्यां व्याप्तिव्यापकत्वयोरज्ञानेऽपीत्यर्थः । वस्तुसतः वस्तुगत्या यो व्याप्यव्यापकभावस्तस्य । तथात्वेन । व्याप्तित्वादिना अज्ञायमानस्य । अविशेषितस्य । षष्ठ्यर्थत्वम् । समासविवरणवाक्यस्थषष्ठ्या प्रतिपत्तिः । सम्भवतीति शेषः । व्याप्यव्यापकभाववविशेषणानवच्छिन्नस्य शब्दान्न प्रतिपत्तिः सम्भवत्यत आह

म्बन्धत्वेनैवेति । भातस्य । अवच्छिन्नस्य । अतो निरुक्तव्याप्ति-
आदिना व्याप्त्यादिज्ञाने तेन रूपेण तज्ज्ञानापेक्षाविरहान्नात्माश्रया-
देरिति भावः ।

सम्बन्धत्वस्य नियमघटितत्वमाशङ्क्याऽऽह । निरूपितेति ।

(दी०) सम्बन्धत्वेनेति । निरूपिततत्त्वमेतत् । कस्येति ।
त्थं चाननुगताया अपि व्याप्तेर्ज्ञानं यथाऽनुमितिहेतुस्तथा
क्ष्यते । एते । अन्योन्याभावात्यन्ताभावगर्भे ।

(गा०) सम्बन्धत्वं विशेष्यत्वादिभिन्नविषयतारूपं पदार्थान्तरं वा
च नियमाघटितमेवेति भावः । तत्त्वमस्य निरूपितमित्यर्थः । मूले
चैवमननुगम इति । एवम् । साध्यादिविशेषघटितनिरुक्तधर्मस्य
याप्तिलक्षणत्वे । अननुगमः । प्रत्येकं सकलव्याप्तिसाधारण्यविरहः ।
पाय । अव्याप्त्यै । कस्य । साध्यादेः । का व्याप्तिरिति प्रश्ने । अननु-
तस्यैव । तत्तत्साध्यादिनिरूपितव्याप्तित्वरूपाननुगतलक्ष्यतावच्छेद-
वच्छिन्नस्यैव । लक्ष्यत्वात् । निरुक्ताननुगतलक्षणवत्त्वेन प्रतिपाद-
यत्वात् । तथा च लक्ष्यतावच्छेदकैक्याभावान्नाव्याप्तिरिति भावः ।

ननु लक्ष्याननुगमान्माभूल्लक्षणाव्याप्तिदोषः, तथाप्यनुमितौ व्या-
ज्ञानहेतुताया अननुगतव्याप्तिघटितरूपावच्छिन्नाया व्यभिचार-
रणासम्भव इत्याशङ्कायां दीधितिकृदाह । इत्थं चेति ।
थम । साध्यादिविशेषघटितत्वेन । अननुगतायाः । अनति-
सक्तैकरूपेण कारणतावच्छेदककोटौ निवेशयितुमशक्या-
: । तथा वक्ष्यते इति । सामान्यतोऽनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति व्या-
ज्ञानत्वेन न हेतुता अपि तु अभावज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा
ता विशेषसामग्र्यैवानतिप्रसङ्गात् । तत्तत्साध्यादिविषयकतत्त-
ङ्गकानुमितित्वमेवाननुगततत्तत्साध्यलिङ्गादिघटितव्याप्तिज्ञानज-
तावच्छेदकमतो न व्यभिचार इत्याशयः । अश्रूयमाणावच्छेद-
ांशे लक्षणत्रये एवाऽऽक्षेपसङ्गतेरेते लक्षणे इत्यस्याव्यवहिता-
न्याभावगर्भलक्षणद्वयपरताभ्रमं निराकुरुते । एते इति । अत्य-
न्योन्येति । अन्योन्याभावगर्भत्वेन लक्षणयोरैक्यमिति द्विवचन-
क्तिरिति भावः ।

तादृशाभावानभ्युपगमादिति समाधानस्याभिप्रायवितर्केण वि
चारासहत्वं प्रदर्श्याभ्युपगमे वेत्यादिसमाधानमवतारयति । नन्वि
त्यादिना ।

(दी०) तादृशेति । ननु किं द्वित्वादिकं प्रतियोगितावच्छे
दकमेव न भवति, किं वा भवत्येव, परं तु क्लृप्तानामेव स्वसमा
नाधिकरणतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामभावानां लाघवा
दित्यभिप्रायः ? नाद्यः, एकैकाभावप्रतीतितो द्वौ न स्त इति
प्रतीतेर्विलक्षणत्वात् । शब्दादिना द्वौ न स्त इति निश्चयेऽप्ये
कैकाभावसंशयाच्च । विषयानुगमं विना अनुगताकारप्रत्यया
योगात् ।

(गा०) क्लृप्तानामेवेति । घटो नास्ति पटो नास्तीत्याद्य
न्यथासिद्धप्रतीतिविषयाणामित्यर्थः । इत्यभिप्राय इति । समाध
तुरभिप्रायः । एकैकाभावप्रतीतितः । घटो नास्तीत्यादिप्रतीतितः
द्वौ न स्त इतीति । तत्र घटपटौ न स्त इतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि
विलक्षणत्वादिति । तथा च तादृशप्रतीतिवैलक्षण्यानुरोधेन घटत्व
द्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तद्विषयः, अपि तु घटपटोभयत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवेति स्वीकरणीयमिति भावः ।

ननु घटो नास्ति पटो नास्तीत्यत्रेव घटपटौ न स
इत्यत्रापि घटपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावद्वयं भासते
घटपटांशेऽपि अधिकस्य द्वित्वस्योपलक्षणतया भानेनैव प्रतीति
लक्षण्यमित्यत आह । शब्दादिनेत्यादि । प्रत्यक्षे घटपटौ न स
इति निश्चयस्थले घटादिशून्ये प्रत्येकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्या
निश्चयसम्भवात् प्रत्येकाभावे संशयो न भवत्येवेत्यत आह। शब्दादि
नेति। एकैकाभावसंशयात्। अत्र घटो न वेत्यादिसंशयात्।उक्तप्रत
यस्योक्तरूपेण प्रत्येकाभावविषयकत्वे तस्य एतादृशसंशयप्रतिबन्ध
कत्वापत्तिरिति भावः । तत्र तादृशसंशयानुत्पादे कदाचिदिष्टा
त्तिः सम्भवतीत्यतो दूषणान्तरमप्याह । विषयानुगमं विनेति
अभावद्वयरूपविषयस्यानुगतरूपेण भानं विनेत्यर्थः ।

अभावद्वयमनुगतरूपेणैव भासते इति शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चाभावस्य द्वित्वाधिकरणप्रतियोगिकत्वमात्रं द्वित्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा द्वयं नास्तीति प्रतीतेर्विषयः । तादृशद्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषविरहिणि तद्विधोभयशालिनि तादृशौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात् । द्वित्वसामानाधिकरण्याभानेऽपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च ।

(गा०) प्रतियोगिकत्वमात्रमित्यनेन विशिष्य घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयत्वव्यवच्छेदः । एतावतोक्तसंशयानुपपत्तिरपि परिहृता । तदवच्छिन्नकोटिकसंशये तदंशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिन एवाभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् । द्वित्वसमानाधिकरणेति । द्वित्वसामानाधिकरण्योपलक्षितेत्यर्थः । तेन प्रत्येकाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादौ द्वित्वसामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वविरहेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगिताप्रकारकज्ञाने च उपलक्षणस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकादौ प्रकारत्वोपगमात् ।

यद्यपि द्वित्वसामानाधिकरण्यं घटपटद्वित्वसामानाधिकरण्यं तद्घटत्वादिसाधारणमिति तदवच्छिन्नाभावमादाय घटपटोभयवत्यपि घटपटौ न स्त इति प्रत्ययापत्तिरेतत्कल्पेऽपि यथाश्रुते ऽवतरति । तथापि घटपटद्वित्वसामानाधिकरण्यं तत्सामान्यनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वं वा विवक्षितम् । प्रथमपक्षे दोषमाह । तादृशेति । तादृशो घटपटादिरूपो यो द्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषस्तद्विरहिणि तथाविधोभयशालिनि घटपटाद्युभयवति घटपटादिरूपौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात्, तथा च तादृशप्रत्ययापत्तिरिति भावः । द्वितीये दोषमाह । द्वित्वसामानाधिकरण्येति । द्वित्वसामानाधिकरण्येन रूपेण घटत्वाग्रहदशायामपि घटपटौ न स्त इत्याद्याकारकानुगतप्रतीत्युदयादित्यर्थः ।

(दी०) अत एव न तादृशप्रतीतेर्घटत्वपटत्वाद्यन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वम् । अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि घटपटौ न स्त इत्यनुगतप्रत्ययाच्च । न च परम्परासम्बन्धेन तादृशद्वित्व-

सामान्याभाव एव द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्विषयः । द्वित्वाधिकरणयोरेव प्रतियोगित्वोल्लेखात् । द्वित्वादेर्घटादिवृत्तित्वानुपस्थितावपि अन्ततः शब्देनापि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रत्ययाच्च ।

(गा०) अत एव । वक्ष्यमाणतादृशदोषादेव । अन्यतरावच्छिन्नेति । अन्यतरत्वोपलक्षितावच्छिन्नेत्यर्थः । अभावविषयकत्वमित्यन्तस्य तादृशाभावत्वप्रकारकमित्यर्थः । अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि अन्यतरत्वाग्रहदशायामपि । परम्परासम्बन्धेन । स्वावच्छिन्नाश्रयत्वसम्बन्धेन । द्वित्वसामान्याभावः । घटपटवृत्तिद्वित्वत्वावच्छिन्नाभावः । द्वौ न स्त इतीति । घटपटौ न स्त इतीत्यर्थः द्वित्वाधिकरणयोः । घटपटयोः । प्रतियोगित्वोल्लेखात् । प्रतियोगित्वबोधकशब्देन विषयाभिलापात् ।

ननु घटपटौ न स्त इत्यादिवाक्यतो विशेषणीभूतद्वित्वस्यापि प्रतियोगित्वप्रत्ययः शिखी विनष्ट इत्यादौ शिखादेरिव कथंचित्सम्भवतीत्यत आह । द्वित्वादेरिति ।

(दी०) अत एवैकविशिष्टापराभावोऽपि न तदालम्बनम् । विरुद्धयोरपि जलत्वपृथिवीत्वयोर्द्वित्वेनाभावप्रत्यय इत्युक्तत्वाच्च । नान्त्यः, तथात्वेऽपि साध्यतद्धेतोस्तादृशाभावप्रतियोगित्वानपायात् ।

(गा०) अत एव । एकविशिष्टापरत्वेनानुपस्थितावपि तादृशप्रत्ययस्याऽऽनुभविकत्वादेव । वैशिष्ट्याग्रहस्थले प्रतीत्यनुपपत्तिमुक्त्वा वैशिष्ट्याभावस्थले तामाह । विरुद्धयोरपीति । उक्तत्वाच्चेति । मयेत्यादिः ।

इदमत्रावधेयम् । घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीत्या घटत्वपटत्वयोस्तदवच्छिन्नधर्मिविशेषणतापन्नद्वित्वे च प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिरवगाह्यते न तु द्वित्वमात्रे केवलघटत्वादौ च, यत्किञ्चिदुभयवति प्रत्येकघटादिमति च तादृशप्रतीतेरनुदयापातात् नापि घटपटवृत्तित्वविशिष्टद्वित्वेऽपि, तादृशविशिष्टानुपस्थितावपि तथाप्रत्ययात् । न च निरुक्तधर्मत्रयस्यैकत्र प्रतियोगित्वाधिकरणे वृत्तेः कथमवच्छेदकतापर्याप्तिसम्भवः, अवच्छेद्याधिकर

प्तिर्यादृशसमुदायस्तत्रैव तन्नियमादिति वाच्यम् । प्रतीतिबलेन यधिकरणानामपि व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकान्तरधर्मितावच्छेदक-तापन्नानामवच्छेदकत्वोपगमात् ।

न च प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणसमुदायवत्तैवाभा-वस्य विरोधात्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिना विरुद्धधर्म-द्वयावच्छिन्नाभावस्येव घटपटोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यापि केवला-न्वयित्वापत्तिरिति वाच्यम् । स्वप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तियाँ-शे तादृशपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाधिकरणतया सममभा-वस्य विरोधाद् घटपटावत्रेति प्रतीतिसाक्षिकाद्वित्वतद्धर्मितावच्छेद-कतापन्नघटत्वपटत्वसमुदायपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाधिक-रणतावति अत्र घटपटौ न स्त इति प्रतीतिसिद्धतादृशसमुदायपर्या-प्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावासत्त्वान्नानुपपत्तिः । द्वित्वविशेष्य-तावच्छेदकतापन्नघटत्वपटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकमधिक-रणत्वं न कुत्रापि प्रतीयते इति घटत्वपटत्वाभ्यां किमपि नास्ती-ति प्रतीतिसिद्धतादृशघटत्वपटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताका-भावस्य केवलान्वयित्वमव्याहतमेवेति भावः । तथात्वेऽपीति । द्वि-त्वादेः कलृप्तप्रत्येकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपीत्यर्थः । तादृशा-वेति । वह्निहृदोभयत्वव्वह्निमद्धदोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकहृदा-न्नान्योन्याभावेत्यर्थः । प्रतियोगित्वानपायादिति । पर्वते वह्निहृदौ स्त इत्याद्याकारकहृदाद्यभावविषयकप्रतीत्या वह्न्यादिसाधारणप्र-तियोगितया द्वित्वाद्यवच्छिन्नत्वेनावगाहनादिति भावः ।

अभ्युपेत्यातिरिक्तद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावं व्यवस्थापयति । अन्त-रा चेति ।

(दी०) अन्तरेण चाभावान्तरमेकैकघटवति जायमानाया किञ्चिद्घटद्वयवति चानुत्पद्यमानाया घटौ न स्त इति प्रतीते-रुपपादयितुमशक्यत्वादित्यत आह । अभ्युपगमे वेति । तदु-भयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं न तु साध्यतावच्छेदकं साध्य-त्वं वेत्यर्थः । अश्रूयमाणावच्छेदकत्वांशे ऽपि लक्षणे तथैव विवक्षितमिति भावः ।

(गा०) एकैकघटवति जायमानाया इत्यनेन घटत्वावच्छिन्ना भावावगाहिता निराकृता। अनुत्पद्यमानाया इत्यन्तेन च घटप्रति योगिकाभावमात्रावगाहित्वनिराकरणम्। तत्र तदुभयं प्रतियोगीत्या दिग्रन्थो यथाश्रुतो न सङ्गच्छते उभयस्य प्रतियोगित्वे प्रत्येकमप्रति योगित्वस्य दुर्घटत्वादतो व्याचष्टे। तदुभयत्वमेवेत्यादिना। नन्वेव मप्यवच्छेदकत्वाघटितलक्षणस्यैवाऽऽश्रितया ऽनुपपत्तिस्तदवस्थैवे त्यत आह। अश्रूयमाणेति।

यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्समानाधिकरणसाध्यस्य तत्त्व मनौपाधिकत्वमाशङ्क्य स्वयं पूर्वपक्षग्रन्थे सोपाधावतिव्याप्त्या दूषि तम्, तच्च दूषणं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मघटिताव्यापकत्वनिवेशे न सम्भवतीति तादृशमेव निवेश्य तदनौपाधिकत्वं मूलकृत् प्रथ परिष्करोति। यावत्स्वसमानाधिकरणेति।

(चि०) अथवाऽनौपाधिकत्वं व्याप्तिः। तच्च यावत्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत् तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत् तेन समं सामानाधिकरण्यम्। न ह्येवं सोपाधिः, तत्र साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन आर्द्रेन्धनवत्त्वादेरुपाधेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः सामानाधिकरण्याभावात्, उपाधेः साध्यव्यापकत्वात्।

(दी०) तच्चेति। स्वम्, साधनत्वाभिमतम्। तथा च साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका यावन्तो धर्मा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकास्तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यमित्यर्थः।

(गा०) अत्र च स्वपदस्य साध्यपरत्वे यत्पदस्य च साधन परत्वे यावत्साध्याव्यापकं यत् साधनाव्यापकमित्यर्थकतया अव्या प्त्यतिव्याप्ती भवत इति तयोस्तत्परत्वभ्रमं दीधितिकृन्निराकुरुते। इ

प्रति स्वम् । स्वपदार्थः । साधनत्वाभिमतमिति । यद्रूपावच्छिन्नस्य
साध्यत्वमभिमतं तद्रूपावच्छिन्नमित्यर्थः । यथाश्रुतमूलार्थस्याग्रे
दूषणीयतया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस-
मानाधिकरणं यत् साध्यमिति यथाश्रुतमूललभ्यं विशेषणविशे-
ष्यभावं परित्यज्य तद्विपरीतमवलम्ब्य व्याचष्टे । तथा चेति । ई-
दृशमनौपाधिकत्वं पूर्वपक्षे स्वयमपि निर्दोषतया दर्शितम् ।

(दी०) एतेन सर्वत्र तादृशैर्यावद्भिरवच्छिन्नस्य, तादृशा-
वच्छिन्नयावत्प्रतियोगिकस्य चातिप्रसङ्गकात् यावत्त्वाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगिताकादतिरिक्तस्याभावस्य अप्रसिद्धिः । तादृशावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानामधिकरणस्य प्रायशस्तथा,
रूपादिसाध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिश्च । क्वापि रूपादिव्यक्तौ
तादृशयावदभावसामानाधिकरण्यासम्भवादिति प्रत्युक्तम् ।

(गा०) सर्वत्रेति । अप्रसिद्धिरित्यनेन सम्बध्यते । अवच्छिन्नस्ये-
त्यन्तमपि । तादृशैः । साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकघटत्वपटत्वादिभिः । अवच्छिन्नस्य । विशिष्टस्य । प्रत्येकं
तदवच्छिन्नप्रतियोगिकाभावसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि न निस्ता-
रः । साध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टस्यापि द्वित्वादिना ऽभावेन
साध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्त्यापत्तेः । अवच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यानिवेशेऽपि वक्ष्यमाणरूपादि-
साध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

अवच्छिन्ने धर्मिणि यावत्त्वस्य विशेषणतामाक्षिपति । तादृशा-
वच्छिन्नेति । यावत्प्रतियोगिकस्याभावस्येत्यन्वयः । प्रमेयमात्र-
स्यैव तथात्वाद्यावत्प्रमेयप्रतियोगिकत्वस्य च क्वचिदप्यभावे ऽस-
त्त्वात्तथाविधाभावाप्रसिद्धिः । ननु तादृशो व्यासज्यवृत्तिधर्मानव-
च्छिन्नप्रतियोगिताक एव तत्तत्क्षणविरुद्धक्षणवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रति-
योगिताको यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्चाभावः प्र-
सिद्ध एवेत्यत आह । अतिप्रसङ्गकादिति । तादृशाभावसाधारण-
रूपेणाभावनिवेशे तादृशाभावसामानाधिकरण्यमादाय व्यभिचारि-
ण्यतिव्याप्तिरिति तादृशधर्मानवच्छिन्नसम्बन्धसामामान्यावच्छि-

प्रतियोगिताक एवाभावो विवक्षणीयः, तादृशस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः

द्वितीयाभावे यावत्त्वस्य विशेषणतां मूलस्थसमासान्तर्गतयाव त्पदादलाभेऽप्युक्तिसम्भवमात्रेण प्रसक्तां तां निराकुरुते। तादृशेति अवच्छेदकविशिष्टत्वस्य न प्रतियोगिविशेषणत्वं धूमसमानाधि करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकहृदवृत्तित्वादिविशिष्टद्रव्यत्वत्वावि नाभावस्यापि यावदभावान्तर्गततया तत्र वह्न्यादिसामानाधि करण्याभावेनाव्याप्तिरिति प्रतियोगितायां तदवच्छिन्नत्वस्य तथाः निवेशितम्। प्रायशः। अनेकाधिकरणकहेतुके। तथा। अप्रसिद्धिः वह्निमत्पर्वतादीनां धूमवन्महानसादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे दकपर्वतत्वमहानसावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावानधिकरणत्वादिति भावः। एकवृत्तिहेतुके तद्धेत्वधिकरणस्यैव तादृशयावदभाववत्त्वा त्प्रायश इत्युक्तम्।

यावतामभावानां प्रत्येकनिरूपितसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि न निस्तार इत्याह। रूपादीति। अव्याप्तौ हेतुमाह। क्वापीति। असम्भवादिति। घटीयरूपादौ तादृशघटत्वाद्यभावासामानाधिकरण्या दिति भावः। साध्यतावच्छेदके तत्तदभावसामानाधिकरण्यावच्छे दकत्वनिवेशे नानाव्यक्तिसाध्यतावच्छेदककस्थलेऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या।

ननु आर्द्रेन्धनाद्युपाधेस्तत्तदार्द्रेन्धनत्वादिना धूमादिमन्निष्ठाभा वप्रतियोगित्वेऽपि अयोगोलकान्यत्वादेरुपाधेरतथात्वादवच्छेदका नुसरणं व्यर्थमित्यत आह। सर्वत्रेति।

(दी०) सर्वत्र सोपाधौ एकव्यक्तिकस्य सम्भवतोऽप्युपा धेर्धर्मान्तरविशिष्टत्वादिना अभावो भवत्येव साध्यसमाना करण इत्यवच्छेदकानुसरणम्।

(गा०) धर्मान्तरम्। हृदवृत्तित्वादिकम्। आदिना द्वित्वा परिग्रहः। अभावसमानाधिकरणं यत् इत्यत्र अभावाः समाना करणा यस्य साध्यस्येति बहुव्रीहिमवलम्ब्य द्वितीयाभावे य त्त्वस्य विशेषणत्वमुपगम्य उक्तविशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यं नैव मूलं वर्णयतामन्येषां मतमाह साधनेति।

(दी०) साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता

च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्धर्मावच्छिन्न-समानाधिकरणास्तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यमित्यर्थः। अभाव-श्चात्र भावभिन्नो ग्राह्यः । तेन इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यादौ स्ने-हवत्त्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामा-न्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां सकलरूपाणां जल-त्वसामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः ।

(गा०) उक्तयावदभावानां प्रायशोऽधिकरणाप्रसिद्धावपि तेषु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसौलभ्याद् घटत्वपट-त्वाद्यभावसमुदाये रूपत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसौलभ्याच्च मूलोक्तदूषणयोरत्रानवकाशः । न च यावदभावानामेकाधिकरणाप्र-सिद्धिवद्यावदभावानुयोगिकस्य एकसाध्यसामानाधिकरण्यस्याप्र-सिद्ध्या नोक्तदूषणोद्धारस्सम्भवतीति वाच्यम् । यावत्पदस्य व्या-पकत्वार्थकतया साध्यसामानाधिकरण्यव्यक्तीनां प्रातिस्विकरूपेण तत्साध्यव्यक्तिसामानाधिकरण्यत्वादिना च तादृशाभावत्वव्यापक-त्वविरहेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन व्या-पकत्वविवक्षया प्रतीकारात् । तत्पुरुषपक्षे च तादृशाभावत्वव्या-पकप्रतियोगिताकसामानाधिकरण्यपर्यवसितयावदभावसामानाधि-करण्य प्रतियोगितात्वेन व्यापकत्वविवक्षणे व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः। साध्यनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगितात्वेन व्यापकत्वं च तेन रूपेण समभिव्याहृतपदानुपस्थित्या दुर्लभम् । साध्यसामाना-धिकरण्यत्वेन व्यापकत्वापेक्षया गुरु चेत्यस्यानुपेक्षितः ।

नाव्याप्तिरिति । रूपात्मकाभावानां भावत्वेन लक्षणाघटक-त्वादिति भावः । प्रथमाभावे अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वनिवेशे धूमा-समानाधिकरणजन्यरूपात्मककालविशेषावच्छिन्नवृत्तिकाभावस्य लक्षणाघटकत्वाद्रूपत्वावच्छिन्नाभावरूपं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-त्वमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरनवकाशाज्जलत्वादि-साध्यकस्नेहादिहेत्वनुसरणम् । स्नेहवति जलपरमाणौ नित्यस्य रूपस्यानवच्छिन्नवृत्तिकत्वादुक्तविवक्षया तत्राप्रतीकारात् । सम-वायत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय च तत्राऽप्यव्याप्तेर्दुर्वारत्वं बोध्यम्,

तस्य धूमादिमत्यप्यनवच्छिन्नवृत्तिकद्रव्यत्वादिरूपाभावप्रतियोगित्वात् । यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वविशिष्टवत्त्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नाभावे साध्यसामानाधिकरण्यविवक्षया हेतुसमानाधिकरणतेजस्त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकजलत्वाभावतेजस्त्वाभावोभयाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके जलत्वाभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिः । तज्जलावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावाभावस्तज्जलत्वाभाव एव न तु तज्जलावृत्तिर्जलत्वाभावादिरपि, तज्जलत्वाभावेऽपि तथात्वस्यावश्यकतया तत एवाजले तादृशाभावप्रत्ययोपपत्तेरिति हेतुसमानाधिकरणतज्जलावृत्तित्वरूपाभावमादाय नातिव्याप्तिः । एवं तज्जलत्वाभावजलत्वाभावान्यतराभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावोऽपि तज्जलत्वाद्यभाव एव । एवं भूतत्वाभावमूर्तत्वाभावान्यतराभावत्वावच्छिन्नाभावोऽपि न भूतत्वाभावमूर्तत्वाभावौ किं त्वतिरिक्त एको भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभाव एव इति मूर्तं मनस्त्वादित्यादौ मनोनिष्ठभूतत्वाद्यभावमादाय शुद्धमूर्तत्वाद्यभावो न लक्षणघटक इति ।

यद्यपि भावभिन्नत्वविशेषणेऽपि स्नेहसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां निखिलरूपध्वंसप्रागभावानां जलत्वासमानाधिकरणतयाऽव्याप्तिर्दुर्वारैव । तथापि सदातनत्वेनाप्यभावस्य विशेषणीयत्वान्न दोषः ।

न च स्नेहसमानाधिकरणजलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यज्जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वादिविशिष्टसत्ताभावान्यतराभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताके तेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरभावे भावभिन्नत्वं निवेश्यापि न शक्यते वारयितुमिति प्रतियोगितायां भाववृत्तित्वमेव निवेश्यम् । अभावश्चेत्यादिफक्किकाऽपि कथञ्चित्तत्परतया व्याख्येया । एवं चाभावांशे सदातनत्वविशेषणमनर्थकमिति वाच्यम् । प्रतियोगितायां भाववृत्तित्वनिवेशेऽपि स्नेहसमानाधिकरणपार्थिवादितत्तद्रूपात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्रूपप्रागभावध्वंसेषु जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेणाभावे सदातनत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्

लान्यत्वविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्यतराभावो-
ऽपि जलतेजोन्यतरान्यत्वविशिष्टसत्तैव तदभाव एव तादृशा-
न्यतराभावाभावो न तु जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादिरिति
प्रतियोगितायां भाववृत्तित्वनिवेशमन्तरेणापि उपपत्तेरुक्ताक्षरतयो-
क्तग्रन्थस्य तस्य तत्परत्वाभावाच्च । भावभिन्नत्वं च प्रथमा-
भावे न विशेषणम्, तत्र तस्य विशेषणत्वेऽपि द्वितीयाभावे
स्यातथात्वे हेतुसमानाधिकरणरूपप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदक-
सामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाखिलरूपेषु साध्यसा-
मानाधिकरण्यविरहादव्याप्तेर्द्वितीयाभावे तद्विशेषणस्यावश्यकतया
त्र तद्विशेषणस्य निष्प्रयोजनकत्वात् ।

न च प्रथमाभावे सदातनत्वनिवेशे प्रागभावस्य चातथात्वा-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रथमाभावे सदातनत्वनिवेशेऽपि द्वि-
तीयस्यातथात्वे हेतुसमानाधिकरणतत्तद्रूपात्यन्ताभावमादाय द-
क्तिदोषस्य दुर्वारतया द्वितीयतद्विशेषणस्यावश्यकत्वे प्रथमे
द्विशेषणस्य प्रयोजनान्तरविरहेणानुपादानात् । द्वितीयाभावे स-
दातनत्वविशेषणेन जन्यरूपव्यावर्त्तनेऽपि तेजःपरमाणुरूपेषु जल-
सामानाधिकरण्यविरहेण उक्ताव्याप्तिस्तत्र भावभिन्नत्वविशेषणे-
व वारणीयत्वादिति ।

केचित्तु हेतुसमानाधिकरणैतज्जलत्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छे-
कैतज्जलत्वजलत्वाभावान्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकजल-
भावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तेर्वारणाय प्रथमाभावे
तुमन्निष्ठतेजस्त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकैतत्तेजस्त्वतेजस्त्वाभावा-
न्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैतत्तेजस्त्वरूपाभावे जलत्वसा-
मानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिवारणाय द्वितीयाभावेऽपि भावभिन्न-
विशेषणमित्याहुः । तन्न । एतज्जलत्वजलत्वाभावान्यतरा-
भ एतज्जलान्यजलत्वमेवेति तदवच्छिन्नाभावस्यैतज्जलान्यजल-
भावरूपत्वादेतज्जलत्वस्यातथात्वात् ।

वस्तुत उक्तदोषवारणार्थं द्वितीयाभावे इव प्रथमाभावेऽपि स-
तनत्वविशेषणमावश्यकम् । अन्यथा जलनिष्ठरूपप्रागभावप्रतियो-
गितावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावे जलत्वसामानाधिकरण्य-
विरहेणाव्याप्तिवारणासम्भवात् ।

न च प्रागभावस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविर
हात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतद्रूपत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्य च सा
ध्यसामानाधिकरण्यान्नाव्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । ध्वंसप्रागभाव
योरत्यन्ताभावविरोधितामते द्रव्योत्पत्तिकाले तत्र रूपं नास्तीति
सामान्याभावबुद्धेः प्रागभावविषयकतया तत्रापि सामान्यधर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावश्योपेयत्वात् । अन्तराश्यामे रक्त
रूपं नास्तीतिवत् पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तादृशप्र
तीतेः कालविशेषावच्छिन्नत्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वे क्वचित् स्वीकारेण वारणसम्भवात् । एवं च समुपदर्शितदो
षवारणाय द्वितीयेऽपि तद्विशेषणमावश्यकम् । एवं च हेतुसमा
नाधिकरणजलपरमाणुरूपात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामा
न्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं तेजःपरमाणुरूपमादायाव्याप्ति
वारणाय भावभिन्नत्वं प्रथमे द्वितीये वाऽभावे विशेषणमिति ।

ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, हेतुसमानाधिक
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटध्वंसत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता
काभावानां गोत्वाद्यभावाधिकरणकानां अभावाधिकरणकाभावधर्म
प्रतियोगिकतयाऽधिकरणीभूततत्तदभावात्मकानां साध्यसामाना
धिकरण्यात् भावेषु तदभावत्वेन क्लृप्तगोत्वाभावादिभिरेव घटध्वं
सत्वं नास्तीति बुद्ध्युपपत्तेस्तत्राप्यतिरिक्तदभावाकल्पनात्, पट
ध्वंसादिनिष्ठतदभावस्य पटध्वंसादिरूपत्वेऽपि सदातनत्वाभावेन
पटध्वंसादेर्लक्षणाघटकत्वात् । भाववृत्तिघटध्वंसत्वाभावस्य गोत्वा
भावाद्यतिरिक्तत्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यासमानाधिकरण
द्रव्यत्वाभावरूपतदधिकरणध्वंसत्वाद्यभावे साध्यसामानाधिकरण्य
विरहेणाव्याप्तेः । एवं जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वविशिष्ट
सत्ताभावान्यतराभावाभावस्य तेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावादिरूपत्वे
अभावे भावभिन्नत्वविशेषणत्वप्रक्षेपेऽप्यगतेस्तत् परित्यज्य हेतुम
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदनुयोगि
तास्वेव स्वाश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य वि
वक्षणीयतया प्रतियोगितावच्छेदकैक्ये अभावव्यक्तिभेदेनानुयो
गिताभेदानभ्युपगमेन भावादिवृत्त्यभावानां साध्यासामानाधिक
रण्येऽपि घटध्वंसत्वत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानां यावदनुयोगिता

नामुकसम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्यस्याक्षतत्वात् । घटध्वं-साद्यन्यत्वतत्प्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावश्च स्वाधिकरणघटध्वंसा-दिरूपोऽसदातनतया लक्षणाघटकः ।

न च यावत्त्वस्यानुयोगिताविशेषणत्वे ऽनुयोगितायां सदातन-वृत्तित्वविशेषणमफलम्, हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्त-द्रूपत्वावच्छिन्ननिरूपितध्वंसत्वरूपानुयोगितायां सम्बन्धविशेषाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य निष्प्रमाणकतया सम्बन्धविशेषाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनैव वारणात् । ध्वंसादिसाधार-णसम्बन्धविशेषावच्छिन्नतत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ता-भाववृत्तितया उक्ताव्याप्त्यनवकाशात् । तथा च घटध्वंसान्य-त्वाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् । अभाव-प्रतियोगितामात्रस्यैव किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वनियमवत्सम्बन्धावच्छि-न्नत्वनियमः सिद्धान्तसिद्ध इति तद्रूपनिरूपितध्वंसादिरूपानुयोगि-तामादायाव्याप्तेर्दुर्वारतया यावदनुयोगितानिवेशमतेऽपि सदातन-वृत्तित्वस्य अवश्यं निवेशनीयत्वात् इत्यत आह । घटध्वंस इति ।

(दी०) घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादौ च घटध्वंसत्वादेस्तत्प्र-कारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्वा भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो न घटध्वंसत्वादिसमानाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति।

(गा०) भावाभाववृत्तिरित्यतिरिक्तत्वे हेतुगर्भविशेषणम् । तथा भावाभाववृत्तिप्रतियोगिकाभावाधिकरणकाभावत्वं नाधिकरणस्व-रूपत्वे तन्त्रमपि तु अभावमात्राधिकरणकत्वमेवेति भावः । अ-धिकरणीभूताभावान्तरादतिरिक्तत्वं व्यवस्थाप्य तदेव साध्यासामा-नाधिकरण्यप्रयोजकतयोपदर्शयति । तादृश इति ।

यद्यपि घटध्वंसत्वाद्यभावस्य गोत्वाद्यभावरूपत्वेऽपि घटध्वं-सान्यत्वविशिष्टाभावत्वाद्यभावस्य गोत्वाभावावृत्तितया गोत्वाभा-वानात्मकस्य साध्यासमानाधिकरणतयैव नातिव्याप्त्यवकाशस्त-थापि समाधिसौकर्येण साध्याभावस्यातिरिक्तत्वं व्यवस्थाप्य तमादायातिव्याप्तिर्वारिता ।

केचित्तु अभावाभावत्वं यन्मते प्रतियोगित्वं तन्मते तज्जलत्वा-भावजलत्वाभावान्यतराद्यभावाभावो जलत्वाभावादिरपि, अन्य-

था तस्य सामान्यतस्तत्प्रतियोगित्वानुपपत्तेः । तथा चाभा
भावभिन्नत्वनिवेशेऽपि दर्शिताव्याप्तिर्दुर्वारैवेति अनुयोगिताय
मुभयावृत्तित्वमेव तन्मते विशेषणं प्रक्षिप्य तादृशानुयोगितावद्या
वदभावे साध्यसामानाधिकरण्यं निवेश्यमिति दर्शितविशिष्टाभाव
लक्षणघटक इत्यभिप्रायकतया फक्किकामेतां सङ्गमयन्ति ।

परे तु नन्वयमभावो ध्वंसत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरण
भावप्रतियोगितावच्छेदकं ध्वंसान्यत्वविशिष्टाभावत्वं तद
च्छिन्नप्रतियोगिताको ध्वंसवृत्तिरभावो ऽभावाधिकरणकाभाववृत्ति
धर्मप्रतियोगिकाभावतयाऽधिकरणीभूतध्वंसरूप इति भाववृत्ति
त्वाभावत्वाभाव एव । तत्र च निरुक्तयावदभावान्तर्गते साध्य
सामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरिति सदातनत्वमभावविशेषणं
रित्यज्यानुयोगितायामेव कादाचित्कावृत्तित्वं निवेश्य तादृशा
योगितावद्यावदभावे सध्यसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयम् । उक्त
विशिष्टनिरूपिता च ध्वंससाधारणी एकैवानुयोगितेति नाव्याप्तिः

वस्तुतस्तु प्रथमाभावे स्वभिन्नहेतुमन्निष्ठत्वमेव प्रवेश्य दर्शि
ताव्याप्तिर्वारणीया उक्तस्यानुयोगिताविशेषस्य निवेशेऽयम
घोऽत्यन्ताभावत्वादित्यादौ घटात्यन्ताभावभेदविशिष्टाभावत्वाभ
वमादायोक्तरीत्या ऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । एवं च घटध्वंसो ध्वं
त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, हेतुसमानाधिकरणस्याभाववृत्तिधर्मा
वस्य तदधिकरणस्वरूपत्वेन लक्षणाघटकत्वात् । अभाववृत्ति
र्माभावस्य च साध्यसमानाधिकरणत्वादित्याशङ्कायां घटध्वंस
त्यादिफक्किकामवतारयन्ति ।

(चि०) एतदेव यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचा
साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते ।

यद्वा यावद्यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रति
गिप्रतियोगिकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं य
तस्य तदेवानौपाधिकत्वम् । सोपाधौ तु साध्य
छात्यन्ताभावाप्रतियोगिन उपाधेर्योऽत्यन्ताभाव

धर्मं हेतोः सामानाधिकरण्यम् । उपाधेः साधनाव्या-
पकत्वात् ।

(दी०) यावदिति स्वं व्यभिचारि येषां तेषां यावतां
व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

(गा०) यावत्स्वव्यभिचारीत्यादिलक्षणे स्वस्य व्यभिचारीति
तत्पुरुषे विषमव्याप्ते हेतुव्यभिचारिसाध्यादेः साध्याव्यभिचारित्वा-
व्याप्तिः, साध्यव्यापके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च । व्यापकव्यभि-
चारिणां यावतां व्याप्यव्यभिचारित्वात् अतो बहुव्रीहिमवलम्बते ।
वांमिति । यावन्तः स्वव्यभिचारिणो व्यभिचारिणो यस्येति बहुव्रीहौ
साध्यव्यापकमहानसत्वादीनां वह्न्याद्यव्यभिचारितया वह्निमान्
धूमादित्यादावव्याप्तिरिति व्यभिचारिव्यभिचारीत्यत्र तत्पुरुषमाश्र-
ते । तेषामिति । यावत्त्वं स्वस्मिन् साध्ये वा न विशेषणमिति
स्फुटयति । यावतामिति । एवं च निरुक्तयावत्साधनाव्यापका-
यापकसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्यवस्यतीति भावः ।

यत्समानाधिकरणेत्यत्र यत्पदस्य साधनपरत्वे यस्येति यत्पदस्य
साध्यपरत्वे साध्यस्य यावत्साधनव्यापकव्याप्यत्वं लभ्यते तच्च
विषमव्याप्तसद्धेत्वादावव्याप्तिकवलितमिति प्रथमयत्पदस्य साध्य-
रतामाह । यत्पदमिति ।

(दी०) यावदिति । यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरम् । सोपा-
धेवारणाय यावदिति लुप्तसप्तमीकस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य
विशेषणम् । तथा च साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकात्यन्ताभावत्वव्यापकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभाव-
त्वमर्थः । केवलान्वयिस्थले त्वाकाशादिरेव तथाविधो
भावः प्रसिद्ध इति सम्प्रदायः ।

(गा०) एतेनैवाग्रिमयत्पदस्य साधनपरतालाभान्न सा वर्णिता ।
इवानौपाधिकत्वमिति मूले तदेवेत्यनन्तरं तत्साध्यानिरूपितमिति
र्णीयम् । प्रथमाभावादौ यावत्त्वविशेषणे यावदभावप्रतियो-
प्रसिद्ध्यासम्भवः । यावतां प्रत्येकप्रतियोगित्वनिवेशने ऽपि

साध्यव्यापकयत्किञ्चिद्धर्मव्याप्यत्वमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति
रतो द्वितीयाभावे तस्य विशेषणतामाह लुप्तेति । अभावस्यासामा
नाधिकरण्यनिवेशे केवलान्वयिनि साध्यव्यापकाभावस्य गगनादे
सामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतोऽभावे यस्यासामानाधि
रण्यमित्यर्थं स्पष्टयितुं लुप्तसप्तमीकस्येति । अप्रतियोगिप्रतियोगि
स्य यथाश्रुतस्याप्रसिद्ध्यादिग्रस्ततया तस्य प्रतियोगितानवच्छेद
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकार्थकतां दर्शयन् यावत्पदार्थव्यापकताम
न्तर्भाव्य व्याप्तेर्विशिष्टैकार्थरूपतामुपपादयति । तथा चेति । गगना
देर्गगनाद्यभावाभावत्वं स्वयं निराकरिष्यति अतः सम्प्रदाय इति।

(दी०) केचित्तु तादृशयावदभावशून्यत्वं यदधिकरण
ताया व्यापकं तत्त्वमर्थः । न च तादृशप्रतियोगितानवच्छे
दकवन्तमेव यावत्त्वेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्वं यदधिक
रणताया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थलाभादेव सामञ्जस्ये ऽभावद्वयो
पादानमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यम् । यावतां तादृशाना
मिन्धनादीनामेकाधिकरण्यस्याप्रसिद्धेः । न चावच्छेदकांशमप
हाय अप्रतियोग्येव यावत्त्वेन विशिष्यताम् । साध्यव्यापकस्यापि
रूपान्तरेण साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यो
पदर्शितत्वादित्याहुः ।

(गा०) तादृशयावदभावशून्यत्वमिति । साध्यव्यापकतावच्छेद
कावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रत्येकं तच्छून्यत्वमित्य
र्थः। तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ सर्वत्र वह्न्याद्यधिकरणे धूमादिव्याप
कतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावाभावेन यावत्त्वावच्छिन्नतावद
भावाभावसत्त्वेऽपि न क्षतिः। यावत्तादृशाश्रयत्वमिति । यद्यत्सम्ब
न्धघटितव्यापकतावच्छेदकं यद्यत् तेन सम्बन्धेन तदाश्रयत्वमि
त्यर्थः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकाश्रयत्वा
यावत्त्वावच्छिन्ननिरूपितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाश्रयत्वमिति
वार्थः। यथा सन्निवेशो ऽवैयर्थ्यादनतिप्रयोजनकमिति । तादृशानाम
व्यापकतावच्छेदकरूपवताम । एकाधिकरण्याप्रसिद्धेरिति । तथा

त्र न तावतामेकं प्रति व्यापकत्वप्रसिद्धिरिति । अप्रतियोग्येवेति ।
ाथा च इन्धनादीनां न तथात्वं अपि त्वखण्डजल-
वाभावादीनामेव विशेषणताविशेषसम्बन्धेनैव व्यापकत्वस्य वि-
क्षणात् तेन सम्बन्धेनैव चाश्रयत्वाविवक्षया यावत्तादृशाश्रय-
र्मकस्यापीति नाप्रसिद्धिरिति भावः । रूपान्तरेण । ह्रित्वादि-
ा । प्रतियोगित्वेनैतदन्वयः । साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्ना-
ावान् प्रातिस्विकरूपेणोपादाय तदभावत्वेन हेतुव्यापकत्वनिवे-
ापेक्षया यावद्व्यापकतावच्छेदकधर्मान् विशिष्योपादाय तेन रूपेण
यापकतानिवेशनमेवोचितमिति एतन्मते ऽस्वरसबीजं बोध्यम् ।

(चि०) यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं
ास्य तस्य सा व्याप्तिः । तथा हि धूमस्य वह्निस-
म्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकम्, धूममात्रस्य वह्नि-
सम्बन्धित्वात् । वह्नेस्तु धूमसम्बन्धे न वह्नित्वमव-
च्छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात् । न ह्यतिप्रसक्तमव-
च्छेदकम्, संयोगादौ तथात्वादर्शनात् । किं तु
ह्रावार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसम्बन्धितावच्छेदकं
ादृशं च व्याप्यमेव ।

अथवा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं
ास्य स्वरूपं तत्तस्य व्याप्यम् । वह्निसामानाधिकरण्यं
हि धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधौ नूपाधिना ।

(दी०) अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्याव-
च्छेदकरूपं वा व्याप्तिः । इत्थं च धूमत्वद्रव्यत्वत्वादेर्व्याप्यता-
वच्छेदकत्वं दण्डत्वादेर्नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मात्मककारण-
तावच्छेदकत्ववदभेदे ऽपि उपहितानुपहितभेदाद्वा समर्थनीयम् ।
त्र आद्यमभिप्रेत्याह । यत्सम्बन्धितेति ।

(गा०) यत्सम्बन्धितेत्यादिलक्षणयोर्भेदं स्फुटीचिकीर्षुः प्रागेव

निष्कृष्टं तदुभयार्थं दर्शयति । अवच्छिन्नमित्यादिना । अवच्छिन्नम् तत्तद्धर्मावच्छिन्नम् । साध्यस्य सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकतत्तद्धर्मवत्त्वं वा तेन रूपेण व्याप्तिः ।

ननु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मस्य व्याप्तित्वे धूमत्व द्रव्यत्वत्वादेर्वह्निसत्तादिव्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः, आत्माश्रय प्रसङ्गेन स्वस्य स्वानवच्छेदकत्वादित्यत आह । इत्थं चेति इत्थम् । सामानाधिकरण्यावच्छेदकस्य व्याप्तित्वे । नियतपूर्ववर्ति तावच्छेदकधर्मात्मकेति । स्वरूपयोग्यतारूपकारणतायाः पूर्ववर्तिताशून्यदण्डादिव्यक्तिसाधारणतया पूर्ववर्तितात्मकत्वाद्यभावः । अभेदेऽपीति । अन्यूनानतिप्रसक्तस्यैव तत्र तत्रावच्छेदकव्यवहारविषयत्वात् स्वरूपसम्बन्धरूपस्वावच्छेदकत्वस्यैव च स्वस्मिन्ननभ्युपगमादिति व्याप्त्यादिघटकसामानाधिकरण्यादिनाऽवच्छेदकतामादायैव तादृशव्यवहारसमर्थनादिति वा भावः अभ्युपेत्य स्वात्मकयथोक्तव्याप्त्यादेरपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं स्वस्मिन् सम्भवतीत्याह । उपहितेति । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वरूपविशेषणावच्छिन्नत्वतदनवच्छिन्नत्वरूपवैलक्षण्यादेवावच्छेद्यावच्छेदकभाव उपपादनीय इत्यर्थः । एकरूपेण स्वस्य स्वावच्छेदकत्वानभ्युपगमाद्विशेषणविशेषाविच्छिन्न स्वामि स्वरूपतः स्वस्यावच्छेदकत्वे बाधकाभावादिति भावः । आद्य सामानाधिकरण्यव्याप्तिपक्षम् । सत्यन्तावच्छेदकरूपपरामर्शाभाववान्न वैपरीत्यमिति ध्येयम् ।

सम्बन्धितापदस्य सम्बन्धसामान्यार्थकत्वे जनकतादिसम्बन्धमादाय वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य धूमादिव्याप्यतापत्तिरतो विशेषपरत्वाभिप्रायेण व्याचष्टे । सामानाधिकरण्येति ।

(दी०) सा । सम्बन्धिता । सामानाधिकरण्यरूपा, जनकत्वादिव्यावृत्ता । अत्र च विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नगुणादिसामानाधिकरण्याधिकरणसत्त्वादेः कर्मादौ परामर्शाद् गुणाद्यनुमित्यापत्तेः । साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्तु पक्षे साध्यनिर्णयात् प्रागसम्भवीत्यनुशयेन द्वितीयम् । अथ

ोको धूमो वेत्यादौ विशिष्य सन्देहेऽपि सामान्यतोऽवच्छे-
करूपतत्त्वनिर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम् ।

(गा०) विशेषानुसरणस्य फलं स्वयमेवाह । जनकत्वादीति ।
ावृत्ता । भिन्ना । तथा च तदादाय नातिप्रसङ्ग इति भावः । प्रथमे-
पपत्तेः सत्वात् तामेव पक्षान्तरानुसरणबीजतया दर्शयति । अत्र
ते । परामर्शात् । गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नसामा-
धिकरण्यप्रकारेण प्रमारूपादेव ज्ञानात् । न चेष्टापत्तिः शङ्क्या ।
ामर्शभ्रमं विना भ्रमानुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् । एतत्प्रदर्श-
ैव परामर्शस्य प्रमात्वसम्पादकं सत्त्वादिहेतौ तादृशव्याप्ति-
वमभिहितम् । सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपस्य व्याप्तितापक्षे
तद्विशिष्टस्य पक्षेऽसत्त्वात्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शो भ्रम
ति नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु गुणादौ विशिष्टसत्तात्वादिविशिष्टस्यैव गुणादिसामाना-
करण्यविशिष्टस्याप्यसत्त्वात् प्रथमपक्षेऽपि नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्कां
ह्यति । साध्येति । असम्भवीति । तथा च सामानाधिकरण्य-
प्तिपक्षे व्याप्त्युपलक्षितहेतुवैशिष्ट्यस्यैव ज्ञानं कारणं वाच्यम्,
ादिसामानाधिकरण्योपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यं च कर्मादावपी-
तप्रसङ्गो दुर्वार एवेति भावः । न च सामानाधिकरण्यव्याप्तिपक्षे
ामितावच्छेदकतापन्नतदवच्छेदकताद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य हे-
याऽतिप्रसङ्गवारणं सम्भवतीति वाच्यम् । गौरवात् । एत-
त्वे पक्षवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्नं सामाना-
करण्यमिति ज्ञानस्यैव कारणत्वे तु न कोऽपि दोषः ।

ननु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधूमत्वादेर्व्याप्तित्वे यत्र
वृत्तौ धूमत्वालोकत्वयोर्विशिष्य संशयो व्यर्थविशेषणतया सा-
सम्बन्धितानवच्छेदकस्य धूमालोकान्यतरत्वस्यैव वाऽवधा-
तत्रानुभवसिद्धाया अनुमितेरनुपपत्तिः । तत्र विशेषणसन्दे-
धूमत्वादिरूपव्याप्तिविशिष्टस्यापि पक्षे सन्दिग्धत्वात् । धर्मि-
ि यस्य विशेषणस्य निश्चयस्तद्विशेषणवत्त्ववृत्तिकत्वरूपतद्वि-
ष्टाभावव्यावर्तकधर्मस्यापि धर्मिणि निश्चयसम्भवात् विशि-
शयो न सम्भवतीति धर्मिवृत्तौ विशेषणनिश्चयविघटकत-

या तत्र विशेषणसंशयस्य धर्मिणि विशिष्टसंशयनिर्वाहकत्वादि-त्यत आह । अयमिति । अयम् । पक्षवृत्तिः । इत्यादौ । इत्यादिसं-शयस्थले । विशिष्य । धूमत्वादिना । सन्देहेऽपि । सामा-न्यतः । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वरूपसामान्यधर्मपुरस्का-रेण । अवच्छेदकरूपवत्त्वनिर्णयः । अवच्छेदकप्रकारकः पक्षे हेतुनिश्चयः । सम्भवत्येवेति । इदं च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-दकत्वं प्रविष्टमित्यभिप्रायेण । वक्ष्यमाणानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छे-दकत्वस्य स्वत्वघटिततया धूमत्वालोकत्वादिसाधारणसामान्य-धर्मत्वासम्भवात् तन्निवेशनासङ्गतेः । तन्मते च धूमालोका-न्यतरत्वादेरेवावच्छेदकतया तत्प्रकारकनिश्चयादेवानुमित्यु-पपत्तिद्रष्टव्या ।

अवच्छिन्नसामानाधिकरण्यादेर्व्याप्तित्वेऽपि अतिप्रसङ्गवारणा-य सामानाधिकरण्यधर्मितावच्छेदकतापन्नसामानाधिकरण्यावच्छे-दकतत्तद्धर्मप्रकारकहेतुमत्तानिश्चयस्य हेतुतयाऽन्यतरत्वादिप्रका-रकहेतुमत्तानिश्चयादेवोक्तस्थलेऽनुमितेरुपपाद्यत्वात् ।

न चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षे नीलधूमत्वा-दिवारणाय स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तराघटितत्वं यदि नि-वेश्यते तदा धूमत्वादिघटितधूमालोकान्यतरत्वस्यावच्छेदकत्वा-सम्भवात् कथं तत्प्रकारकज्ञानादनुमितिरिति वाच्यम् । तन्मतेऽपि धूमत्वालोकत्वान्यतरत्वादिशरीरे ऽवच्छेदकताघटकसमवाये धूमत्वादेरप्रवेशात्तस्यावच्छेदकत्वसम्भवेन तत्प्रकारकपक्षधर्मता-ज्ञानादेवानुमित्युपपत्तेः ।

(दी०) अत्रावच्छेदकत्वं नान्यूनवृत्तित्वम्, अन्यूनान-तिरिक्तवृत्तित्वं वा । वह्न्यादौ साध्ये मेयत्वादावतिप्रसङ्गात्, धूमत्वादावप्रसङ्गाच्च । किं तु अनतिरिक्तवृत्तित्वम् । तच्च यद्वति न तदभाववद्वृत्तित्वम् । गुणवान् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वेऽति-प्रसङ्गात् । न च कर्मादिवृत्तित्वावच्छेदेन गुणसामानाधिकर-ण्याभाववत्यां सत्तायां वर्तमानत्वान्न तथा । तथा सति विशि-ष्टसत्तात्वे प्रागुक्तदिशा च धूमत्वादावव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

(गा०) अन्यूनवृत्तित्वमित्यादिपक्षयोराद्ये दोषमाह । वह्न्यादा-
वेति । उभयत्र तमाह । धूमत्वादाविति । अत्रापि वह्न्यादौ
साध्ये इत्यनुषज्यते । अप्रसङ्गादिति । तस्य वह्न्यादिसामाना-
धिकरण्यन्यूनवृत्तित्वादिति भावः । सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गादिति ।
सत्तायां गुणसामानाधिकरण्याभावविरहादिति भावः । सामाना-
धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षमालम्ब्य शङ्कते । न चेति । न तथा ।
उक्तस्थले सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गः । तथा सति । सामानाधिकरण्य-
स्याव्याप्यवृत्तित्वे सति । प्रागुक्तदिशा । स्वावयवावच्छेदेन धूमा-
दावपि वह्निसामानाधिकरण्याभावसत्त्वेन । अव्याप्तिप्रसङ्गात् ।
धूमादिवह्न्यादिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

(दी०) तथापि अतिरिक्ते यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणवृ-
त्तित्वं न वर्तते तत्त्वम् । साध्यासमानाधिकरणावृत्तिस्वविशि-
ष्टाधिकरणवृत्तित्वसामान्यकत्वम्, स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तिया-
वत्साध्यासमानाधिकरणकत्वमिति तु फलितार्थः । सत्तात्ववि-
शिष्टसत्ताधिकरणकर्मादिवृत्तित्वस्य साध्यासमानाधिकरणे क-
र्मत्वादौ सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः । कर्माद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताश्रयश्च
कर्मादिरिति नाप्रसङ्गः । एवं च मेयत्वादेरपि केवलान्व-
यिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः ।

(गा०) अतिरिक्ते । साध्यासमानाधिकरणे । न वर्तते इत्यने-
नान्वयः । तथा च यद्धर्मविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वं साध्यासमाना-
धिकरणावृत्तीत्यर्थः । यद्धर्मवत्त्वमुपेक्ष्य यद्धर्मविशिष्टत्वस्य निवेशाद्
गुणवद् विशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिरित्यग्रे स्वयमेव वक्ष्यते ।
सम्बन्धविशेषलाभाय हेतुपदम् । साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुसा-
मानाधिकरण्यव्यक्तिविशेषे साध्यासमानाधिकरणावृत्तित्वमादाया-
तिप्रसङ्गवारणाय सामानाधिकरण्यसामान्यमन्तर्भाव्य एतल्लक्षणा-
र्थमेव समासघटितैकवाक्येनाह । साध्यासमानाधिकरणेति ।

अत्रैकवृत्तेरधिकाया निवेशादितो लघुलक्षणान्तरमाह । स्व-
विशिष्टेति । गुणवत् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वे लक्षणत्रयस्यैवातिप्रस-

ङ्गमुद्धरति । सत्त्वाच्चेति । इदं वाच्यं मेयादित्यादौ वाच्यत्वादिसा-
मानाधिकरण्यशून्ये हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तौ मेयत्वादेर्वृत्त्या
अतिप्रसक्ततया तस्य सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति
दूषणस्यापि यथोक्तानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षया नावकाश इत्याह । एवं
चेति । केवलान्वयीति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिद्वस्तुनो
ऽधिकरणे वर्तमानस्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताशून्यत्वमेव केवलान्वयित्वं तेन समवायादिना द्रव्य-
त्वसत्त्वादिसाध्यकस्य संयोगादिना हेतोर्मेयत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्या-
प्यतोपपत्तेरपि संग्रहः । उपपत्तिरिति । साध्यासमानाधिकरणग्रा-
ह्यस्यैव मेयत्वादिविशिष्टासमानाधिकरणत्वादिति भावः ।

(दी०) यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिः, तद्ग्रहश्च
मेयत्वादिनेति । तन्न । व्याप्तिविरहिवृत्तितया गृह्यमाणेन रूपे-
ण व्याप्तिग्रहासम्भवात् । अन्यथा अतिप्रसङ्गात् ।

(गा०) वृत्तिमत्त्वादिकमिति । वृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेन बोध्यम्, केवलस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धघटितसाध्य-
सामानाधिकरण्यातिप्रसक्तत्वात् । आदिपदात् संयोगेन मेयत्वा-
द्यवच्छिन्नहेतुकस्थले द्रव्यत्वस्य परिग्रहः । तत्र व्याप्तिरिति । त-
था च मेयत्वादेरतिप्रसक्तत्वं न क्षतिमावहतीति भावः ।

ननु धूमवान्वह्निरित्यादिप्रयोगविरहात् पञ्चम्याः प्रकृत्यर्थताव-
च्छेदकावच्छेदेन गमकताबोधकत्वं व्युत्पन्नम् । गमकतावच्छेद-
कं च व्याप्यतावच्छेदकरूपम्, सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपस्य
व्याप्तित्वमते तदेव रूपं तथा, अभेदेऽप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावसमर्थ-
नात् । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपक्षे व्यापकतानिरूपकताव-
च्छेदकम् । एवं चोक्तस्थले मेयत्वादेर्गमकतानवच्छेदकतया मेया-
दिति हेतुप्रयोगानुपपत्तिरित्यत आह । तद्ग्रहश्चेति । तद्ग्रहः । ताद-
शावच्छेदकवृत्तिमत्त्वादिरूपव्याप्तिग्रहः । मेयत्वादिना । धर्मिताव-
च्छेदकमेयत्वादिप्रकारेण । अनुमितिहेतुरिति शेषः । अयमाशयः
व्याप्यता यदि गमकतात्मकः पञ्चम्यर्थः स्यात्तदा व्याप्यतावच्छे-
दकत्वमेव गमकतावच्छेदकत्वम्, तदेव च न, तथा सति पञ्चम्या

नौ व्याप्यताबोधनादुदाहरणाकाङ्क्षानिवृत्तेः । अपि तु साध्यानु-
त्पौपयिकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानविषयता साध्यगमकता पञ्चम्यर्थः ।
दवच्छेदकं च रूपं यदवच्छिन्ने धर्मिणि व्याप्त्यादिग्रहः तादृशं च
पं व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे व्यापकत्वानरूपकताव-
छेदकधर्म एव । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणद्रव्यवानित्यादिज्ञा-
ादनुमित्यनुत्पत्त्या तद्रूपावच्छिन्ने व्यापकसामानाधिकरण्यग्रह-
येवानुमितिहेतुत्वोपगमात् । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपव्या-
पक्षे साध्यसम्बन्धितावच्छेदकवत्त्वानित्याकारकनिर्धर्मिताव-
छेदककव्याप्तिज्ञानादनुमित्यनुत्पत्त्या मेयत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिक-
दृशज्ञानस्याप्यनुमित्युत्पादकतया मेयत्वादेरपि वाच्यत्वादिग-
कतावच्छेदकत्वमिति । तद्धर्मविशिष्टबोधकपदोत्तरपञ्चम्या च
द्धर्मावच्छिन्ने निरुक्तं गमकत्वं प्रत्याय्यताम्, तद्धर्मावच्छिन्नविष-
कव्याप्त्यादिप्रमाधीनानुमितिविधेयत्वरूपं गम्यत्वं वा साध्ये प्र-
याय्यतामित्यन्यदेतत् ।

धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण वा व्या-
प्तिधीरनुमितिहेतुः? तत्र न प्रथमः, तथा सति मेयत्वादेर्वाच्यत्वादि-
मकतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरित्याह । व्याप्तिविरहीति । गृह्यमाणेन
पेण । गृह्यमाणरूपावच्छेदेन । व्याप्तिग्रहासम्भवादिति । तादृशमे-
त्वादिरूपधर्मावच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्य प्रमात्मकत्वग्रहासम्भवादित्य-
ः । तथा च विशेषदर्शिनस्तद्रूपेण गमकतावच्छेदकत्वग्रहासम्भवेन
मेयादिति हेतुवाक्यादर्थबोधानुपपत्तेरिति भावः । न द्वितीयः ।
था सति वह्नित्वादेरपि धूमादिगमकतावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।
मानाधिकरण्येन धूमादिसम्बन्धितावच्छेदकार्द्रेन्धनप्रभव-
हेत्वादिप्रमासम्भवादित्याशयेनाह । अन्यथेति ।
धिकरणे साध्यस्य सम्बन्धविशेषानिवेशने अयमात्मा आत्ममहा-
लान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । कालस्य कालिकसम्बन्धेन साध्य-
त्वात् साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यनियत-
त्वात् । एवं हेतोः सम्बन्धविशेषानिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादौ
ध्यासमानाधिकरणधूमावयववत्त्वादेः समवायादिना धूमादिमति
रेव्याप्तिः । साध्यवति सम्बन्धसामान्येनावृत्तित्वनिवेशे द्रव्यं
त्वादित्यादौ वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्यवति काले वृत्तेरवृत्तेश्च हे-

त्वसमानाधिकरणत्वनियमादित्यतः सम्बन्धविशेषं निवेशयति। साध्यतेति।

(दी०) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन सम्बन्धेन अवर्तमानत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणेऽपि तेन तेन तथात्वं बोध्यम्।

(गा०) नन्वनतिप्रसक्तत्वरूपावच्छेदकत्वविवक्षणे व्यर्थविशेषणघटितनीलधूमत्वादावपि तस्याक्षतत्वात्तदवच्छिन्नस्यापि व्याप्यतया व्याप्यत्वासिद्धिरूपहेत्वाभासविरहेण नीलधूमादिति वाक्यप्रयोक्ता न निगृह्येतेत्यत आह। नीलेति।

(दी०) नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वे तु स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयम्। सामानाधिकरण्योपादानाद् धूमप्रागभावत्वादिसङ्ग्रहः। तदघटितत्वं च तदविषयकप्रतीतिविषयत्वम्।

(गा०) वारणीयत्वे त्वित्यनेन तद्वारणेऽपि न क्षतिः। तत्र हेत्वाभासविरहेऽपि आधिक्येन निग्रहोपपत्तेरिति हेत्वाभासं वक्ष्यमाणं सूचितम्। स्वेति। स्वम, अवच्छेदकत्वेनाभिमतम्। यादृशं रूपं विशिष्टमविशिष्टं वा स्वसमानाधिकरणं यत्तादृशं साध्यसम्बन्धितानतिरिक्तवृत्ति धर्मान्तरं तदघटितत्वेनेत्यर्थः। विशेषणीयम् सामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तित्वमिति शेषः। नीलधूमत्वादेर्वह्न्यादिसामानाधिकरण्यानतिप्रसक्तत्वरूपविशेष्यदलवत्त्वेऽपि तस्य तथाविधधूमत्वादिघटितत्वाद्विशेषणदलेन तन्निरास इति भावः।

स्वस्य स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपस्वाघटितत्वासत्त्वाद्धर्मान्तरेति। तदर्थश्च न स्वभिन्नं धूमत्वादेर्नीलधूमत्वाद्यभिन्नत्वात् किं तु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्व स्वावृत्तिविषयताश्रयत्वपर्यवसितम्। शुद्धधूमत्वपर्याप्तविषयतायाः नीलादिसहितधूमत्वादिपर्याप्तविषयताभिन्नत्वेनादोषात्।

सामानाधिकरण्यपदप्रयोजनमाह। सामानाधिकरण्येति। धूमप्रागभावत्वादेर्धूमत्वादिरूपसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मान्तरघटितस्यापि सङ्ग्रह इत्यर्थः। तत्सङ्ग्राह्यत्वं च धर्मिभेदे न वैयर्थ्यमिति

वादानुरोधेन । अवच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे तेन स- म्बन्धेन वृत्तिः स्वसामानाधिकरण्यम्, तेन धूमत्वधूमप्रागभावत्वयोः आश्रयप्रतियोगिकत्वस्वाश्रयप्रतियोगित्वाभ्यां प्रागभावधूमयोर्वर्त- नत्वेऽपि च क्षतिः । येन सम्बन्धेन यस्य धर्मान्तरस्यावच्छेदक- तेन सम्बन्धेन तदघटितत्वं तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वशून्य- तीतौ स्वीयावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रकारत्वपर्यवसितं विवक्षणीयम्, तेन संयोगादिना वह्न्यादौ साध्ये न तत्सम्बन्धा- वच्छिन्नवह्न्यभाववत्त्वप्रमाविषयत्वाभावाद्यवच्छिन्नस्य तादात्म्येन व्याप्यताऽनिर्वाहः । तादृशाभावादिप्रकारकप्रतीतौ वह्निमतस्ता- दात्म्येन व्याप्यतायां संयोगादिना अवच्छेदकस्य वह्न्यादेः संयो- गादिना प्रकारकत्वानियमात् ।

अथैतादृशविशेषणप्रवेशे वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकघटि- तवह्निमदन्यावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नस्य वह्न्यादिव्याप्यत्वानुपपत्तिः । अत्र चाधिकांशस्य प्रकाशकत्वाद्वैयर्थ्येन इष्टापत्तेरयोगात् । न च धर्मान्तरस्य विशेष्यविधया घटकत्वविवक्षा सम्भवति । धूमान्यान्य- त्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः । सामानाधिकरण्यस्थाने व्यापकत्वं निवेश्यामत्यपि न युज्यते । धूमालोकान्यतरत्वादेर्व्याप्यतावच्छे- दकत्वापातात्, तद्घटकधूमत्वादेस्तदव्यापकत्वादिति । मैवम् । तद्घटकसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्मान्तरत्वेन यादृशधर्मं प्रति व्यापकता अतादृशत्वस्य तादृशधर्मापर्याप्तविषयतापर्याप्तिपर्यव- सितस्य विवक्षया प्रतीकारात् ।

घटितत्वं तद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वरूपं तदभावस्य तादृशप्र- तीतिविषयत्वरूपस्य तदभावत्वेन निवेशोऽनघटन्यायादनुचित इत्याशयेनाह । तदघटितत्वमिति ।

मिश्रादिमतमाह । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति ।

(दी०) स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावच्छेदकत्वम् । अत एव नातिप्रसक्तमवच्छेदकमित्यादिकमपि सङ्गच्छते । अन्यथा- तिप्रसक्ते ऽनतिप्रसक्तत्वस्याप्रसक्तत्वेन तन्निराकरणायोगात् । रुद्धयोश्च भावाभावयोरधिकरणे एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्ति- रुध्यते, अतस्तत्रावच्छेदकभेदापेक्षा ।

(गा०) अन्यथा। अनतिप्रसक्तत्वस्य विवक्षणे। अतिप्रसक्ते। अतिप्रसक्तत्वेनोपस्थिते। अप्रसक्तत्वेन। शङ्कानास्पदत्वेन। निराकरणार्थं गात्। निराकरणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। सत्तात्वादेर्गुणादिसामानाधिकरण्याव- च्छेदकत्वं निराकुरुते। विरुद्धयोश्चेति। चस्त्वर्थः। भावाभावयो- रिति स्वरूपकीर्तनम्। एकस्य। एकरूपावच्छिन्नस्य। वृत्तिर्विरुद्धे इति। तत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकं न तद्विरुद्धसामानाधिकरण्या- वच्छेदकमिति नियम इति पर्यवसितसमुदायार्थः।

यद्यपि धूमत्वादेर्वह्न्यादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे विरुद्ध- पर्वतत्वपर्वतत्वाभावादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमवर्जनीयम्, पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्यस्य तदभावसामानाधिकरण्यस्य च व- ह्न्यादिसामानाधिकरण्यरूपत्वादिति दर्शितनियमो न सम्भवति। तथापि तत्सामानाधिकरण्यत्वतद्विरुद्धसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्न- योर्नैकावच्छेद्यत्वमिति नियमोपगमान्न दोषः। वह्न्यादिसामानाधिक- रण्यत्वरूपेणैव पर्वतत्वतदभावसामानाधिकरण्यस्य धूमत्वाद्यव- च्छेद्यत्वात्, लक्षणे ऽपि साध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्ननिरूपि- तमवच्छेदकत्वं निविष्टम्। अन्यथा द्रव्यसामानाधिकरण्यत्वादन धूमादिसामानाधिकरण्यस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नतया व्यभिचारण्यात प्रसङ्गात्। अत उक्तनियमबलेन सत्तात्वादेर्गुणादिसामानाधिकरण्य- त्वावच्छिन्नानवच्छेदकत्वासिद्ध्यैव समीहितसिद्धिः। अत इति तत्र। तत्तद्विरुद्धसामानाधिकरण्ययोः। अवच्छेदकभेदापेक्षा विभिन्नधर्मावच्छिन्नत्वस्यावश्यकता। सामानाधिकरण्यस्यावच्छि- न्नत्वनियमादिति भावः।

(दी०) अत एव व्यभिचारिणि साध्यतदभावसामाना- धिकरण्ययोर्विरुद्धयोरुपपादनायोपाधितदभावावच्छेदकावनु- मन्यन्ते न्यायाचार्याः। सत्तात्वं तु गुणाद्यभावस्येव गुणस्या- पि न सामानाधिकरण्यावच्छेदकम्। विरोधात्। अन्या- प्यवृत्तेश्च कपिसंयोगादेरधिकरणे वृक्षादौ तदभावस्य संयोगेन वह्नेरधिकरणे महानसादौ समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद- भावस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वात्, वह्निमति च संयोगेन वर्तमान-

प्रादेर्वह्न्यभाववति स्वावयवे संयोगेनावर्तमानत्वाच्च तद्वृक्षत्व-
धूमत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः ।

(गा०) अत एव । विरुद्धसामानाधिकरण्ययोर्विभिन्नावच्छे-
दस्यावश्यकत्वादेव । व्यभिचारिणि । सपक्षविपक्षवृत्तिहे-
। विरुद्धयोः । असम्भवदेकावच्छेद्यताकयोः । उपपादनाय ।
च्छिन्नत्वनियमनिर्वाहाय । अवच्छेदकौ । यथा क्रमेणावच्छेद-
कोटिप्रविष्टौ । अनुमन्यन्ते । स्वीकुर्वन्ति । एतावता किमायात-
मित्यत आह । सत्तात्वं त्विति । विरोधात् । तत्सामानाधि-
ण्यावच्छेदकत्वस्यैव तदभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्या-
प्रसङ्गात्, विनिगमकस्य दुर्लभत्वादित्याशयः । एवं च स-
त्वं न गुणसामानाधिकरण्यावच्छेदकं तद्विरोधिसामानाधि-
ण्यानतिप्रसक्तत्वात् इत्यनुमानेनानवच्छेदकत्वसिद्धिर्द्रष्टव्या, ता-
ानुमाने च दर्शितप्रतिबन्दिरेव विपक्षबाधिका । उक्तनियम-
भावत्वाभावत्वमेव विवक्ष्यतां किं विरुद्धत्वनिवेशेनेत्याकाङ्क्षायां
प्रयोजनमाह । अव्याप्यवृत्तेश्चेति । कपिसंयोगादेरधिकरणं त-
ावस्य स्वेनाविरुद्धत्वादेतद्वृक्षत्वत्वादेर्न साध्यसामानाधिक-
ण्यावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः । विरुद्धत्वं तदनधिकरणवृत्तित्व-
शिष्टत्वम् । तादृशश्च विरोधः कपिसंयोगाभावादौ कपिसंयोगाद-
ादौ, अतस्तादृशविरोधविशिष्टतदभावाधिकरणगुणादिवृत्ति-
त्यां सत्तायां संयोगसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकं न सत्तात्वं
ोधादिति नातिप्रसङ्गः । अथ वा संयोगतदभावयोरविरोधेऽपि
त्वाद्यभावस्य संयोगाविरुद्धतया सत्तात्वस्य संयोगसामानाधि-
ण्यावच्छेदकत्वे द्रव्यत्वाद्यभावसामानाधिकरण्यावच्छेदक-
स्यापि प्रसक्त्योक्तविरोधेन तदुभयसामानाधिकरण्यावच्छेदक-
सम्भवाच्च कस्यापि सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकं तदिति
तेप्रसङ्गः ।

द्रव्ये संयोगाद्यभावस्याव्याप्यवृत्तितया व्याप्यवृत्त्यभावमन्त-
व्याप्यव्याप्तिवारणसम्भवाद्विरोधनिवेशस्य प्रयोजनान्तरमाह ।
ोगेन चेति । तदभावस्य । वह्न्यभावस्य । स्वस्वेनाविरुद्धत्वाद्-
त्वादेर्नावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः । तत्सम्बन्धेन तद्वति वृत्ते-

स्तत्सम्बन्धेन तद्वत्त्वविरोध्यधिकरणवृत्तित्वेनैव समं विरोधि-त्वाद्वह्निसमवायिवृत्तिधूमनिष्ठवह्निसंयोगवृत्तित्वस्य धूमत्वावच्छिन्नत्वाविरोध इत्यर्थः।

एकेन सम्बन्धेनेत्यस्य प्रयोजनमाह। वह्निमति च संयोगेनेति। संयोगेनावर्तमानत्वात्। विरुद्धस्य संयुक्तत्वस्यासत्त्वात्। तत्र स-मेवतत्वस्य च विरुद्धत्वादिति शेषः। अत्रापि धूमत्वादेर्न वह्नि-त्संयुक्तत्वावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः।

नन्वेवं साध्यानधिकरणवृत्तित्वादिरूपव्यभिचारस्य हेत्वाभा-सतानुपपत्तिर्ग्राह्याभावाद्यनवगाहित्वेन तज्ज्ञानस्येदृशव्याप्तिज्ञाना-विरोधित्वादित्यत आह। व्यभिचारधीरिति।

(दी०) व्यभिचारधीरप्येतद्व्याप्तिबुद्धौ विरोधिन्येव। तद्धर्मविशिष्टस्य साध्यानधिकरणवृत्तित्वग्रहे तदवच्छेदेन सा-ध्याधिकरणवृत्तित्वग्रहायोगात्। अस्तु वा एतन्मते हेतुवृत्ति-धर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वमेव व्यभिचारः तद्धीरेव साक्षाद्विरोधिनी, व्यभिचारान्तरधीस्तु परम्परयेति।

(गा०) व्यभिचारधीः। साध्यानधिकरणवृत्तित्वधीः। ग्रहा-योगात्। ग्रहानुत्पत्तेरानुभविकत्वात्। यद्धर्मविशिष्टस्य तदनधि-करणवृत्तित्वं तत्त्वस्य तद्वद्वृत्तितावच्छेदकताविरुद्धत्वेन वि-षयविरोधादिति भावः। वस्तुतो विरुद्धस्यापि विरुद्धत्वानवगाहिधि-यो ऽविरोधित्वादाह। अस्तु वेति। हेतुवृत्तिधर्मस्य। हेतुता-वच्छेदकतया ऽभिमतस्य। व्यभिचारः। व्यभिचाररूपहेत्वाभास-सधर्मितावच्छेदकक एवावच्छेदकत्वग्रहो हेतुरित्याशयेनेदम्।

ननु तथाप्यनुमितिजनकज्ञाने व्यभिचारान्तरधियो ऽनुभवसि-द्धं विरोधित्वं भज्येतैवेत्यत आह। तद्धीरेवेति। तद्धीः। हेतुवृत्ति-धर्मे तादृशानवच्छेदकत्वरूपव्यभिचारधीः। परम्परया। उक्त-व्यभिचारधीद्वारा।

एतन्मते नीलधूमत्वादिवारणाय विशेषणान्तरमपि न प्रवे-श्यमित्याह। नीलेति।

(दी०) नीलधूमत्वादिकं तु गौरवान्नावच्छेदकम् । ए-
व लघुघटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं व्याप्तिः, न
तत्सहचारितकम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकम् । तेन च गुरुणा ऽपि
पेण व्याप्तिग्रहे कथायां हेतोरुपन्यासे वाऽनुयोगः प्रकारान्त-
व्याप्तिवादिनामपि समानः

(गा०) गौरवात् । सम्भवदवच्छेदकताकधूमत्वाद्यपेक्षया गुरु-
रीरत्वात् । अवच्छेदकम् । वह्न्यादिसामानाधिकरण्यनिरूपित-
रूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकत्ववत् ।

नन्वेवं तादृशधर्मान्तराघटितघटत्वादिसमनियतकम्बुग्रीवादि-
वाद्यवच्छिन्नस्यापि व्याप्यत्वानुपपत्तिरित्यत आह । एव चेति ।
ननु द्रव्यवान् कम्बुग्रीवादिमत इत्यादौ घटत्वादेर्व्याप्तित्वेऽपि
मानाधिकरण्ये इव तदवच्छेदकघटत्वादिरूपव्याप्तावपि गौर-
। कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरनवच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्या-
ग्रहानुपपत्तिः, तथा च सति तस्य गमकतानवच्छेदकतया
द्वाशप्रबोधकपदेन हेतूपन्यासानुपपत्तिश्च । न च तस्यानति-
प्रवृत्तित्वरूपव्याप्त्यवच्छेदकतयैवोभयोपपत्तिरिति वाच्यम् । एवं
ते नीलधूमत्वादेरपि अवच्छेदकधूमत्वादिरूपव्याप्त्यनतिरिक्त-
त्ततया नीलधूमत्वाद्यवच्छेदेनापि व्याप्तिग्रहसम्भवान्नीलधूमा-
यपि प्रयुज्येतेत्यत आह । तेन चेति । अनुयोगः । कथन्ता ।
ारान्तरव्याप्तिवादिनाम् । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वा-
रूपव्याप्तिवादिनाम् । समान इति । तन्मतेऽपि नीलधूमादित्यादि-
ागवारणाय स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वग्रहविषयताया एव
कतावच्छेदकतानिर्वाहकत्वस्योपेयत्वादिति भावः । तथा
ागोऽपि नेष्यते एव यदुपस्थितिनियता स्वस्योपस्थितिस्तदपेक्ष-
गौरवमेव व्याप्त्याद्यवच्छेदकत्वविरोधीति समाधानमपि तु-
ल्येति द्रष्टव्यम् ।

व्यक्तिबाहुल्यकृतगौरवेण रूपत्वरसत्वादीनां द्रव्यत्वादिसाध्य-
ानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमेव न स्यादित्यत्रापीष्टापत्तिमाह ।
मिति ।

(दी०) एवं द्रव्यं रूपात् रसादित्यादौ सकलगुणसाधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादिसाधारणस्य गुणासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वस्य वैकस्यावच्छेदकत्वसम्भवे बहुनां रूपत्वादीनां न तत्त्वम् । विरुद्धधर्मद्वयाधिकरणयोश्च एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं विरोधः ? कथं वा द्रव्यत्वादौ साध्ये हेतुत्वेन विशिष्य रूपादेः प्रयोगः ? तथा परामर्शाद्वा अनुमितिरिति विभावनीयम् ।

(गा०) द्रव्यादीति । जन्यद्रव्यादीत्यर्थः । आदिपदात् कर्मद्रव्यत्वादिपरिग्रहः । द्रव्यसमवेतत्यत्र कर्मत्वादिवारणाय द्रव्यपदम् । अत्र कल्पेऽस्वरसं प्रकाशयति । विरुद्धधर्मद्वयेति । कथं विरोधः । किंप्रमाणको विरोधः । विशिष्य । रूपत्वादिविशिष्टबोधकपदेन । तथा परामर्शात् । विशिष्य रूपादिमत्तापरामर्शात् । अनुमितिरिति । कथमित्यनुषज्यते ।

न च प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनामप्ययमनुयोगः समान इति प्रागेवोक्तमिति वाच्यम् । व्याप्त्यन्तरवादिमते पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभूतधर्मे तदवच्छेदकत्वभानस्यानपेक्षितत्वात्, नीलधूमादिति प्रयोक्तुरधिकेनैव निग्रहात् । एतन्मते तन्मार्गानुसरणे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य लघुत्वेऽपि सविवादतया निवेशनानौचित्यात् ।

न च कारणत्वादेरिवाऽऽधेयत्वादेरपि स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं प्रतीतिसिद्धतया दुरपह्नवमिति वाच्यम् । वह्निमान् धूम इति प्रतीत्या धूमत्वे वह्निसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वावगाहनवत् धूमवति वह्निरिति प्रतीत्यातिप्रसक्तेऽपि वह्नित्वे धूमसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वभानस्याविशेषेण सिद्धेरित्यभिप्रायः ।

सार्वभौममतमाह । अपरेत्विति ।

(दी०) अपरे तु यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणताया अवच्छेदकं स धर्मो व्याप्तिः । ग्रन्थस्तु धूमस्य धूमत्वः, धूमत्वम्, धूमवत्त्वं वह्नेस्तु वह्निमत्त्वस्तित्वत्यादिप्रकारेण

ाण्येयः । अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः । त्रि-
द्धदिकालावच्छिन्नवृत्तिकस्य न्यूनदेशकालवृत्तिकादेश्चाधिकर-
तायां तदसम्भवात्, तुल्यवृत्तिकधर्मद्वयाधिकरणत्वयोर्मिथो-
ाच्छेद्यावच्छेदकभावस्य च नियन्तुमशक्यत्वात् । नाप्यन्यून-
तिकत्वम् । न्यूनवृत्तिकधूमादेरव्याप्यतापत्तेः । किं त्वनति-
कवृत्तित्वम्, स्वान्यूनवृत्तितत्कत्वमिति यावत् । अतो न
वलान्वयिन्यव्याप्तिः । अत्र च यदन्यूनवृत्ति साध्यं तत्त्वं स्व-
ापकसाध्यसम्बन्धित्वपर्यवसन्नमपेक्ष्य गौरवं परमवशिष्यते ।
व ग्रन्थकार एवाग्रे विवेचयिष्यते इत्याहुः ।

(गा०) यद्धर्मविशिष्टेति । गुणवत् सत्त्वादित्यादौ सत्तात्वा-
विशिष्टसत्ताद्यधिकरणत्वं गुणादावतिप्रसक्तत्वेन न साध्याधि-
णतावच्छेदकमिति नातिप्रसङ्ग इति । एतत्कल्पे झटितिस्फूर्ति-
 धूमस्य वह्निसम्बन्ध इत्यादिमूलविरोधमवच्छेदकत्वमनिरु-
वोद्धरति । ग्रन्थस्त्विति । विरुद्धेति । एकस्मिन्नेव गृहा-
प्राचीप्रतीच्यवच्छेदेन वर्तमानस्य व्यक्तिद्वयस्य एकस्मिन्नेव
दौ स्थित्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नगन्धतत्प्रागभावादेश्च एकस्मिन्
ध्य हेतुभूतस्यापरस्येत्यर्थः । न्यूनदेशकालेति । वह्न्यादौ सा-
धूमादेरित्यर्थः । तदसम्भवात् । तादृशावच्छेदकत्वासम्भव-
त् । तत्र तदप्रत्ययादिति भावः । तुल्यवृत्तिकेति । तद्रूपत-
ादीत्यर्थः । नियन्तुमशक्यत्वादिति । तथा च विनिगमना-
हेण द्वयोरेव परस्परावच्छेदकत्वेन अन्योन्याश्रयादुभयोरेवान-
च्छेदकत्वमिति भावः । एवं च लक्षणेऽसम्भव इति द्रष्ट-
म् । केवलान्वयिसाध्यके साध्याधिकरणताशून्यावृत्तित्वरूपत-
तिरिक्तवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्सङ्ग्रहायाह । स्वान्यूनवृत्तीति । स्व-
ापकसाध्याधिकरणताकत्वमित्यर्थः । नन्वत्रानतिप्रयोजककाधि-
णताद्वयप्रवेशेन गौरवम्, तत्परित्यागे च प्राथमिकसिद्धान्तल-
ाभेद इत्यत आह । अत्र चेति । अग्रे । उक्तव्याप्तीत्यादौ ।
ादक्षरत्वमस्वरसबीजम् ।

(दी०) उपाधिनेति । विशेषणतामापन्नेनोपाध्यनुप्रवेशे-नेति यावत् । वह्न्यादावार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन रासभार्द्रेन्धनादौ च तथाविधवह्निविशिष्टत्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविध-वह्नेरप्यनुप्रवेशात् । रासभत्वादिकं तु निविशते न वेत्यन्यदेतत्

(गा०) ननु सोपाधिहेतावव्याप्तिः उपाधिना तन्निष्ठसाध्यसम्बन्धि-ताया अवच्छेदासम्भवादुपाधिनेत्यसङ्गतमत आह । विशेषणेनेति अवच्छेदकविशेषणतापन्नेनेत्यर्थः । तथा चावच्छेदकविशेषणता-मापन्नीभूयावच्छेदकत्वे एवावच्छेद्यसामानाधिकरण्यं तन्त्रमिति उपाधिवैशिष्ट्यावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकादिना साध्यसम्बन्धे ऽव-च्छिद्यमाने ऽवच्छेदकविशेषणकोटिप्रविष्टतया साधनावृत्तेरप्यु-पाधेरवच्छेदकत्वं दुरपवादमिति भावः ।

ननु धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं सामानाधिक-रण्यावच्छेदकं तत्रार्द्रेन्धनप्रभवत्वावच्छिन्नवह्नित्वं तत्र च वैशिष्ट्य-घटकतयैवार्द्रेन्धनप्रभववह्नेः प्रवेशो न तु विशेषणतयेत्यत आह । उ-पाध्यनुप्रवेशेनेति । उपाधिघटितधर्मेणेत्यर्थः । विशेषणवत् सम्ब-न्धस्यापि घटकत्वान्न दोष इति भावः । सम्बन्धविधया विशे-षणविधया च घटकत्वं स्थलभेदेन दर्शयति । वह्न्यादाविति ननु वह्निहेतुके यथा साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकघटकत्वं तथा रासभार्द्रेन्धनहेतुके इत्यत आह । रासभत्वादीति । अन्यदे-दिति । तदनिवेशेऽप्युपाध्यनुप्रवेशस्याक्षतत्वात् उपाध्यनुप्रवेशे साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकताया अविवक्षणादिति भावः ।

सोपाधौ तु उपाधिनेत्यत्रैवकारपूरणेन नियमपरतया के-चिद्व्याख्यानं नियमासम्भवेन दूषयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र चेदं स्नेहवत् निःस्नेहं वा स्पर्शादित्यत्र वि-नाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्यासमानाधिक-रणतया साधनव्यापकतया वा स्वयमनुपाधिना केवलेन विशे-षणीभूय वा शीतान्यस्पर्शत्वेन चोपाधिना स्वत एव स्पर्शे सा-ध्यसम्बन्धो ऽवच्छिद्यते इत्युपाधिनैवेति नियमे न तात्पर्यम्

परं तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकतामात्रे ।

(गा०) नियमे न तात्पर्यमित्यग्रिमेणान्वयः । स्नेहवत् स्पर्शा-
दित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशनं साध्यासमानाधिकरणतया स्वयमनु-
पाधिना शीतत्वेन केवलेन स्पर्शे साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते इत्य-
ऽन्वयः । सर्वत्र शीतपदं शीतस्पर्शपरम् । केवलेन । किञ्चिद-
च्छेदकविशेषणतानापन्नेन । एतेन उपाधिपदस्योपाधिघटित-
त्वलभ्ये सोपाधिनिष्ठसाध्यसम्बन्धितायां उपाधिघटितधर्म एव
तोऽवच्छेदक इति नियमे तस्य पदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वलभ्ये
दृशसाध्यसम्बन्धे ऽनुपाधिरेव स्वतोऽवच्छेदक इति नियमे
व्यभिचारो दर्शितः । अवच्छिद्यते इत्यस्य विशेषणतयाऽवच्छे-
कत्वपरतालभ्ये उपाधिभिन्नस्य तद्घटितस्य च तादृशावच्छे-
कत्वाभावनियमे व्यभिचारं दर्शयति । निःस्नेहमित्यादिना ।
ःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं साध्यव्यापकतया
यमनुपाधिनो शीतान्यत्वेन विशेषणीभूय स्पर्शे साध्य-
म्बन्धोऽवच्छिद्यते इत्यन्वयः । विशेषणीभूय । अवच्छेदकीभूत
र्मत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणीभूय । व्यभिचार-
दृशनियमे प्रकृतानुपयोगोऽपि बोध्यः । विशेषणतापन्नेनेति
णलभ्ये उपाधेः स्वतोऽनवच्छेदकत्वनियमे व्यभिचारं दर्शयति ।
तान्यस्पर्शत्वेन चेति । अस्य च शुद्धनिःस्नेहत्वाव्यापकत्वेऽपि
धर्मजलोष्णस्पर्शान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकतयोपाधित्वम् ।
पि नियमे प्रकृतानुपयोगो द्रष्टव्यः ।

ननु नियमस्यानभिप्रेतत्वे प्रकृतानुपयोगित्याशङ्कां परिहरति ।
तेति । अनवच्छेदकतामात्रे इति । वह्न्यादिपदस्य साध्या-
सामान्यपरतया पूर्वोक्तस्य साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धिता-
छेदकत्वस्य सोपाधौ तुकारेण व्यवच्छेदादिति भावः ।

उपाधिपदस्य साधनतावच्छेदकातिरिक्तपरतया तुकारस्य चैव-
र्थतया उपाधिर्नैवेति नियमपरत्वमपि सम्भवतीत्यपि केचित् ।

इति अनुमानगादाधर्यां विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ॥

अत एवचतुष्टयप्रकरणम् ।

(चि०) अत एव साधनतावच्छेदकाभिन्नेन येन साधनताभिमते साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तत्र साधने विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति ।

(दी०) यत एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं नियतमवच्छेदकं अत एव तद्विशेषस्तत्रोपाधिरिति वदन्तीत्याह । अत एवेत्यादि ।

(गा०) सोपाधौ साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वोक्तेरर्थतः साधनतावच्छेदकातिरिक्तस्य नियमतोऽवच्छेदकत्वं लभ्यते इति तदुपष्टम्भेनात एवेत्यादिकं व्याचष्टे । यत एवेति ।

तद्विशेषः । साधनतावच्छेदकातिरिक्तविशेषणीभूतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्मः । उपाधिरित्यस्य नियमेनेत्यादिः । साधनतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकस्य सोपाधावनियतत्वे च न तत्सत्त्वं तत्रोपाधेः साधनतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकविशेषत्वनियमभङ्गेनोपष्टम्भसङ्गतेः । वदन्तीत्यस्य प्रभाकरा इत्यादिः ।

यद्यप्युपाधिलक्षणघटकं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वमन्यूनवृत्तित्वरूपं साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वपर्यवसितमनुपदं निरूपयिष्यते, साधनतावच्छेदकस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपं स्वरूपसम्बन्धात्मकं वाऽवच्छेदकत्वमेव च सोपाधौ तूपाधिनेति ग्रन्थलभ्यम्, तादृशावच्छेदकताया एवोक्तव्याप्तिघटकतया साधनतावच्छेदके प्रतिक्षेपात् । तथा च, एतादृशव्याप्तिघटकावच्छेदकताश्रयसाधनतावच्छेदकातिरिक्तधर्मसत्त्वानियमेऽपि उक्तान्यूनवृत्तित्वरूपसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वनियमस्योपाधेः सम्भवेनोपष्टम्भासङ्गतिः । तथापि यत एव सर्वत्र सोपाधौ साधनतावच्छेदकाति-

रिक्तं नियतमवच्छेदकं साधनतावच्छेदकं नावच्छेदकं साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तीति यावत्, अत एव तद्विशेषविशेषणीभूतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्म एव उपाधिरिति प्राभाकरोक्तिः सङ्गच्छते। कचित्सोपाधौ साधनतावच्छेदकस्य साध्याभावविशिष्टावृत्तित्वे उपाधेः साध्याभावविशिष्टसाधनवदवृत्तित्वरूपानिर्वक्ष्यमाणविशेषणत्वनियमभङ्गेन तदसङ्गतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायान्नासङ्गतिः।

उपाधेः प्रायशः साधनावृत्तितया तन्निष्ठसाध्यसम्बन्धिताया आश्रयतासम्बन्धेन नावच्छेदकत्वसम्भव इत्यत आह। अत्राव च्छेदकत्वमिति।

(दी०) अत्रावच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्येन, तत्त्वञ्चान्यूनवृत्तित्वम्, व्यापकत्वमिति यावत्। तच्चाधिकरणान्तर्भावेण। तेन साध्यविशिष्टसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवत्त्वव्यापकाधिकरणताकत्वं पर्यवस्यति। निरुक्तविशिष्टसाधनव्यापकत्वमिति तु निष्कर्षः। इत्थं च सत्ताद्येकव्यक्तिकहेतुनिष्ठद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यव्यापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगिनि घटत्वादौ नातिप्रसङ्गः, न वा द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताव्यापके स्पर्शवत्त्वादावप्रसङ्गः।

(गा०) अन्यूनवृत्तित्वघटकसामानाधिकरण्यांशं परित्यज्य निष्कृष्टमर्थमाह। व्यापकत्वमिति। सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वविरहे व्यापकीभूतसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वमेव विवक्षणीयम्। द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ घटत्वादावतिव्याप्तिवारणायाह तच्चेति। अधिकरणान्तर्भावेणेति। यत्र यत्राधिकरणे हेतोः साध्यसमानाधिकरण्यं तत्र यत्सामानाधिकरण्यं तत्त्वरूपमित्यर्थः। एतावता सामानाधिकरण्यनिरूपकाधिकरणताव्यक्तिरेव पर्यवसितेत्याशयेनाह। तेनेति। साध्येति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। व्याप्यदिशि साधनप्रवेशे व्यापकदिशि वैयर्थ्येन न तस्य प्रवेशनम्। उभयदिशि नतिप्रयोजनकतया अधिकरणतांशमपि परित्यजति। निरुक्तेति

ाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः । विशिष्टेति । साधनताव-
च्छेदकविशिष्टेत्यर्थः । साधनतावच्छेदकविशिष्टत्वनिवेशप्रयोजन-
ाह । न वेति । गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ शु-
सत्ताविशिष्टजात्यव्यापकद्रव्यत्वादेः सङ्ग्रहाय साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टत्वनिवेशनम् ।

विशेषणत्वनिवेशप्रयोजनमाह । निःस्नेहमिति ।

(दी०) निःस्नेहं स्पर्शात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ शीतस्प-
र्शान्यत्वरूपान्यत्वादेर्वारणाय तत्रेत्यादि । तत्र । साध्यविशिष्टे
ाधने । विशेषणम् । साध्याभावविशिष्टात् साधनात् सामाना-
धिकरण्येन व्यावर्तकम्, साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनवद्-
त्तीति यावत् ।

(गा०) यत्किञ्चित्साधनवद्वृत्तित्वं निवेश्यापि प्रथमे शी-
स्पर्शान्यत्ववारणसम्भवाद्विशेषणघटकसाधनवदंशे साध्याभाव-
शिष्टत्वविशेषणस्य वक्ष्यमाणस्य व्यावृत्तिमाह । द्रव्यमिति ।
यं सत्त्वादित्यत्र रूपान्यत्वं विरोधाभञ्जकत्वान्न गुरुमते उपा-
रिति भावः । तत्रेत्यस्य व्याख्या साध्यविशिष्टे साधने इति ।
दृशसाधनविशेषणत्वसमुदितं निर्वक्ति । साध्याभावविशिष्टेत्यादि ।
ावर्तकत्वं भेदानुमितियोग्यत्वम् । योग्यता च प्रकृते व्याप्तिरेव न
पक्षधर्मताया अपि प्रवेशः, साध्यविशिष्टसाधननिष्ठसामाना-
करण्याप्रतियोगिनः साधनानिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वविर-
ाानतिप्रसङ्गेन तादृशसाधनरूपपक्षस्यैव समुदितार्थे निवेशात् ।
अत्र यथाश्रुते एकव्यक्तिसाधनके साध्याभावविशिष्टस्यापि
धनस्य साध्यवत्युपाधिसमानाधिकरणतया सामानाधिकरण्यस-
न्धेन नोपाधेः साध्याभावविशिष्टसाधनभेदव्याप्यत्वमिति वक्ष्य-
ाानुपपत्तेर्निष्कृष्टमर्थमाह । साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनेति ।
न चायोगोलकादावप्यार्द्रेन्धनप्रभववह्न्यादेः कालिकादिसम्ब-
न वृत्तेरुपाधिताघटकसम्बन्धेनावृत्तित्वं विवक्षणीयम् । तथा
जातिमान् मेयत्वादित्यादौ सत्ताद्युपाधावव्याप्तिः, सामान्या-
समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । एवं विशिष्टस्यानतिरिक्ततया

द्रव्यं जातेरित्यादौ गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताद्युपाधौ गुणा वृत्तित्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधन व्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(दी०) एवं च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र सत्ताया अभेदे ऽपि गुणकर्मान्यत्वे नाव्याप्तिः । नापि द्रव्यं कर्मान्यत्वे सति सत्त्वा दित्यत्र गुणान्यत्वादौ । इत्थं च साधनतावच्छेदकस्यानवच्छे दकत्वद्योतनाय परं तद्भिन्नत्वमुक्तम्, न तु विवक्षितमेव तत् वैयर्थ्यात् । इदं दधि जन्यं वा दध्न इत्यादौ दधित्वाद्यव्याप्तेश्च

(गा०) एवं च । ईदृशपर्यवसितार्थविवक्षणे च । साधनता च्छेदकविशिष्टार्थकनिरुक्तपदव्यावृत्तिमाह । नापीति । इत्थं च विशेषणपदार्थस्य साध्याभावविशिष्टसाधनघटितत्वे च । परम् केवलम् । विवक्षितम्, उपाधिलक्षणे । वैयर्थ्यादिति । सा विशिष्टहेतुव्यापकस्य सद्धेतावुपाधित्वस्य तत्र साध्याभाव शिष्टसाधनाप्रसिद्ध्या विशेषणत्वासम्भवेनैव वारणादिति भावः विवक्षायां विरुद्धफलकत्वमपि दर्शयति । इदमिति । साध्यं नोपाधिरिति प्रवादेन दधिजन्यसाध्यके तस्यानुपाधित्वापत्त म्भवात् जन्यत्वसाध्यकानुसरणम्, तत्र च साधनावच्छिन्न ध्यव्यापकतया दधित्वस्योपाधित्वं दध्नो हेतुता समवायेन दध्यारम्भकपरमाणौ व्यभिचारो बोध्यः ।

भिन्नान्तं सार्थकयितुं कल्पान्तरमाह । यद्वेति ।

(दी०) यद्वा प्रकृतसाधनतावच्छेदकानवच्छेद्यप्रकृत धनानिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्वदलार्थः । अनवच्छे कत्वं च तस्य साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया तद्विशिष्ट धनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववतश्च तद्विशिष्टस नवत्त्वेनेति यावत् ।

(गा०) स्वातन्त्र्येण साध्यसम्बन्धितावच्छेदकार्थकस्य भि त्यन्तस्यावधारणपरतया साध्यसम्बन्धितायां साधनताव

नवच्छेद्यत्वलाभः । तद्विलक्षणं च सद्धेतौ साध्यसामग्र्यादेर्वा-
ाय, निर्वक्ष्यमाणविशेषणत्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ।
यमात्रस्य साधनतावच्छेदकत्वे तदनवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्याऽव्या-
क्ष्यमाणत्वात साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वदलप्रवि-
ाधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वस्यैव निवेशनी-
या तस्य च स्वरूपसम्बन्धरूपतदवच्छेदकत्वाभावरूपत्वे गुरु-
र्मावच्छिन्नहेतुकस्थले अतिप्रसङ्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् तच्छून्य-
त्वरूपत्वे द्रव्यं सत्त्वादित्याद्येकव्यक्तिहेतुकस्थलीयोपाध्यव्याप-
दन्यादृशं तन्निर्वक्ति । अनवच्छेदकत्वं चेति । तस्य । साधनता-
छेदकस्य । साधनवृत्तितयेत्यादौ तृतीया अभेदे ।

अत्र कल्पे गुणवद् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ स-
देरभेदेन विशिष्टसत्त्वादेः साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया
यत्वादावतिव्याप्तिरतः कल्पान्तरमाह । तद्विशिष्टेति । सा-
तावच्छेदकविशिष्टसाधनस्येत्यर्थः । विशिष्टस्यानतिरेके विशे-
स्य साध्याभाववद्वृत्तित्वे विशिष्टस्य न तथात्वमिति न शक्यते
तुमित्याशङ्कया निष्कृष्टमर्थमाह । साध्याभाववत इति । स्व-
शिष्टसाधनाधिकरणसाध्याभाववत्कत्वेनेत्यर्थः । विशिष्टनिरू-
विलक्षणाधिकरणताया निवेशान्नोक्तदोषः । साधनतावच्छेदक-
बन्धनिवेशसूचनाय साधनपदम् ।

(दी०) एतेन धूमवान् मेयवत इत्यादौ मेयानवच्छेद्य-
ध्यसम्बन्धाप्रसिद्धिः । गुणवद् गुणकर्मान्यत्वे सति जाति-
त्वादित्यादौ जातित्वघटकानित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन विशिष्टस्यानव-
दकतया गुणकर्मान्यत्वादेरुपाधितापत्तिश्चेति निरस्तम् ।
वच्छेदकत्वं च सामानाधिकरण्येन । तथा च साध्य-
शिष्टस्य साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्न-
ाधनस्य व्यापकत्वमर्थः पर्यवस्यति ।

(गा०) जातित्वघटकेति । यद्यपि गुणकर्मान्यत्ववैशिष्ट्य-
स्यैवावच्छेदकत्वसम्भवेन समुदितस्य जातित्वस्यैव वैय-
। तथापि तद्घटकसमवेतत्वस्य वैशिष्ट्यघटकतयैव निवे-

शाश्रौव्याप्तिशिष्य नित्यत्वादेर्वैयर्थ्याभिधानम् । अवच्छिद्यते इत्यत्रावच्छेदकत्वमनतत्कल्पेऽपि पूर्वनिरुक्तमेव ग्राह्यमित्याह । अव च्छेदकत्वं चेति । समुदितानिष्कृष्टार्थमाह । तथा चेति । साध नतावच्छेदकेऽनवच्छेदत्वनिवेशसार्थक्याय विशेषणत्वमन्यथा व्या ख्यास्यन् तद्विशेषणस्य पूर्वोक्तमेव प्रयोजनमाह । उपदर्शितेति ।

(दी०) उपदर्शितशीतस्पर्शान्यत्वादिवारणाय तत्रेत्या दि । तत्र । साधनतावच्छेदकविशिष्टे साधने । विशेषणम् । साध्यशून्याद्यावृत्त्यौपयिकम् । यत्सामानाधिकरण्यविशिष्टप्रकृ तसाधनवत्त्वं साध्याभाववति न वर्तते इति यावत् । साध्या भावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यात् साध्यविशिष्टप्रकृत साधनाधिकरणसामान्यस्य व्यावर्तकमिति समुदायार्थनि ष्कर्ष इत्याहुः ।

(गा०) द्रव्यं कर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वादि सङ्ग्रहाय साधनतावच्छेदकविशिष्टेति । साध्यशून्याद्यावृत्त्यौपाय कत्वम्, साध्यशून्यावृत्तित्वानुमापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्व म् । एकव्यक्तिकव्यभिचारिहेतौ साध्यशून्यावृत्तित्वस्य बाधे नानुमेयत्वासम्भवात् तत्रत्योपाधावव्याप्तिमाशङ्क्य निष्कृष्टार्थमाह यदिति । प्रकृतसाधनवत्त्वम् । साधनत्वावच्छेदकविशिष्टसाधना धिकरणत्वसामान्यम् । तेन शीतस्पर्शान्यत्वादिसामानाधिकरण्य विशिष्टस्पर्शत्वाद्यवच्छिन्नशीतस्पर्शादिनिरूपितयत्किञ्चिदधिकरण तायाः निःस्नेहत्वशून्यजलाद्यवृत्तित्वेऽपि नोक्तस्थलेऽतिप्रसङ्गः लाघवाय दलद्वयनिष्कृष्टार्थमाह । साध्याभावेति । साध्याभाववत्प्र कृतसाधनाधिकरणसामान्यभेदव्याप्यत्वे सति साध्यवत्प्रकृतसा धनाधिकरणसामान्यवृत्तित्वमित्यर्थः । तादृशाधिकरणभेदव्या प्यत्वं च तादृशाधिकरणावृत्तित्वं तद्व्यावृत्तिः स्फुटैव ।

विरोधभञ्जनाक्षमदर्शितशीतस्पर्शान्यत्वव्यावृत्तमेवावच्छेदक त्वमवच्छिद्यते इत्यनेन विवक्षितम् । विशेषणपदोपादानं तु साम नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्याऽवच्छेदकपरतालाभमात्रफलकमिति सा र्वभौममतमुपन्यस्यति । केचिदिति ।

(दी०) केचित्तु विशेषणं सामानाधिकरण्यम् । तथा च ।मानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या येनावच्छिद्यते अवच्छेदकीभूतसा- ।नाधिकरण्यप्रतियोगीति यावत् । अवच्छेदकत्वं चेदमन्यूना- तिरिक्तवृत्तित्वम् । गुरोरप्युपाधिसामानाधिकरण्यस्याक्षतमेव ।

(गा०) निर्वाच्यावच्छेदकत्वघटकमन्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्व- ।वसितम् । तत्र यदि सामानाधिकरण्यस्य वृत्त्यनियामकतया व्यापकताघटकत्वं तदा तेन सम्बन्धेनावच्छेदकत्वमसम्भवी- ।शयेनाह । अवच्छेदकीभूतेति । शीतस्पर्शान्यत्वादिसामा- धिकरण्यस्यापि हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यान्यूनवृत्तितया ।तिप्रसङ्गवारणायानतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वेऽन्तर्भावयति । ।च्छेदकत्वं चेदमिति । निःस्नेहत्वादिसामानाधिकरण्यशून्ये तस्पर्शादौ शीतस्पर्शान्यत्वादिसामानाधिकरण्यसत्त्वाच्च तस्या- तिरिक्तवृत्तित्वमिति भावः । धूमवान्वह्नेरित्यादौ महानसत्वादे- रणायान्यूनवृत्तित्वनिवेशनम् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्व- त्यागफलं दर्शयति । गुरोरपीति ।

(दी०) यद्यपि प्रत्यक्ष उद्भूतरूपवत्त्वादित्यत्र महान् नित्यद्रव्यत्वादित्यत्र महत्त्वस्य अनित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य च ।यमाणलक्षणाक्रान्तस्योपाधेः सामानाधिकरण्यं साध्यसा- नाधिकरण्यन्यूनातिरिक्तवृत्ति । तथापि हेतुनिष्ठसाध्यसा- नाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठं यत्सामानाधिकरण्यमन्यूनानति- रिक्तवृत्ति तत्त्वं विवक्षितम् ।

(गा०) रूपमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षत्वाभावविशिष्टरूपवति पि- ।दौ महत्त्वस्य वर्तमानत्वाद्वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तता न स्यादत भूतपदम् । ननु प्रत्यक्ष उद्भूतरूपवत्त्वादित्यत्रापि महत्त्वं नो- धः सामग्रीविरहेणाप्रत्यक्षघटादावुद्भूतरूपवति वर्तमानत्वे- वक्ष्यमाणलक्षणानाक्रान्तत्वादतस्तदसङ्गतौ न दोषायेत्यत आ- महानित्यादि । अत्रापि द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे साध्यविशिष्ट- यनाव्यापकत्वादनित्यसमवेतत्वस्य वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तता न

स्यादित्यनित्यपदम् । महत्त्वस्येत्यादिद्वयमुक्तस्थलयोर्यथासङ्ख्य न्वेति । लक्ष्यतां द्रढयितुं वक्ष्यमाणालक्षणक्रान्तस्येति । न्यूनाति रिक्तवृत्तीति । महत्त्वसामानाधिकरण्यस्य गुणत्वादाववृत्तेः प्रत्य क्षत्वसामानाधिकरण्यन्यूनवृत्तित्वं शब्दादौ वृत्तेस्तदतिरिक्तवृत्ति त्वम् । अनित्यद्रव्यसमवेतत्वसामानाधिकरण्यस्य शब्दादाववृत्तेः महत्त्वसामानाधिकरण्यन्यूनवृत्तित्वं गुणत्वादौ वृत्तेस्तदतिरि वृत्तित्वं बोध्यम् ।

हेतुनिष्ठेति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठत्वार्थकम् । ते द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र शुद्धसत्तानिष्ठसाध्यसामानाधि करण्यावच्छेदकगगनाद्यवच्छिन्नवृत्तिकाभावप्रतियोगित्वेऽपि शेषसामानाधिकरण्यस्य, द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र शु सत्तानिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावावच्छेदकगुणावच्छिन्नवृत्ति कत्वेऽपि कर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यस्य नाव्याप्तिः । तादृशवि शेषणस्य चान्यूनवृत्तित्वानुयोगितावच्छेदकतया ऽनतिरिक्तवृत्ति त्वप्रतियोगितावच्छेदकतया च न प्रवेशः व्यापकसङ्कोचे प्रयो नाभावादित्यवधेयम् ।

तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपान्यूनवृत्तित्व स्य तद्वदन्यावृत्तित्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्वस्य च द्रव्यं सत्त्वा त्याद्येकवृत्तिहेतुके कर्मान्यत्वपृथिवीत्वयोः सामानाधिकरण्येऽक्ष त्वात्तयोरतिव्याप्तिमाशङ्क्याह । सत्त्वनिष्ठेति ।

(दी०) सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य च न्निष्ठकर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्ति, गुणे तदभा वावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वात् । पृथिवीत्वादिसामानाधि करण्यं तु न्यूनवृत्ति, जलादौ तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्त्य भावप्रतियोगित्वात् । साध्यव्यापकानां सद्धेतौ उपाधित्वव णाय साधनतावच्छेदकभिन्नेनेति तदनवच्छेद्यार्थकमित्याहु

(गा०) गुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वादिति । तथ तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकान्यमेव तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वा नोक्तरूपमिति भावः । एतच्च सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्व

ोण। तदभाववदवृत्तित्वमात्रनिवेशे गुणवत्त्वाद्युपाधेरव्यसङ्ग्रहः।
ावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववति सत्त्वेऽन्यावच्छेदेन
ामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यवच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानम् । ज-
ावित्यादि । तथा च तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकात्यन्ताभा-
ातियोगित्वमेव तदन्यूनवृत्तित्वं न तूक्तरूपमिति भावः । गुण-
ादिसामानाधिकरण्यस्यापि साध्यसामानाधिकरण्यवति सत्त्वे
ावच्छेदेनाभावसत्त्वात्तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वपर्यन्तमभावे
ोषणम्। विशेषणपदस्य समानाधिकरणत्वार्थकत्वे उदक्षरत्वा-
मेवंतत्कल्पे ऽस्वरसबीजम् ।

(चि०) अत एव च तत्र साधनाव्यापकत्वे सति
ाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं लक्षणं ध्रुवम् ।
ाभिचारिणि साधने एकत्र साध्यतदभावयोर्विरो-
ावच्छेदकभेदं विना तदुभयसम्बन्धाभावादवश्यं
ाध्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्ति । तदेव च साधनाव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकं साधनाव्यापकं तत्रोपाधिः ।

(दी०) ननु सर्वत्र सोपाधौ सर्वेणोपाधिना साध्य-
बन्धोऽवच्छिद्यते इति न नियमः । अयं प्रत्यक्षो मूर्त्तत्वा-
ादावुद्भूतरूपवत्त्वादेस्तदसम्भवादित्यत आह । अत एव
तत्रेति । यत एव उद्भूतरूपवत्त्वादेर्न तथात्वसम्भवः,
। एव तत्र तादृशनियमवादिमते इदं लक्षणमिति । साध-
ाव्यापकत्वमिह साध्याभावविशिष्टसाधनव्यापकीभूताभाव-
ायोगित्वं तादृशसाधनासामानाधिकरण्यमिह पर्यवसितम् ।
ापदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वव्युदासः ।

(गा०) एकव्यक्तिविपक्षके सर्वेषामेवोपाधीनां साध्यसम्बन्धि-
च्छेदकाविशेषणत्वस्याक्षतत्वात् सर्वत्रेति । वक्ष्यमाणस्थले-
महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपाद्युपाधेस्तथात्वात् सर्वेणेति । अव-
द्यते इत्यस्य विशेषणीभूयेत्यादिः । अतो वक्ष्यमाणस्थले उद्भूत-

रूपसामानाधिकरण्यस्यान्यूनवृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्याव
च्छेदकताया अक्षतत्वेऽपि नासङ्गतिः, तथापि साध्यशून्यहेतुम
परमाणौ तत्सत्त्वेन विशेषणत्वासम्भवात् । तदसम्भवात् ।
वच्छेदकत्वे सति विशेषणत्वासम्भवात् । अत एवेत्यत्रैतत्पद
परामर्शनीयं व्याचष्टे । यत एवेति । एवकारः सम्पातायात
अत इत्येतत्परामर्शनीयमध्ये ऽवधारणानुपयोगात् । न तथा
सम्भव इति । तथात्वासम्भवेन । तस्योपाधित्वानुपगमेन । उपा
त्वस्य तथात्वनैयत्यमित्यर्थः । अतो नात इत्यस्य प्रक्रान्तवा
त्वानुपपत्तिः शङ्कानुद्धारो वा । तत्रत्यस्य व्याख्या तादृशानि
मवादिमते इति । लक्षणमित्यन्तस्यानुकरणम् इदं लक्षणमिति ।

उक्तस्य उपाधित्वे लक्षणस्य तद्व्यावृत्ततया लक्षणं सदोषं स्या
त्युपष्टम्भसङ्गमनाय लक्षणघटकसाधनाव्यापकत्वदलं तद्व्यावृत्तं
वैक्ति । साधनेति । असम्भववारणाय साध्याभावविशिष्टेति
तादृशसाधनवन्निष्ठत्वमुद्भूतरूपाभावादेरपीति अभावे व्यापक
निवेशनम् । लाघवायाह । तादृशेति । साध्याभावविशिष्टार्थक

यद्यप्युपाधिताघटकसम्बन्धेनासामानाधिकरण्यनिवेशात्
ज्ञातिमान्मेयत्वादित्यादौ तादृशसाधनाधिकरणजात्यादौ समवा
वृत्त्यप्रसिद्ध्या समवायेनोपाधेः सत्त्वादेर्न सङ्ग्रहो यथाश्रुते । तथा
तादृशसाधनस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावोऽत्र वि
क्षित इति न दोषः । साध्यसाधनत्वभेदेनोपाधित्वभेदाद् यादृशसा
शून्ययादृशसाधनवति येन सम्बन्धेन वृत्तिरप्रसिद्धा तेन सम्बन्
तत्साध्यकतत्साधनकोपाधित्वे एतद्दलनिवेश एव नास्तीति वा
प्रायः । तेन । यथाश्रुतसाधनाव्यापकत्वपरित्यागेन ।

विशेष्यदलस्य तदन्तर्गतसाधनावच्छिन्नत्वविशेषणदलस्य
फलं दर्शयति । अथेत्यादिना ।

(दी०) अथ प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वादावति
प्तिः । साध्यव्यापकत्वेन विशेषणे च स श्यामो मित्रातन
त्वादित्यादौ शाकपाकजत्वादावव्याप्तिरत उक्तं साध
वच्छिन्नेत्यादि ।

(गा०)उपदर्शितस्थले उद्भूतरूपादीनां व्यभिचारोन्नयनसम

ामपि यतो ऽनुपाधित्वं तद्बीजप्रदर्शनपरतया व्यभिचारिणीत्या-
ग्रन्थस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति । साध्याभावेति ।

(दी०) साध्याभावसम्बन्धिनि विरुद्धस्य साध्यसम्ब-
धस्यावच्छेदकभेदं विनाऽनुपपद्यमानस्यावच्छेदकीभूयोपपादन-
ाधिफलम्, तदसमर्थानां चोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वादीनां
ोपाधिभावः सम्भवतीत्याह । व्यभिचारिणीति । व्यभि-
ारः सपक्षविपक्षवृत्तित्वम् ।

(गा०) सम्बन्धः । सामानाधिकरण्यम् । विरुद्धस्य । साध्या-
ावसम्बन्धविरुद्धस्य । विरोधश्चैकावच्छेदेनैकत्रावर्तमानत्वम् ।
दसमर्थानामिति । मूर्तत्वादौ साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदका-
ाद्यवच्छेदेनो द्भूतरूपादिसामानाधिकरण्यसत्त्वेनातिप्रसक्ततया
तस्य साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमित्याशयः। विपक्षगा-
ित्वरूपव्यभिचारवति विरुद्धे साध्यसम्बन्धाभावेन साध्यसम्ब-
धतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वावश्यकत्वासम्भव इत्यतो व्यभिचा-
णीत्यत्र व्यभिचारं व्याचष्टे । व्यभिचार इति ।

(चि०) अत एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति
ङ्गच्छते । अन्यथा व्यभिचारादेव तत्रागमकत्वेन
यभिचारेण न तदनुमानम्, अप्रयोजकत्वात् ।

(दी०) अथ विपक्षगामित्वरूपव्यभिचारोन्नयनमेवोपाधि-
लम् । तच्चोद्भूतरूपादीनामप्यस्तीत्यत आह । अत एवेति ।

(गा०) सपक्षगामित्वज्ञानस्यानुमानाविरोधितया तद्घटितव्यभि-
ारस्योपाधिनानुमानमफलमित्याशयेनाह । विपक्षगामित्वरूपेति ।
स्तीति । तत्कुतस्तस्यानुपाधित्वमिति शेषः । आहेत्यस्य व्य-
चारोन्नयनस्योपाधिफलत्वे प्राचीनप्रवादासङ्गतिमित्यादिः । एवं
त एवेति मूलस्य विरोधभञ्जनमात्रस्योपाधिफलत्वादेवेत्यर्थः ।
यथा । व्यभिचारोन्नयनस्य तत्फलत्वे । व्यभिचारादेव । उपाध्य-
ापकत्वेनाभिमताद्व्यभिचारज्ञानादेव । तत्र । व्यभिचारिणि हेतौ ।
ामकत्वे । अननुमापकत्वनिर्वाहे । व्यभिचारेण न तदनुमानम् ।

उपाध्यनुमानम् । उपयुज्यते इति शेषः । अप्रयोजकत्वात् । निष्फलत्वात् । तथा च उपाध्यनुमापकतानिर्वाहकस्य व्यभिचार उपाधिनियमस्य प्रदर्शनपरोऽप्रवादोऽसङ्गतः स्यादेवेति मूलाशय इति दी धित्यनुसारेण मूलव्याख्या ।

गुरुमतोपष्टम्भेनातएवत्रयं व्याख्यायाचार्यमतोपष्टम्भेन चतुर्थ मतएवेत्यादि व्याचष्ट । यत एवत्यादिना ।

(चि०) अत एव च तस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणा व्याप्तिः साधनताभिमते चकास्तीति स्फटिके जपाकुसुमवदुपाधिरसावुच्यते । लक्षणं तु साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् । विषमव्याप्तस्तु नोपाधिपदवाच्यः । प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नायकतया । न च व्यभिचारोन्नायकत्वमेवोपाधित्वम् अप्रयोजकसाध्यव्यापकव्यभिचारिणोऽप्युपाधित्वापत्तेरिति ॥

(दी०) यत एव साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिः सोपाधौ तु स्वाभाविकं हेतुतावच्छेदकं न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकम् । यत एव स्वसमीपवर्तिनि, स्वसमानाधिकरणव्यभिचारिणि हेतौ स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणव्याप्तिसङ्क्रामकतया साध्यव्याप्यस्यैवोपाधित्वमाचार्यानुमन्यते इत्याह । अत एवेति ।

(गा०) स्वाभाविकम् । शुद्धम । न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमिति । इति न तत्रोक्ताव्याप्तिरिति शेषः । स्वसमीपवर्तिनीत्याद्युपपदार्थविवरणम् । स्वनिष्ठेत्यादिकमादधातीत्यर्थः । सङ्क्रामकतया । आरोपजनकतया । साध्यव्याप्यस्यैवेति । विषमव्यापकस्य स्वनिष्ठव्याप्त्यप्रसिद्ध्या उपयौगिकप्रवृत्तिनिमित्तानाक्रान्तत्वादिति भावः । एवं च मूले

ावित्यस्य समव्याप्त एवेत्यर्थः । सोपाधावपि साधनतावच्छे-
कस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वे तत्रापि उक्तव्याप्तिप्रसक्त्या
ारोपानुपपत्त्या उपाधिपदस्य यौगिकत्वानुपपत्तेरुपष्टम्भसङ्गतिः ।
यद्यपि शुद्धस्य साधनतावच्छेदकवह्नित्वादेः साध्यसम्बन्धि-
ानवच्छेदकत्वेऽपि विशेषणान्तरावच्छिन्नस्यातथात्वाद्व्यभिचारि-
ण्यपि साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणाव्याप्तिरस्तीति
तसङ्क्रामकत्वन्नोपाधेः । न च शुद्धसाधनतावच्छेदके स्वनिष्ठव्या-
यभेदसङ्क्रामकतासम्भवान्नानुपपत्तिः शुद्धवह्नित्वादौ विशिष्टवह्नि-
त्वाद्यवच्छिन्नभेदविरहेऽपि विशेषणान्तर्भावेण वह्नित्वादिपर्याप्तायाः
ाध्यसम्बन्धितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वेन तदवच्छिन्नभेदस्य
ादृशसाधनतावच्छेदके सत्वात्तत्र तादृशावच्छेदकत्वरूपव्याप्ति-
ावच्छिन्नाभेदग्रहस्यारोपत्वादिति वाच्यम् । तादृशीं व्याप्ति-
ङ्क्रामकतामादाय स्फटिके लोहिते जपाकुसुममुपाधिरितिवत्
कृते वह्नित्वे धूमव्याप्तावयमुपाधिरित्यस्यैव व्यवहारस्य सम्भ-
ात्, न तु वह्नौ व्याप्येऽयमुपाधिरित्यादेः । एवं येन सम्बन्धेन
सम्बन्धिनस्तेन सम्बन्धेनान्यत्रारोपः स एव तत्रोपाधिरिति व्य-
ह्रियते । स्फटिकादौ जपाधारदेशादिसंयुक्तजपादिरूपलोहितपदा-
भेदारोपमादाय तथाव्यवहारविरहात् । न च जपाधिकरणदेशे
तादृशारोपजनकत्वं अपि तु जपाया एवेति सम्बन्धैक्यानपे-
ायामपि नैष दोष इति वाच्यम् । एवमपि चक्षुःसंयुक्त-
ारूपलोहितपदार्थाभेदारोपमादाय चक्षुषोऽप्युपाधिव्यवहारस्य
ारतया सम्बन्धैक्यस्यापेक्षणीयत्वात् तत् कथमुपाधिभिन्ने त-
ष्ठव्याप्त्यभेदारोपमादायोपाधिव्यवहार इति । तथापि व्याप्तिबो-
कपदसमभिव्याहृतोपाधिपदस्य स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेद-
कपव्याप्तेर्या स्वभिन्नसमाभिव्याहृतपदोस्थाप्यतावच्छेदकवह्नित्वा-
सम्बन्धेन सङ्क्रामकता तत्प्रत्यायकत्वमेव स्वीक्रियते तथाविध-
बन्धेन च वह्न्यादौ तथाविधव्याप्तेर्बाधान्नानुपपत्तिः । तेन
बन्धेन तस्या उपाधिनिष्ठत्वविरहेऽपि न क्षतिः । व्याप्तिबोधक-
ाभिव्याहारस्थले सम्बन्धैक्यस्यानपेक्षितत्वादिति ।
अथ स्फटिकलौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरित्यादौ स्वसमीपवर्ति-
टिकादौ स्वधर्मलौहित्यादिसङ्क्रामकत्वं जपाकुसुमादेः प्रती-

यते तत् कथं उपपाद्यताम् ? विशिष्य लौहित्यस्फटिकाद्यन्तर्भावे शक्तिकल्पने शक्त्यानन्त्यात्। उपपदार्थे समीपवर्तिनि स्फटिकादेर धानघटकस्वधर्मे लौहित्यस्याप्यभेदान्वयबलात्तादृशप्रतीतिरित्यपि न। समानविभक्तिकपदोपस्थाप्य एव नामार्थस्याभेदान्वयव्युत्पत्तेः स्फटिकादेरितरविशेषणतयोपस्थितत्वेन समीपवर्तिनि विशेषणतः अन्वयासम्भवात्। समासघटकविशेषणपदस्य पदान्तरसापेक्षत्वे ऽसामर्थ्येन समासानुपपत्तेश्च। यच्च स्वधर्मान्वय्यभेदो लौहित्यादि पदोत्तरसप्तम्यर्थ इति तदपि न। अभेदे सप्तम्या अननुशिष्टत्वात् एवं लौहित्यादौ स्फटिकादेरन्वयेऽयोग्यत्वम्, अनन्वये चासामर्थ्ये समासानुपपत्तिः।

अत्राहुः। स्फटिकस्य लौहित्यमिति षष्ठीसमासे स्वविशेष्यत निरूपितप्रकारतारूपसम्बन्ध एव षष्ठ्यर्थः। ज्ञानसमभिव्याह रस्थले ज्ञानविषयितासम्बन्धबोधकत्वस्य षष्ठ्या व्युत्पन्नत्वात् लौहित्यादिपदोत्तरसप्तम्या निरूपितत्वमर्थः। निरूपकस्याप्य धारत्वात्, अन्यथा पृथिव्यां रूपगन्धयोः सामानाधिकरण्यमित्य दौ सप्तम्यनुपपत्तेः। निरूपितत्वस्य चाधानघटकस्वधर्मप्रकारि तायामन्वयः। निरूपकप्रकारभेदे च प्रकारिताभेदस्यावश्यकत्वात् स्वधर्मनिरूपितप्रकारिताया लौहित्यादिनिरूपितत्वस्य स्वधर्मलौहि त्याद्योरभेदनिर्वाह्यतया अर्थतस्तदभेदलाभः, न तु साक्षाच्छब्दत सप्तम्यर्थः प्रकारिता तस्याः स्वधर्मप्रकारकभ्रमेऽन्वय इति साधीयः। स्वधर्मलौहित्ययोर्भेदेऽपि उभयप्रकारकसमूहालम्ब प्रतीतिसम्भवात्। प्रतीत्यभेदस्य प्रकाराभेदानाक्षेपकत्वात्।

न च स्वधर्मलौहित्ययोरभेदज्ञानं मानसमेव स्वीकार्यम्, चाऽनुपपत्तेर्नोपयोग इति वाच्यम्। मानसज्ञाने उपस्थितविप तकोटेरपि भानसम्भवेन निर्णयनियमानुपपत्तेः। एवं स्वधर्मप्रती लौहित्यप्रकारकत्वोपगमे यत्र स्फटिकद्वये एकस्मिन्नेव वा अंशभे जपापराजिताभ्यां लौहित्यनीलिम्नोर्युगपत् सङ्क्रान्तिस्तत्र स्फ कलौहित्येऽपराजितोपाधिरिति प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च।

न चैवमपि स्फटिकादिसमीपवर्तिनोरभेदाक्षेपकाभावेन लाभो दुर्घटः। एवं यत्र स्फटिकव्यक्तौ सिन्दूराद्युपाधिसमवधा नादेव शुक्लत्वाभावादिभ्रमस्तद्व्यक्तावप्येतदशुक्लत्वे जपोपाधिरि

व्यवहारापत्तिः । जपाया अपि तदंशे प्रकारताश्रयस्ववृत्तिशुक्लत्वा-
ावस्य अन्यत्र स्वसमीपवर्तिनि सङ्क्रामकत्वादिति वाच्यम् ।
ामीपवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नायां स्वधर्मप्रकारितायां स्फटि-
दिरूपविशेष्यनिरूपितप्रकारताविशिष्टलोहित्यादेर्निरूपकत्वेन अ-
ोपगमाद् विशेषणीभवन्त्यां प्रकारतायामपि तादृशप्रका-
तानिरूपकत्वलाभात्तद्विशेष्यांशे प्रकारताया एव च तद्विशेष्यक-
ावच्छिन्नप्रकारितानिरूपकत्वेन अर्थत एव समीपवर्तिनि स्फटि-
्यभेदलाभात् । लोहिते स्फटिके जपोपाधिरित्यादौ अभेदेन
ाहितसङ्क्रामकत्वं प्रतीयते स्फटिकादिपदं लक्षणया स्फटिकादि-
शेष्यकप्रतीतिप्रकारपरम्, तस्य च अभेदेन लोहितादिपदार्थे-
वय इति दिक् ।

उपाधिपदस्य केवलयौगिकत्वे साध्यन्यूनवृत्तावपि स्वनिष्ठ-
ासिसङ्क्रामकत्वसत्त्वादुपाधिव्यवहारापत्तिरिति शङ्कानिराकर-
त्वेन लक्षणं त्वित्यादिमूलं प्रकृते सङ्गमयति । साध्येति ।

(दी०) साध्यन्यूनवृत्तावुपाधिव्यवहारं दूषणौपयिकरूप-
ावश्यं वाच्यतयोपाधिपदस्य योगरूढित्वव्यवस्थापनेन नि-
कुरुते । लक्षणं त्विति । लक्षणम् । लक्षणौपयिकं रूपम् ।
ध्येति । अत्र साध्यव्यापकत्वमात्रं विवक्षितं तावतैव साधन-
वृत्तितद्व्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकानुमानसम्भवात् । साधनवति
ापकनिवृत्त्या साध्यसाधनसम्बन्धनिवृत्तिसिद्धावर्थात्साध्य-
वृत्तिः सिद्ध्यति इति प्रकारान्तरप्रदर्शनाय परं तथाविधो-
ः । रूढ्या न्यूनवृत्तावुपाधित्वव्यवहारं निरस्य योगेनाधिक-
तन्निरस्यति । विषमेति । प्रवृत्तिनिमित्तम् । यौगिकम् ।
भिचारोन्नायकत्वमेवेत्येवकारेण योगार्थानादरं सूचयति ।
धित्वम् । उपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । उपाधिता । उपाधि-
ाच्यता । योगादरे तु लाघवात्साध्यव्यापकतामात्रे रू-
ोति भावः ॥

इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

(गा०) वाच्यतया । रूढ्यर्थतावच्छेदकतया । विषमव्याप्तेऽ प्रसक्त्या नास्य लक्षणत्वमिति लक्षणपदं व्याचष्टे । लक्षणमिति सम्बन्धव्यापकत्वपर्यन्तं साध्यव्यभिचारानुमापकतायामनुपयु मिति तस्याविवक्षितत्वमाह । अत्रेति । ननु तस्याविवक्ष यां तदभिधानमयुक्तमत आह । साधनवर्तीति । प्रकारान्त प्रदर्शनाय । व्यभिचारानुमानसम्भवप्रदर्शनाय । योगेन । अ यथार्थान्वयेन । अधिकवृत्तावपि दूषणौपयिकरूपात्मकप्रवृत्ति मित्तसत्त्वात् प्रवृत्तिनिमित्ताभावादित्यसङ्गतमत आह । प्रवृ निमित्तमिति । यौगिकम् । योगलभ्यतावच्छेदकम् । व्यभिचा न्नायकत्वमेवेत्येवकारस्योक्तरूपे रूढ्यर्थतावच्छेदकत्वव्यवच्छेद अपरत्वेऽप्रयोजकेत्याद्युपाधिव्यवहारापादनमसङ्गतं स्यात् तत्र गलभ्यस्वनिष्ठव्याप्तिसङ्क्रामकत्वाभावादित्यतश्च स्वनिष्ठव्याप्ति ङ्क्रामकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्यवच्छेदपरतापि तस्येत्याह । भिचारोन्नायकत्वमेवेतीति । उपाधित्वमित्यस्यार्थो यदि व्यभिचा न्नायकत्वं तदा अभेदेन व्यभिचारोन्नायकत्वे तदन्वयानुपपत्तिर व्याचष्टे । उपाधित्वमिति । उपाधितापत्तेरित्यत्र उपाधिता व्यभिचारोन्नायकता तदेष्टापत्तिरतो व्याचष्टे । उपाधितेति ।

नन्वेतदतिप्रसङ्गवारणाय योगादरोऽप्यस्तु रूढिस्तु व्यभिचा न्नायकताविशिष्टे एवास्तामत आह । योगादरे इति । लाघ दित्यस्य व्यभिचारोन्नायकतापेक्षयेत्यादिः । साध्यव्यापकता त्रे इति । मात्रपदेन दूषणौपयिकरूपान्तर्गतसाधनाव्यापकत्वांश वच्छेदः । व्यभिचारिसाधनव्यापकस्य साध्याव्याप्यत्वनिय स्वनिष्ठव्याप्तिसङ्क्रामकत्वाभावादेवानतिप्रसङ्गादिति ।

इति अनुमानगादाधर्यामत एवचतुष्टयप्रकरणम् ॥

इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

अथ व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणम् ॥

(चिं०) सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या, दर्श-
नानां प्रत्येकमहेतुत्वात्, आशुविनाशिनां क्रमिका-
णां मेलकाभावात् ।

(दी०) व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वकं स्व-
मतेन तद्ग्रहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति ।
सेयमित्यादिना । दर्शनानां प्रत्येकं वा हेतुत्वं मिलितानां वा ?
मिलनमपि स्वरूपतो व्यापारतो वा ? आद्ये दर्शनानामिति ।
द्वितीये आशुवीति । क्रमिकाणामपि स्थिराणामस्थिराणामपि
योगपद्येनोत्पन्नानां मिलनमस्तीत्युभयमुपात्तम् ।

(गा०) उपायाभावाद्व्याप्तिनिश्चयासम्भवेनानुमानप्रामाण्यं न सम्भ-
वतीति चार्वाकपूर्वपक्षे भूयःसाध्यसाधनसहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहक-
मिति जरन्नैयायिकसिद्धान्तः । व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या, अपि
तु सकृद्दर्शनगम्येति तु प्राभाकरमतं तदेव मतमादावुपन्यस्तं
सेयमित्यादिना । तत्र प्रथमं साध्यसाधनसम्बन्धग्राह-
कातिरिक्तानपेक्षग्रहकत्वरूपस्य सकृद्दर्शनगम्यत्वसाधकहेतोः सि-
द्धये भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकतानिराकरणम् ।

यद्यपि व्याप्तिस्वरूपस्य मेयत्वादिना ज्ञाने न भूयोदर्शनापेक्षा,
अपि तु व्याप्तित्वेन तज्ज्ञाने एव । तथा च तेन रूपेण ज्ञाने तदपेक्षा-
यामपि उपाध्यभावरूपव्याप्तेरधिकरणादिरूपतामुपगम्याधिकरणता-
वच्छेदकादिरूपेण सकृद्दर्शनग्राह्यत्वे व्यवस्थापनीये न किञ्चिद्बाधक-
मिति भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताखण्डनमनुपयुक्तम् ।

न च परमतनिराकरणायैव तत्खण्डनं न तु सकृद्दर्शनग्रा-
ह्यत्वसाधकहेतोः परिशेषस्य सिद्ध्यर्थमिति वाच्यम् । तथा सति
भूयोदर्शनादीनां व्याप्तिग्राहकतां निराकृत्य तस्मात्परिशेषेणेत्याद्यु-

पसंहाराविरोधात् । तस्मादित्यनेन साध्यसाधनसम्बन्धग्राहक
तिरिक्तानपेक्षग्रहकत्वरूपे परिशेषे भूयोदर्शनाग्राह्यताया हेतुत्व
भिधानात् । तथापि व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रे एव कदाचिद् भूयोद
नापेक्षां परिशेषसिद्धिनिबन्धनां नैयायिको ब्रूयादतस्तत्र तदपेक्ष
खण्डनम् ।

सकृद्दर्शनग्राह्यत्वं च न भूयोदर्शनानपेक्षग्रहकत्वं भूयोद
नानुत्तरग्रहविषयत्वमेव वा, तद्व्यवस्थापनस्य व्याप्तिग्रहोपा
निरूपणानात्मकतया उपायजिज्ञासायां तद्व्यवस्थापने ऽर्थान्त
प्रसङ्गात् ।

एतेन साध्यसाधनसम्बन्धग्रहत्वव्यापकविषयिताकत्वं तदित्य
हेयमेव । अपि तु साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकसामग्रीसामा
ग्राह्यत्वमेव तत् ।

न च तथाविधयत्किञ्चित्सामग्रीग्राह्यत्वव्यवस्थापनेनैव चार्वा
पूर्वपक्षनिराससम्भवात्तादृशयावत्सामग्रीग्राह्यत्वव्यवस्थापनमकि
ञ्चित्करमिति वाच्यम् । तादृशकतिपयसामग्र्या अग्राहकत्वे याद
कारणविरहेणाग्राहकत्वं साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तस्य त
नियमानिर्वाहेण च तादृशकतिपयसामग्रीणामपि ग्राहकता नो
तेति सकलतादृशसामग्रीग्राह्यत्वस्यैव साधयितुमुचितत्वात् । चा
कमतवद् भूयोदर्शनानुत्तरसाध्यसाधनसम्बन्धग्रहाविषयत्वस्य
नैयायिकमतस्यापि निराकरणस्योद्देश्यत्वाच्च ।

अत्र सेयं व्याप्तिरित्यस्य दुर्निश्चयतया चार्वाकाभिमतानु
त्यौपयिकव्याप्तिरित्यर्थः । पक्षधर्मताया अप्यनुमित्यौपयिकत
तद्व्यावृत्तं विलक्षणमनुमित्यौपयिकत्वं पक्षतावच्छेदकमित्येत
भाय व्याप्तिपदोपादानम्, न तु व्याप्तित्वं पक्षतावच्छेदको
प्रविष्टं किं तु मतभेदेनानुमित्यौपयिकीनां नानाव्याप्तीनामनु
तिजनकतावच्छेदकप्रकारताविशेषवत्त्वेन पक्षत्वं बोध्यम्
अतो विशिष्य व्यापकसामानाधिकरण्यरूपमणिकाराभिमतव्य
पक्षत्वे अग्रे उपाध्यभावरूपव्याप्तिग्रहे उपाधिज्ञानाद्यनपेक्षा
त्पादनेन परिशेषसाधनविरोधः । उपाध्यभावरूपव्याप्तेर्विशिष्य
दाने चानौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकतया भूयोदर्शनापेक्षा
निराकरणविरोध इत्यादिकं समाहितम् ।

भूयोदर्शनगम्यत्वं च भूयःसहचारदर्शनापेक्षग्रहकत्वम् । एवं
द्यपेक्षग्रहकत्वमप्यग्रे निराकरणीयमिति साध्यसाधनसम्बन्ध-
कातिरकयावद्विशेषापेक्षग्रहकत्वाभावकूटसिद्धया तदति-
पेक्षग्रहकत्वसामान्याभावरूपपरिशेषसिद्धिः । तदपेक्षग्रहकत्वं
तदभावप्रयोज्यस्वग्रहत्वावच्छिन्नाभावकत्वम् । विशिष्टबुद्धौ
षणज्ञानहेतुताया गुरुणानङ्गीकारेऽपि सहचारविशिष्टवैशि-
ध्ये सहचाररूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुताया-
पगमात् तादृशवैशिष्ट्ये एव तत्प्रसिद्धिः । तद्ग्रहे
भूयस्त्वविशिष्टसहचारदर्शनत्वेनाहेतुत्वेऽपि तद्ग्रहजनकताव-
दकसहचारप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य भूयःसह-
दर्शनप्रतियोगिकाभावस्य तद्ग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वा-
व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य सहचारविशिष्टवैशिष्ट्यबोधतया
सहचारप्रकारकज्ञानहेतुत्वेऽपि तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानात्म-
द्ग्रहसाधारणग्रहत्वावच्छिन्नाभावो न सहचारज्ञानविरहप्रयुक्त
नाभावसाधने बाधः ।

यदि च विशेषसामग्र्यभावकूटस्य सामान्यकार्याभावप्रयोज-
या व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्यभावकूटस्यापि व्याप्ति-
रूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वं सम्भाव्यते तदा
सज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रयोजकत्वं निवेशनीयम् । हेतुमुख्य-
ाध्यकव्याप्तिग्रहरूपविशेषसामग्र्यभावसंवलितस्यैव व्याप्तिवि-
वैशिष्ट्यबोधसामग्र्यभावस्य व्याप्तिग्रहत्वरूपसामान्यधर्मा-
च्छिन्नाभावप्रयोजकतया नोक्तदोषः । व्यापकधर्मावच्छिन्नसाम-
भावस्य व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकतया व्यापकताग्रह-
स्य भूयोदर्शनजन्यतावच्छेदकत्ववादिनां भूयोदर्शनाभावस्य
प्तिग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वमभ्युपगतमेवेति न सिद्धसाधना-
ाशः । सहचारविषयकसमूहालम्बनरूपहेतुसमानाधिकरणा-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानमुद्रया विशेष-
ावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया वा व्यापकताग्राहकस्य यस्ता-
ावच्छेदकत्वज्ञानत्वेन रूपेणाभावस्तस्य व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्ना-
प्रयोजकतया बाधवारणाय सहचारज्ञानमात्रप्रतियोगिकोऽभावो
शनीयः ।

अथ यदि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकार ज्ञानहेतुतापि न गुरुसिद्धान्तस्तदा तन्मते निरुक्तभूयोदर्शनाऽपे ग्रहकत्वाप्रसिद्धिः ।

न च सहचारविषयकत्वनियतव्याप्तिज्ञाननिष्ठकारणताका मितिविषयसाध्यवत्पक्षादौ तत्प्रसिद्धिसौलभ्यम् । व्याप्तिज्ञा भावस्य साध्यवत्पक्षविषयकानुमितित्वावच्छिन्नाभावं प्रत्येव प्रयो कतया तस्य प्रत्यक्षसाधारणतद्विषयकग्रहत्वावच्छिन्नाभावेऽव विवक्षणीये तत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाभावे वा प्रयोजकत्वादिति चेत् तर्हि भूयःसम्बन्धग्रहानपेक्षग्रहकत्वमेव तैः समर्थनीयं न तु तदप ग्रहकत्वाभावः, तदनपेक्षग्रहकत्वं च तदभावाप्रयोज्यस्वग्रहत्वा च्छिन्नाभावकत्वम् । सहचारग्रहाभावप्रयोज्यत्वप्रसिद्धिरनुमित्यभ एव सुलभा, परिशेषोऽपि साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्त मान्यानपेक्षग्रहकत्वरूप एवोक्तरीत्या निर्वाच्यः ।

एतेन सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सामानाधिकर प्रकारकज्ञानहेतुतायाः उभयसिद्धत्वेऽपि प्रमेयत्वेन तद्विशि शिष्ट्यग्रहे सहचारग्रहस्याहेतुतया सहचारविशिष्टवैशिष्ट्य सहचारग्रहाभावप्रयोज्यस्वग्रहत्वावच्छिन्नाभावकत्वाप्रसिद्धिरित्य पपत्तिरपि समाहिता ।

यद्यपि व्यापकसामानाधिकरण्यरूपमणिकाराभिमतव्याप्ते केवलसाध्यसामानाधिकरण्यत्वादिना ग्रहे भूयोदर्शनापेक्षा नास्त निरुक्तभूयोदर्शनाग्राह्यत्वं तत्र सिद्धमेव तथापि तन्मतेऽनौपा कत्वमेतन्मते व्यापकत्वं येनानतिप्रसक्तरूपेण सङ्ग्रहीतुं शक्य तादृशस्य पक्षतावच्छेदकत्वान्न दोषः ।

न च व्यापकताया अभावत्वादिमात्रेण ग्रहे सहचारद नापेक्षाविरहेण सिद्धसाध्यत्वदुर्वारमेवेति वाच्यम् । निरुक्तभूयोद नाग्राह्यत्वे लौकिकग्रहस्यैव प्रवेशनीयत्वात् नैयायिकैर्व्यापकता भावस्य केनापि रूपेण लौकिकज्ञानस्य विना भूयोदर्शना भ्युपगमात् ।

न च तर्हि न्यायमते व्यापकताया योग्यानुपलब्ध्यभावेना न्द्रियतया लौकिकप्रत्यक्षगम्यत्वमात्रसाधनेनैव नैयायिकमत चार्वाकमतस्य च निराकरणात्सकृद्दर्शनगम्यत्वतत्साधकभूयोद

ग्राह्यत्वसाधनमनुपयुक्तमिति वाच्यम् । प्राचीनैर्व्यापकताया
पि लौकिकप्रत्यक्षोपगमाद् दीधितिकृतैव च तदतीन्द्रियतायाः
ीकाराद् भूयोदर्शनादेव तल्लौकिकप्रत्यक्षमस्त्विति अर्थान्तरस्य
ाकिकप्रत्यक्षगम्यत्वमात्रसाधने दुर्वारत्वाच्च ।

व्याप्तिग्रहोपाये प्राभाकरमतस्य प्रथमोपन्यासबीजं सङ्गतिं सूचय-
प्रदर्शयति । व्याप्तीति । निरूप्येति । तथा च व्याप्तिनिरूपणस्य सिद्ध-
ाप्रतिबन्धिकाया व्याप्तिमज्ञात्वा तद्ग्रहोपायज्ञानासम्भवेन प्रथममु-
ज्ञायास्तत्स्वरूपजिज्ञासाया विगमादवसर एव सङ्गतिरिति भावः ।
मतेति । तथा च स्वानभिमतनिराकरणस्याप्युद्देश्यतया प्राची-
यायिकाभिमतां भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकतां निराकुर्वाणस्य
र्मतमुपन्यस्य तद्व्यवस्थापितायाः व्याप्तेः सकृद्दर्शनगम्यतायाः नि-
करणेन स्वानभिमतमुभयमेव निराकृतं भवतीति गुरुमतमा-
त्य प्रथमं प्राचीननैयायिकमतनिराकरणमारब्धमिति भावः । व्या-
ग्रहाभावस्य भूयोदर्शनाभावप्रयोज्यता तदैव सम्भवति यदि
हचारदर्शनं व्याप्तिग्रहजनकं भवेत् तदकारणविरहस्य तदभावा-
ोजकत्वादतः सहचारदर्शनस्य व्याप्तिग्रहजनकत्वं परमतम-
म्भ्य मूलकारो निराचकार दर्शनानामित्यादिना । तत्र नैया-
कानुमतदर्शनानां दर्शनान्तरनैरपेक्ष्येण फलानुत्पादकत्वमभिधा-
न्वयव्यभिचारात्सहचारदर्शनहेतुता न सम्भवतीति प्रथममभिदधौ।
न चान्वयव्यभिचारस्य कारणताघटककार्यनिष्ठकारणव्याप्त्य-
घटकतया न कारणताविघटकत्वमिति वाच्यम् । सहचारद-
नसत्त्वेऽपि फलानुत्पादेन तत्प्रयोजकाभावप्रतियोगिकारणान्त-
ावश्यमङ्गीकार्यम् । तथा सति तेनैव सहचारदर्शनान्यथासिद्धि-
याशयात् ।

दर्शनानां भूयस्त्वेन कारणतापक्षे एकैकदर्शनस्य फलानुप-
यकत्वमकिञ्चित्करम् । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानद-
यां फलानुत्पादे एवान्वयव्यभिचारात् । सहचारदर्शनत्वेन हेतुता-
ं च दर्शनानां मिलनासम्भवोऽकिञ्चित्करः । व्याप्तिग्रहपूर्वं त-
च्छिन्नस्य यत्किञ्चिद्दर्शनस्य सत्त्वे एव व्यतिरेकव्यभिचारा-
काशादतो दोषद्वयसङ्गमनाय वितर्कयति । दर्शनानामिति ।
यकं हेतुत्वम् । एकैकस्यैव फलोत्पादप्रयोजकत्वम् । मिलितानां

वा हेतुत्वम् । युगपत्प्रत्यभिज्ञानां फलोत्पादप्रयोजकत्वम् । व्यापार
रा मिलनस्य प्रयोजकत्वे वक्ष्यमाणमिलनासम्भवस्याकिञ्चि
त्करत्वात्तादृशदोषसङ्क्रमणाय मिलनं वितर्कयति । मिलनमपीति
स्वरूपतो मिलनम् । कालिकप्रत्यासत्त्या एकक्षणवृत्तित्वम् । व्याप
तो मिलनम् । व्यापारप्रत्यासत्त्या तथात्वम्, एकक्षणावस्थायिव्या
रकत्वमिति यावत् ।

एतेन पक्षत्रयमाशङ्कितं वेदितव्यम् । तत्र प्रथमपक्षनिराकरणे स
हचारदर्शनत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वखण्डनम्, द्वितीयपक्षनिरा
णे भूयोदर्शनत्वस्य साक्षात्कारणतावच्छेदकत्वखण्डनम् । तृतीया
खण्डनेन तस्य व्यापारद्वारा कारणताया अवच्छेदकताखण्डनं प
स्यति भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वाभावे साध्ये व्याप्तिग्राहक
वच्छेदकरूपाभावरूपहेतुर्लभ्यत इति ध्येयम् । आद्ये इति । [illegible]
मिति पक्षे दोषमाहेति भावः । [illegible] एकैकदर्शन
फलानुपहितत्वात्प्रथमदर्शनादेरपि फलोत्पादापत्तेः [illegible]
द्वितीये इति । एवं च [illegible] मूलस्य [illegible]
लनासम्भवादित्यर्थः । तथा न स्वरूपतो मिलनस्य फल
त्पादाप्रयोजकत्वे व्याप्तिग्रहात्पूर्वं भूयस्त्वेन न साक्षात्कारण
सम्भवः । फलोत्पादप्रयोजकत्वाभावे [illegible]
रूपतो योग्यतावच्छेदकत्वात् । [illegible] । क्षणिकत्वात्
नाम् । अस्थिराणाम् । तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनाम् । [illegible]
शुचिनाशित्वकर्मोत्पत्त्यन्तर्भावेन [illegible] मिलनासम्भव
तयोक्तम् ।

न्यूनतासङ्गाय व्यापारतो मिलनस्य फलोत्पादप्रयो
तापक्षनिराकरणपरतया न चेत्यादिग्रन्थं व्याचष्टे । तृतीयमिति

(चि०) न च तावद्दर्शनजन्यसंस्कारा इन्द्रि
हकृता व्याप्तिधीहेतवः । प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रिय
तथात्वकल्पनादिति वाच्यम् । समानविषये स्म
प्रत्यभिज्ञाने च संस्कारो हेतुरतः कथं संस्का
व्याप्तिज्ञानं जन्यत । अन्यथा अतिप्रसङ्गः ।

दी०) तृतीयपाशङ्कां निराकुरुते । न चेति । व्यापकसा- [illegible]निकरणत्वादिघटितायां व्याप्तौ [illegible]करणत्वां- [illegible]शेन गृहीतत्वादगृहीतव्यापकतांशग्रहे तद्व्याप्तदर्शन- संस्काराणां हेतुत्वं वाच्यं तच्च न सम्भवति भिन्नविषय- [illegible]दित्याह । समानेति । [illegible]गृहीतत्वं ज्ञातत्वं न तु [illegible]वगाहीति भावः ।

[illegible]) तथा च भू[illegible]दर्शनजसंस्कारस्यापि [illegible] भू- [illegible] [illegible] न भूयोदर्श- [illegible] [illegible] इति भावः । व्याप्तिप्रत्यक्षे च [illegible] [illegible] प्रत्यक्षात्मक- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । अन्यथा स- [illegible] संस्कारहेतु- [illegible]

[illegible] संस्कारजन्यं ज्ञानं [illegible]विषयक [illegible]विषयविशेष्यकं [illegible] हेतुधर्मिकत्व [illegible]संस्कारा[illegible] हेतु- [illegible] व्याप्तिविशेष्यकं वा भवतु उभयथापि [illegible]- [illegible]विशेष्यकमेवेति कथं तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नं संस्कारस्य

व्याप्तिग्राहकताप्रतिक्षेपसङ्गतिरित्यत. संस्कारोपनीततत्ताविशिष्ट
प्रत्यभिज्ञाने मुख्यविशेष्यतैव न तु तदविषयांशे कदाचित् प्रकारता
पीति संस्कारजन्यं यज्ज्ञानं तत् स्वजनकसंस्कारविषयमुख्यविशेष्य
कमेवेति नियमाभिप्रायकतया मूलं सङ्गमयितुं व्याचष्टे । व्याप
केति । प्रथममेव गृहीतत्वात् । तादृशसंस्कारं विनैव गृहीत
त्वात् । व्यापकत्वांशस्य ग्रहे इत्यवधारणार्थः । तथा च साध्यधर्मि
कव्यापकताग्रहत्वमेव तादृशसंस्कारजन्यतावच्छेदकं न तु हेतुध
र्मिकव्याप्तिग्रहत्वम्, तथा च सति तादृशसंस्कारं विना व्यापकता
ग्रहस्य दुर्वारत्वात्, तादृशसंस्कारं विना केवलव्यापकतांशे
लिङ्ग एव तद्धर्मि व्यापकता न गृह्यते इत्यर्थेन तद्भिन्नतया व
तरग्रहे [illegible]त्वात् तद्भिन्नत[illegible] [illegible] [illegible]
तच्च । तद्गुणावच्छिन्नहेतुत्वं च । [illegible]त्वात् । [illegible]
[illegible] व्यापकताविशेष्य[illegible] [illegible]
तादृशसंस्कारनिरपेक्षत्वादिति यावत् ।

न च व्यापकताप्रकारकप्रत्यक्ष[illegible] जन्यता[illegible]
[illegible]
[illegible] व्यापकता[illegible] [illegible] नियमानुपपत्तिः । [illegible]
जन्यज्ञाने [illegible]विशेष्य[illegible]नियमस्य [illegible]
विषयकसंस्काराणामपि भूत[illegible] [illegible] [illegible]
ष्यकस्मरणजनने कल्पयितुमशक्यत्वात् । [illegible]
कसाधनसहचारज्ञानजन्यतादृशसंस्कारस्य व्यापकताग्राहक
गमनापि तत्र तादृशतानियमस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । [illegible]
पकताविशेष्यकप्रत्यक्षस्य [illegible] [illegible] [illegible]
ष्यकतत्प्रकारकप्रत्यक्षसाधारणधर्मस्यैव जन्यतावच्छेद[illegible]
त्वमित्याशयात् ।

रजतादिगोचरसंस्कारजन्यस्य शुक्त्यादौ रजतादि[illegible]
दृशसंस्कारविषयाविशेष्यकत्वाभावादुक्तनियमे व्यभिचार[illegible]
शङ्कां निराकरोति । भ्रमभिन्नेति । अगृहीतभेदम् । भेद
सहितम् । ज्ञानद्वयम् । रजतादिस्मरणशुक्त्याद्यनुभवरूपम् ।
[illegible]ख्यात्यनभ्युपगमादिति भावः । एवं च तत्र शुक्त्याद्यनु
भव संस्काराजन्यत्वात्संस्कारजन्यरजतादिस्मरणे च संस्का

यत्र रजतादिविशेष्यकत्वसत्त्वात्तोकानुपपत्तिरित्यभिप्रायः ।

अथ संस्काराणां स्वविषयपदार्थविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रके-
रतानिरूपकत्वनियमेऽपि व्याप्तिग्रहस्थलेऽपि भूयोदर्शनजसंस्कार-
जन्यतावच्छेदकत्वं न सम्भवति व्याप्तिविषयताप्रवेशात्, तादृशसं-
स्कारविषयव्यापकत्वविषयताया अपि तज्जन्यतावच्छेदकगर्भे नि-
वेशात्तादृशनियमपरतया यथाश्रुतस्य सकृद्भूयोदर्शनजन्य-
संस्कारस्य व्याप्तिग्राहकतावादिमते व्यापकताग्रहत्वस्य तज्जन्य-
तावच्छेदकताया आवश्यकत्वं व्यवस्थाप्य तदसम्भवपरतया मूल-
स्थानमनुचितम् । एवं भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वेऽपि रजता-
निरूपितशुक्त्यादिविषयताया रजतादिगोचरसंस्कारजन्यता-
वच्छेदकत्वानुमानसम्भवादन्यथाख्यातिप्रतिक्षेपोऽ-
नुपपन्न इति चेन्न । संस्कारस्य व्याप्तिग्राहकतामते व्याप-
कतांशस्योक्तयुक्त्या तज्जन्यतावच्छेदकत्वं वास्तवम् । एवं भ्र-
मस्य ज्ञानद्वयात्मकत्वमपि गुरुमते सम्भवति तदभिप्रायेण यथाश्रुत-
स्यार्थोपपत्तेरीदृशनियमपरिष्कारतया मूलस्यायुक्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु संस्कारस्य तदंशे तद्धर्मविशिष्टावगाहित्व एव तदंशे
तद्धर्मप्रकारकत्वनियमो गुरूणामभिमतः । अत एव तेषां न पक्ष-
साध्यधर्मिज्ञानस्यापि हानिः ज्ञानद्वयस्यानुमितिहेतुता । तादृशस्य
अन्यथाख्यातिवादिनां मते ऽवच्छेदकतद्धर्मिकत्वेऽप्यन्यथा-
ख्यात्यनुपपत्तेः स्फुटैव । सहचारदर्शनजन्यसंस्कारस्य
सहचारमात्रग्राहकत्वे व्याप्तिनियमाविरोधाद् व्यापकतां-
शे न तस्य भूयोदर्शनमित्याहुः । तदसत् । संस्कारस्य
विशेष्यमात्रप्रयोजकत्वस्य दैव प्रकृतोपपत्तेर्विषयघटितोक्तनियमे
निराकाङ्क्षया अन्याद्दनियमस्य कल्पनायुक्तत्वात् ।

**(चि०) किं च सकृद्भूयोदर्शनं भूयःसु स्थाने-
दर्शनं भूयसां वा दर्शनं भूयांसि वा दर्शनानि
तथा ? एकत्र रूपरसयोरेकत्वपृथक्त्वयोश्च व्या-
प्तिग्रहात् । एकत्रैव धारावाहिके तद्ग्रहप्रसङ्गात्, भू-
यस्त्वस्य त्रिचतुरादित्वेनाननुगमाच्च । अपि च पार्थि-**

यत्र तत्रोपलक्ष्यत्वादौ ज्ञानशो दर्शनेऽपि व्याप्तिग्रहात्। तर्कसहकृतं तथेति चेत्? तर्हि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनसहकृतः स एव व्याप्तिग्राहकोऽस्तु आवश्यकत्वात्, किं भूयोदर्शनेन? न च तेन विना तर्क एव नावतरति। असकृद्दर्शने व्युत्पन्नस्य तर्कसम्भवात्।

(दी०) न तथा। न व्याप्तिग्राहकम्। व्यभिचारादर्शनं व्यापारतया सहकारीति व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनसहकृतस्तर्क एव व्याप्तिग्राहकः। भूयोदर्शनं तु क्वचित् तर्कस्वरूपानुपयुज्यते इति निर्गलितम्

(गा०) न तथेत्यस्य न भूयोदर्शनपदार्थ इत्यर्थकत्वं न ... तीति व्याप्तिग्राहकत्वाभावार्थकतया व्याचष्टे। न तथेति। तथा च भूयोदर्शनार्थकत्वेऽपि ... व्यसाधनसहचारदर्शनं ... साध्यसाधनसहचारनिश्चय ... दर्शनरूपो वा सम्बन्धभूयोदर्शनपदार्थो न व्याप्तिग्राहक इति किं चेत्यादिमूलार्थः।

ननु व्यभिचारादर्शनस्य हेतुत्वेनान्यथासिद्धतया व्यभिचारज्ञानविरोधिनस्तर्कस्यान्यथासिद्धिरिति भूयोदर्शनसहकृतस्य तर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वापादनासङ्गतिरित्यत आह। व्यभिचारादर्शनमिति। व्यापारतयेति। तत्प्रयोज्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं तद्व्यापारत्वम्। प्रयोज्यत्वं च प्रतिबन्धकसत्त्वात्कार्याभाव इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषो नियमस्यापि व्यभिचारज्ञानाभावस्येति तस्य तर्कव्यापारतेति। तेन तर्को नान्यथासिद्धः व्यापारेण व्यापारिणस्तथात्वाभावादिति भावः।

न च तर्कस्य हेतुत्वे साक्षादपि तस्य तथात्वसम्भवेन किं व्यभिचारज्ञानाभावस्य तद्व्यापारतया? न हि तर्कस्य हेतुत्वे व्याप्तिग्रहपक्षे संशयसाधारणव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायां किमपि प्रमाणमस्तीति वाच्यम्। तर्काद् व्यभिचारशङ्कानिवृत्तौ सत्यां तर्काविनाशेऽपि व्याप्तिग्रह इति तदाशयात्।

ननु भूयोदर्शननिरपेक्षतर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वे भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताप्रवादव्याघात इति कथं न चैवमेवास्त्वित्यादिनेतिवृत्त्याशङ्क्यत आह । व्यभिचारादर्शनेति । क्वचित्तर्कप्रवृत्ताविति । यत्र प्रथमद्वितीयदर्शनदशायां धूमे वह्न्यसमवहिताजन्यत्वं न गृहीतं अपि तु भूयोदर्शनानन्तरमेव तत्र भूयोदर्शनात् कार्यकारणभावनिश्चयेन व्याप्तिग्राहकतर्कप्रवृत्तेरिति भावः । तथा च भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताप्रवादः क्वाचित्कव्याप्तिग्रहोपयोगितापर इति तस्य व्याप्तिग्रहकारणत्वविरहेऽपि न नैयायिकानां स्वमतपरित्याग इति भावः ।

(नि०) न चैवमेवास्तु । तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलत्वेनानवस्थानात् । ज्ञानमात्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वप्रतिसिजनकव्याप्तिज्ञानं तर्कं विनैवातो नानवस्थेति चेत् ? तर्हि व्यभिचारान्तरेऽपि न व्याप्तिग्रहे हेतुः। न तद्व्यावधान्तरजातिरस्ति । सामान्यप्रत्यासत्त्या सोपसंहाराद् विनाभावग्रहः सामान्यरूपता च न सकृद्दर्शनगम्येति भूयोदर्शनापेक्षेति चेन्न । सामान्यस्य व्याप्यत्वं लाघवान्न तु सामान्यतया ज्ञानस्य, तदनभ्युपगमाच्च । न च काकतालीयत्वादिशङ्काव्युदासार्थं द्वितीयादिदर्शनापेक्षेति वाच्यम् । द्वितीयादिदर्शनेऽपि शङ्कातादवस्थ्यात् । न त्वनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुः । तद्देशकालतत्रावस्थितघटादिनामुपाधित्वशङ्कानिरासः कस्यचित् साधनव्यापकत्वज्ञानेन कस्यचित् साध्याव्यापकत्वज्ञानेन स्यात्, न च भूयोदर्शनं विना नावतरतीति चेन्न । अयोग्योपाधिव्यतिरेकस्यानुमानाधीनज्ञानत्वेनानवस्थापातात् ।

(दी०) नैयायिकमतमाशङ्क्य निराचष्टे । न चैवमिति ।

जातमात्रस्येति । तथा च तन्मूलको व्याप्त्यन्तरग्राहकतर्का-
वतार इति भावः । तर्हीति । न च व्याप्तिप्रत्यक्षं प्रति तर्को
हेतुस्तत्तु स्मरणमिति न व्यभिचारावकाशः, विनानुभवं
स्मरणस्यायोगात् । न च जन्मान्तरीणः सः । जन्मान्तरेऽपि
पर्यनुयोगतादवस्थ्यात् । अनादित्वेन च परिहारः परतो वि-
चारयिष्यते । न चेति । मानाभावात्, तर्कस्य च हेतुत्वासिद्धेः ।
यदि चागृहीतस्यागृहीतपुरोवर्तिसंसर्गस्य वा प्रत्यासत्तिविर-
तिप्रसङ्गस्तदा पुरोवर्तिनि तद्ग्रहो मृग्यतां न तु सामान्येने-
नेत्याह । न त्विति ।

(गा०) ननु जातमात्रस्य प्रवृत्त्यादिजनकहानिसाधनत्वानुमितिघटि-
कव्याप्तिग्रहस्य तर्कं विनेत्यतावर्णि अग्निधूमादिव्याप्तिग्राहकतर्कमूल-
व्याप्तितन्मूलापरव्याप्तिपरम्परान्तर्गतानां सकलव्याप्तीनां तत्तद्-
ग्रहसामान्यकत्वोपगमेऽपि तादृशव्याप्तिग्रहसामान्ये तर्कस्य
दर्शनस्य दुर्वारत्वमित्याशङ्कां परिहरति दीधितौ । तथा चेति ।
तन्मूलक इति । तदेव मूलं यस्येति व्युत्पत्त्या तन्मूलकत्वाप-
पेक्षकान्वितकव्याप्तिग्रहमूलक इत्यर्थः यथा तदनुभूतिव्याप्त्य-
नुसारेणैव कर्तव्यः । सः । जातमात्रबालकीयव्याप्तिस्मरणानुकू-
लो ऽनुभवः । पर्यनुयोगेति । तादृशानुभव एव तर्कापेक्षयानवस्था-
सत्त्वादिति भावः ।

नन्वियमनवस्था न दोषाय जन्मप्रवाहस्यानादितया प्राक्तने
जन्मनि स्वस्वपूर्वजाततर्कापेक्षव्याप्तिप्रत्यक्षमूलकस्मरणस्य अव्य-
वहितप्राक्काले तर्कं विनापि सम्भवेन कार्यानुत्पत्त्यभावात्, अन्यथा बीजाङ्कुरस्थलीयानवस्थाया अपि दोषत्वाप-
त्तेरित्यत आह । अनादित्वेनेति । जन्मप्रवाहस्येत्यादिः । परतः ।
सिद्धान्तग्रन्थे । न चैतद्बुद्धावान्तरजातिरस्तीति मूले हेत्वन्तं
हेतुं पूरयति । मानाभावादिति ।

ननु तर्कजन्यतावच्छेदकतयैव जातिः सेत्स्यतीत्यत आह । तर्क-
स्येति । असिद्धेरिति । तर्कस्य विजातीयव्याप्तिबुद्धौ हेतुत्वे तं विनापि

व्यभिचारग्रहदशायां व्याप्तिग्रहसामान्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् तत्र व्यभि-
चारज्ञानाभावहेतुताया आवश्यकत्वे तर्कहेतुतायां युक्त्यभावादिति
भावः । सामान्यत्वेन ज्ञातं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्यभिमानेन
सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वमते ऽनुमित्यौपयिकयावद्धूमधर्मि-
कव्याप्तिग्रहे [illegible] सामानाधिकरण्यव्याप्ति-
त्वेन सामानाधिकरण्यत्वज्ञानादेव भविष्यतीत्यनेकसामानाधि-
करण्यज्ञानमपेक्षितं तदेव सम्बन्धभूयोदर्शनमित्याशङ्कते मूलकृ-
[illegible] सामान्येति । सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वं इत्यतः स्वरू-
पत एव सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वं लभ्यते । तथा च यदा सामा-
न्यस्य ज्ञानमेव नास्ति किं वा ज्ञानमस्ति न त्विन्द्रियसम्बद्धव्यक्तौ
तदा तत्प्रत्यासत्त्या यावत्साश्रयप्रत्यक्षापत्तिरित्याशङ्कावतार
[illegible] पूरयति । यदि चेति । सामान्यत्वेन । अने
[illegible] । न तद्ग्रहो युगपदित्यन्वयः । सामान्यत्व-
[illegible] सामान्यविशेषणत्वोपगमेऽपीन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्व-
[illegible]कत्वात्तादृशविशेषणोपादानानर्थक्यादिति भावः ।

[illegible] काकतालीयत्वशङ्केति । धूमवतो वह्निसम्बन्धे काकगम-
नस्य तालपतनसम्बन्धतुल्यत्वशङ्केत्यर्थः, तुल्यत्वं चानियत-
त्वम् तथा च वह्नौ धूमाधिकरणव्यक्त्यन्तरनिष्ठाभावप्रतियोगि-
त्व[illegible]शङ्काया व्यभिचारशङ्काविषयता वि-
[illegible]तन्निधूननार्थं धूमाधिकरणव्यक्त्यन्तरे वह्निसम्बन्धदर्श-
न[illegible]मिति भावः । द्वितीयादिदर्शनेऽपीति । व्यक्त्यन्तरं ध-
[illegible]सम्बन्धदर्शनेऽपि अपराऽपरव्यक्त्यन्तरमादाय तादृशशङ्कोत्पादे बा-
धकाभावादिति भावः ।

**(चि०) अथ साध्यसाधनसहचारिधर्मान्तराणामु-
पाधित्वसंशये न व्याप्तिग्रहोऽतस्तेषामनुपाधित्वज्ञा-
य भूयोदर्शनाधीनसाध्याव्यापकत्वज्ञानं सन्तीत्येत-
र्थं भूयोदर्शनापेक्षा । अत एव यावता दर्शनेन तन्नि-
श्चयस्तावद् भूयोदर्शनं हेतुरिति न वारसङ्ख्यानिय-
मो न वाऽननुगमः । यद्यपि चान्यस्य साध्यव्यापक-**

त्वसाधनव्यापकत्वसंशयो नान्यव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धक-स्तथापि तदाहितव्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धक इति तद्विधूननमावश्यकमिति चेन्न ।

(दी०) साध्याव्यापकत्वं साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं तद्ग्रहश्च साध्याधिकरणैकव्यक्तिवृत्तितया गृह्यमाणस्य तादृशव्यक्त्यन्तरग्रहं विना न सम्भवतीति भूयोदर्शनापेक्षा ।

(गा०) साध्यव्यापकत्वग्रहे भूयोदर्शनोपयोगितामुपपादयति दीधितौ । साध्याव्यापकत्वमिति । तच्छून्यसाध्याधिकरणव्यक्त्यन्तरस्यैव तादृशव्यापकताग्राहकत्वादिति भावः । भूयोदर्शनापेक्षेति । तथा च भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वप्रवादो ऽनेकसाध्याधिकरणदर्शनस्य तथात्वपर इति भावः ।

मूलस्थतद्व्यापारपदस्य बहिरिन्द्रियव्यापारार्थकत्वे बहिरिन्द्रियस्य व्यभिचारेण व्याप्तिग्राहकत्वासम्भवाद् भूयोदर्शनादिसंस्कारस्य तत्सहकारिता न सम्भवतीति लभ्यते तच्च नापाद्यं [illegible] षत्वादेश्चक्षुरादिजन्यतावच्छेदकतया मानसव्याप्तिग्रहे व्यभिचारानवकाशात् । भूयोदर्शनव्यापारार्थकत्वे तादृशसंस्कारस्य भूयोदर्शनकारणतावादिना मानसस्यापि व्याप्तिग्रहस्य [illegible] नासङ्गतिः । स्वतःसिद्धशङ्काविरहस्थले सकृद्दर्शनादपि व्याप्तिग्रहोपगमे ईदृशव्यभिचारेण मनःसहकारिताया अव्यवस्था न तादृशसंस्कारस्य प्रमाणान्तरतापत्त्या मनःसहकारिताक्षेपपरस्य नापीत्यादेरनुपपत्तिरित्यन्यथा व्याख्यातुं चिन्तयति तदाहित इति ।

(चि०) अयोग्योपाधिसंशयाधीनव्यभिचारसंशयस्य तथाप्यनुच्छेदात् । स च न भूयोदर्शनाद्यनुमानादिगम्यम् । अपि च भूयोदर्शनाहितसंस्कारो न बहिरिन्द्रियसहकारी तद्व्यापारं विनापि च सहचारादिज्ञानवतो व्याप्तिग्रहात् । नापि मनसः, इन्द्रिया

दिवद् भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तज्जन्यस्मरणस्य वा प्रमाणान्तरत्वापत्तेः ।

(दी०) तदाहितः संस्कारो बहिरिन्द्रियमात्रस्य सहकारी मनसोऽपि वा ? आद्ये तद्व्यापारं विनेति । द्वितीये नापीति ।

(गा०) सकलेन्द्रियसहकारित्वेऽपि वक्ष्यमाणप्रमाणान्तरतापत्तिस्त्वाद्विशिष्य मनोमात्रोपादानमयुक्तमित्याशयेनापिकारप्रयोगाय वितर्कयति । मनसोऽपीति । आद्ये इति । बहिरिन्द्रियमात्र विनापि व्याप्तिग्रहे तत्साधारणधर्मेणैव तादृशसंस्काराव्यवच्छेदकत्वमुपेयम्, अन्यथा तादृशसंस्कारं विनापि तत्सम्भवतत्प्रयोज्यत्वाभिप्रत्यक्षापत्तेः । एवं च बहिरिन्द्रियेतरस्य तस्याऽपि सहकारित्वमव्याहतमेवेति तस्याऽसहकारित्वानुपपत्तिरिति मूलाभिप्राय इति भावः ।

(चि०) तस्मात् परिशेषात् सकृद्दर्शनगम्या सा । सा हि उपाध्यभावो व्याप्तिः । अभावश्च केवलाधिकरणं तत्कालसम्बन्धो वा स्वप्रकाशरूपं तज्ज्ञानं ? तच्च प्रथमदर्शनेनावगतमेव चक्षुरादिना । सामग्रीकस्तदभावोऽस्ति । न च प्रतियोगिज्ञानमभिव्याप्त्यादिज्ञानजनकं येनोपाधिज्ञानं विना तन्न स्यात् । उपाध्यभावे ज्ञाते किञ्चिन्न ज्ञातुमवशिष्यते । उपाध्यभावव्यवहारस्तु तज्ज्ञानमपेक्षते, दीर्घत्वादिव्यवहार इवावधिज्ञानम् । न चैवं रासभसम्बन्धतुल्यवह्निधूमसम्बन्धज्ञानादेवानुमितिः स्यादिति वाच्यम् । उपाधिस्मरणे सति उपाधितद्व्याप्येतरसकलतदुपलम्भकसमवधाने चोपाध्यनुपलम्भसहितस्य केवलाधिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात्तद्व्यवहारहेतुत्वाच्च ।

(दी०) परिशेषात् । साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तान-

पेक्षग्रहकत्वात् । उपाध्यभावग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिं निर-
स्यति । तथा हीति । उपाधिस्मरणे इत्यादि ।

(गा०) ननु स्वग्राहकभूयोदर्शनकत्वे सति ग्राह्यत्वं परिशेष-
तत्र घटादौ निर्वक्ष्यमाणसकृद्दर्शनग्राह्यत्वव्यभिचारीति कथं हेतुरु-
त्यत आह । परिशेषादिति । साध्यसाधनसम्बन्धेति । ननु साध्य-
साधनसामानाधिकरण्यग्राहकातिरिक्तजन्यग्रहाविषयत्वं घटादावपि,
तादृशसामानाधिकरण्यविषयकघटादिविषयकसमूहालम्बनग्रहस्य
तत्सामानाधिकरण्यग्रहाजनकाजन्यत्वात् । साध्यसाधनस-
म्बन्धग्राहकातिरिक्तजन्यग्रहाविषयत्वस्य साध्यसाधनसम्बन्ध-
विषयकग्रहाविषयत्वपर्यवसितस्य तद्गर्भत्वे च साधननिष्ठतत्सम्बन्धा-
पाध्यभावरूपायां व्याप्तावसिद्धिः । साधनस्वरूपस्य [illegible]
साधनसम्बन्धाविषयके ज्ञानेऽपि घटादिज्ञानादुपधायक[illegible]
शिष्टसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेऽपि साध्यसह-
दर्शितव्याप्तौ दृष्टान्ततया तद्गर्भितत्वासम्भवे । [illegible]
साधनसम्बन्धघटितपदार्थान्तरे व्यभिचारोऽपि दुर्वार इति ।
एतेन साध्यसाधनसम्बन्धविषयित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपकज्ञा-
त्वादिनिरूपितजन्यतावच्छेदकविषयिताकत्वस्य साध्यसाधन-
सम्बन्धविषयितानवच्छिन्नजन्यतावच्छेदकविषयिताकत्वस्य वा
विवक्षितत्वेऽपि न निस्तारः । साधनादिविषयिताया अपि तादृश-
जन्यताविशेषावच्छेदकत्वादिति चेन्न ।

साध्यसाधनसम्बन्धग्रहत्वावच्छिन्नाभावाप्रयोजकाप्रयुक्त[illegible]
त्वावच्छिन्नाभावकत्वस्य साध्यसाधनसम्बन्धविषयिता[illegible]
जन्यतासामान्यावच्छेदकविषयिताकत्वस्य वा विवक्षितत्वात् । सा-
ध्यसाधनग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकस्तद्ग्राहकसामग्र्यभावश्च
साध्यसाधनसम्बन्धग्रहत्वावच्छिन्नाभावाप्रयोजकः, व्यापकधर्माव-
च्छिन्नाभावप्रयोजकस्य व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्यभावस्य व्या-
प्यधर्मावच्छिन्नानुत्पादप्रयोजकत्वनियमादित्यतः प्रथमकल्पे, साध्य-
साधनसामानाधिकरण्यविषयितान्तःपातिन्याः साध्यादिविषयि-
तायास्तादृशसकलजन्यतावच्छेदकत्वाच्च द्वितीयस्य नासिद्धिः ।

वस्तुतस्तु ग्रहपदस्य विषयितार्थकतया साध्यसाधनस-

...प्रयोजकानधीनविषयितकत्वमेव साध्यसाधनेत्या-
...र्थः । एकदेशज्ञानं विना निश्चितज्ञाननिर्वाहात् सा-
...विषयिताप्रयोजकस्य साध्यसाधनसम्बन्धविषयिताप्रयोजक-
...दृष्टान्ताद्यसिद्धिः । साध्यसाधनसम्बन्धावगाहिज्ञानज-
...समूहालम्बने घटादेर्विषयत्वेऽपि तद्विषयकत्वस्य
...साधनसम्बन्धभानाप्रयोजकघटेन्द्रियसंनिकर्षादिप्रयोज्यत्वाच्च
... । प्रयोज्यप्रयोजकभावश्च प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपस-
...विशेष एवेति सर्वमनाकुलम् ।

...साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकताव्यापकग्राहकताकत्वं सकृद्दर्शन-
... बोध्यम् ।

...अनुमितिजनकतावच्छेदकहेतुविषयतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वे-
... अतो व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेः पक्षत्वे बा-
... तथा हीत्यादिग्रन्थविरोधश्च, उपाध्यभावरूपव्याप्तेः प-
... तादृशव्याप्तेर्भूयोदर्शनग्राह्यता नैयायिकानामभिमता तस्याः
...ग्राह्यतासाधनासम्भवेनाभिन्नप्रसङ्ग इति दूषणमनवका-
...प्रकारताश्रयो भूयोदर्शनग्राह्यः सकृद्दर्शनग्राह्यो वेति वि-
... तादृशरूपावच्छिन्नस्य सकृद्दर्शनग्राह्यत्वस्याकाङ्क्षितत्वात् । ना-
...च्छिन्नं च नैयायिकानां मते व्यापकसामानाधिकरण्यं
... तु उपाध्यभाव ...यदेतत् ।

...दर्शनानन्तरमनुमित्युपाधिस्मरणप्रस्तावे व्यवहारसामग्री-
...काङ्क्षितत्वात्तद्व्यवहारहेतुत्वादिति मूलासङ्गतिशङ्कानि-
...योग्यानुपलम्भस्यानुमितिहेतुत्वे अतीन्द्रियासन्निकृष्ट-
...नुमित्यनुपपत्तेस्तत्रोपाध्यभावव्यवहारस्यानुपपत्त्या समं स-
...तत्र तद्व्यवहारानुपपत्तिसूचकं व्यवहारे
...नुपलब्धेर्हेतुताभिधानमिति सूचयितुं तद्ग्रन्थमवतारयति ।
...मिति ।

(दी०) नन्वेवमसन्निकृष्टादिहेतुकानुमितिर्न स्यात् , उ-
...योग्यानुपलम्भविरहादत आह । तद्व्यवहारेति । तथा च
...हारस्य हेतुरेवानुमितिहेतुः । तच्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञा-
। उपाधिस्मरणे इत्यादि तु तत्कारणप्रदर्शनपरम् । अभा-

वत्वश्चेदमिह नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषो-ऽतिरिक्तः पदार्थो वेत्यन्यदेतत्। एवं चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानेऽधिकापेक्षा न वारयाम इति भावः।

(गा०) तादृशसमाधानस्फुटीकरणाय भावं व्याचष्टे। तथा-चेत्यादिना भाव इत्यन्तेन। तथा च। व्यवहारस्याप्यनुपपत्तिसत्त्वेन तत्रान्यस्य कारणत्वे च। हेतुः। कारणम्। स एवेत्येवकारेण उपाधियोग्यानुपलम्भस्य कारणत्वव्यवच्छेदः।

नन्वेवमुपाधियोग्यानुपलम्भस्यानुमितावभावव्यवहारे च हेतुत्वाभिधानमसङ्गतमित्यत आह। उपाधिस्मरणे इत्यादि। स्मरणेति। प्रत्यक्षात्मकोपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानकारणेत्यर्थः। तथा च तत्र हेतुपदं योग्यसन्निकृष्टहेतुकानुमित्यादिविशेषप्रयोजकपरमिति नासङ्गतिरिति भावः।

अभावत्वस्य भावभिन्नत्वातिरिक्तस्य दुर्निर्वचनतया तत्प्रकारेणाधिकरणस्वरूपाभावबोधेनानुमितावहेतुतः न स्वरूपात्मकभावभिन्नत्वस्य तन्मतेऽप्रसिद्धेरतोऽभावत्वं निर्वक्ति। अभावत्वं चेदं प्रतीतिसाक्षिक इति। तादृशप्रतीतौ प्रतियोगित्वनिरूपकः तत्पदनिर्दिश्यतावच्छेदकस्य वस्तुनोऽभावांशे प्रकारतया भासनादिति भावः। स्वरूपविशेषस्य अनुगतप्रतीत्युपपादकत्वायोगं दर्शयन्नाह। पदार्थान्तरं वेति। उपाध्यभावत्वप्रकारकव्याप्तिज्ञाने योग्यानुपलम्भहेतुत्वे साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तापेक्षकत्वस्य व्याप्तावसिद्धिरित्याशङ्कापरिहाराय स्वयं व्याचष्टे। एवं चेति न वारयाम इति। तावताऽप्यधिकरणतावच्छेदकधूमत्वादिप्रकारकतद्ग्रहेऽधिकापेक्षाविरहेणाप्रामाण्यशङ्कानवकाशादिति भावः।

(चि०) नन्वेवं प्रथमदर्शनेन व्याप्तिनिश्चयाद्विशेषदर्शने सति रासभादिसंशयवत् तत्संशयो न स्यादिति चेत्? व्याप्तिज्ञानानन्तरं किं विद्यमान एवोपाधिर्मयोपाधित्वेन न ज्ञात इति शङ्कया गृहीतव्याप्तावपि संशयः। अतस्तत्र भूयोदर्शनेनोपाधिनिरासक्षमा व्याप्त्यभावशङ्काऽपनीयते।

(दी०) व्याप्तिस्वरूपे संशयाभाव आपद्यते निरुपाधि-सम्बन्धस्वरूपव्याप्तित्वेन वा ? आद्ये इष्टापत्तिः, द्वितीयमपि किमुपाधिस्मरणादिकं विना तत्समवधाने सति वा सम्बन्धग्रहे ? आद्ये किं विद्यमान इति । तथा च तद्ग्रहमात्रं न तु तदभावत्वे-नापि ग्रह इति समानप्रकारकनिश्चयाभावात्तत्संशयो नानुपपन्न इति भावः ।

(गा०) उपाध्यभावविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्ते-स्वरूपवृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्यत्वप्रकारेण संशयाभावापत्तौ तत्प्रकारकनिश्चयाभावेन संशयो नानुपपन्न इति किं विद्यमान इ-त्यादिग्रन्थलभ्यसमाधानस्यासङ्गतिः तत्प्रकारकनिश्चयस्य प्रथमतो ऽसम्भवात् अतस्तादृशानुपपत्तिं स्वयं समाधातुं अन्यादृशसंशया-भावापत्तौ च मूलोक्तसमाधानं योजयितुं वितर्कयति । व्याप्तिस्वरूप इति । तत्स्वरूपवृत्तित्वसाध्यसामानाधिकरण्यत्वाद्यवच्छिन्ने इत्यर्थः । व्याप्तिसम्बन्धस्वरूपेति । उपाध्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टसा-ध्यसामानाधिकरण्यस्वरूपेत्यर्थः । उपाधिस्मरणानन्तरोत्पन्नप्रथम-दर्शनोत्तरं संशयाभावापत्तौ मूलोक्तप्रथमसमाधानासङ्गतिः । तत्र योग्यानुपलम्भसत्त्वेन निरुपाधिसम्बन्धत्वप्रकारकस्यापि निश्चय-स्य सम्भवात् तत्समवधानानन्तरोत्पन्नदर्शनोत्तरं तदापत्तौ च तन्निश्चयकालीनार्थसंशये एव प्रामाण्यसंशयस्योपयोगितया तथापि च निरुपाधिसम्बन्धत्वप्रकारकनिश्चयानुत्पत्त्या यद्वेत्यादिना प्रामाण्यसंशयं कल्पयित्वा तत्प्रकारकसंशयोपपादनमाकाङ्क्षितकरमि-ति द्वितीयपक्षं पुनर्वितर्क्य समाधानद्वयं योजयति । द्वितीयमपीति । आपादनमिति शेषः । उपाधिस्मरणादिकं विना सम्बन्धग्रहे इत्य-र्थः । यादृशसम्बन्धग्रहपूर्वमुपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानजनकोपा-धिस्मरणादिघटितो योग्यानुपलम्भो नास्ति तदुत्तरमित्यर्थः ।

तत्समवधाने इति । तादृशयोग्यानुपलम्भसमवधानोत्तरजात-सम्बन्धदर्शनोत्तरं वेत्यर्थः । यथात्र हेतावुपाधित्वेनानुपलभ्यमान उ-पाधिरत्र विद्यमानो न वेति संशयाद्व्याप्तिसंशय इति यथाश्रुतमूलार्थो न सङ्गच्छते, उपाधिनिष्ठस्य प्रकृतहेतुवर्तमानत्वाभावस्याप्युपाधिवृ-

पक्षधर्मिस्वरूपतया निश्चितत्वेन संशयायोगात् । हेतावुपाध्यभावनिश्चयस्यापि तादृशसंशयविरोधित्वात् । अप्रामाण्यसंशयातिरिक्तसंशयस्य विपरीतनिश्चयप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वे मानाभावाच्च । समानाकारकनिश्चयाभावादेव संशयोपपत्तेस्तमनुक्त्वा प्रकारान्तरानुसरणं न्यूनतानुद्धाराच्चेति । निश्चयाने । ज्ञायमाने हेतौ । उपाधित्वेनोपाधेरेव न ज्ञान इति मूलं योजनीयमित्यभिसन्धिना तादृशमूलस्य फलितार्थमाह । तथा चेति । तदग्रहमात्रम् । उपाध्यनुपलम्भमात्रम् । उपाध्यनुपलम्भयोग्यत्वमिह मात्रपदव्यवच्छेद्यम् । तद्व्यवच्छेदलभ्यमाह । न त्विति । तदभावत्वेन । उपाध्यभावत्वेन । ग्रह इति । तादृशग्रहप्रयोजकस्योपाधियोग्यानुपलम्भस्याभावादिति भावः । तावतैव कथं संशय इत्यत आह । समानेति ।

(चि०) यथा ज्ञानप्रमाण्यसंशयाद्व्याप्तिसंशयः, यथा घटज्ञानसामग्र्यां सत्यां घटज्ञाने सति तत्प्रामाण्यसंशयाहितस्तत्संशयो न त्वविच्छिन्नसंशयानुरोधेन तत्र घटज्ञानमेव न वृत्तमिति कल्प्यते । तथेहाप्युपाध्यभावस्य व्याप्तित्वात्तस्य च केवलाधिकरणस्वरूपत्वात् प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वात् व्याप्तिग्राहकान्तरस्याभावाच्च परिशेषेण सकृद्दर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्तन्निश्चये प्रामाण्यसंशयादेव तत्संशयः । न चैवं रासभेऽपि प्रथमं व्याप्तिपरिच्छेदः स्यादिति वाच्यम् । तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य हेतुत्वात् क्वचिदसंसर्गाग्रहात् तथा व्यवहारो दोषमाहात्म्यात् । न चात्रापि तथा, आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमात् ।

(दी०) द्वितीये ज्ञानप्रामाण्येति । प्रथमेति । सत्युपाधिस्मरणादावित्यादिः । न चात्रापीति । सर्वत्र रासभादावित्यर्थः ।

(आ०) ननु प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वात्प्रामाण्यसंशयादेव

[illegible]संशय इति मूलमसङ्गतं प्रथमदर्शने उपाध्यभावत्वेन व्याप्तेरभानात् प्रामाण्यसंशयस्य तदुत्तरसंशयेऽनुपयोगादित्यतः पूरयति । सत्युपाधीति । तथा चोपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानजनकस्योपाधियोग्यानुपलम्भस्य सत्त्वेन प्रथममुपाध्यभावत्वेन ज्ञानं सम्भवतीति प्रामाण्यसंशयोपयोग इति भावः । एवं च निश्चितत्वादिति मूलस्य उपाध्यभावत्वेनेत्यादिः । ननु उपाध्यभावत्वेन ज्ञाने उपाधियोग्यानुपलम्भवत् प्रथमदर्शनदशायां दुर्घटमन्यदपि किञ्चित्कारणं कल्प्यतां तत एव तत्रोपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानाभावोपपत्तौ [illegible] ज्ञानप्रामाण्यसंशयकल्पनवैयर्थ्यमत आह मूले । व्याप्तिग्राहकान्तरेति । भूयोदर्शनादेर्व्याप्तिग्राहकत्वाभावमयोग्यत्वेन्यर्थः । सकृद्दर्शनस्य [illegible] योग्यानुपलम्भसहकृतस्य [illegible] । ग्राहकत्वे । उपाध्यभावत्वेन व्याप्तिनिश्चयात् [illegible] । तन्निश्चये । तादृशज्ञाने [illegible] । न व्याप्तिनिश्चयस्य [illegible] इत्यर्थकत्वे [illegible] व्याप्ति [illegible] अतो दीधितिकृता [illegible] । सर्वत्र रासभादावपीत्यर्थ इति ।

[illegible] दुस्त्यजत्वात् [illegible] उपाधि [illegible] व्याप्ति [illegible] अत एवाह [illegible] सहकारदर्शनसामग्री [illegible] सकृद्दर्शनग्राह्यत्वं व्यवस्थापयतामेकेषां मतमुपन्यस्यति मूले । केचित्त्विति ।

(चि०) केचित्तु साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यम्, साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिस्तदुभयमपि योग्यं प्रत्यक्षेण वह्निधूमसम्बन्धानुभवेन प्रथममवगम्यत एव । महानसे योऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावो वाऽवगतस्तस्य प्रतियोगी न वह्निर्न वा वह्निमानित्यनुभवात् । रासभे तथाऽवगमेऽप्यग्रे न बाध्यते इति तन्न । एवं हि तद्वह्नितद्धूमयोरेव व्याप्तिः स्यान्न तु

धूमत्ववह्नित्वावच्छेदेन न च तदनुमानोपयोगिव-
ह्नित्वं वह्निमत्त्वं वा न प्रतियोगितावच्छेदकमिति
प्रथमतो ज्ञातुमशक्यमेवेति । मैवम् ।

(दी०) अवगत इति । स्वरूपकथनमात्रम् । महानसे इत्यस्य । अस्मिन्नित्यादिः । महति वायौ योग्यायोग्योद्भूतरूप-सामान्यतद्वतोरिव योग्ये वह्नौ तादृशप्रतियोगित्वसामान्यतद्वतोरप्यत्यन्तान्योन्याभावयोर्योग्यत्वादिति भावः । न प्रतियोगितावच्छेदकमिति । न धूमसामान्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकमित्यर्थः ।

(गा०) नन्ववगतत्वस्य व्यापकत्वावच्छेदकत्वाद्व्यापकताज्ञान[illegible] मध्येऽवगत इति कीर्तनमकिञ्चित्करमित्यत आह स्वरूपेति । [illegible] इतीति । धूमसामान्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा[illegible] नसत्सामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोऽपि न योग्यः । [illegible] नसत्त्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्योऽपि अनुपलम्भा[illegible] र्थति । महानसे इत्यस्येति । अवगतत्वस्य विवक्षितत्वे महान[illegible] ऽभावान्तरस्यानवगतत्वदशायां महानसादावन्यत्राभावप्रति[illegible] तावच्छेदकत्वाभावस्य ग्रहसम्भवादस्मिन्निति पूरणप्रयोजन[illegible] ऽवगतत्वांशपरित्यागात्पूर्वं नैतत्पूरितम् ।

ननु तादृशाभावप्रतियोगित्वस्यापि पिशाचादिनिष्ठ[illegible] त्वात्सत्साधारणतादृशप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्य[illegible] कथं योग्यतेत्यत आह । महतीति । तथा च [illegible] मात्रप्रतियोगिकत्वं नाभावयोग्यतानियामकं अपि तु [illegible] नुलम्भः, महति वायौ पक्षवृत्तिमहत्त्वविशेषणविशिष्ट[illegible] रूपवत्त्वं आपादकीकृत्य उद्भूतरूपोपलम्भस्यैव योग्ये वह्नौ योग्यताविशिष्टतादृशप्रतियोगित्वमापादकीकृत्य तदुपलम्भा[illegible] पादनस्य सम्भवात्पक्षावृत्तिविशेषणविशेषितप्रतियोगित्वा[illegible] द्यकापसेर्योग्यप्रतियोगित्वप्रतियोग्युपलम्भाभावरूपयोग्यानुपल म्भाश्रित एवेति तादृशप्रतियोगित्वतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावौ

नायोग्यावृत्तिरिति भावः । महत्त्वविशेषितस्यैवोद्भूतरूपस्य तदुपलम्भ-व्याप्यतया वायवीयाणौ नोद्भूतरूपवत्त्वात्यन्तान्योन्याभावा-योग्यौ महत्त्वरूपविशेषणस्य तादृशपक्षाप्रसिद्धत्वादतो महदित्युक्तम् । अत्र वाय्वंशेऽलौकिकं वायुविशेषणकमेवोद्भूतरूपाभावविशेष्यकं प्रत्यक्षं न तु वायुविशेष्यकं तस्यायोग्यत्वादित्यवधेयम् । चक्षुरादौ व्यभिचारेण महत्त्वविशेषणविशिष्टरूपवत्त्वस्य रूपोपलम्भाव्याप्य-त्वात् रूपसामान्याभावो न प्रत्यक्ष इत्येतल्लाभाय उद्भूतेति ।

ननु पक्षवृत्त्यनुद्भूतरूपसामान्याभावविशिष्टतादृशरूपोपलम्भा-व्याप्यत्वाद्रूपसामान्याभावोऽपि प्रत्यक्षः स्यात् प्रतियोगिग्राहका-नुपलब्धिविशेषणविशेषितत्वस्य प्रतियोगिमत्त्वविशेषणत्वेऽपि नैत-द्दोषवारणे रूपसहितानुद्भूतरूपसामान्याभावस्य प्रतियोगिग्राहक-त्वमिति वाच्यम् । यतो रूपसहितानुद्भूतरूपाभावो न प्रत्यक्षाकारणं [illegible] अनुद्भूतरूपसंकुलविशिष्टमुद्भूतत्वरूपजातिविशेषविशिष्टं [illegible] मताव[illegible] । [illegible] कपाल-[illegible] च तादृशप्रतियोगित्वाभावादृष्टौ च न योग्यौ तदु-[illegible] विशिष्टस्यैव तादृशप्रतियोगित्वस्य स्वोपलम्भाद-[illegible] योग्य वक्ष्यतीत्युक्तम् । [illegible] च्छेद-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यो-[illegible]वादेनत् ।

[illegible]त्वादौ प्रतियोगितासामान्यावच्छेदक[illegible] [illegible]त्युक्तम् । [illegible] न प्रतियोगि[illegible] [illegible] प्रथमतो [illegible] न सामान्य[illegible] [illegible]भावोपपादनं, अतः प्रतियोगितापदं प्रतियोगिताविशेषपरत-या व्याकुरुते । न धूमेति । धूम[illegible] करणाभाव-प्रतियोगितासामान्यावच्छेदकत्वाभावस्य [illegible]सामान्ये-ति । तादृशाभावप्रतियोगिताविशेषावच्छेदकत्वाभावस्य [illegible] [illegible]प्रतियोगितासामान्येति । [illegible] [illegible] [illegible]स्यापि तत्सामान्यपरत्वाभावः, अतस्तादृशाभावविशेष-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य [illegible] न क्षतिः ।

(चि०) प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापको वा साधनत्वाभिमतेन समं प्रकृतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकं विशेषणं वोपाधिः । उभयथापि तदभावो न व्याप्तिः । सिद्धासिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः । किं तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वम् । तस्य च प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात् । किं च न वस्तुगत्या व्याप्तिज्ञानं हेतुः किन्तु व्याप्तित्वेन तच्चोपाध्यभावत्वम् । न चोपाधेरज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानं सम्भवति, विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य । न च नियमतः प्रथममुपाधिधीरस्ति । यद्यपि प्रतियोगिज्ञानं व्यधिकरणस्य तु-र्नाभावज्ञाने इति । अस्तु वा एवम् । तथापि तदज्ञानः सा न व्याप्तिः । उपाध्यभावज्ञानाभिलापे व्याप्तिः स्यादेव व्याप्तिज्ञानं विनापि । न चैवम् । किन्तु विशेषदर्शने सहचारादिज्ञानात् सन्देहाद्व्यभिचारसंशयात् प्रथमदर्शनेन न व्याप्तिनिश्चयः ।

(दी०) अथ साधनाव्यापकव्याप्यत्वाभावः साध्यसामानाधिकरण्यस्वरूपमेव, एवं साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धे साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोऽपीत्यनुशयानो येन रूपेण ज्ञाता व्याप्तिरनुमित्यङ्गं तद्रूपविशिष्टा न सकृद्दर्शनगम्या, सामानाधिकरण्यमात्रस्य च तथाभावं न वारयाम इत्याशयेनाह किञ्चेति । विशेषणज्ञानसाध्यत्वात् तत्सामग्रीसाध्यत्वाद्वा । न चेति । उपलक्षणमेतत् । उपाधेरयोग्यस्यापि सम्भवादुपाधिसामान्यतद्वतोर्मूर्तत्वादिसामान्यतद्वतोरिवात्यन्तान्योन्याभावयोरयोग्यतया प्रत्यक्षेण गृहीतुमशक्यत्वात् । न च योग्या-

पाधिव्यतिरेकग्रह एवानुमानाङ्गम्, अयोग्योपाधिग्रहेऽप्यनुमि-
तिप्रसङ्गात् । यथाश्रुतं दूषयति । यथोक्तमित्यादिना ।

(गा०) तस्य च प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वादिति मूले यद्यपि यावत्स्वव्य-
भिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेऽपि साध्य-
सामानाधिकरण्यत्वेन सकृद्दर्शनग्राह्यत्वं तस्याः सुगमम् । व्याप्तित्वेन
ग्रहस्यासम्भवस्तु यथाश्रुतोपाध्यभावरूपव्याप्तिपक्षेऽपि किं स्व-
व्यभिचारिता वाच्य इति पारिभाषिकानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वं स्वीकार्य
सकृद्दर्शनग्राह्यतानिराकरणं न सङ्गच्छते । तथापि साध्यसाधन-
सामानाधिकरण्यमात्रस्य तथात्वेऽतिप्रसङ्गात्साध्यसाधनसामाना-
धिकरण्यविषयतान्तर्भावितविषयतानिरूपितानुमितिजनकतावच्छे-
दकत्वाश्रयस्य येन केनापि रूपेण सकृद्दर्शनग्राह्यत्वं गुरो-
[illegible] सङ्गनिर्दिष्टो [illegible]भावात् इति ।

[illegible]साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाधन-
तावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वा-
[illegible] इत्यर्थः । साध्ये साध्यतावच्छेदके । साधनव्यापकता-
वच्छेदका यावन्तो धर्माः प्रत्येकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभाववृत्तितान-
[illegible]कत्वरूपव्यवच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके
[illegible] इत्याहुः । [illegible] । तथा च तादृशा-
[illegible]साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्मकानौपाधिक-
[illegible]स्वरूपस्यापि सकृद्दर्शनग्राह्यत्वमव्याहतमेवेति भावः ।
[illegible]व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपोपाधिलक्षणानुसारेणा-
[illegible] । कथं निरुक्त साध्यसत्त्वनियतावच्छेदकाव्यापकरूपो-
पाधिलक्षणानुसारेण नाभिधीते । एवमिति । साधनतावच्छेदका-
तिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोऽपीति । अधिकरणस्वरूप एवेत्यनुषज्यते ।

यद्यपि धूमादिनिष्ठवह्निसामानाधिकरण्येऽपि प्रकृतसाधन-
तावच्छेदकीभूतधूमत्वातिरिक्तद्रव्यत्वाद्यवच्छेद्यत्वमक्षतम् ।
तथापि साधनतावच्छेदकातिरिक्तमात्रावच्छेद्यत्वमत्र विवक्षितम् ।
यत्र प्रमेयसामान्यमेव साधनतावच्छेदकं तत्र तदतिरिक्ताप्रसिद्धावपि
न क्षतिः । साधनतावच्छेदकानवच्छेद्यत्वविशिष्टावच्छेद्यत्वस्यैवा-
वच्छेद्यत्वान्तार्थतया साधनतावच्छेदकातिरिक्तांशस्यानिवेशात् ।

प्रमेयसामान्यस्य साधनतावच्छेदकता यत्र तत्रावच्छेद्यमात्रस्य सा-
धनतावच्छेदकत्वनिकाक्षिप्तैयावच्छेद्यत्वनियमेऽपि साधनतावच्छेद-
कतापर्याप्त्यधिकरणमेयत्वविशिष्टानवच्छेद्यत्वसहितमवच्छेद्यत्वं रू-
पान्तरेण स्वरूपतो वा मेयानवच्छेद्ये वस्तुनि प्रसिद्धमेव । महान-
सीयवह्न्यादिसामानाधिकरण्यस्य वह्न्यादिसामानाधिकरण्यत्वेन
धूमत्वावच्छेद्यत्वेऽपि महानसीयवह्निमान् धूमादित्यादौ नातिव्याप्तिः।
साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वे साधनतावच्छेद-
कधर्मावच्छेद्यतावच्छेदकत्वविशिष्टावच्छेद्यतावच्छेदकत्वाभाव-
स्यैव विवक्षितत्वात् । अभावस्य भावप्रतियोगिकतयाऽधिकरण-
स्वरूपतानिर्वाहाय प्रतियोगिकोटौ विशेष्यदलम् ।

वस्तुतः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यावच्छेदकभावस्य दूषितत्वा-
त्पर्याप्तिरूपावच्छेदकत्वं निवेश्यं तथा च साधनतावच्छेद-
कावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
स्वविशिष्टान्यपर्याप्त्यधिकरणसाध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकत्वं
वा साधनतावच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकत्वं तदभाव एव साध्य-
सामानाधिकरण्यस्य निवेशनीयमिति ।

व्याप्तित्वेन व्याप्तेः प्रथमदर्शनाविषयत्वेऽपि साध्यसामानाधिकर-
ण्यत्वेन तद्विषयत्वाभिप्रायात् गुरूणामभिमतं सेत्स्यतीति शङ्कायां कि-
चेत्यादिग्रन्थोपरि सच्चाव्यतां निराकर्तुमाशयं पूरयति । येनेत्यादिना ।
सामानाधिकरण्यमात्रस्य । केवलसाध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छि-
न्नस्य । तथा भावम् । सकृद्दर्शनगम्यत्वम् । न वारयाम इति । अनुमिति-
जनकज्ञानोपायमधिकृत्यैव चिन्तामणिकारस्य रूपान्तरेण ग्रहणा-
स्याप्रकृतत्वादिति भावः । गुरूणां विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुत्वा-
नभ्युपगमाद्विशेषणज्ञानसाध्यत्वादिति हेतुः स्वमते एव सङ्गच्छतेऽत
स्तन्मते हेतुं पूरयति । तत्सामग्रीसाध्यत्वाद्वेति । उपलक्षणमेतदिति ।
उपाधिर्धीरित्यत्रापि उपाधिसामग्रीत्यपि बोध्यम् । अयोग्यत्वापि
सम्भवादिति । तथा च तत्सामान्यात्यन्ताभावत्वादिना तादृशा-
भावादिग्राहकयोग्यानुपलम्भो न सम्भवतीति भावः । उपाधि-
सामान्यतद्भेदयोरिति । अत्यन्तान्योन्याभावयोरित्यत्र यथासंख्यम-
न्वयः । इदं च साधनाव्यापकरूपस्योपाधिपदार्थस्य व्याप्यत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावस्तत्सम्बन्धेन तद्वतोऽन्यो-

[illegible]भावो वा साध्यनिष्ठो व्याप्तिघटक इत्याशयेन । योग्योपाधि-[illegible]तिरेकग्रह इति । तादृशव्यतिरेकस्य योग्यतया सुग्रहत्वादिति [illegible] । अनुमानाङ्गम् । अनुमितिहेतुः । अनुमितिप्रसङ्गादिति । [illegible]मपि योग्योपाधिव्यतिरेकस्य सुग्रहत्वादिति भावः ।

ननु यच्चोक्तमित्यादिना उपाध्यभावस्वरूपज्ञाने उपाधिज्ञाना-[illegible]मुद्भाव्य उपाधिज्ञानशून्यकाले अनुमित्यापादनेन तन्नि-[illegible] मूलकृतो न सङ्गच्छते तादृशापत्तेरुपाधियोग्यानुपलम्भ-[illegible]भिधानेन प्रागेव निराकृतत्वात् । न चासन्निकृष्टहेतुकस्थले [illegible]योग्यानुपलम्भस्य हेतुना न सम्भवतीति तदसहकृत-[illegible]ज्ञानानपेक्षव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वं गुरुणा वक्तव्यमित्याशये-[illegible]मिति वाच्यम् । व्यवहार इवानुमितावप्युपाध्यभावस्व-[illegible]ज्ञानस्यैव कारणतया उपाधिस्मरण इत्यादिग्रन्थाभिप्रे-[illegible] सर्वं व्याख्यानादित्याशङ्कां निराचिकीर्षुर्योग्यानुपलम्भस-[illegible]कारणतावच्छेदकप्रकारेणाधिकरणस्वरूपोपाध्यभावज्ञानं [illegible] तथाच पूर्वग्रन्थार्थोपर्यवोक्तरीत्या योग्यानुपलम्भकार-[illegible] सम्भवतीत्याशयेन दूषणमिदमिति मूले सङ्गमयति । [illegible]मिति । उपाध्यभावत्वेन तज्ज्ञानं हेतुरिति निष्कृष्टमते [illegible] रूपेण सकृद्दर्शनग्राह्यत्वासम्भवाद्दुरुपाधिसिद्धिरित्युक्तदूषण-[illegible] [illegible]रत्वादिति भावः ।

(चि०) अथ व्यभिचारसंशयो नाव्यभिचार-[illegible]श्चयप्रतिबन्धकः, ग्राह्यसंशयस्य निश्चयाप्रतिबन्ध-कत्वात् । अन्यथा संशयोत्तरं क्वापि निश्चयो न स्या-[illegible] इति चेत् ? न व्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धक इति [illegible]मः । किन्तु विशेषादर्शने सति सहचारादिसाधा-[illegible]दर्शनात् संशयः स्यान्न तु संशयसामग्रीतो [illegible]श्चयः । किं च यद्धीसामग्री यत्र प्रतिबन्धिका वि-[illegible]षादर्शने तत्र तद्धीरपीति व्यभिचारसंशयोऽपि प्र-[illegible]बन्धकः । एवं भूयोदर्शनमपि संशायकं तर्कस्त्वन-

चस्याग्रस्त एवेति कथं व्याप्तिग्रहः ।

अत्रोच्यते । व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकम् । ज्ञानं निश्चयः शङ्का च । सा च क्वचिदुपाधिसन्देहात् क्वचिद् विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनात् । तद्विरहश्च क्वचिद् विपक्षबाधकतर्कात् क्वचित् स्वतः सिद्ध एव ॥

(दी०) व्यभिचारेत्यादि । अत्र प्रत्यक्षे ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वमादाय व्यभिचारशङ्कायास्तथात्वाभिधानम् । अन्यथा पुनरसाधारणतत्कारणोपलक्षिता सामग्री प्रतिबन्धिका बोध्या । विवेचितञ्चेदं प्रत्यक्षमणिदीधितौ । वक्ष्यते चासकृदुपरिष्टात् ।

(गा०) ननु ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबन्धकताया मूलकृतैवाभिधानात् ज्ञानं निश्चयः शङ्का चेत्यनेन व्यभिचारशङ्काया अपि व्यभिचारज्ञानत्वेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वाभिधानं तस्य किमर्थमित्यत आह । अत्रेति । अत्र । ग्रन्थे । प्रत्यक्षे । प्रत्यक्षनिश्चये । ग्राह्यवदितरकोटिकसंशयोत्पत्त्या संशये संशयप्रतिबन्धकताया असम्भवात् ग्राह्यसंशयस्यापीति विशेषादर्शनसहकृतस्येत्यादिः । आलोक्यत्वेनोक्तं विचारासहत्वमनुचितम् । तद्बीजं तु संशयोत्पत्तिकाले निश्चयापत्तिवारणाय संशयसामग्र्यास्तत्प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वाद्विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनकालेऽपि संशयसामग्रीसत्त्वेन तत्प्रतिबन्धकत्वादेव तदुत्तरमपि निश्चयासम्भवात्संशयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः । कथंचित्संशयसामग्रीविगमे च संशयोत्तरमपि प्रत्यक्ष एव निश्चयः, भवतोऽपि अव्याजेन तत्र तदुत्पत्तेः । यत्सामग्रीत्यादिनियमश्चाप्रयोजकः ।

न च संशयोत्पत्तिदशायां निश्चयवारणाय संशयाभाव एव कार्यसहवर्ती हेतुरस्त्विति वाच्यम् । संशयोत्पत्तिकाले तद्विपक्षाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे निश्चयापत्तेः संशयप्रतिबन्धकतया वारयितुमशक्यत्वादिति । एतन्मतमेवानुसृत्याह । अन्यथा पुनरिति ।

ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वे इत्यर्थः । कालादिसाधारणकारणा-
[illegible]निवेशस्य निष्प्रयोजनकत्वादाह । असाधारणेति । तत्तत्कारणे-
ति । विपरीतकोट्युपस्थितिधर्मिज्ञानविशेषादर्शनादिरूपेत्यर्थः ।
तेषां संशयकारणत्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकमध्ये न निवेशो या-
वत्कारणघटकानां एकदाऽसम्भवात्, अपि तु संशयकारणताव-
च्छेदकीभूततद्धर्मपुरस्कारेणेति सूचयितुं तत्तदित्युक्तम् । प्रत्ये-
[illegible] समुदायाभिप्रायकम् । सामग्री ।
[illegible]सामग्री । विशेषितं [illegible] । यत एव निश्चयत्वादेः
[illegible] तुल्यवत्[illegible]
[illegible] प्रतिबन्धकत्वम् । निश्च-
[illegible] निष्कृष्यते च
[illegible] न [illegible] तु फलानुत्पाद-
[illegible] विपरीतकोटि-
[illegible] बलवती च सा-
[illegible] । उपरिष्टात् ।
[illegible] ।

([illegible]) [illegible] न यत्रापि [illegible]साध्याभाववद्वृत्ति-
[illegible] हेतुरिति न युक्तम् । केवलान्वयिनि ग्राह्याप्र-
[illegible] [illegible]प्रसिद्धेः । [illegible] क्वचित्तादृशसंशय-
[illegible] तथा [illegible]

([illegible]) साधनतावच्छेदेति । [illegible]
[illegible] साध्याभाववत्वज्ञानस्य [illegible] इत्यर्थः । केवलान्वयि-
नि । केवलान्वयिसाध्यके । ग्राह्याप्रसिद्धेति । साध्याभाववद्वृत्ति-
[illegible] तद्ग्राह्याप्रसिद्धेरित्यर्थः । एवं च प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या ता-
[illegible]ज्ञानस्याप्रसिद्धेस्तत्स्थलीयव्याप्तिज्ञाने व्यभिचारग्रहस्य
[illegible]त्वमेव इति भावः, इत्यादिदूषणं च सर्वत्रैव व्यभिचारग्रह-
स्य व्याप्तिग्राहकत्वं मूलाभिप्रेतमित्यभिमानेन । अभिमानश्च च-
तुर्[illegible]त्यादिनाऽग्रे निराकरिष्यते ।

ननु व्यभिचारज्ञानेत्यनेन व्यभिचारघटकपदार्थानां परस्परा-

त्प्रसिद्धिस्थलीयव्याप्तिग्रहेऽपि पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वकल्पन-मुचितं न तु विषयनिष्ठव्याभावस्य कालिकप्रत्यासत्त्या, तत्तत्पुरुषी-यत्वनिवेशेन पुरुषभेदात् कार्यकारणभावभेदापत्तेरित्याशयेन त-थैव समाधत्ते । वस्तुत इति ।

(दी०) वस्तुतो व्याप्तेः साध्यसाधनभेदभिन्नतया वि-शिष्यैव कार्यकारणभावः । तथा च यत्र साधनं साध्याभा-ववद्वृत्ति साध्यतावच्छेदकं साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-च्छेदकमेकविधमनेकविधं वा व्यभिचारज्ञानं प्रसिद्धं तत्र [illegible]-योगं तदभावः पुरुषनिष्ठो व्याप्तिग्रहहेतुः । अत एवैकविधव्यभि-चारज्ञानविरहे ऽन्यविधव्यभिचारग्रहाद्व्याप्तिधीविरोधः । यत्र च क्वचिद्व्यभिचारज्ञानस्याप्रसिद्धया तदभावस्याहेतुत्वे ऽपि [illegible]-तिः । प्रसिद्धायाः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक[illegible] बुद्धेः समानविषयतया तदभावत्वोपाधिसोचित्वानुरोधेन [illegible] भावं न वयं वारयामः, यदि तत्तत्पाकादिनिवेशा[illegible] विशेषे न पर्यवस्येदिति दिक् ।

(गा०) विशिष्यैवेति । तत्साध्यकतत्साधनकव्याप्ति[illegible] तत्साधनादिधर्मिकतत्साध्याभाववद्वृत्तित्वादिग्रहाभावत्वादि[illegible]-शेषधर्मावच्छेदेनेत्यर्थः । सर्वसाधारणव्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्न[illegible] त्वयोर्दुर्वचत्वादेकत्र साधने एकस्य साध्यस्य व्यभिचार[illegible] यामप्यपरस्मिन्नपरस्य व्याप्तिग्रहोत्पत्तेः सर्वसाधारणक[illegible] भावासम्भवादिति भावः । यथायोगमिति । यत्र यावद्धि[illegible] रूपीः प्रसिद्ध्यति तत्र तावद्धितदभावः समवायसम्बन्धा[illegible] प्रतियोगिताक आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुरित्यर्थः । अत [illegible]

प्रसिद्धाशेषव्यभिचारग्रहत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव[illegible] देव । अत्र च यद्यत्साध्यतावच्छेदकधर्मिकसाधनवन्निष्ठाभाव[illegible] गितावच्छेदकत्वज्ञानं प्रसिद्धं तत्तद्धर्मिकतादृशावच्छेदकत्व[illegible] तत्तद्धर्मिकतत्तदभावग्रहप्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये विशेष्यविशेषण[illegible] निवेशे समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकताकल्पनमेवोचितम्

[illegible] विशेष्यीभूतनत्तद्धर्मिभेदेनानन्तप्रतिबन्धकताप्रसङ्गात् । एवं [illegible] तद्धर्मधर्मिकयादृशावच्छेदकत्वग्रहोऽप्रसिद्धस्तद्धर्मिकतदभाव- [illegible] विपर्यासग्रहस्य व्यभिचारग्रहस्य हेतुत्वमायातमिति मि- [illegible] सकलव्याप्तिग्रहे एव तद्धेतुत्वोपपादनप्रकारमाक्षिपति । प्रसि- [illegible] इति । तथाभावम् । सकलव्याप्तिग्रहे व्यभिचारग्रहहेतुभाव- [illegible] प्रकारादिविशेषानिवेशेनेति । वह्नित्वत्वादिरूपतादृशावच्छेदक- [illegible] रूपविशेष्यताप्रकारतावच्छेदकादिनिवेशेनेत्यर्थः । आदि- [illegible] सम्बन्धविशेषपरिग्रहः । विशेषे न पर्यवस्येदिति । तद्भेदेन [illegible] न भिद्येतेत्यर्थः ।

[illegible] ऽसमानप्रकारकस्य सम्बन्धान्तरावगाहिनश्चावच्छेद- [illegible] व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानादिरोधित्वनिवारणाय विशिष्य तत्ति- [illegible] बध्यकतया निश्चयनियमस्य चात्मनिष्ठप्रत्यासत्तिक- [illegible] त्वात् । समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्यादरस्तु तत्पुरुषीयत्व- [illegible] गौरवाद्येव, न चा तावतापि व्यभिचारग्रहहेतुतायाः [illegible] निर्वाहः, यद्धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य यत्साधन- [illegible] करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृप्येण स्वरूप- [illegible] ग्राहिज्ञानं यस्य पुंसो ऽप्रसिद्धं तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्य- [illegible] व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहितत्पुरुषीयग्रहे व्यभिचारा- [illegible] सिद्धेरिति भावः । समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या [illegible] प्रतिबन्धकभावस्वीकारेऽपि यस्य पुंसो यत्साधनसमाना- [illegible] भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिसधर्मितावच्छेदककबो- [illegible] सिद्धस्तदीयतत्साधनव्यापकताग्रहे व्यभिचारग्रहहेतुत्वम- [illegible] उपपादनमेवेति ध्येयम् ।

[illegible] व्याप्तिग्रहे सहचारग्रहस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया निर्युक्तिकतया [illegible] विशेषणविधयैव तस्य कारणत्वं व्यवस्थापनीयम्, सहचारस्य [illegible] विशेषणविधया व्याप्तिघटकत्वे एव तदुपपद्यते अन्यथा व्या- [illegible] विशेष्यकप्रत्यक्षे हेतुत्वानिर्वाहात् अतस्तस्य तथा व्याप्तिघटकत्वं [illegible] व्याप्तिरूपमाह । व्याप्तिश्चेति ।

(दी०) व्याप्तिश्च धूमादिव्यापकवह्निसमानाधिकरणधू- मत्वादिकम् । तादृशसामानाधिकरण्यमात्रस्य रासभादि-

कारणताावच्छेदककोटौ भ्रमत्वनिवेशे गौरवादिति भावः । न चैकधर्मावच्छिन्नधर्मिणि सहचारग्रहस्यान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यक व्यापकताग्रहाजनकतया धर्मितावच्छेदकविशेषनियन्त्रितकार्य-कारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वाद्वह्नित्वावच्छिन्नधर्मिकधूमादि-व्यापकताग्रहे सहचारग्रहहेतुता नोक्तयुक्त्या सिद्ध्यतीति वा-च्यम् । धर्मितावच्छेदकानन्तर्भावेन साध्यधर्मिकहेतुसहचा-रज्ञानस्य व्यापकताग्राहकत्वमित्यभिप्रायात् ।

यदि व्यापकताभ्रममात्र एव सहचारभ्रमस्य हेतुत्वमभिवार्द् क्यात्तदेवोक्तयुक्त्या व्यापकताग्रहसामान्ये सहचारग्रहस्य हेतुता स्यात्तदेव नेत्याह । असिद्धत्वादिति । नन्वनुभवसिद्धान्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्यापकताभ्रमे सहचारभ्रमहेतुतासिद्धिरित्यत आह । भ्रमेनेतु नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमेवासिद्धमित्याह । सत्त्वेऽपि हीति । क्रमयोगपद्याभ्यामिति । क्रमयौगपद्य-मित्यत्र यथासंख्यमन्वयो बोध्यः । कार्यकारणभाव इति । नियतपौर्वापर्यमित्यर्थः । न च सहचारस्य व्यापकत्वाव्यभि-चारितया तज्ज्ञानस्य दोषविधया व्यापकताभ्रमं प्रति शङ्खादि-ज्ञानस्य रजतत्वादिभ्रमं प्रतीव हेतुत्वं सर्वमतसिद्धमिति वा-च्यम् । क्वचिद्व्यापकताभ्रमे दोषविधया तद्धेतुत्वादेव तद्भ्रमसामा-न्ये तज्ज्ञानसामान्ये वा तद्धेतुतासिद्धेः सहचारभ्रमं प्रत्यपि व्याप-कक्रमेण दोषविधया क्वचिद्व्यापकताज्ञानहेतुतायाः सुवचत्वेन वि-परीतस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ।

प्रसङ्गाद् धूमसामान्यादौ वह्निसामान्यव्योभयतीन्द्रियत्वं व्य-वस्थापयति । इदं पुनरिति ।

(दी०) इदं पुनरवधेयम् । यथा विद्यमानमपि वह्नित्वं व्यवहितविप्रकृष्टरासभादिदेशनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न गृह्यते अभावदेशविप्रकर्षादिना ग्राहकाभावात् । तथा धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽप्यग्रहणसम्भ-वात् । नानुपलब्धेः प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वादिलक्षणायो-ग्यतेति न तत्सामान्याभावो लौकिकप्रत्यक्षगम्यः परं तु का

[illegible]चिद् विरोधस्फुरणादिवशाद् धूमत्वादौ गृहीतो धूमवन्निष्ठा-
[illegible]न्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावो वह्नित्वादावुपनयम-
र्यादया गृह्यते ।

(मा०) व्यवहितेति । मध्यवर्तिभित्त्यादिप्रयुक्तमिन्द्रियसन्निक-
र्षशून्यत्वं व्यवहितत्वम् । विप्रकृष्टत्वं दूरत्वप्रयुक्तं तथात्वम् । रा-
[illegible]मादिदेशेति । रासभाद्यधिकरणदेशेत्यर्थः । न गृह्यते इति ।
[illegible] नोपलभ्यते इत्यर्थः । एतेन वह्नित्वादिनिष्ठतादृशप्रतियोगि-
ता[illegible]न्त्वस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वेऽपि नासङ्गतिः । अभावदेशे-
ति । [illegible]भावाधिकरणदेशेत्यर्थः । विप्रकर्षादिनेति । आदिना व्यवधा-
[illegible] । ग्राहकाभावादिति । तादृशाभावाधिकरणतद्देशग्राहक-
[illegible] तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नग्रा-
[illegible] अभावादित्यर्थः । [illegible]ऽप्यग्रहसम्भवादिति ।
[illegible]कर्षादिमति [illegible]दौ [illegible]ऽपि [illegible]शून्यधूमा-
[illegible]कर्षादिनानुपलम्भसम्भवादित्यर्थः ।

[illegible]रिति । तादृशावच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्युपलम्भाभाव
[illegible] प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वलक्षणेति । प्रतियोगिसत्त्वप्रस-
[illegible]कत्वरूपत्यर्थः । पक्षावृत्तित्वविशेषणाविशेषितस्य ता-
[illegible]दकत्वरूपप्रतियोगितकत्वानुपलम्भा[illegible] तया मूलशैथि-
[illegible]प्रतिबन्धि[illegible]दिति भावः । तत्सामान्या-
[illegible] । धूमाधिकरण[illegible]प्रतियोगितावच्छे-
[illegible]भावग्राहकयोग्यानुपलम्भसम्भ[illegible] । उपनीत-
[illegible]योग्यानुपलब्ध्यनपेक्षणात् लौकिकेति ।

[illegible] व्याप्तिर्गृह्येत [illegible]लौकिकप्रत्यक्षासम्भवेन माना-
न्तरा[illegible]नुमानादेरप्यसम्भवात् । न च तादृशा-
वच्छेदकत्वस्य लौकिकसन्निकर्षासामान्याभावस्य वा अभावत्वा-
[illegible] मानं तादृशावच्छेदकत्वाप्र[illegible] तत्सा-
[illegible]सम्भव इति वाच्यम् । एवमपि सामान्य-
[illegible]त्यासत्तेः स्वयं निराकरणीयतया तदनभ्युपगमपक्षे तद्ग्रहानुपपत्तेर्दु-
[illegible]रत्वादित्याशङ्कामपनिनीषुराह । परं त्विति । विरोधस्फुरणादि-
[illegible]शादिति । धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावे धूमादिविरोधग्रहादिवशादित्य-

थः। गृहीतः। धूमविशिष्टसामान्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिरूपा[illegible]
रोक्तानुमानानुचितः। उक्तविरोधग्रहस्य [illegible]
दकत्वग्रहोपयोगिता वाच्या। साध्यप्रसिद्धिं विना [illegible]
व्यतिरेकप्रवृत्तेर्न साध्यप्रसिद्ध्यपेक्षा, धूमाभावादौ धूमवद्वृ[illegible]
त्वसामान्याभावरूपस्य विरोधस्याप्युक्तदिशा लौकिकप्रत्यक्ष[illegible]
सम्भवेन धूमत्वादिरूपाश्रये [illegible] कुर्घटः। [illegible]
[illegible] लौकिकप्रत्यक्षात्मकस्य [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
सिद्धत्वपेक्षा [illegible] अनुमानात् [illegible]
[illegible] अनुमानेन [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]
[illegible] धूमविरोधग्रहस्य [illegible] अनुमान [illegible]
[illegible]। एवमपि [illegible] अनुमानात् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] निरूपणीयम्।

यद्यप्युक्तरीत्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकानुमान [illegible]
[illegible] धूमसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगितावच्छेद[illegible]
त्वसामान्याभावरूपा [illegible]। तथापि [illegible]
[illegible] अनुपपत्तिरिति [illegible]
साध्यकानुमानमावश्यकम्। न च व्याप्तिग्रहेऽनुमानान्तरा[illegible]
[illegible] वाच्यम्। [illegible] व्यापकतावच्छेद[illegible]
रूपादिनापि प्रकृतानुमित्युपयोगि [illegible]
[illegible] व्याप्तिज्ञानानुमितिप्रत्यक्षेण [illegible]
भावे धूमविरोधस्याभावदशायां तदुभयसामानाधिकरण्य[illegible]
[illegible] धूमत्वा[illegible]
[illegible] कुर्घटः। [illegible] स्वविरोधः [illegible]
यः। [illegible] विना स्वस्मिन् स्वाभावसामानाधिकरण्य
[illegible] धूमत्वादावित्युक्तम्।

[illegible] विरोधस्फुरणवशाद् धूमत्वादौ धूमवत्त्विष्ठाभाव[illegible]

योगितावच्छेदकत्वाभावरूपं यत् साध्यं तदभावव्यापकीभूताभाव प्रतियोगित्वरूपविरोधस्फुरणवशात् धूमत्वाग्नौ गृहीतो धूमत्वं धू- मत्वाश्रयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत् धूमत्वत्वादित्यानु- मितिर्विषयः । तथा च तादृशविरोधस्फुरणस्य एतदनुमितौ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविधयोपयोगित्वं निरुक्तसाध्याभावविरोधस्य [illegible]व्यतिरेकव्याप्तित्वात् । कथंचिदित्यस्य प्रयोजनं निरुक्तप्रायम् । न चैवं वह्नित्वादावुक्तक्रमेण तदनुमितिसम्भवात् धूमत्वपर्य- न्तानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षेण एव प्रथमतस्तद्ग्रहार्थं तद[illegible]णादिति वदन्ति ।

(दी०) अत एवानुमानादिना व्यभिचारग्रहेऽपि न [illegible]तिः । निर्णयात्मनि साधारणे वा दोषविशेषाजन्योप- [illegible] संशयादिसाधारणस्य [illegible] [illegible] वा विपरीतज्ञा- न[illegible] प्रतिबन्धकत्वात् [illegible] देशान्तरवृत्ति[illegible] [illegible]दिवशाद् गृह्यमाणा [illegible]भाववद्वृत्तित्वाभावो धू- [illegible]च्छेदेन गृह्यते लाघवादित्यपि वदन्ति ॥

([illegible]) अत एवेति । व्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षात्मकत्वादित्यर्थः । व्याप्ति- [illegible] [illegible]पगमे आनुमानिकादावपरोक्षज्ञानस्य [illegible] [illegible]तया आनु[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]पुपत्तेरिति भावः । उपनीतमाने [illegible] [illegible]व्यभिचारज्ञानमपि विरोधीति दर्शयति । निर्णयात्मनि । दोषविशेषाजन्योपनीतभाने । [illegible] साधारणस्य विपरीतज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति [illegible] । एतच्च ग्राह्यसंशयस्य प्रत्यक्षनिश्चयप्रतिबन्धकत्वमाश्रित्यो- क्तम् । संशयस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]निरपि । [illegible]तादृशाज्ञानादिरूपदोषविशेषजन्यस्य [illegible] [illegible]स्यानुमा- निका[illegible]भावज्ञानाप्रतिबध्यत्वादजन्यान्तम् । लौकिकसन्नि- कर्षजन्यनिर्णयस्यानुमानिकादिविपरीतज्ञानाप्रतिबध्यत्वात् उपनीत- भाने इति । लौकिकसन्निकर्षाजन्यप्रत्यक्ष इत्यर्थः । प्रत्यक्षत्व- निवेशादनुमितेः संशयाप्रतिबध्यत्वनिरासः । संशयादिसाधारण-

स्येत्यनेन प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ संशयान्यत्वरूपनिर्णयत्वा-
निवेशः सूचितः । एतन्मते संशयेऽनुमित्यादौ च विपरीतनिर्णयस्य
प्रतिबन्धकत्वान्तरं बोध्यम् । विवेचितं चेदमधस्तात् ।

ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्ववादिनां मतमाह । साधारणे इति ।
साधारणे दोषविशेषाजन्योपनीतभाने निश्चयात्मनो विपरीतज्ञान-
मात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वादित्यन्वयः । साधारणे । संशयनिश्चय-
साधारणे । तथा च पूर्ववत् संशयान्यत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदकमि-
ति भावः । उपनीतभानत्वमत्र कार्ये लौकिकसन्निकर्षजन्यवि-
यान्यज्ञानत्वम्, अत आनुमानिकादेरपि विपरीतनिर्णयस्य [illegible]
कसन्निकर्षजन्यस्यापि संशयं प्रति विरोधिता । प्रत्यक्षस्यापि [illegible]
नुमित्यादौ न प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनम् । संशयस्य स[illegible]
बन्धकत्वमुपपादयितुं निर्णयात्मन इति । ज्ञानमात्रस्येति [illegible]
स्येति कृत्स्नार्थकम् ।

तदभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षमुपपादयति [illegible]
तत्तद्धूमादर्शनेति । देशान्तरेति । [illegible]
देशसम्भावनाविरहो देशान्तरावृत्तित्वं धूमो यदि [illegible]
वृत्तिः स्यात् तदैवोपलभ्येतेति योग्यानुपलब्धि[illegible]
र्वाहकपक्षतावच्छेदकनिश्चये उपयुज्यते । [illegible]
कविशेषणाविशेषितप्रतियोगिसत्त्वापादकापत्तेन [illegible]
विघटकतया देशान्तरवृत्तौ व्यभिचारवारणाय देशान्तराव-
त्वस्यापादकविशेषणतया आवश्यकत्वेन तस्य पक्षविशे[illegible]
मप्यावश्यकमिति हृदयम् । धूमान्तरे व्यभिचारसंशय[illegible]
व्याप्यवत्तानिश्चयोपयोगी व्याप्तौ धूमत्वावच्छिन्नत्वनिश्च[illegible]
म्भवतीत्याशङ्कानिराकरणार्थमाह । लाघवादिति । व्याप्ति[illegible]
यप्रतिबन्धकतायां लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वादिति भावः । प्रति-
गिग्राहकातिरिक्तविशेषणानवच्छिन्नत्वस्यापादकविशेषणत्वेन आ-
वश्यकत्वाद्देशान्तरावृत्तित्वस्य च प्रतियोगिग्राहकत्वेन तदवच्छि-
न्नापादककापत्तेर्न योग्यानुपलम्भनिर्वाहकतेत्यादिरस्वरसो वदन्ती-
त्यनेन सूचितः ।

इति अनुमानगादाधर्यां व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणम् ॥

अथ तर्कप्रकरणम् ।

(चि०) तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेना(१)नवस्थेति [illegible]? न । यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् । यत्र च व्या- [illegible]तेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः ।

[illegible])तर्कस्यानुमित्यौपयिकव्याप्तिनिश्चयविरोधिशङ्कानिवृत्ति- [illegible] तत्र तर्के कारणीभूतस्यापादकनिष्ठापाद्यव्याप्त्यापाद्यव्यतिरेक- [illegible]कापादकादीनां निश्चयस्य विरोधिनी या शङ्का तन्निवृत्त्यर्थम- [illegible]क्षितात् पूर्वं तर्कान्तरमनुसर्त्तव्यं तत्पूर्वमपि तज्जनकतर्कनिश्चयविरोधिशङ्का- [illegible]र्थं तर्कान्तरमित्यनवस्थानतर्कपरम्परास्वीकारप्रसङ्ग इत्या- [illegible] तर्कस्येति । व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन । व्याप्त्यादिनिश्चयजन्य- [illegible] यावदाशङ्कमिति । यत्र यत्राशङ्कायास्तर्कान्यतोऽनिवृत्तिस्तत्रैव [illegible]र्थं तर्कस्वीकारादित्यर्थः । यत्र । यादृशतर्के उत्पत्स्यमाने [illegible] । यादृशतर्कात्पूर्वमित्यर्थः । व्याघातेन शङ्कैव नावतरतीति । [illegible]व्याघातेन शङ्कानवतारः कारणान्तराभावप्रयुक्तः सिध्यती- [illegible] केचित्तु व्याघातेन [illegible] शङ्का नावतरति, तर्का- [illegible] विरोधितयैव [illegible] इति प्राहुरिति वर्णयन्ति । [illegible] । तर्कान्तरं विनैव । तर्ककारणव्याप्त्यादिनिश्चयसम्भवो [illegible] । तथा च तत्र विकल्प[illegible] भावः ।

[illegible]तर्कविरोधिनीनां कीदृशशङ्कानां तर्कान्यस्य कस्य प्रति- [illegible]कतया निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तर्कविशेषविरोधिशङ्काविशेषेषु [illegible]प्रतिबन्धकताव्यवस्थापकं तेषां दुरपह्नवप्रवृत्तिविशेषानिर्वा- [illegible]कत्वं दर्शयन्नुपादानस्य तत्प्रतिबन्धकत्वमभिधत्ते । तथा- [illegible] तस्मात्तदुपादानमेव शङ्काप्रतिबन्धकमित्यन्तेन ।

(चि०) तथा हि । धूमो यदि वह्न्यसमवहि- [illegible]ताजन्यः स्यात्तर्हि वह्निसमवहिताजन्यः स्यादितरः

(१) व्याप्तिमूलकत्वेनेति पाठान्तरम् ।

इत्यादिरत्र किं धूमोऽवह्नेरेव भविष्यति? क्वचिद् वह्निं विनापि भविष्यति? अहेतुक एव वोत्पत्स्यते? इति शङ्का स्यात्, सर्वत्र स्वक्रियाव्याघातः स्यात्। यदि हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विनापि कार्योत्पत्तिं शङ्केत, तदा स्वयमेव धूमार्थं वह्नेः, तृप्त्यर्थं भोजनस्य, परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्य चोपादानं नियमतः कथं कुर्यात्? तेन विनापि तत्सम्भवात्। तस्मात्तदुपादानमेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकम्।

(टी०) हुताशनरासभादिपदार्थसार्थस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्वयव्यतिरेकौ धूमस्योपलभमानोऽयमेतेषामन्यतमं [illegible] धूमहेतुत्वमवधार्य सन्दिहे [illegible] किं तानि सर्वाण्येव कारणानि किं वा कानिचित्तथा कानिचिन्नेति?। तत्र च यस्य व्यतिरेकेऽपि इतरसकलान्वयविशेषाद्धूमोत्पत्तिमुपलभते तस्याकारणत्वमवधारयति यथा रासभादेः। यस्य च व्यतिरेके तादृशान्यसकलान्वयेऽपि धूमानुत्पत्तिं पश्यति तस्य कारणत्वमेव निश्चिनुते यथा वह्नेः। तत्र चाकारणत्वसन्देहो विरोधिना[illegible]दयन्निवर्तते येन तर्केण तमाह । धूम इत्यादि ।

(गा०) धूमो यदीत्यादितर्कस्य प्रकृतव्याप्तिग्रहानुपयोगित्वे तत्पूर्वं तर्कान्तरानपेक्षाव्युत्पादनस्यानवस्थयानुमित्य[illegible]व्याप्तिग्रहासम्भवाक्षेपोद्धारानुपयोगित्वेत्याशङ्कां परिजिहीर्षुर्दीधितिकारो व्याप्तिग्रहोपयोगिनमन्वयव्यतिरेकेण कार्यकारणभावग्रहप्रत्युपयोगितया मूलोक्ततर्कस्य प्रकृतव्याप्तिग्रहोपयोगितां व्यञ्जयन् वह्निधूमकारणताग्राहकान्वयव्यतिरेकं(१) प्रदर्शयति। हुताशनेत्यादिना। अन्वयव्यतिरेकग्रहविषयसमुदायमध्येऽकारणरासभादिकमन्तर्भाव्य कारणमात्रघटितसमुदायस्यान्वयव्यतिरेकग्रहसम्भवेऽपि तादृशसमुदायत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण प्रथमं कारण-

(१) अन्वयव्यतिरेकग्रहमिति पुस्तकान्तरे।

...हेऽपि तत्समुदायान्तर्गतस्य कस्यापि व्यभिचारज्ञानास-
...तत्समुदायव्यभिचारिधूमाकल्पने लाघवमिति प्रतिसन्धा-
...न तद्घटितसमुदायत्वावच्छेदेन कारणतानिश्चयात्तर्कवैयर्थ्ये
...दान तदन्तर्भावस्यावश्यकत्वमावष्कर्तु रासभपदोपादानं
... । यद्यप्यकारणघटितसमुदायत्वावच्छेदेनापि कदाचि-
...त्वनिश्चयसम्भवात्तर्कवैफल्यं सम्भवति । तथापि विशे-
...तां न तर्कवैयर्थ्यमित्याविष्कर्तुं रासभपदोपादानं बोध्यम् ।

...स्तु तादृशान्वयव्यतिरेकग्रहदशायामकारणेऽपि कारणत्व-
...सवाह्नि समवधानकाले तादृशयत्किञ्चिद्व्यक्त्यसत्त्वदशायां
...समवधानकालीनवह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणकत्वनिश्चया-
...र्को एवानुपपन्न इत्याशङ्कायामयमवधार्य सन्दिग्धे इत्य-
... । यस्य न व्यतिरेकेऽसत्यादिग्रहेणनाकारणे कारणत्वा-
... सम्भव ... दर्शित । तथा च रासभादिरू-
... कारणताग्रह सम्भवाय ... तादृग्घटितसमुदाये व्यतिरेक-
... दर्शित इति ध्येयम् । अवश्यमेतेषामिति । धूमसामग्री
... न्तर्गतेत्यवधार्येत्यर्थः । एतदनुसारेणं च धूमे वह्निस-
... कालीनवह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणकत्वस्यापाद्यव्यतिर-
... निश्चये उपयुज्यते । तदनिश्चये वह्नितत्समवधानेतरयाव
... ति वह्निसमवधानकाले तादृशयावद्धूमकारणव्य-
... निश्चयत्वात्तत्समुदायान्तर्गतेष्वपि वस्तुषु धूमकारणत्वसं-
...सम्भवात् ।

...नन्तु । अवश्यमेतेषामिति । धूमो हुताशनरासभाद्यन्यत-
...कारणक इति निश्चित्येत्यर्थः । सामान्यरूपेण कारणतावगाही ए-
...निश्चय अहेतुक एवोत्पत्स्यते इत्येतादृशशङ्कानिवर्तकतया
... वह्निकारणकत्वनिश्चायकतर्कसम्पादक इत्याहुः । तच्चि-
... । कादाचित्कतया सकारणकत्वनिश्चयानन्तरमहेतुकत्वशङ्का-
...सम्भवादुक्तसमुदायान्तर्गतकारणकत्वनिश्चयपर्यन्तानपेक्षणा-
... सन्दिग्धे इति । अग्रिमेण इतीत्यनेनान्वयः । किमेतादीति । धू-
...कारणत्वरूपभावकोटिरुक्तसमुदायत्वावच्छेदेन भानलाभाय सर्वा-
...ति । सामानाधिकरण्यमात्रेण कोटिद्वयावगाहने संशयत्वायोगात्,

सामानाधिकरण्येन कारणत्वस्याव्यभिचरितत्वादवच्छेदकावच्छेदेन विपरीतकोटिभानं न सम्भवतीति सामानाधिकरण्यमात्रेण तदवगाहित्वालाभाय कानिचिदित्युक्तम् । सामानाधिकरण्येन विपरीतकोटिभाने सामानाधिकरण्येन भावकोटेर्निश्चितत्वमविरोधीत्येतल्लाभाय कानिचित्तथेत्यनेन भावकोटिसामानाधिकरण्यसंवलनेन विपरीतकोटिसामानाधिकरण्योल्लेखः ।

केचित्तु । किमेतानीति । धूमकारणत्वं हुताशनरासभान्यतमत्वव्यापकं तन्न्यूनवृत्ति वेत्यर्थः । अयं च संशयो विशिष्य धूमकारणतानिश्चये तर्कोपयोगितानिर्वाहकस्य वह्निघूमजनको न वेति संशयस्य सम्पादकः । अन्यतमत्वावच्छेदेन कारणतानिश्चये तादृशसंशयासम्भवादिति प्रदर्शितं इत्याहुः ।

नन्वेवं क्रमेण समूहान्तर्गतस्य वह्नेरिव रासभादेरपि न धूमत्वावच्छिन्नं प्रति कारणतानिश्चयः । धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निसमवहिताजन्यत्वस्येव रासभासमवहिताजन्यत्वस्यापि सुनिश्चेयतया धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निजन्यताया इव रासभादिजन्यताया अपि ग्राहकस्य तर्कस्य सम्भवात् । धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निजन्यत्वे गृह्यमाणे वक्ष्यमाणरीत्या तदवच्छेदेन वह्निजन्यताया इव धूमत्वसामानाधिकरण्येन रासभादिजन्यत्वे गृह्यमाणे तदवच्छेदेन रासभादिजन्यताया अपि सुग्रहत्वात् । धूमत्वावच्छेदेन च वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्यापि दुर्निश्चेयतया वह्निजन्यताग्राहकस्यापि धूमसामान्यपक्षकतर्कस्यासम्भवात् । न च वह्न्यसमवधानकालीनवह्नितद्व्यापकेतरयावत्कारणकत्ववद् रासभासमवधानकालीनतद्व्यापकेतरयावत्कारणकत्वस्य रासभासमवहिताजन्ये धूमे सत्त्वाच्च तत्र रासभादिजन्यताग्राहकतर्कान्तराणामवसरः । अत एव तद्धूमत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि न तेषां हेतुताग्रह इत्युच्यते तथापि वह्नितत्समवधानेतरयावद्धूमकारणानां वह्न्यसमवधानकालीनत्वग्रहदशायां तत्र रासभासत्त्वे रासभस्य धूमकारणत्वसन्देहे धूमे पारिभाषिकवक्ष्यमाणजन्यत्वनिश्चयो न सम्भवति रासभस्यापि तथाविधयावत्कारणान्तर्गतत्वेन सन्दिग्धतया तस्य वह्न्यसमवधानकालीनत्वादर्शनेन धूमे विशि

[illegible]यादित्याशङ्कानिराकरणायोक्तरूपेणोक्तसमुदायत्वावच्छेदेन
[illegible]कारणतानिश्चयासम्भवप्रदर्शनाय च व्यभिचारनिर्णयेन रास-
[illegible]त्वावच्छिन्नस्य कारणताविरहो निश्चीयते इत्याह । तत्र चेति ।

यद्यपि धूमान्तरे रासभादेर्व्यभिचारदर्शनेऽपि तद्धूमत्वाव-
च्छिन्नं प्रति रासभादेः कारणतासन्देहो नापैति । तथापि यत्सामा-
न्यसामान्यस्य कारणत्वमस्ति यत्र तद्विशेषस्यैवेत्यादिनिय-
[illegible] सामान्यकारणताविरहात् [illegible] विशेषकारणताविरहाव-
[illegible]मेवम् । धूमत्वावच्छिन्नं प्रति [illegible]वह्नित्वेन का-
[illegible]रणतावच्छेदकत्वनिर्णये [illegible] व्यभिचारनिश्चयादेव न तद्ग्रहः ।
[illegible] व्यभिचारो न निश्चीयते [illegible]तर्कस्यावतरणात् तद्धूमत्वा-
[illegible] [illegible]स्य [illegible]च्छेदकत्वे लाघवं च प्रतिसन्धत्ते ता-
[illegible] प्रति [illegible]वच्छेदकरूपावच्छिन्नस्यापि
[illegible] निश्चीयते [illegible] व्यभिचारे प्रत्यक्षता नि-
[illegible]कारणतानिश्चये [illegible] इति भावः ।

[illegible] चेति । यद्व्यतिरेकविशिष्टतद्व्यापारभिन्नसकलधूम-
[illegible]क्षणे तदधिकरणनिष्ठधूमोत्पत्त्यव्यवहितपूर्व-
[illegible]वर्तित्वमर्थः । तस्य कारणत्वमर्चाति । धूमे स्वाधिकरणे-
[illegible]त्वात् [illegible]रूपवह्नित्वम-
[illegible]विशिष्ट[illegible]तद्व्यापारेतरयावत्[illegible]कार-
[illegible]कारणकत्वव्याप्यधर्मनिश्चयेन तत्कारणकत्वाभावमा-
[illegible] निश्चिनोति [illegible]आपादनस्य[illegible] भावः ।
[illegible]मेण कार्यकारणभावग्रहे तर्कस्य हेतुत्वं [illegible] प्रति-
[illegible]शङ्कानिवृत्तिद्वारा तत्र तर्कोपयोगिता दर्शयति । तत्र चेति ।
। वह्निकारणकत्वनिश्चये चेत्यर्थः । अकारणत्वसन्देहः । धूमे वह्नि-
[illegible]णकत्वाभावसन्देहः । विरोधिताम् । एकधर्मिकत्वावच्छेदेनानु-
[illegible]मानताम् । निवर्तते इति । तथा च [illegible] प्रत्यक्षानि-
[illegible]प्रतिबन्धकत्वमवलम्ब्य तदुपदिष्टम् । तदप्रतिबन्धकत्वमते
[illegible]सामग्रीविघटनेन तदभावज्ञानप्रतिबन्धकस्य तदभावापाद-
कतर्कस्य तन्निश्चयोपयोगितेति भावः ।

अथ तर्कहेतुसाध्यव्यतिरेकानिश्चय[illegible]पादककोटिकशङ्कां नि-

वर्तयिष्यति, आपादकस्यापाद्यव्याप्यतया आपाद्यव्यतिरेकस्या-
पादकव्यतिरेकव्याप्यतया तन्निश्चयस्य विशेषदर्शनत्वादिति किं
तर्केण ? न चापाद्यव्यतिरेकस्यापादकव्यतिरेकव्याप्यत्वेऽपि ताद-
शव्याप्तिप्रतिसन्धाननियमेन तर्कस्योपयोग इति वाच्यम् ।
आपाद्ये आपादकव्यापकतानिश्चयस्य तर्ककारणतया तादृशज्ञा-
नज्ञाननियमेनापाद्याभावे आपादकाभावव्याप्तिज्ञानाभावस्याकि-
ञ्चित्करत्वात् । पुरुषत्वाभावे कराभावव्याप्तिग्रहेऽपि करादि-
व्यापकत्वेन पुरुषत्वादिग्रहसहितपुरुषत्वाद्यभावग्रहस्य करादि-
संशयनिवर्तकत्वादिति चेन्न । तर्ककारणीभूतज्ञाननाशेऽपि तर्कसं-
शङ्कानुत्पत्त्यनुरोधेन तर्कस्योपयोगित्वात् ।

न च पूर्वजातस्यापाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्य नाशेऽपि तत्फल-
कान्मानसतादृशज्ञानादापादकव्यापकताज्ञानात्तत्कालीन श-
ङ्कानुत्पादनिर्वाहात्तर्कस्याकिञ्चित्करत्वमिति वाच्यम् । कुत्र [illegible]
बन्धकात्तादृशज्ञानानुत्पादेऽपि तर्केण शङ्काप्रतिबन्धात् ।

आहार्यशङ्काया विशेषदर्शनानिवर्तनीयतया [illegible]
अप्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्प्रतिबन्धकत्वे निश्चयोत्तर [illegible]
विघटनाय तर्कापेक्षेति मिश्राः ।

ननु कार्यकारणभावग्रहस्यैव का [illegible]
तद्ग्राहकतर्कविरोधिशङ्कायां व्याघात [illegible] इत्यत आह

(दी०) अनुसन्धेयश्चानयोः कार्यकारणभावग्रहः [illegible]
नत्वाद्व्याप्तिबुद्धेः । सामानाधिकरण्येनान्वयव्यतिरेक[illegible]
मानस्य तथैव हेतुहेतुमद्भावं गृह्णतस्तस्यैव वा व्याप्ति[illegible]
कत्वात् । विपर्यये तत्कोटिकाव्यवसायिनश्च तर्कस्य [illegible]
कोटिकशङ्कानिवर्तकत्वम् । अन्यथा धूमो यदि वह्नि[illegible]
न्यान्यतरो न स्यादित्यादेरपि तथात्वापत्तेः । [illegible]
वसायिता च क्वचिद् विशेषतो व्याप्त्या सामान्यतोऽपि ।
[illegible]त्पक्षधर्मताबलात् तत्सम्पत्तये चात्र वह्न्यसमवहिता[illegible]
पक्षो विशेष्यः । विशेषणतत्त्वेनोपस्थिते विशिष्टाभावबुद्धेरि-

[illegible]भावमात्रावलम्बितत्वात् तयोपस्थितिविराधि चावन्हेरित्या-
दि शङ्कादूपमग्रे निरसनीयम् ।

(मा०) अनुसन्धेयश्चेति । व्याप्तिग्र[illegible]मपेक्षणीय इत्यर्थः ।
[illegible]नत्वादिति । कार्यत्वस्य व्यभिचारावगोचरत्वेन कार्यतानि-
[illegible] विशेषदर्शनतया स्वत आपाद्यव्यतिरेकानिश्चयमुद्रया,
[illegible] वह्निव्यभिचारी [illegible] न स्यादित्येतादृशतर्को-
[illegible] च व्यभिचारशङ्का[illegible]त्वादिति भावः । न च
[illegible] व्याप्तिनिर्णायकत्वात् कार्यताज्ञानेन व्याप्तिज्ञानं न तु
[illegible] [illegible] । [illegible] कार्याव्यवहितप्रा-
[illegible]
[illegible]
[illegible] कार्य-
[illegible] का-
[illegible] व्यभिचारशङ्का
[illegible] विशेषदर्शनाभावकस्य [illegible] हेतुत्वादिति ।
[illegible] व्यभिचारसंशयसत्त्वे-
[illegible] एव कार्यकारणभावनिश्चयः
[illegible] कार्यकारणभावग्राहकतर्कविरोधिशङ्काविरहा-
[illegible]
[illegible] यदा कार्यसत्त्वं
[illegible] पूर्वक्षणे कारणसत्त्व[illegible] यत्र [illegible] यत्रा-
[illegible] यदा कारणाभाव[illegible] तदग्रिमक्षणे कार्याभावरूपस्त-
[illegible] । तथैव हेतु[illegible] । एकदेशनिष्ठाभाव संयो-
[illegible]सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नकार्यकारणभावम् । गृ-
[illegible] । विषयीकुर्वतः । तस्ये[illegible] । कार्यकारणभाव[illegible] । व्या-
[illegible]कत्वात् । व्याप्तिनिश्चयरूपत्वादित्यर्थः । यदा कार्यं त-
दव्यवहितप्राक्क्षणे कारणम्, यदा कारणाभावस्तदग्रिमक्षणे च का-
र्याभाव इत्येतादृशान्वयव्यतिरेकग्रहग्राहकस्य कालिकप्रत्यासत्त्य-
वच्छिन्नकार्यत्वस्य व्याप्तिविरोधिव्यभिचाराव्यावर्तकतया कार्य-
कारणभावस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वोत्कीर्तनम् ।

वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टवह्निसमवहिताजन्यत्वमापादकम्, जन्यत्वाभाव आपाद्यः । वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टधूमत्वं पक्षतावच्छेदकम् । घटादौ व्यभिचारवारणाय वह्न्यसमवहिताजन्यत्वरूपमापादकविशेषणमुपात्तम् । तादृशविशेषणाभावमादाय विपर्ययापर्यवसानवारणाय तस्य पक्षविशेषणतयोपादानम् । अतो वह्निरेवेत्यादिशङ्काद्वयनिराकरणमप्युपपद्यते । तदुभयस्यापादना[illegible]रेकानिश्चयाविरोधित्वेऽपि विशिष्टपक्षग्रहाविरोधितया तर्कावि[illegible]त्वादित्युपाध्यायप्रभृतयो व्याचक्षते । तत्र वह्न्यसमवहितजन्यत्वसाधारणविशिष्टाभावत्वप्रकारक वह्निसमवहितजन्यत्वरूपापादकाभावस्य जन्यत्वरूपापाद्याभावेन विरुद्धत्वेऽपि न क्षतिः । तादृशसिद्धेस्समानप्रकारकतया वह्निसमवहितजन्यत्वाभावेन वह्निसमवहितजन्यत्वाभावकोटिकशङ्काविरोधित्वविरहेऽपि [illegible] च्छिन्नापादकोपस्थितेस्तदवच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधित्वेन वह्निसमवहितजन्यत्वाभावावच्छिन्नापादककस्य प्रकृततर्कस्य तादृशशङ्काविघटनक्षमः । वह्निसमवहितजन्यत्वावच्छिन्ना[illegible]युक्तास्समभवादिति दर्शितपक्षविशेषणमनर्थकम् । यदि च तदवच्छिन्नावच्छिन्नापादककतर्कस्येव तद्रूपावच्छिन्नविशिष्टज्ञानविरोधिकता, अन्यथा यदि रूपं गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताकं स्यात्तर्हि गुणो न स्यादित्यादितर्कावतारदशायां रूपं सत्तावदिति ज्ञानानुदयप्रसङ्गादिति नोक्तविशिष्टापादककतर्कस्य वह्निसमवहिताजन्यत्वकोटिकशङ्काविरोधितेति मन्यते, तदा तादृशपक्षविशेषणोपादानेऽपि न तादृशशङ्काविरोधिता निर्वहतीत्यलं तादृशपक्षविशेषणोपा[illegible] शङ्कां निराकृत्य तादृशविशेषणोपादानं सार्थकयति । [illegible]त्कोटिमात्रपर्यवसायिन इति । तत्कोटितावच्छेदकावच्छिन्न[illegible]कविपर्ययप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नापाद्यकस्येत्यर्थः ।

तदभावशङ्केति । तदवच्छिन्नाभावशङ्केत्यर्थः । तेन धूम[illegible]त्वी न स्यान्निर्धूमः स्यादित्यापत्तेर्धूमजनकतेजस्त्वादिमात्र[illegible]पर्यवसायित्वेऽपि न वह्निमांश्चेति शङ्काविरोधित्वम् । विपर्ययानुमानादनाहार्ययादृशशङ्काया निवृत्तिस्तर्कादप्याहार्यसाधारण्यात्तादृश्याः एवेति तु पर्यवसितार्थः । न तु विशेषिताविशेषितसाधारणतद्धर्मावच्छिन्नापादककतर्कस्यैव तदवच्छिन्नकोटिकशङ्काविरो

[illegible] तथा सति उक्तातिप्रसङ्गापातात् । नापि शुद्धतद्धर्मावच्छि-
न्नापादकतर्कमात्रस्य तथात्वम्, गुणकर्मभिन्नं सामान्यं यदि गु-
ण[illegible]विशिष्टसत्तावन्न स्यात् द्रव्यं स्यादित्येतादृशतर्कस्य शु-
द्धसत्तात्वावच्छिन्नापादकत्वविरहेऽपि सत्तात्वावच्छिन्नविशि-
ष्ट[illegible]विरोधित्वानुभवादित्यवधारणतात्पर्यार्थः ।

[illegible]प्रयोजनमाह । [illegible] । येन केनापि रूपे-
ण [illegible]कोटिपर्यवसायिनस्तर्कस्यैव तदभावशङ्कानिवर्तकत्वे
[illegible] । व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेणानुमितौ साध्यभा-
[illegible]प्राचीनमतानुसारे पुनः [illegible]कोटिमात्रपर्यवसा-
[illegible] [illegible] न-
[illegible]शङ्कानिरासप्रयोजकमिति यथाश्रुत एव निष्क-
[illegible] । [illegible] समानविषयकत्वेनैव विरोधिज्ञानस्य प्रति-
[illegible] विशेषणवत्तानिश्चयकालीनविशिष्टाभावानुमितेर्विशे-
[illegible]विरोधकत्वानिर्वाहात् तथा च [illegible]स्याऽपि तत्कोटि-
[illegible]पर्यवसायिनोऽपि तर्कस्य तदभावशङ्काविरोधित्वे
[illegible] ।

[illegible] । वह्निजन्यतद्व्यमवहितजन्यान्यतरो न स्या-
[illegible] । आपाद्यप्रतियोगि जन्यत्वं चात्रे निवेक्ष्यमाणं पारिभा-
[illegible] ग्राह्यं तेन वह्निसमवहितजन्यघटादौ न व्यभिचारः ।
[illegible] वह्निसमवहितत्वम्, [illegible] अतिरिक्तो भेदो येन
[illegible]पर्यवसायिता न स्यात् किं तु स्वप्रतियोगितावच्छेद-
[illegible]प्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्धर्मस्वरूपमेवेत्याशयेनेदम् ।
[illegible] धूमालोकान्यतरत्वस्य धूमत्वालोकत्वरूपतापक्षे तेन हे-
तुना [illegible]नुमाने धर्मिभेदविरहेण वैयर्थ्यं सम्भवतीत्या-
[illegible] परामर्शग्रन्थे दीधितिकृत् समाधास्यति ।

[illegible] वह्निपदस्य वह्निसमवहितपरत्वपक्षे वह्निसमवहितजन्यभे-
[illegible]समवहितजन्यभेदस्याजन्यत्वसमानियततया ततो गु-
[illegible] तथा च प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नभेदरूपान्यतर-
[illegible]सिद्धिरिति वाच्यम् । एकभेदविशिष्टापरभेदात्यन्ताभावत्वेना-
न्यतरत्वस्यात्र विवक्षितत्वात् तुल्ययुक्त्या तस्यापि वह्निसमवहित-
जन्यतादिरूपानतिरिक्तत्वात् । स्वसमानाधिकरणवह्निमत्त्वगान-

न्तरोत्पन्नत्वरूपवह्निसमवहितजन्यत्वस्याधिकरणदेशावच्छिन्न[illegible] भावलक्षणानन्तरक्षणोत्पन्नत्वरूपतत्समवहितजन्यत्वसाधारणस्यो- भयसाधारणस्यानुगतस्याभावेन(१) न तादृशान्यतरत्वत्वावच्छिन्नाद- त्यन्ताभावरूपापादकाप्रसिद्धिः ।

वह्निवच्छून्यान्यतरजन्यो न स्यादिति पाठे तु तच्छून्यपदं वह्नि- शून्यपरम् । वह्निवह्निशून्यान्यतरत्वं च वह्निवृत्ति सत् वह्निशू- न्यावृत्ति यत्तच्छून्यत्वं न तु तद्भिन्नभिन्नत्वम्, वह्निभिन्नत्वे सति वह्नि- शून्यभिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः । गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदक- त्वागमात् तदन्यतरजन्यत्वस्य जन्यत्वसमनियतत्वेऽपि न तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिः । आदिपदात् वह्निजन्यो न स्यात् [illegible] न स्यादित्यादितर्कपरिग्रहः । तथाप्युक्तः । वह्निजन्यत्वाभावस्य [illegible] र्तकत्वापत्तेः । वह्निपदस्य वह्निसमवहितपरत्वपक्षे वह्निसमवहित[illegible] त्वाभावशङ्कानिवर्तकत्वासंभवात् [illegible] । अत्रापि तर्कस्य वह्निसमव- हितजन्यत्वस्याभावरूपेण वह्निजन्यत्वपर्यवसायित्वादिति [illegible]

तथा पर्यवसायिता तु । निरुक्ततर्कोद्देश्यसामर्थ्य [illegible] विशेषणं व्याख्या । [illegible] तद्रूपावच्छिन्न [illegible] तद्रूपत्वमा [illegible] र्तीति शेषः । सामान्यत इति । [illegible] इति । तथ [illegible] इदं वा तद्धर्मव्यापकधर्मावच्छिन्नांशे [illegible] तीत्यर्थः । पक्षधर्मताबलात् । प्रकृतपक्षे तद्रूपावच्छिन्न [illegible] च्छेदकरूपाक्रान्तस्य [illegible] । [illegible] व्यापकतानवच्छेदकेनापि [illegible] नुमितिजनक [illegible] भावः । तत्सम्पत्तये । जन्यत्वव्यापकतानवच्छेदकीभूत [illegible] भावत्वाक्रान्तस्य वह्निसमवहितजन्यत्वरूपविशेषणाभाव [illegible] त्वावच्छिन्ने साध्यनिश्चयसम्पत्तये । पक्षः । धूमत्वावच्छिन्न [illegible] षणीय इति । अन्यथा जन्यत्वस्य वह्निसमवहितजन्यत्वावच्छि- न्नासाधकत्वेन प्रकृततर्कस्य तद्धर्मावच्छिन्नाभावशङ्कानिवर्तक[illegible] नुपपत्तेः । उपक्षिप्ते । निश्चिते । विशिष्टाभावबुद्धेः । विशिष्टाभा- वत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितेः । विशेष्याभावमात्रावलम्बित्वात् ।

---

(१) अभावेऽपीति पाठान्तरम् ।

[illegible]ाभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रकारकत्वनियमात् । तादृशध-
[illegible]मात्रविधेयकत्वनियमाद्वा, विशेषणवत्तानिश्चयस्यैव विशि-
[illegible]त्वाक्रान्तविशेषणाभावरूपैकविशेष्यबाधरूपत्वादिति भावः ।

[illegible] तर्कस्य तादृशशङ्कानिवर्तकत्वे विपर्ययानुमितिफलोपधानम-
[illegible] यत्किञ्चित्कारणविरहेण तदनुपधानस्थलेऽपि तस्य तथात्वात्
[illegible]भावस्य तद्रूपावच्छिन्नासिद्धियोग्यतैव तर्कस्य तद्रूपाव-
[illegible]भावशङ्कानिवर्तकत्वोपयोगिनी वाच्या । तथा चैतादृशतर-
[illegible]निश्चयशून्यकालेऽपि योग्यताया अव्याहतत्वात् तर्कस्य पक्षे
[illegible]निश्चयसम्पादकविशेषणदानमप्रयोजकमिति वाच्यम् । पर्वतो
[illegible] स्यादित्यादितर्कस्याभीमवह्निबाधानवता [illegible]
[illegible] भीमवह्नित्वावच्छिन्नाभावशङ्कानपनायकत्वात् प्रकृततर्कोप-
[illegible]प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकयद्रूपावच्छि-
[illegible]तात्यन्ताभावापादकाभावानुमितेस्सति प्रतिबन्धके यत्को-
[illegible]वच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानियमस्तद्रूपावच्छिन्नापाद्यविषयक-
[illegible] तत्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नाभावशङ्काविरोधित्वप्रयो-
[illegible] पक्षतावच्छेदके वह्न्यसमवहिताजन्यत्वप्रवेशनस्यावश्य-
[illegible]

[illegible]रिरूपकत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ वह्नित्वावच्छिन्न-
[illegible]दात्मानियमात् इति प्रकृततर्कप्रयोजक-
[illegible]माश्रितविशेषणम् । यत्र [illegible]
[illegible]प्रयोजकत्वेन तर्कव्याप्तिज्ञानजन्यायां वह्न्यसत्वलि
[illegible]नावानुमितौ वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताविरहात् तु नियमा-
[illegible] इति प्रकृतापाद्याभावप्रत्यक्षाहित्वं व्याप्तिज्ञानविशे-
[illegible] अतः पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकस्य पर्वतो निर्वह्निः स्या-
[illegible]दित्यस्याप्यभीमवह्निशून्यः पर्वत इत्याद्याकारकस्व-
[illegible]शायां पर्वतो भीमवह्निमान् वेत्यादिसंशयानिवर्त-
[illegible] प्रतिबन्धके यादृशनिश्चयस्तत्प्रकृतयद्रूपावच्छिन्नाभा-
[illegible]जन्यापादकाभावानुमितिस्तत्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नप्रका-
[illegible]नियमतादृशनिश्चयविशिष्टत्वे सति तद्रूपावच्छिन्नापाद्यविषय-
[illegible]मेव तादृशशङ्काविरोधित्वप्रयोजकं वाच्यम् । पक्षतावच्छेदके
[illegible]समवहिताजन्यत्वविशेषणप्रवेशनं च तादृशनिश्चयवैशिष्ट्य-

निर्वाहार्थैव । स्वतन्त्रताद्दशनिश्चयविशिष्टः शुद्धधूमत्वावच्छिन्न-पक्षकतर्कोऽपि शङ्कानिवर्तक इति ध्येयम् ।

[(१)धूमत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण वह्निसमवहितजन्यत्वाभाव-निश्चयसहकृताच्छुद्धधूमत्वावच्छिन्नपक्षकाविशिष्टाभावव्याप्यवत्ता-ज्ञानान्न तादृशपक्षे वह्निसमवहितजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रकारताका-नुमितिः, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेतरबाधनिश्चयस्यैवापरांशे-प्रकारताप्रयोजकत्वात्. अन्यथा पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन नीलरूपाभावबलात् पृथिवीत्वावच्छेदेन नीलतरूपानुमितिप्रसङ्गा-दिति तु न साधु। सामानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनुमतौ तादृशावच्छे-दबाधबलादपि अपरविशेषप्रकारकत्वेऽविरोधात् ।]

अत्र पक्षे विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावविशेषणाभावाभ्यामति-रिक्तत्वाभ्युपगमेऽपि विशेष्याभावमात्रपर्यवसायिना निर्वेहति,इतरबाधस्य व्यापकतावच्छेदकतानाक्रान्तधर्माभासत्वात्, अनतिरिक्तत्वेऽपि वह्निसमवहितजन्यत्वत्वेन विशिष्टाभावप्रत्यय प्रकृते दुर्घटम् । वह्निसमवहितजन्यतात्वविरोधितद्रूपावच्छिन्नाभाव विशिष्टाभावत्वावच्छिन्नबाधाग्रहात् । न हि सौरभेतरगन्धशून्यता निर्विशेषावच्छिन्नबाधग्रहदशायां गन्धत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ सौरभत्वेन गन्धो भासते, अपि तु तादृशगन्धभिन्नगन्धत्वेनैवातो वह्न्यसमवहितजन्यत्वाभिन्नविशिष्टाभावत्वेनैव पर्यवसानं भवेत् ।

ननु वह्निसमवहितजन्यत्वत्वेन निपर्ययपर्यवसानाय वह्निसमव-हितजन्यत्वभिन्नत्वविशिष्टविशिष्टाभावत्वावच्छिन्नाभावत्वेन पक्षोऽव-शेषणीय इति वाच्यम्, वह्निसमवहितजन्यत्वाभिन्नत्वविशिष्टाभावत्वस्य वन्ह्यसमवहितजन्यत्वसमनियततया गौरवेण अस्य विशिष्टाभावत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावा-सिद्धेरित्यस्वरसात् सत्यन्तमापाद्यप्रतियोगिकोटौ निवेशयितु-मुपक्रमते । वस्तुत इति । तत्र वन्हिसमवहितजन्यपदस्य यथाश्रुतार्थ-परतां प्राचीनैरनिराकृतां प्रथमतो निराकरोति । वह्न्यजन्यमपि

(दी०) वस्तुतो वन्ह्यजन्यमपि वह्निसमवहितजन्यं च

(१) पुस्तकान्तरयोर्नास्त्ययं [ ] पाठः ।

[illegible]ह्न्यसमवहिताजन्यं च सम्भवतीति वह्निजन्यत्वपर्यवसितं व-
ह्न्यसमवहितजन्यत्वं वाच्यम् । तथा च घटादौ व्यभिचारवार-
णाय आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणार्थकं(१) मसन्तम् । अजन्ये
[illegible]न्ये च नान्तरीयकवह्निके व्यभिचारवारणाय जन्य इति ।
[illegible]दर्थस्तु वह्न्यसमवधानकालीनवह्नितत्समवधानेतरयावत्का-
रणजन्यत्वम्, तथाविधयावत्कारणकत्वमिति यावत् । तथा च
[illegible]समवहिताजन्यत्वे सति वह्न्यसमवधानकालीनवह्नि-
तत्समवधानेतरयावत्कारणको न स्यादिति पर्यवसितोऽर्थः ।

([illegible]) नान्तरीयकवह्निक[illegible] घटादौ [illegible]समानाधिकरण[illegible]-
[illegible]जन्यत्वस्य [illegible]ताव[illegible]त्त[illegible]-
[illegible] वह्निसमवहितजन्यत्व[illegible] [illegible]-
हिताजन्यत्वस्य च [illegible] । वह्निजन्यत्वपर्यवसितम् ।
वह्निजन्यत्वस्वरूपम् । वह्निसमवहितजन्यत्वं वाच्यम् । वह्निस-
मवहितजन्यतावच्छेदकं वाच्यम् । अन्यथा यथाश्रुतवह्नि-
[illegible]जन्यत्वस्य [illegible] वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशेषितस्य
[illegible] वह्निजन्यत्वाव्याप्यत्वेन प्रकृततर्कात् वह्न्यसमवहिताजन्यत्ववि-
[illegible]समवहितजन्यत्वनिश्चयेऽपि तादृशनिश्चयस्य [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible]तादृश-
[illegible] वह्निधूमयोः कार्यकारणभावनिश्चयानुपपत्तेः ।

न च वह्निसमवहितजन्यत्वस्य वह्निव्याप्यत्वनियततया [illegible]-
[illegible] [illegible] कार्यकारणभाव[illegible]
ति वाच्यम् । [illegible]पूर्वक्षणावच्छिन्नवह्निमति तादृशवह्नि-
[illegible] न [illegible]साधारण्येन वह्निसमवहितजन्यत्वस्य वह्नि-
व्याप्यत्वाव्याप्यत्वात् ।

न च वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टवह्निसमवहितजन्यत्वस्य व-
ह्निव्याप्यत्वनियततया तन्निश्चयादेव व्याप्तिनिश्चय इति वाच्यम् ।

(१) आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणमित्यपि पाठान्तरमिति ज्ञायते
[illegible]स्यानुरोधात् ।

तादृशविशेषणविशिष्टस्य केवलजन्यत्वस्यापि वह्निव्याप्यत्वनिश्चय तया वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चायकतर्कवैफल्यात् । एवं धूमसाध्य केऽप्येन जन्यत्वरूपाप्याद्यतिरेकनिश्चायकसम्भवादुक्ततर्केण धूमसा मान्ये वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चयासम्भवेन व्यक्तिविशेषे ... केस्य वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चायकतया तादृशनिश्चयस्य ... विनापि वह्न्यसमवहितजन्यत्वनिश्चयबलं सम्भवेन तर्केऽप्यन्यथा

आपाद्यकोटिप्रविष्टविशेषणाभिप्राये । आपाद्यकोटिप्रविष्ट ... शेषणार्थकमित्यर्थः । तथा च घटादिसाधारणस्य केवलवह्निज ... भावस्यापाद्यकोटावपि तत्र वह्नि ... जन्यत्वरूपविशेषण ... तत्र तद्विशिष्टजन्यत्वरूपापाद्यस्य ... च पक्षे वह्न्यसमवहितजन्यत्वविशेषणत्वमावश्यकम् ... विनापि ... भावस्य व्यतिरिक्तत्वेऽपि च वह्निजन्यत्वाभावस्य ... तीति भावः । वह्न्यसमवहितत्व ... घटकत्वम् । वह्निसमवहितत्वं च ... वत्क्षणवृत्तित्वम् । एवं च ... वत्त्वावच्छिन्नपूर्वक्षणवृत्तिवह्निसमवहितजन्यत्वम्, तदभावे ... सत्यन्तार्थः । ... चिह्नत्वस्याभावे निवेशात् ... भाववत्त्वावच्छिन्नपूर्वक्षणकत्वेन विशिष्टाभावस्याप्रसिद्धिः, सत्यन्तार्थजन्यत्वघटिताभावस्याप्रसिद्धिः, धूमे सत्यन्तार्थघटितोभयाभावस्याक्षतत्वादित्यर्थः ... पत्तेनावकाशः ।

केचित्तु स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहित ... यत्तदन्यत्वमेव वह्न्यसमवहितजन्यत्वम्, वह्नौ ... धिकरणत्वनिवेशाद्धटाव्यवहितप्राक्क्षणस्यापि देशान्तरे ... न्हिमत्त्वेऽपि न तत्र व्यभिचारः । एवं च या ... व्यक्तेरधिकरणे कदाचिदपि वह्निर्नास्ति तत्र सत्यन्त ... ऽपि विशेष्यदलस्य स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यक्षणवृत्ति ... हितत्समवधानत्वावच्छिन्नकारणकत्वरूपस्य तत्रासत्त्वाद्व्यभिचार इत्याहुः । तदसत् । तथा सति विशेष्यविशेष्यदलार्थनिवेशस्य वह्निव्याधिकरणघटादिकमुपेक्ष्य नान्तरी

वह्नि के व्यभिचारवारणरूपप्रयोजनप्रदर्शनेन न्यूनतापातात् ।

अजन्ये व्यभिचारस्य यथाश्रुतजन्यत्वनिवेशेनैव वारणात् ...आधिकतदर्थविवक्षायाः प्रयोजनमाह । जन्ये च नान्तरीयक-वह्निके इति । नान्तरीयकः स्वोत्पत्त्यर्थमनपेक्षितोऽपि दैवात् स्वा-व्यवहितप्राक्क्षणे स्वाश्रयवृत्तिर्वह्निर्यस्य स तथा । व्यभिचार-वारणायेति । तत्र वह्निजन्यत्वाभावस्यापादकस्य वह्न्यसमव-धानाजन्यत्वस्य च सत्त्वादिति भावः । वह्न्यसमवधानकालीने-ति । वह्न्यसमवधानकालीनानि स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभा-वाधिकरणवृत्तीनि वह्नितत्समवधानेतराणि यावन्ति स्वकारणानि तज्जन्यत्वमित्यर्थः । एतत्परिष्कृतिश्च वह्निजन्ये धूमादौ द्रष्टव्या । अत्र यावत्त्वविशेषणेषु वह्नितत्समवधानतरस्वकारणेषु वह्न्यसमव-धानकालीनत्वं विधेयम्, तेन नान्तरीयकवह्निके घटादौ यावन्ति तत्समवधानकालीनानि स्वकारणानि तज्जन्यत्वस्याक्षतत्वे-ऽपि न क्षतिः । यावत्सु वह्नितत्समवधानेतरताहशकारणेषु वह्न्यसमवधानकालीनत्वाभावात् यत्किञ्चित्क्षणे वह्नि-समवधानक्षणे तत्पूर्वं वा तादृशघटादेरनुत्पादे वह्निसमव-धानकालीनस्य तादृशकारणस्यापि यावत्तादृशकारणान्तर्ग-तत्वात् । ईदृशानिमन्तव्यविधेयभावं स्फुटयितुं व्युत्पत्ति-...सार्थविधेयकान्वयबोधजनकबहुव्रीहिणोक्तमर्थं विवृ-णोति । तथाविधेति ।

...च जन्यत्वनिवेशप्रयुक्तलाघवमनुसृत्याह । तथाविधेति । ...तत्कुलक्षणं शोभनम् । एतन्मतेऽपि बहुव्रीहिलभ्यस्य सम्ब-न्धस्य जन्यत्वरूपत्वात् तादृशं जन्यत्वं तत्त्वाभावकूटस्य तत्तत्कू-टस्य वा विशेषेणापादनीयतया आपाद्यकोटौ तादृशयाव-त्कारणजन्यत्वादेरनिवेशेन लाघवगौरवविचारानवकाशश्च । नान्तरीयकवह्निकस्यापि घटादेर्यत्किञ्चित्कारणस्य तत्प्रागभावादेर्वह्न्य-समवधानकालीनत्वात्तद्घटितयावत्त्वमतो यावदिति ।

ननु यादृशघटस्य यत्कारणविलम्बेन पूर्वं नोत्पादस्तादृश-...संयोगादिरूपं कारणं वह्निसमवधाननाशकालपर्यन्तमसत् व्यभिचार ईदृशविवक्षायामपि दुर्वार एव । न च वह्न्यसमवधानकालीनत्वं वह्निसमवधानप्रागभावकालीनत्वम्, ता-

दण्डचक्रसंयोगादीनां चातथात्वाच्च तद्घटादौ व्यभिचार इति वाच्यम् । तद्वह्निसमवधानताकालस्यापि भाविवह्निसमवधानप्रागभावकालतया तेषामपि तथात्वादिति चेन्न । स्वीययावत्कारणत्वावच्छेदेन स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्निसमवधानाभाववत्क्षणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । उक्तस्थले यावत्कारणानां प्रत्येकं तथाविधक्षणवृत्तित्वेऽपि मिलितानां न तादृशक्षणवृत्तित्वं वह्निसमवधानप्राक्क्षणानां तथाविधघटादिभावत्कारणान्तर्गत[illegible]प्रागभावानधिकरणत्वात् वह्निसमवधानप्रागभावक्षणानां च तदन्तर्गतदण्डसंयोगादेरनधिकरणत्वादिति तदीयकारणनिष्ठाधेयत्वस्य [illegible] कस्मिन्नपि क्षणे निरूपितायां वृत्तावच्छेदकत्वविरहेण [illegible] [illegible]दौ विशेष्यदलाभावस्याक्षतत्वात् ।

तत्तद्वह्निसमवहितजन्यत्वविशिष्टस्य तत्तद्वह्निसमवधानप्रागभावकालीनवह्नितत्समवधानयोरन्यतरकारणकत्वस्याभावाद् [illegible] दनीय इत्यतो न व्यभिचार इत्यपि कश्चित् ।

अत्र धूमादिजननयोग्यसमुदायसमानकालीनत्वेनादि[illegible] घटितस्य भावत्वेन न कुत्रापि क्षणे वृत्तिरिति आपाततः [illegible] कारणपदं फलोपहितकारणपरं वाच्यम् । यावत्फलोपहितकारणसमुदायत्वेनोक्तवह्नितत्समवधानयोर्वह्निसमवधानकालीनत्वाभावात् [illegible] ऽपि नैतद्दलप्रसिद्धिरत एव इत्यतो वह्नितत्समवधानेतरत्वं कारणविशेषणमुपात्तम् ।

अथ वह्नेर्वह्निसमवधानाभाववत्क्षणोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वात्तद्[illegible] स्य कारणविशेषणत्वमनर्थकम् । न च वह्निसंयोगाभाव[illegible] समवधानपदार्थः किं तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि[illegible] वह्न्यभाव एव, वह्न्युत्पत्तिक्षणश्च न तादृशः, तस्य [illegible] सम्बन्धेन वह्निमत्त्वादिति वह्नेः वह्निसमवधानकालीन[illegible] हर्तीति वह्निभेदनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । वह्नि[illegible] द्युत्पत्तिक्षणस्य देशान्तरावच्छिन्नतदभाववत्त्वात् ।

न च वह्निसमवहितजन्यघटादिसामग्र्यधिकरणक्षण[illegible] [illegible]वच्छिन्नवह्न्यभाववत्त्वस्य स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वात् वह्न्युत्पत्तिक्षणस्य च धूमाधिकरणावच्छेदेन वह्न्यभाववत्त्व[illegible] [illegible]नकाल[illegible]

[illegible]व्यम् । यदा यत्र यस्याधिकरणतानियामकः संयोगादिस्त-
दधिकरणमेव तदानीं तद्वृत्तावच्छेदकमन्यथा देशान्तरवृत्तौ
देशान्तरे चानीयमाने घटादावपि इह न घट इत्यादिप्रतीति-
प्रसङ्गात् । एवं च वह्न्यादेः स्वोत्पत्तिक्षणवृत्तौ तत्कालीनसम्बन्ध-
तः स्वावयवस्यैवावच्छेदकत्वं न तु स्वसंयोगिनोऽपि धूमवत-
स्तदा तत्र तत्संयोगाभावादिति, तत्र च धूमवदवच्छेदेन वह्न्यभाव-
स्याक्षतत्वाद् वह्नेरपि तत्समवधानकालीनत्वस्य दुर्वार-
त्वात् । मैवम् । यत्र वह्निसमवधानदशायां महाघटनाशस्तदुत्त-
रक्षणे च वह्निसमवधानकालीनैरेव स्वावयवसंयोगादिभिर्वह्निमति
[illegible] जनितस्तादृशस्य खण्डघटस्य यावतां द्रव्यारम्भकसंयो-
गादिकारणानां वह्निसमवधानकालीनतया तत्र वह्निसमव-
धानकालीनत्वात्कारणकत्वेऽपि व्यभिचारः ।

न च महाघटोत्पत्तिदशायामेव तादृशखण्डघटोत्पत्तिवारणाय
[illegible]कत्वस्यापि तत्कारणताया आवश्यकत्वात् तत्कारण-
नाशसमुदायस्य च वह्निसमवधानकालीनत्वविरहान्न व्यभिचार
इति वाच्यम् । यत्र महाघटस्य वह्निसमवधानोत्तरं महाघटाधिकरण-
[illegible] आगन्तुककपालान्तरसंयोगेन महाघटारम्भककपालेषु खण्ड-
घटोत्पत्तिस्तत्र पूर्वं तत्संयोगाद्यात्मकप्रकारणविरहादेव तद्घटोत्प-
त्त्यसम्भवेन महाघटनाशस्यापि हेतुतायां मानाभावात् ।

न च तत्संयोगनाशस्यैव तस्य हेतुत्वमित्यत्र विनिगम-
नाविरह इति वाच्यम् । सामान्यरूपेण नाशस्य हेतुताकल्पनस्यैव सं-
[illegible]हेतुत्वे विनिगमकत्वात् । एवं चैतादृशव्यभिचारवार-
णाय स्वोत्पत्तिप्रयोजकप्रत्यासत्तिविशिष्टानां कारणानां वह्नि-
समवधानक्षणवृत्तित्वं निवेशनीयम् । तथा च सति तादृशघट-
जनकस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसरूपप्रतिबन्ध-
काभावस्य तद्घटोत्पत्तिप्रयोजकतत्कपालप्रत्यासत्तिविशिष्टस्य
तदा तदधिकरणकालेऽसत्त्वेन व्यभिचारकारणासम्भवात् । एवं च
वह्न्युत्पत्तिक्षणे धूमोत्पादप्रयोजकसंयोगरूपप्रत्यासत्तिविशिष्टस्य वह्नि-
भिन्नत्वात्तस्य न वह्निसमवधानकालीनत्वेति वह्निपदनिवेशनमर्थवत् ।

यदि चागन्तुककपालसंयोगस्यापि तादृशप्रत्यासत्तितया न
[illegible]द्रव्याभावस्य तत्क्षणोत्पन्नत्वम् इति मन्यते तदा स्वाधि-

करणदेशावच्छेदेन वह्न्यभाववान् यः क्षणस्तदवच्छिन्नस्वप्रयोजकवह्नितत्समवधानेतरकारणाधिकरणतासमुदायकत्वमेव विवक्षणीयम् । तादृशसमुदायान्तर्गतायाः पूर्वघटारम्भककपालनिष्ठद्वयाभावाधिकरणतायास्तथाविधक्षणानवच्छिन्नत्वेन न व्यभिचारः । एवं च धूमोत्पत्तिप्रयोजककारणाधिकरणतासमुदायान्तर्गतस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यधिकरणत्वस्य वह्न्युत्पत्तिक्षणानवच्छिन्नतया तादृशक्षणमादाय स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्क्षणावच्छिन्नतत्समवधानेतरकारणाधिकरणतासमुदायकत्वस्य धूमे प्रसिद्धसम्भवेन वह्निपदवैयर्थ्याभावात् ।

यद्वा यद्यत्कारणं यद्यदधिकरणप्रत्यासन्नं सत् स्वोत्पत्तिप्रयोजकं तत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टतत्तत्कारणसमुदायवह्न्यसमवधानक्षणकत्वविवक्षणात् सामञ्जस्यम् ।

यत्तु वह्न्यसमवधानकालीनत्वं स्वसमानाधिकरणवह्निमद्भिन्नक्षणवृत्तित्वमेव विवक्षितम् । तथा च वह्न्युत्पत्तिक्षणस्यापि स्वसमानाधिकरणवह्निमत्तया वह्निपदसार्थक्यमिति केचिदाहुः तन्न । स्वाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टवह्निमद्भिन्नत्वस्य वह्न्युत्पत्तिक्षणसाधारणतया तन्निवेशे वह्न्युत्पत्तिनिवेशं विनाऽप्युपपत्तेः स्वाधिकरणवृत्तित्वोपलक्षितवह्निमद्भिन्नत्वं निवेश्य वर्तमानत्वनिवेशो न तस्याप्युक्तत्वात् । एवं स्वसमानाधिकरणवह्निमद्भिन्नक्षणवृत्तित्वं यदि वह्न्यसमवधानकालीनत्वं तदा स्वसमानाधिकरणवह्निमदव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वरूपस्य वह्निसमवहितजन्यत्वस्य विशेषणस्य सामञ्जस्ये वह्न्यसमवहिताजन्यत्वरूपनिषेधद्वयघटितसत्यन्तांशस्य णामनर्थकम् । स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्निसमवधानाभाववत्क्षणवृत्तित्वं यदि पुनर्वह्न्यसमवधानकालीनत्वं तदा एकस्या घटव्यक्तेर्यत्र स्वाव्यवहितप्राक्कालावच्छिन्नवह्निसमवधानवति तत्समवधानाभाववति चोत्पत्तिस्तादृशघटव्यक्तेर्वह्निसमवहितजन्यतया यत्किञ्चिद्देशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्क्षणवृत्तिसामग्रीजन्यतया च तत्र व्यभिचारः स्यादिति सत्यन्तनिषेधद्वयोपादानसार्थक्यमिति ।

वह्निसमवहितजन्यपदस्य वह्निजन्यार्थकत्वे जन्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वमभ्युपेत्यापि नान्तरीयकवह्निके प्रकारान्तरेण व्यभिचारं वाच्यतां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति । यद्वेति ।

(दी०) यत्तु नान्तरीयवह्निके व्यभिचारवारणाय आपा-दककोटावेव विशेषणं सत्यन्तार्थः । स च वह्न्यघटितसामग्र्य-जन्यत्वमिति । तन्न । प्राक् तदसिद्धेः ।

(गा०) आपादककोटावेवेत्येवकारेणापाद्यप्रतियोगिविशेषण-व्यवच्छेदः । विपर्ययपर्यवसायितानिर्वाहाय पक्षांशेऽपि तस्य [illegible]त्वमावश्यकमेवेति ध्येयम् । वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वमि-[illegible]समवहितजन्यघटादौ च न तादृशसामग्र्यजन्यत्वं [illegible] [illegible] तदुत्पत्तिप्रयोजककारणसमूहात्मकतत्सामग्र्यघट-[illegible] न व्यभिचार इति भावः ।

[illegible] । वह्नौ धूमजनकतानिश्चयात् पूर्वमित्यर्थः । तदसिद्धेः । [illegible]घटितसामग्र्यजन्यत्वानिश्चयदशायां धूमजनकत्वसन्देहे [illegible] वह्न्यघटितत्वस्यापि संशयादिति भावः ।

[illegible]समवहितजन्यत्वस्यापाद्यप्रतियोगिकोटिविशेषणत्वे-[illegible] अविष्यतीत्यादिशङ्काद्वयस्य कथं तर्कविरोधिता, एत-[illegible] पक्षाविशेषणतया तादृशशङ्कायाः पूर्वमत इव विशे-[illegible]भिन्नत्वासम्भवादित्यत आह ।

([illegible]) अत्र आद्या द्वौ शङ्का इष्टापत्तिपर्यवसायिनी(१) । तृ-[illegible]आपादकाप्रसिद्धिपर्यवसायिनी । अवह्नेः, वह्निजन्यत्वात् ।

[illegible] अत्रेति । एतन्मते इत्यर्थः । इष्टापत्तिपर्यवसितेति । [illegible] विपर्ययस्य इष्टतापर्यवसितेत्यर्थः । इष्टत्वं च [illegible] [illegible]त्वम्, पक्षे सत्त्वमिति यावत् । तज्ज्ञानजनकत्वमत्र त-[illegible] वाच्यम्, धूमे वह्न्यसमवहितजन्यत्वस्य सन्देहे तद्धा-[illegible] तदभावविशिष्टजन्यत्वाभावस्यापि संशयादिति भावः । [illegible] कारणीभूतापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविघटकतया [illegible] बोध्यम् ।

[illegible] एवोत्पत्स्यते इति तृतीयशङ्काया एतन्मते कथं [illegible]ता ? तथा हि सम्प्रदायमते उत्पन्नत्वरूपजन्यत्वाभा-[illegible]तयोत्पन्नत्वरूपतदभाववति अहेतुकत्वशङ्का मूलशैथिल्य-

(१) पर्यवसितेति पाठान्तरम् ।

शङ्कापर्यवसायिनी, यतस्तस्यां सत्यां तत्र वह्न्यसमवहितत्वहेतुक-
त्वसहितवह्निसमवहितहेतुकत्वरूपापादककोटिकशङ्का जायते
तद्विरोधिनी यद्ययं वह्न्यसमवहितहेतुकत्वे सति वह्निसमवहि-
तहेतुकः स्यात्तदा ऽहेतुकः स्याद्वह्न्यसमवहिततत्समवहित-
ज्ञानिमित्तकत्वाप्रसिद्धेरित्येतादृशतर्कस्य इष्टापत्त्या असम्भवात् स
च मूलशैथिल्यशङ्केव, व्यापकासमताभाववात् [illegible]
व्याभिमतसत्तया व्यभिचारत्वादिति । एतन्मते चोत्पत्तेर्ना
पायव्यतिरेकः, अपि तु वह्न्यसमवधानकालीनोत्पत्तिकत्वमकारणकत्व-
म्, तद्विशिष्टे चाकारणकत्वशङ्का नावतरत्येवेति धूमेऽहे-
तुकत्वशङ्कायां मूलशैथिल्यशङ्कापर्यवसानम् ।

न चापायव्यतिरेकवत्तया निश्चिते धूमे ऽहेतुकत्वशङ्का [illegible]
व्यसंशयविषया आपादकीभूतवह्न्यहेतुकत्वशङ्कामादायैव, [illegible]
शैथिल्यशङ्कायां पर्यवसानं, एकविशेषदर्शिनि आपाद्याभावनिश्चय-
सहिताया आपादकशङ्काया आपादके आपाद्यव्याप्ति[illegible]
रूपत्वात् । पक्षे आपाद्याभावनिश्चयस्य च तर्कानुपयोगित्वे-
न । यदि चाहेतुकत्वशङ्कायां सत्यां धूमे स्वकारणका[illegible]
शाभावनिश्चय एव न सम्भवतीत्युच्यते तदा आपाद्यव्याप्यत्वनि-
श्चयविघटकतया धूमेऽहेतुकत्वशङ्का इष्टापत्तिशङ्केवेति वाच्यम्
यतो धूमत्वविशिष्टे ऽहेतुकत्वशङ्कातस्तद्विशिष्टे एव [illegible]
कत्वशङ्का भविष्यति तदानीं तद्विशिष्टे आपाद्यव्याप्यत्व-
यसत्त्वेऽपि तच्छङ्कानादृशापायव्यतिरेकनिश्चययोरापा[illegible]
पादकौ(१) परस्परोपरागेणाविषयौ(२)विति न व्याप्तिशङ्क-
ता, तादृशाभाववत्त्वविशिष्टे तादृशापादकसंशये च तेन [illegible]
व्यसंशय एव हेतुर्न तु रूपान्तरेण, भिन्नधर्मितावच्छेदकतया
दृशनिश्चयो न सम्भवतीति प्रागेवोपपादितम् । एवं धूमे वह्नि-
पक्षे वह्न्यहेतुकत्वसंशयो विना ऽहेतुकत्वशङ्कां सुलभ एव [illegible]
तर्कानुसरणात् सा चेत्तदुद्धिकृत्यात्तर्हि अलमहेतुकत्वशङ्कोत्थि-
करणायासेन ।

---

(१) आपाद्याभावापादकवत्त्वेनेति पाठान्तरम् ।
(२) विषयावितीति पाठान्तरम् ।

[illegible] शङ्कितं धूमेऽहेतुकत्वशङ्का आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयविघट-[illegible] तथापत्तिशङ्काकरोति तदपि न । यत उत्पन्नतया निश्चिते [illegible] धूमे यद्यहेतुकत्वशङ्का स्यात्तदा उत्पन्नमात्र एव सा स्यादिति [illegible]हेतुकत्वस्य न कुत्रापि प्रसिद्धिरिति तदभावशङ्काया एवास-[illegible] आह । तृतीया पुनरिति । पुनः शब्देनापत्तिपर्यवसा-[illegible]च्छेदः । आपाद्यापादकस्थले इष्टापत्तिसंयोगात् सा च [illegible] । आपादकेति । आपादकमिति वह्निजन्यत्वं वह्नि-[illegible]रूपम् । तत्प्रसिद्धिपर्यवसाना । तत्त्वकप्रसाधनवि-[illegible] । [illegible]मात्रेऽहेतुकत्वसंशये क्वचिदपि सहेतुकत्वघटित-[illegible]तद्व्याप्तिज्ञानासम्भवात् ।

[illegible] प्रतियोगि[illegible] कृता [illegible] अपि तु [illegible] प्रति[illegible]निश्चय एवेति भावः । [illegible]हेतुकत्वशङ्का [illegible] [illegible]व्याप्तिनिश्चयासम्भ-[illegible] प्रकृते दुर्लभत्वात् । [illegible]संशयश्च तदीयनियतपूर्ववर्तिसामान्ये तं प्रत्यनन्यथा-[illegible] अनन्यथासिद्धसामान्ये च तदीयनियतपूर्व-[illegible] । [illegible] प्रतियोगिप्रसिद्ध्या ऽहेतुकत्वशङ्कानुपपत्तिर्ना-[illegible] । [illegible]पदादापाद्यपरिग्रहः । आपाद्यप्रतियोगिनश्च सहेतु-[illegible] वह्निजन्यत्व[illegible] सहेतु-[illegible] ।

[illegible] सहेतुकत्वप्रसिद्ध्यभावात् धूमधर्मिकाहेतुकत्व-[illegible] संशयविषया धूमे [illegible]कारणत्वाभाव-[illegible]पादनशङ्कापर्यवसानं [illegible], तत्कथमहेतुक एवोत्पत्स्यते इति शङ्काया धूमपदानुषङ्गेण [illegible]कत्वमुपाध्येयापत्तिपर्यवसायिना न व्याख्यातमिति चेन्न । [illegible]ऽभूतेऽपि धूमे यद्यहेतुकत्वसंशयस्तदा कार्यान्तरेऽपि [illegible] सहेतुकत्वप्रसिद्धेर्दुर्लभत्वात्, न [illegible]त्वादन्य-[illegible]शङ्काविरोधिरूपं सम्भवतीति ।

[illegible]श्च मूलेऽवह्निपदस्य वह्निभिन्नार्थकत्वे वह्निभिन्नजन्य-

(१) आपाद्यकोटिकेति पाठान्तरम् ।

त्वं तन्मात्रजन्यत्वं वा कोटिः स्यात् तत्कोटिकशङ्कयोश्च न प्रवृ[illegible] विरोधिता सम्भवति प्रथमे पक्षस्याधारणत्वाद् द्वितीये च वह्नि[illegible] जन्यत्वशङ्कापर्यवसायिन्यास्तच्छङ्कायास्तर्कात् पूर्वं दुरुच्छेदत्वा[illegible] तदभावस्यापाद्यप्रतियोगिकोटौ निवेशासम्भवात्ततस्तद्व्याचष्टे। [illegible] वह्नेरिति। वह्निशून्यात्। वह्न्यसमवहितात्। तथा च वह्न्यसमवहित[illegible] जन्यत्वकोटिकत्वं शङ्कायां लब्धं तादृशव्याप्याप्रतियोगिकोटि[illegible] वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविरोधिविषयकत्वात्तर्कविरोधितोपपत्तिः।

मूले। इत्यत्र। इत्यादितर्के। उपन्यस्यमाने इति शेषः। [illegible] शङ्का स्यात्। इत्यादिशङ्का जायेत। सम्भावनायां लिङ्। [illegible] शङ्कायाम्। स्वक्रियाव्याघातः। धूमादौ गृहीतवह्न्यन्वयव्यतिरे[illegible] कानुविधानस्य पुंसो धूमार्थिनस्तथा वह्न्यादौ प्रवृत्तेर्विरोधः [illegible] व्याघातकत्वमिति यावत्। आपादनाकारमेवाह। यदीति [illegible] तान्वयव्यतिरेको यो हेतुर्वह्न्यादिस्तं विना। कार्योत्पत्तिम्। धूमे त[illegible] समवहितजन्यत्वं कार्यसामान्ये हेतुकत्वं वेति शेषः। [illegible] कथं कुर्यात्। वह्न्यादिसमवधाने न प्रवर्तेतेति यावत्। [illegible] तत्सम्भवादिति। तदसमवहितादपि तत्[illegible] प्रवर्तककारणताग्रहविरोधिनः सत्त्वादित्यर्थः। तस्मात्। [illegible] प्रवृत्तिनिर्वाहानुरोधात्। तदुपादानम्। वह्न्युपादानम्। [illegible] बन्धकम्। आस्थीयते इति शेषः। अत्रोपादानपदस्य [illegible] प्रवृत्त्यादिपरत्वं न सम्भवति प्रवृत्त्यादेः शङ्काप्रतिबन्धक[illegible] दतो व्याचष्टे दीधितौ। तदुपादानमितीति।

(दी०) तदुपादानमिति कारणव्युत्पत्त्या तदीयका[illegible] कताज्ञानपरम्, तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधपर[illegible] अग्रेतनमपि स्वक्रियापदं तत्परमेव। कृत्यादेः शङ्काप्रतिबन्धक[illegible] त्वे मानाभावात्, कारणताग्रहोत्तरकालीनत्वाच्च।

(गा०) कारणव्युत्पत्त्येत्युपलक्षणम्। तस्य उपादानं यस्मा[illegible] दिति बहुव्रीहिसमासादरणेऽत्यपि बोध्यम्। तदीयकार्येति। वह्नि[illegible] दिकार्यधूमादीत्यर्थः। वह्न्यादौ धूमादिप्रयोजकताज्ञानस्य धूमा[illegible] वह्न्यादिप्रयोज्यत्वरूपवह्न्यसमवहितजन्यत्वव्यावर्तकधर्मविषयकता तच्छङ्काप्रतिबन्धकत्वोपपत्तिः। एवं तृप्त्यादिकार्ये प्रत्यन[illegible]

[illegible]मोजनादौ तन्नियतपूर्ववर्तित्वाभावव्यावर्तकतत्प्रयोजकत्व-[illegible] कार्यसामान्ये ऽहेतुकत्वशङ्कानिवर्तकत्वम् । प्रयोजकत्वं च [illegible]त्वादन्यदेव सम्बन्धविशेषः कारणाकारणसाधारण इति पूर्वं [illegible]ऽपि न कारणताग्राहकतर्कवैयर्थ्यम् ।

ननु कारणत्वस्येव प्रयोजकत्वस्यापि प्रथमं दुर्निश्चेयतया कथं [illegible]शङ्काप्रतिबन्ध इत्याशङ्कायां प्रकारान्तरमनुसरति । तादृ-[illegible]ति । धूमादिधर्मिकवह्न्याद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वान्वय[illegible]-[illegible]निश्चयपरं चेत्यर्थः । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयश्च [illegible] पूर्वमपि सम्भवति, अतएव तो यत्र न वह्निस्तत्र न धूम इति [illegible] विरोधिशङ्कानवकाशात् तादृशनिश्चयो न वह्न्यजन्यत्वशङ्का-[illegible] तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य नान्तरीयकतदकारणक-[illegible]तया तदजन्यत्वव्याघातकत्वादिति न तर्कवैयर्थ्यमिति [illegible] । [illegible]पीत्यादिपक्षान्तरं योज्यः । [illegible] स्वक्रियाव्याघातः इति [illegible] स्वक्रियापदस्य प्रवृत्तिपर-[illegible] सम्भवादुक्तिरिति ।

[illegible] स्वक्रियाव्याघातः इति [illegible] प्रवृत्त्यभाव[illegible]-[illegible] वक्ष्यमाणपक्षादिः स्यादिति ग्रन्थकार-[illegible] [illegible] शङ्कायां [illegible] प्रतिबन्ध इत्येवार्थः । [illegible] शङ्काप्रतिबन्धकत्वं [illegible] यदि हेत्वादिना [illegible] शङ्का[illegible] प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति [illegible] तस्मा-[illegible] [illegible] [illegible] प्रतिबन्धकत्वमित्यन्तरं योज्यः । इत्यग्रेतनग्रन्थोऽपिका-[illegible]स्थलस्य एव [illegible]स्वक्रियापदस्यासूचक इत्याहुः ।

[illegible] तादृशग्रन्थस्य परार्थानुमानस्थलाभिप्रायकतया [illegible] च स्वार्थानुमानस्थलपरतया विशेषात् स्वक्रियापदस्य य-[illegible]परत्वपरित्यागानौचित्यात् । [illegible]ति । तदुपादानपरं [illegible]परमेवेत्यर्थः । तदुपादानपदस्य प्रवृत्त्यादिपरत्वपरित्यागे स्वयमेवाह । कृत्यादेरिति । आदिपदाच्चेष्टादिरूपव्यापारपरिग्रहः । [illegible]भावादिति । विरोधिनिश्चयस्यैव तथात्वादिति भावः ।

ननु तत्तत्फलसाधनताज्ञानजन्या कृतिरपि तत्तत्फलसाधनता-[illegible]केव स्वीकरणीया तृप्तये भोजनं करोमीत्याकारकतदनुभ-

वबलात् । अत एव एकफलेच्छासहकृतापरफलसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तिवारणाय विशिष्य तत्तत्फलगोचरेच्छात्वेन तत्तत्फलसाधनताज्ञानत्वेन च प्रवृत्तिहेतुताया आवश्यकत्वात् एकफलेच्छादिजन्यप्रवृत्तावन्यफलेच्छादेर्व्यभिचारस्य नावकाशः । तत्फलेच्छादिजन्यतावच्छेदककोटौ तत्तत्फलसाधनत्वावगाहित्वस्य निवेशेनैव वारणसम्भवात् ।

न च तत्तत्फलेच्छादिजन्यतावच्छेदककोटौ तत्तत्फलोद्देश्यकत्वनिवेशेनैव व्यभिचारवारणसम्भवात्साधनतायाः कृतिविषयत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । उच्छृङ्खलफलविषयताया अनुभवविरुद्धतया तत्फलसाधनत्वेनोपायान्तरविषयकेण फलान्तरसाधनत्वेन चैतदुपायविषयकेण ज्ञानेन जनितायां फलद्वयोपायद्वयविषयकप्रवृत्तौ तत्फलसाधनताधियो व्यभिचारवारकतया च उपायविषयतानिरूपितफलविषयतोपगमे उपायफलयोः सम्बन्धविधया कार्यकारणभावभानस्यावश्योपेयत्वात् । न हि ययोः सम्बन्धो न भासते तद्विषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावो दृष्टचरः । एवं च कृतेः कार्यकारणभावविषयकतया तद्विषयकज्ञानस्येव तस्या अपि शङ्काविरोधित्वमक्षतमेव । ज्ञानत्वमनन्तर्भाव्य संशयान्यविरोधिविषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् । निविशतां वा संस्कारव्यावृत्तगुणलौकिकमानसप्रयोजको जातिविशेष इत्याशङ्क्य कृतेः शङ्काच्छेदकत्वं प्रकारान्तरेणापि निराकरोति । कारणताग्रहेति । तथा च प्रवृत्तितः शङ्कानिवृत्तौ तर्कावतारे सति कार्यकारणभावग्रहः कार्यकारणभावग्रहे च सति प्रवृत्तिरिति अन्योन्याश्रय इति भावः ।

परीक्षाकारस्तु नास्य तर्कस्य कार्यकारणभावनिश्चयोपयोगितामनुमन्यते किं तु प्रथमं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तिमनन्तर्भाव्य कार्यकारणभावे निश्चिते लाघवाद्वह्न्याधारत्वरूपवह्निसमवधानाभावस्य धूमानुत्पत्तिप्रयोजकत्वे चावधृते वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वशङ्कयाऽव्याप्यत्वशङ्कासम्भवेन व्याप्तिग्रहो न सम्भवतीति वह्न्यधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वनिश्चयार्थमयं तर्क इत्याह । दीधितिकृतापि इदमं वाच्यो भङ्ग्येत्यादिना मतमेतत्प्रदर्शयिष्यते । तथा च सति प्रवृत्तेः कार्यकारणभावग्रहसापेक्षत्वं नान्योन्याश्रयप्रयोजकमित्युपादानादिपदमसौ कृतिपरतयैव व्याचकार । ज्ञानत्वासहितमेव च विरोधि

षयकत्वं शङ्काप्रतिबन्धकताप्रयोजकमङ्गीचकार ।

तत्रेदं चिन्तनीयम् । विरोधिनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
ारीरे ज्ञानत्वानन्तर्भावे विरोधिविषयकानुद्बुद्धसंस्कारस्यापि
ाङ्काप्रतिबन्धकत्वापत्तिः । संस्कारव्यावृत्तजातिविशेषनिवेशने तु
कमपराद्धं ज्ञानत्वेन ।

न च तादृशजातौ प्रमाणान्तरसत्त्वे विनिगमनाविरहात्तत्पुर-
स्कारेणापि प्रतिबन्धकत्वान्तरमावश्यकमित्यव्याहतमेव कृतेस्तथा-
त्वमिति वाच्यम् । ज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्य निश्चितव्यभिचारक-
त्वं कृत्यानन्तरं शङ्कानुत्पादनिश्चयेन च तादृशजात्यवच्छिन्ना-
भावस्य तथात्वमित्यस्यैव विनिगमकत्वादिति ।

ननु वह्निशून्ये तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नानुत्पाददर्शनेऽपि धूमत्वावच्छे-
देन वह्न्याद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं न शक्यते निश्चेतुं धूमान्त-
रोत्पत्त्यधिकरणे वह्न्यभावशङ्काया दुरुच्छेदत्वात् तथा च सा-
मान्यतो धूमत्ववह्नित्वाभ्यां कार्यकारणभावावधारणं तर्कादपि न
सम्भवति वह्न्यजन्यतया धूमत्वावच्छेदेनैव वह्न्यसमवहिताज-
न्यत्वे सति जन्यत्वाभावस्यापत्तिसम्भवात् तादृशापत्तेश्च धूमत्व-
समानाधिकरण्येन वह्न्यजन्यत्वसंशयानिवर्तकत्वात् । तादृशसंश-
यदशायां च धूमत्वे तज्जन्यतावच्छेदकत्वनिश्चयासम्भवात् । न हि
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापादितस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणापादकज्ञा-
नं निवर्तयितुमीष्टे । यतो यादृशापादकज्ञानं यादृशीमापत्तिं जनयति
सा तादृशज्ञानेऽनिष्टसाधनत्वमुपनयन्ती इच्छाविघटनद्वारा मणिम-
न्त्रादिवत् स्वत एव वा तन्निवर्तयति । अवच्छेदकावच्छेदेनापत्तौ
तदवच्छेदनापादकवत्ताज्ञानं हेतुः, तदेकदेशे अभ्युपगतस्य तत्सा-
मान्येऽनिष्टाप्रसञ्जकत्वात् । न वा पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमा-
त्रेणापादकज्ञाननिवर्तनक्षमस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाही तर्कः
प्रकृते सम्भवति धूमत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिवह्न्यसमवहि-
तजन्यत्वशङ्काया यत्किञ्चिद्धूमे ऽन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्च-
यानिवर्तनीयाया जागरूकतया तादृशतर्कहेतोर्धूमत्वावच्छेदेना-
न्वयव्यतिरेकनिश्चयस्यानुदयात् ।

न चापत्तौ समानधर्मितावच्छेदककापाद्यव्यतिरेकनिश्च-
यमात्रमपेक्षितं स च चावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्य-

मात्रेण वा व्यतिरेकमवगाहतामिति वाच्यम्। विरोधिवि-षयकस्यैव निश्चयस्य तर्कहेतुत्वोपगमात्। तथा च तद्व्यतिरेकसा-मानाधिकरण्यमात्रस्य तत्सामानाधिकरण्याविरोधित्वात् तद्व्यतिरे-कावच्छेदकत्वस्यैव च तथात्वात्। अत एव तर्कस्याहार्यारोपरूपता। अत एव च प्रमेयत्वादिसामानाधिकरण्येन गुणवत्त्वादिव्यतिरेकनि-श्चयेऽपि द्रव्यत्वादिना तत्सामानाधिकरण्येन न गुणवत्त्वाद्या-प्तिरुद्देति। तथा चांशत इष्टापत्तिशङ्कानुच्छेदाद् धूमत्वसामाना-धिकरण्येन वह्न्यजन्यत्वशङ्कानिवर्तकतर्कानुदयेन सामान्यतः का-र्यकारणभावानिश्चयेन वह्नित्वे धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-तावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहाविरोधितादृशावच्छेदकत्वरूपव्यभि-चारशङ्कायाः कथं निवृत्तिः, धूमत्वसमानाधिकरणजन्यताप्रतियोगि-कजनकतायाः सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वस्य वा तादृशप्र-तियोगितावच्छेदकत्वाविरोधित्वादित्याशङ्कते। यद्यपीति।

(दी०) यद्यपि चैतावता धूमत्वावच्छिन्नं प्रति वह्नेर्ज-नकत्वं नायाति। तृणारणिमणिन्यायेन वैकल्पिककारणताया-मपि तथात्वसम्भवात्। तथापि विशेषाणां कार्यकारणभाव-ग्रहस्तर्केण तद्विरोधिशङ्कायामपनीतायां जायमानः सामान्य-व्यभिचारानिर्णयानुगतागुरुविशेषरूपान्तरानुपस्थितिलाघवप्रति-सन्धानादिवशात् सामान्यत एव तं परिच्छिनत्ति। प्रामाणि-कौ च तथैवान्वयव्यतिरेकौ। फलबलेन लाघवादिज्ञानशून्या-या एव सामान्यव्यभिचारशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वं कल्पते

(गा०) नायाति। न सिद्ध्यति। ननु धूमत्वसमाधिकरणजन्यता-धूमत्वान्यधर्मावच्छिन्नत्वबाधसहकृतावच्छिन्नत्वग्राहकजन्यतात्वा-दिहेतोधूमत्वावच्छिन्नत्वं सेत्स्यतीत्यत आह। तृणारणीति। य-तृणादीनां वह्नित्वसमानाधिकरणजन्यताकत्वेऽपि न तदवच्छि-जन्यताकत्वम्, अपि तु तदवान्तरधर्मावच्छिन्नजन्यताकत्वमेव त-प्रकृतेऽपि अवान्तरधर्मस्यावच्छेदकत्वेऽपि जन्यताया धूमत्वस-मानाधिकरण्योपपत्तेरित्यर्थः। तथा चावान्तरधर्मस्यावच्छेदकत्व

प्रभावनया न जन्यतायां धूमत्वान्यधर्मावच्छिन्नत्वबाध इति भावः । विशेषाणां कार्यकारणभावग्रह इति । विशेषधर्मावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकग्रहाज्जायमानः सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येन कार्यत्वकारणत्वग्रह इत्यर्थः । सामान्यत एव । सामान्यधर्मावच्छेदेनैव । तम् । कार्यकारणभावम् । परिच्छिनत्ति । विषयीकरोतीत्यग्रिमेणान्वयः । एवकारेण विशेषधर्माणामवच्छेदकत्वावगाहित्वव्यवच्छेदः ।

ननु विरोधिशङ्कासत्त्वे सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येनापि कार्यकारणभावग्राहकसामग्री न सम्भवतीत्यत आह । तर्केणेति । उक्ततर्केणेत्यर्थः । तद्विरोधिशङ्कायाम् । तादृशकार्यकारणभावग्रहविरोधिन्यां सामान्यधर्मावच्छेदेन कार्यकारणभावाभावशङ्कायाम् । अपनीतायाम् । निवर्तितायाम् । सत्यां जायमानः ।

नन्वेवं कस्यचित्सामान्यधर्मस्योपस्थितौ तदवान्तरधर्मावच्छेदेन क्वचिदपि कार्यकारणभावग्रहो न स्यादपि तु सामान्यधर्मावच्छेदेनैव्यभिचारादिशङ्कामपनिनीषुः सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावग्राहकसामग्र्यास्तन्मात्रावच्छेदेन तद्ग्रहजननेऽपेक्षणीयान्तरमाह । सामान्यव्यभिचारानिर्णयेति । सामान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकप्रकृतकार्यत्वाभावानिश्चयेत्यर्थः ।

एतेन वह्नित्वाद्यवच्छेदेन तृणादेः संयोगविभागादिविशेषसाधारणगुणत्वाद्यवच्छेदेन च कर्मादेर्जन्यताग्रहप्रसङ्गो वारितः । तृणादिकं विनापि वह्न्याद्युत्पत्तिदर्शनेन वह्नित्वादिसामानाधिकरण्येन तृणाद्यजन्यत्वनिश्चयात् प्रत्येकं तृणाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिषु याद्वह्निषु अनुगतागुरुविशेषान्तरस्य जातिरूपस्य प्रागसिद्धेः । किन्त्वन्वयव्यतिरेकानुविधायिसंयोगविभागादिषु संयोगत्वादिना सङ्करप्रसङ्गेनानुगतजातेरसम्भवाच्च तत्र द्वितीयप्रयोजकसत्त्वमव्याहतमेवेति ध्येयम् । प्रकृते सामान्यधर्मधूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यजन्यत्वस्य संशयसत्त्वादनिश्चयानुधावनम् । तस्य च बाधनिश्चयाभावरूपस्य कारणत्वेनैवोपयोगिता बोध्या ।

न च गन्धप्रागभावसामानाधिकरण्येन गन्धवत्तानिश्चयेऽपि तदवच्छेदेन गन्धात्यन्ताभावग्रहाद्धर्मितावच्छेदकांशेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामेव विशिष्टबुद्धौ तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधनिश्चयो विरोधी न तु स्वरूपसम्बन्धरूप-

तदवगाहिन्यामिति वह्नित्वादौ स्वरूपसम्बन्धरूपतृणादिजन्यताव-
च्छेदकत्वग्रहे कथं तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण तृणाद्यजन्यत्वनि-
श्चयो विरोधीति वाच्यम् । अनुभवानुरोधेनान्यूनानतिप्रसक्तत्व-
नियतत्वलक्षणस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामपि बुद्धौ
सामानाधिकरण्यावगाहिग्राह्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमा-
त् । गन्धप्रागभावादेस्त्ववच्छेदकत्वमन्यादृशमेव ।

कश्चित्तु व्यभिचारोन्नीयपदमवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहनि-
श्चयपरतया व्याकुर्वते । तन्न । अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य संसर्ग-
विधया भाने तद्विरहनिश्चयस्याविरोधित्वात् ।

न च वह्नित्वादिधर्मिकावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नजन्यत्वा-
भावनिश्चयपरमेव तदास्तामिति वाच्यम् । वह्नित्वाद्यवच्छेदेन ज-
न्यतावगाहिनः स्वरूपतो वह्नित्वाद्यात्मकधर्मितावच्छेदकावगा-
हिज्ञानस्य तादृशाभावग्रहधर्मितावच्छेदकप्रकारेण वह्नित्वत्वाद्यवि-
षयकतया तत्प्रतिबध्यत्वासम्भवात् । अनुगतागुरुविशेषान्तरानुप-
स्थितीति । यावत्सु अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं गृहीतं ताव-
त्साधारणस्य सामान्यधर्मापेक्षया ऽगुरोस्तन्न्यूनवृत्तिधर्मस्यानुप-
स्थितीत्यर्थः ।

एतेन विशिष्टानुभवत्वाद्युपस्थितिदशायां तद्व्यापकविशिष्टज्ञान-
त्वावच्छेदेन विशेषणज्ञानादिजन्यताग्रहो निरस्तः । न हि तत्र स्म-
रणे व्यभिचारनिश्चयः सम्भवति, प्रत्यक्षस्येव स्मरणस्यापि नि-
र्विकल्पकरूपस्य सम्भवात् । प्रकृते धूमनिष्ठतया यावत्सु वह्न्य-
न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वग्रहस्तावद्धूमान्यतमत्वस्य द्रव्यत्वादेश्चो-
पस्थितिसम्भवात्तदुपस्थितिसत्त्वेऽपि तद्ग्रहोपपत्तये विशे-
षणत्रयानुसरणम् । तादृशधर्मोपस्थितिसत्त्वे च न तदपेक्षया-
ऽधिकदेशवृत्तिधर्मस्यावच्छेदकत्वग्रहः सम्भवति, सामान्यधर्म-
स्यावच्छेदकत्वग्रहेऽवच्छेद्यजन्यतायास्तदधिकरणीभूताधिकदेशवृ-
त्तित्वकल्पने गौरवं विशेषधर्मस्य तथात्वे तु तदकल्पनेन
लाघवमिति प्रतिसन्धानेन प्रतिबन्धादिति तादृशधर्मोपस्थिति-
विरहापेक्षा । एतादृशलाघवज्ञाने एव धर्मान्तरस्य न्यूनवृत्ति-
त्वमुपयुज्यते इति तदाभिहितम् । एवं धर्मान्तरस्य शरीरगौर-
वे तद्घटकनानावस्तुषु अवच्छेदकतायाः कल्पनीयतया गृहीतान्व-

यतिरेककार्यान्तरावृत्तित्वे च कार्यान्तरे ऽन्यधर्मावच्छेदेन कार्य-
न्तरस्य कल्पनीयतया नोक्तलाघवावकाश इत्यतो ऽनुगतत्वागुरु
रीरत्वे ऽपि तादृशलाघवज्ञाने उपयुज्यते इति ध्येयम् ।

लाघवप्रतिसन्धानेनेति । तत्तद्धूमत्वतत्तद्वह्नित्वादीनां कार्यका-
णभावावच्छेदकत्वे नानाकार्यकारणभावकल्पने गौरवं धूमत्ववह्नि-
त्वयोस्तदवच्छेदकत्वे पुनस्तदेकत्वेन लाघवमित्यादिप्रतिसन्धाने-
ति । ईदृशं च प्रतिसन्धानं एतत्कारणत्वविशेषधर्मावच्छेदेन
र्यकारणभावग्रहे उपयुज्यते । आदिपदात् समनियतधर्मान्तरापे-
या गौरवप्रतिसन्धानामादपरिग्रहः, तत धूमत्वाद्यपेक्षया गुरु-
। धूमत्वादिमत्तानवत्वधूमत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिरूपेण
ह्न्यादिजन्यत्वग्रहनिरासः ।

ननु सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येनान्वयव्यतिरेकग्रहस्य
ामान्यधर्मव्यभिचारानिर्णयादिसहकारेण सामान्यधर्मावच्छेदेन कार्य-
ारणभावग्राहकत्वमविवक्षितमित्यत आह । प्रामाणिकी चेति । अनु-
र्मसिद्धेत्यर्थः तथा च । सामान्यधर्मावच्छिन्नकार्यकारणभाव-
ाहकत्वमेव । अन्वयव्यतिरेकाविति । विशेषणमिति शेषः । ननु क-
न्यचाभावशङ्कारूपप्रतिबन्धकसत्त्वात्कथं ताभ्यामपीतिः सामान्यधर्मा-
च्छेदेन कार्यकारणभावग्रहः सम्भवतीत्यत आह । फलबलेनेति ।
नुभवसिद्धफलान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । लाघवज्ञानादिशून्याया इति ।
स्यचिद् धूमस्य वह्न्यजन्यत्वे धूमत्वापेक्षया गुरुशरीरः कश्चन धर्मो
नाविशेषधर्मो वा जन्यतावच्छेदकः स्यादिति गौरवम् । धूमत्वा-
च्छेदेन तज्जन्यत्वे च न तथेति लाघवमित्यादिलाघवज्ञानाद्यभाव-
विशिष्टाया इत्यर्थः । आदिपदाद्विशेषदर्शनपरिग्रहः । सामान्य-
र्मव्यभिचारशङ्कायाः । धूमत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्याद्यजन्यत्व-
शङ्कायाः । प्रतिबन्धकत्वमित्यस्य धूमत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यादिजन्यत्व-
ग्रह इत्यादिः ।

न चैवं लाघवज्ञानसत्त्वे ग्राह्याभावनिश्चयदशायामपि प्रत्य-
निश्चयापत्तिः, संशयविपरीतनिश्चयसाधारणविपरीतज्ञानत्वेनैव
तिबन्धकतया तस्य प्रतिबन्धकत्वान्तराभावादिति वाच्यम् ।
वपरीतनिश्चयानन्तरं संशयादिवारणाय संशयादिसाधारणज्ञा-
त्वावच्छिन्नं प्रति विपरीतनिश्चयत्वेन स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताकल्प-

नस्यावश्यकतया तत्र च लाघवज्ञानाद्यभाववैशिष्ट्यानिवेशात् तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वेनोक्तापत्त्यनवकाशात् । भ्रमोत्तरं विशेषदर्शने जातेऽपि भ्रमनाशानन्तरमेव प्रत्यक्षनिश्चयोपगमेन निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षनिश्चयभेदानिवेशात् । इदं च प्रत्यक्षनिश्चये ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतामभ्युपेत्याभिहितम् । स्वमते तु विशेषदर्शनवल्लाघवज्ञानस्यापि विपरीतकोटिभाननिवर्तकत्वेन निश्चयोपयोगिता बोध्या ।

इदमत्रावधेयम् । यत्रोपदर्शिततर्कावतारपूर्वमेव धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्काजनकसाधारणधर्मदर्शनात्मकदोषादिसमवधानं दैववशाद्भवति तत्र तादृशशङ्काविरहप्रयोजकस्य दुर्लभतया धूमत्वावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकनिश्चयासम्भवात् सामानाधिकरण्यमात्रावगाहितर्को नावतरितुमीष्टे इति तादृशस्थलाभिप्रायकोऽयं सामान्यधर्मावच्छेदेन जन्यताग्रहोपायप्रयासः । यत्र च तर्कात् पूर्वं दोषादिविरहात्तादृशशङ्कानुदयस्तत्र धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहितजन्यत्वनिश्चयात्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणापादकवत्ताज्ञानसहितात्सामानाधिकरण्यमात्रेणापत्तिः सुलभेति तत एव सामान्यकार्यकारणभावः सुग्रहः । तदभिप्रायेणव क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यतीत्याकारिकाया अंशतः इष्टापत्तिशङ्कायास्तर्काविरोधित्वाभिधानसङ्गतिः । अन्यथा पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापत्तौ तादृशशङ्काया अविरोधित्वात्तदसङ्गतमापद्येत । न चैवमन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्योपादानपदार्थस्य तादृशशङ्काविरोधित्वाभिधानमसङ्गतमेव, तादृशशङ्काविरोधिनोऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकग्रहस्याशक्यत्वादिति वाच्यम् । उपादानपदेनान्वयव्यतिरेकग्रहवत् शङ्काविरहप्रयोजककारणान्तराभावस्यापि विवक्षितत्वादिति सर्वं समञ्जसम् ।

वस्तुतस्तु क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यतीति शङ्कापि धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहितजन्यत्वकोटिविषयिण्येव । पूर्वशङ्कायां स्वाव्यवहितप्राक्कालावच्छिन्नवह्न्यभाववन्मात्रोत्पत्तिकत्वं द्वितीयायां मात्रार्थानन्तर्भावेण तादृशाभाववदुत्पत्तिकत्वं कोटिरित्यत एव शङ्कयोर्भेदसम्भवादिति ।

उपाध्यायास्तु सत्यप्यन्वयव्यतिरेकदर्शनेऽतीतानागतधूमे

ह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्कासम्भवाच्च धूमत्वावच्छेदेन तज्जन्यत्व-निश्चयः सम्भवतीति न सामानाधिकरण्येनापादकशङ्काविरोधिनी सामानाधिकरण्येनाप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयमुपपाद्य सामानाधिकरण्येनाप्तिमुपपादयितुं प्रकारान्त-रेण तादृशशङ्काविरहमुपपादितवन्तः । तत्र च वह्न्यसमव-हिताजन्यत्वस्य पक्षविशेषणत्वे धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयेऽपि नोक्ततर्काच्छुद्धधूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यजन्यत्वशङ्कानिरासः सम्भवति शुद्धधूमत्वावच्छिन्नपक्षकतर्कस्यैव तन्निवर्तकत्वादिति प्रयासवैयर्थ्यमतस्तदभ्युपगतमपि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्यापाद-कविशेषणत्वमुपेक्ष्यापाद्यप्रतियोगिकोटौ तद्विशेषणनिवेशेन वह्निसम-वहितजन्यादिपदस्य वह्निजन्यादिपरतया च तदेव मतं परिष्कृत्य दर्शयति । अपरे त्विति ।

(दी०) अपरे तु धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यजन्यत्वेन ज-न्यत्वविशिष्टस्य यथाश्रुतवह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य व्यतिरे-क एव आपादनीयः । तच्चोक्तन्यायेन तादृशवह्नियुक्तकारणक-लापजन्यत्वग्रहेण तद्व्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरासात् वह्निविरहे-ऽपि निरतिशयस्यैव तादृशसमूहस्य धूमजनकत्वसन्देहस्य च तथाविधाद् धूमानुत्पाददर्शनेनैवायोगात् तादृशस्यैव क्व-चिद्वह्नि क्वचिच्चेतरदासाद्य जनकत्वसम्भावनायाश्च(१) क्वचिद् धूमानुत्पादप्रयोजकत्वेनावधृतस्य वह्निविरहस्यैव तथाविधस-मूहसत्त्वे धूमानुत्पत्तिसामान्यं प्रति लाघवात् प्रयोजकत्वनिर्ण-यनापनयात्मनसैव सुग्रहम् । वह्नेः, वह्निसमवहितस्योपादानम् । अत्र च नियमव्यवच्छेद्यस्य च वह्न्यसमवहितानुपादानस्य प्र-योजके तदजन्यत्वज्ञाने परम्परया वह्निसमवहितोपादानस्य वा प्रयोजके तत्र तात्पर्यम् ।

(गा०) धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्येत्यन्वयः ।

---

(१) जनकत्वस्य सम्भावनायाश्चेत्यपि पाठो व्याख्यानुरोधात् ।

तथा च धूमत्वावच्छेदेन निश्चितस्य वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य व्यतिरेको धूमत्वसामानाधिकरण्येनापादनीय इत्यर्थः। तथा चोक्तप्रयासमन्तरेणैव तादृशतर्काद् धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वं सुनिश्चयमिति भावः, न तु धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यजन्यत्वेनेत्यन्वयाद् धूमत्वावच्छेदेन निश्चितेन वह्न्यजन्यत्वेनापादनीय इति, धूमत्वावच्छिन्नस्यापादनीय इति अन्वयेन वा धूमत्वावच्छेदेनापादनीय इत्यर्थः, तद्धर्मावच्छेदेनापत्तेस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रविषयकापादकसंशयाविरोधितायाः प्राग् व्यवस्थापनेन तादृशापत्तेरकिञ्चित्करत्वात्। जन्यत्वविशिष्टस्येति। तेनाजन्ये न व्यभिचार इति भावः। नान्तरीयवह्निके व्यभिचारवारणाय वह्निसमवहिताजन्यपदस्य वह्निघटितसामग्र्यजन्यत्वार्थकता नाभ्युपेया, अपि तु जन्यत्वमेव प्राग्वत्पारिभाषिकं निर्वचनीयमित्येतत्सूचयितुं वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य यथाश्रुतत्वमभिहितम्। अग्रेतनस्य तज्जन्यस्य वह्न्यसमवहिताजन्यत्वपरामर्शकतामाविष्कर्तुं तदत्र विशेष्यविधया प्रवेशितम्, विशेषणविशेष्यभावविपर्यये क्षतिविरहात्।

विरोधिशङ्कानिराकरणप्रकारं प्रदर्शयन् धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयस्य सुघटतामाह। तच्चेति। मनसेति सुग्रहमित्यनेनान्वयः। मनसैवेत्यस्य उपनयसहकृतेनेत्यादिः। एतावता वह्न्यसमवहितजन्यत्वसामान्याभावस्यायोग्यपिशाचादिजन्यत्वप्रतियोगिकतया प्रत्यक्षासम्भव इति सार्वभौमाभिहितदूषणमुद्धृतम्। उक्तन्यायेनेति। हुताशनरासभादीत्याद्युक्तप्रणाल्येत्यर्थः। वांयुक्तकारणकलापजन्यत्वग्रहेण धूमोत्पादकसामग्र्यां वह्निसमवधानियतत्वरूपवह्निसमवहितत्वग्रहेण तद्व्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरासादिति धूमसामग्रीत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहितत्वशङ्काया अनुत्पादादित्यर्थः। तथा च तादृशशङ्काधीनाया धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहितसामग्रीकत्वशङ्काया अनवकाशात्तदवच्छेदेन तादृशसामग्रीकात्वनिश्चयात् स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्स्वाव्यवहितप्राक्क्षणकत्वशङ्कानिवृत्तौ तादृशप्राक्क्षणकान्यत्वरूपवह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयः सम्भवतीति भावः।

ननु तथापि धूमसामग्रीत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यसमवहि

यशङ्कासम्भवात्तदधीना धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यसमवहित-
सामग्रीकत्वशङ्का स्यादेवेति कथं धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिता-
जन्यत्वनिश्चयः ? न चेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नसमूहे धूमोत्पादकसामग्री-
त्वस्यान्वयव्यतिरेकेण निश्चयदशायां तादृशसमूहस्य वह्न्यसम-
वहितस्य धूमोत्पादकत्वसंशयात् धूमोत्पादकसामग्रीत्वरूपेण व-
ह्न्यसमवहितत्वसंशयो भविष्यति स च वह्निविरहे तथाविधाद् धूमा-
नुत्पाददर्शनेन वन्ह्यसमवहिततादृशसमूहे धूमोत्पत्त्यप्रयोजकत्वनि-
श्चयादेव निवर्तते इत्युपाध्यायोक्तं सम्यगिति वाच्यम् । क्वचिद्वह्निं
विना तथाविधसमूहाद् धूमानुत्पाददर्शनेऽपि वह्निसमवहितादिव
क्वचित्सहकार्यन्तरसमवहितात्तादृशसमूहाद् धूमो भविष्यतीति श-
ङ्कानपायेन तादृशसमूहत्वरूपसामान्यधर्मावच्छेदेन धूमोत्पत्त्यप्रयो-
जकत्वनिश्चयस्य दुर्निश्चेयत्वादित्याशङ्क्य वह्न्यसमवहिततादृशसमू-
हत्वरूपसामान्यधर्मावच्छेदेन धूमोत्पत्त्यप्रयोजकत्वनिश्चयस्य स-
म्पादके इतरानपेक्षया धूमोत्पादकत्वाभावस्य इतरापेक्षया तथा-
त्वाभावस्य च मिलित्वा धूमोत्पादकत्वसामान्याभावव्याप्यस्य
निश्चये विरोधिन्याः शङ्काया निवृत्तिप्रकारमाह । वह्निविरहे-
ऽपीति । तादृशसमूहस्येत्यनेनान्वितम् । वह्न्यसमवहिततादृश-
समूहस्येत्यर्थः । निरतिशयस्यैव धूमजनकत्वसन्देहस्यायोगादि-
त्यन्वयः । अतिशयः । सहकार्यन्तरसमवधानरूपो विशेषः । तथा
च सहकार्यन्तराघटिततादृशसमूहे धूमोत्पत्तिप्रयोजकतायाः सन्देह-
स्यानुदयादिति पर्यवसितार्थः । तथाविधात् । वह्न्यसमवहिततादृश-
समूहात् । धूमानुत्पाददर्शनेनेति । तथाविधसमूहे धूमानुत्पादाव्य-
वहितप्राक्क्षणावच्छेदेन तदधिकरणसत्त्वस्य दर्शनेनेत्यर्थः । तस्ये-
तरानपेक्षया धूमोत्पादकत्वव्यावर्तकत्वादिति भावः । तादृशस्यैव ।
इन्धनादिसमूहस्यैव । आसाद्य । सहकारीकृत्य । जनकत्वस्य ।
उत्पत्तिप्रयोजकत्वस्य । इतरघटिततादृशसमूहे धूमोत्पादकत्वस्येति
यावत् । क्त्वार्थस्य जनधात्वर्थेऽन्वयो न तु सम्भावनायामिति
स्फुटीकर्तुमसमासेन लिखनम् । सम्भावनाया अपनयादित्यन्वयः ।
क्वचिदिति । यत्र वह्निं विना इन्धनादिसमूहाद्धूमानुत्पादो दृष्टस्तत्रे-
त्यर्थः । अवधूतस्य । निश्चितस्य । एतेन वह्निविरहस्य तादृशसमूह-
कालीनधूमानुत्पादप्रयोजकत्वं कल्पनमितरविरहस्य च तथात्वम-

कल्पमिति तदकल्पनरूपं लाघवबीजं स्फुटीकृतम् ।

वह्निविरहस्येत्यादि । तादृशसमवधानानन्तरं धूमसा-
मान्यानुत्पादस्य वह्नित्वावच्छिन्नविरहमात्रप्रयोज्यत्वनिर्णयेनेत्य-
र्थः । तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नानुत्पादे तदवच्छिन्नहेतुतावच्छेदकत-
त्तदिन्धनत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि प्रयोजकत्वात् सामान्यपदोपा-
दानम् । इत्थं चेतरसहकारेण धूमोत्पादकताया व्यावर्तकस्येतरा-
प्रयोज्यस्य समवधानकालीनधूमानुत्पादकत्वदर्शनाद्योक्तशङ्का शङ्का-
स्पदमपीति भावः ।

अत्र तदुपादानपदेन वह्निसमवहितमात्रोपादानं विवक्षणीयम्,
तच्च तदा वह्निसमवहितपरामर्शकत्वे एव सम्भवति तदर्थं वह्न्युपा-
दानमित्यत्र वह्निपदं वह्निसमवहितपरतया व्याचष्टे । वह्नेरिति ।
उपादानं नियमतः कथं कुर्यादिति मूलं वह्निसमवहितनिरूपित-
नियमार्थकाव्ययशब्दाद्विशेषणे तृतीयार्थकतसिल्प्रत्ययेन वह्निस-
मवहितनियतकृतिमान् कथं भवेदित्यर्थकम् । नियतत्वं विषयतावि-
शेषसम्बन्धेन व्याप्यत्वं वह्निसमवहितेतरविषयकत्वस्याभावरूपम् ।

ननु तदुपादानमेव शङ्काप्रतिबन्धकमित्यत्रोपादानपदमेतन्मतेऽपि
करणव्युत्पत्त्या प्रवृत्तिप्रयोजकपरं प्रवृत्तेः शङ्काया अविरोधित्वात्,
तथापि चासङ्गतिः, वह्निसमवहितोपादाने वह्निसमवहितजन्यत्व-
ज्ञानस्यैव वह्निसमवहितात्मकोपाये धूमरूपफलजनकत्वावगाहिनो
जनकत्वात्, तथा च वह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्काविरोधित्वानुपपत्तिः
तत्समवहितजन्यत्वतदसमवहितजन्यत्वयोरविरोधादित्याशङ्कामप-
नेतुं तदुपादानपदं वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयपरतया व्याचष्टे ।
अत्र चेति । नियमव्यवच्छेद्यस्येति । तस्यैव वह्निसमवहितस्यैव
उपादानं यस्मादिति लुप्तपदबहुव्रीहेराश्रयणीयतया एवकारलभ्यव्य-
वच्छेदरूपस्येत्यर्थः । वह्न्यसमवहितानुपादानस्य । वह्न्यसमवहित-
गोचरधूमार्थिप्रवृत्त्यभावस्य । प्रयोजक इति । तादृशप्रवृत्तिजनकवह्न्य-
समवहितधर्मिकधूमजनकताग्रहं विघटय्य निर्वाहक इत्यर्थः । तद-
जन्यत्वग्रहे । धूमे वह्न्यसमवहिताजन्यत्वज्ञाने । वह्न्यसमवहितधर्मिक-
धूमानुत्पादकत्वनिश्चये इति यावत् । एतेन वह्न्यसमवहितजन्यत्व-
शङ्कानिवृत्तिस्तर्ककारणवह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न तु
साक्षादेव तर्के, तादृशशङ्कानिवृत्तिश्च यदि तादृशनिश्चयमपेक्षते तदा

ऽन्योन्याश्रयः, एवं तथोक्तन्यायेनैतादृशान्वयस्यैव शङ्कानिवर्तकत्वा-भिधानात्सन्दर्भविरोधश्चेति दूषणमनवकाशं वेदितव्यम् । तर्ककार-णीभूत धूमधर्मिकवह्न्यसमवहितसामग्रीकान्यत्वनिश्चये ऽपेक्षितायां शङ्कानिवृत्तौ ततोऽन्यस्यैव वह्न्यसमवहितधर्मिकधूमसामग्रीत्वविरहनिश्चयस्यापेक्षितत्वाभिधानात् । प्रागण्येतन्निश्चयस्यैव शङ्कानिवर्तकत्वमभिहितमिति सन्दर्भविरोधविरहाच्च ।

एवकारान्तर्भावमन्तरेणापि विवक्षितार्थलाभस्सम्भवतीत्याह । परम्परयेति । कारणतानिश्चायकतर्कसम्पादनद्वारेत्यर्थः । तत्र । निरुक्तवह्न्यसमवहिताजन्यत्वज्ञाने ।

एतन्मतमालम्ब्य मिश्राभ्युपगतमन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य शङ्कानिवर्तकत्वमाक्षेप्तुमुपन्यस्यति । यत्त्विति ।

(दी०) यत्तु अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य ज्ञानमेव विशेषदर्शनतया शङ्काप्रतिबन्धकं तदेव तर्कघटकं तदिदमुक्तं यदि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुमिनोति । तन्न । यादृच्छिकस्य तदनुविधानस्य व्यभिचारित्वान्नियतस्य च उक्ताभेदसम्पादकत्वादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य । यत्क्षणे वह्नितदग्रिमक्षणे उत्पन्नत्वे सति उत्पन्नत्वे सत्येव वा पूर्वक्षणे वह्निव्यतिरेकः अनुत्पद्यमानत्वस्येत्यर्थः । सत्यन्तानिवेशादनुत्पन्नगगनादौ व्यभिचारः । ज्ञानम् । धूमधर्मिकनिश्चयः । विशेषदर्शनतया । शङ्काभावव्याप्यदर्शनविधया । शङ्काप्रतिबन्धकम् । धूमधर्मिकवह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकम् । वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य वह्न्यसमवहितजन्यत्वाभावव्याप्यत्वादिति भावः ।

नन्वेवं वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चय एव धूमे वह्न्यजन्यशङ्कामपि विशेषदर्शनतया निवर्तयिष्यति किं तर्कस्य प्रतिबन्धककल्पनेनेत्यत आह । तदेवेति । एवकारोऽप्यर्थे । अन्वयव्यतिरेकाविधानमपीत्यर्थः । तर्कघटकम् । तर्कप्रयोजकीभूतज्ञानविषयतया निर्वाहकम् । तथा च तर्कात्मके मानसज्ञाने प्रागुपस्थितपदार्थानामुपनयमर्यादया भाने बाधकाभावात्तदप्यन्वयव्यतिरेकाद्य-

नुविधानज्ञानात्मकमिति तर्कस्य स्वातन्त्र्येण शङ्काप्रतिबन्धकत्वविर-हेऽपि विशेषदर्शनविधयैव तथात्वस्याक्षततया तर्कस्य शङ्कानिवर्त-कत्वाभिप्रायेण मूले तदुपन्यासस्य नासङ्गतिः। तत्र स्वातन्त्र्येण शङ्कानिवर्तकत्वे तात्पर्यानुपगमादित्याशयः।

एतच्च तर्कस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानत्वादित्यादिमिश्र-समाधानमनुसृत्य तदन्वयाद्यनुविधानज्ञानस्य तदजन्यत्वशङ्का-प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनाभिहितम्। वस्तुतस्तु तदन्वयव्यतिरेका-नुविधानस्य नान्तरीयकवह्निकसाधारणस्य तदजन्यत्वाव्यावर्तक-त्वात्तज्ज्ञानस्य तदजन्यत्वशङ्कानिवर्तकत्वमप्रसक्तमेवेति परमार्थः।

केचित्तु दर्शितमिश्रग्रन्थं तर्कपरं तर्कमूलीभूतज्ञानपरतय व्याख्याय तर्ककारणीभूतान्वयाद्यनुविधायित्वज्ञानसत्त्वात्तर्कोऽपि दुरपवाद इति हरिदासभट्टाचार्याणां मिश्राभिप्रायवर्णनमनुसृ-तदेव तर्कघटकमिति ग्रन्थं अन्वयाद्यनुविधानज्ञानमेव शङ्काविघटन द्वारा तर्कसम्पादकमित्यर्थपरतया व्याख्याय दीधितिकृतामा ताद्दशमेवाभिप्रायं वर्णयन्ति। तदसत्। तर्कवैयर्थ्याशङ्कायां तर्क-त्पत्तौ बाधकविरहाभिधानस्यानुपयुक्तत्वात्।

न च तत्र सामग्रीबलात्तर्कोत्पत्तेरभिधाने सम्भेदे नान्यतरवै-यर्थ्यमिति न्यायेन तर्कस्य सार्थकत्वं लभ्यते इति वाच्यम्। अन्व-याद्यनुविधानग्रहस्थले तर्कस्याशङ्कानिवर्तकतायाः क्लृप्तत्वे ए ताद्दशन्यायावकाशात्। ताद्दशस्थले च तर्कानुत्पत्त्या तत्र तस्य त-थात्वकल्पनानवकाशात्।

न च तर्कपूर्वमन्वयव्यतिरेकानुविधानग्रहस्यावश्यकत्वेऽपि तत्त-दशायां तत्सत्त्वानियमात्तत्प्रतिबन्धकतया सर्वत्र तर्कानन्तरं शङ्का-वारणासम्भवात् तर्कस्यापि प्रतिबन्धकत्वकल्पनमावश्यकमि-वाच्यम्। एवं सति मूलस्यैव ताद्दशशङ्कास्थले शङ्कानिवृत्त्युपयोगि-त्वाभिप्रायकतासम्भवात्तदुपरि तर्कवैयर्थ्यशङ्काया एवानवतारात् यत्र च कारणान्तरविरहाच्छङ्कानवतारस्तस्य स्वतःसिद्धशङ्कावि-रहस्थलतया मूलस्य तदन्यस्थले एव तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वपरत उभयसम्भेदस्थले तर्कसार्थक्यप्रदर्शनस्यात्यन्तासङ्गतत्वाच्च। एवं मिश्रग्रन्थस्यापि दर्शितदिशा यथाश्रुतार्थपरत्वमेव सम्यगित्यवधे-

अन्वयव्यतिरेकानुविधानबोधस्य शङ्काविरोधित्वे मूलस्या

श्वरम इत्याह । तदुक्तमिति । यदि हीत्यादिस्तादृशबोधस्य शङ्का-विरोधित्वपरत्वाभावे गृहीतान्वयव्यतिरेकत्वाभिधानवैयर्थ्यादिति भावः । वह्निव्यतिरेकानुविधायित्वं तद्व्यतिरेकसमानाधि-करणव्यतिरेकप्रतियोगित्वं तद्व्यतिरेकव्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वं वा तत्र धूमत्वावच्छिन्नाभावे वह्न्यभावसामानाधिकरण्यस्य प्रत्यक्षसम्भवनाद्यं धूमत्वावच्छेदेन सुग्रहमपि घटादिसाधारणतया वह्न्यसमवहितजन्यत्वाव्यावर्तकमिति तन्निश्चयस्य न तच्छङ्का-निवर्तकत्वमित्याह । यादृच्छिकस्येति । नियमागर्भस्य यत्किञ्चि-दधिकरणे तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्येत्यर्थः । व्यभिचारित्वात् । वह्न्यसमवहिताजन्यत्वव्यभिचारित्वात् । द्वितीयं घटादिव्यावृत्तत्वेन वह्न्यसमहितजन्यत्वविरोध्यपि धूमत्वावच्छेदेन दुर्ग्रहम्, धूमत्व-सामानाधिकरण्येन वह्निव्यभिचारसन्देहदशायां धूमत्वावच्छिन्ना-भावे वह्न्यभावव्यापकत्वग्रहासम्भवात् । लाघवज्ञानादिवशात् कथ-ञ्चित्तन्निश्चये तु उक्तजन्यताग्राहकतर्कवैयर्थ्यम् । नियतान्वयव्यति-रेकानुविधायित्वस्यैव जन्यतात्मकतया प्रागेव तन्निश्चयात् ।

न चान्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वसहितमेव तज्जन्यतात्मकं तत्तु प्रागनिश्चितमिति तन्निश्चायकतया तर्कसार्थक्यमिति वाच्यम् । अन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वाविशेषितस्यापि नियतान्वयव्यतिरेका-नुविधायित्वस्य व्यभिचारव्यावर्तकतया तन्निश्चयस्यैव व्याप्ति-निश्चयसम्पादकत्वेन तादृशविशेषणघटितजन्यतापदार्थनिर्णयस्य प्रकृतेऽकिञ्चित्करत्वादित्याशयेनाह । नियतस्य त्विति । निय-मगर्भस्य त्वित्यर्थः । उक्ताभेदसम्पादकत्वादिति । प्रकृतोपयुक्त-जन्यतांशाभिन्नत्वादित्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञान-स्य शङ्काविघटनद्वारा धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्व-निश्चायकतावादिनामिदं दूषणमित्यवधेयम् दीधितिकारमते तु तत्तद्धूमत्वावच्छिन्ने वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयविरोधिशङ्कानिव-र्तकं तज्ज्ञानम्, तन्निवर्तकत्वं च धूमत्वावच्छेदेनान्वयव्यतिरेका-नुविधायित्वानवगाहिनोऽपि तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकतज्ज्ञा-नस्याक्षतम् । तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नाभावे च वह्न्यभावव्यापकतायाः सुग्रहत्वेन तत्तद्धूमत्वावच्छिन्ने नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायि-त्वं सुग्रहमेव । तादृशग्रहेण जन्यताग्राहकतर्कवैयर्थ्यमित्यपि ना-

शङ्कनीयम् । तर्कं विना धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयसम्पा दकस्य धूमत्वावच्छेदेन जन्यतानिश्चयस्यानिर्वाहात् ।

न च तद्धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधमूलकतर्कस्य लाघवज्ञानसहकारादेव धूमत्वावच्छेदेन जन्यताग्राहकत्वम् । एवं च धूमत्वसामानाधिकरण्येन तदन्वयव्यतिरेकानुविधानरूपजन्यतांशनिश्चायकप्रमाणेनापि लाघवज्ञानसहकाराद् धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयजननसम्भवात्तत एव च धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयोपपत्तेस्तर्कवैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम् यतस्तत्तद्धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वकल्पनापेक्षया धूमत्वावच्छेदेन तत्कल्पने लाघवमिति लाघवज्ञानमुक्ततर्केण धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्निजन्यत्वग्रहे सहकारि तादृशं च लाघवज्ञानं अनन्यथासिद्धत्वघटितकार्यकारणभावकल्पनायामेवोपपद्यते न तु नियतपौर्वापर्यमात्रकल्पने, तत्तद्धूमत्वरूपविशेषधर्माणां नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायितावच्छेदकत्वस्यैवायमन्यथासिद्धत्वादिति । तान्यमिति । धूमत्वाद्यवच्छेदेनापाद्यव्यतिरेकनिश्चये लाघवज्ञानापेक्षाया आवश्यकत्वे धूमत्वसामानाधिकरण्येनापाद्यव्यतिरेकज्ञानमूलकादेव तर्काल्लाघवज्ञानवशेन सामान्यधर्मावच्छेदेन जन्यताग्रहोऽस्तु किमुक्तप्रयासेनेति चिन्तावीजं बोध्यम् ।

केचित्तु उपादानपदं यथाश्रुतप्रवृत्तिपरमेव । न च प्रवृत्तेः कार्यकारणभावनिश्चयसापेक्षतया तदधीनशङ्कानिवृत्तेः कार्यकारणभावनिश्चयापेक्षणीयत्वेनान्योन्याश्रयः कार्यकारणभावनिश्चयस्य शङ्कानिवृत्त्यधीनतर्कमूलत्वादित्याशङ्कनीयम् । अन्वयव्यतिरेकदर्शनं विनापि तर्कं कार्यकारणभावनिश्चयसम्भवात् तद्विरोधिशङ्का अन्वयव्यतिरेकनिश्चयेनापि निवर्तनसम्भवात् ।

न चान्यथासिद्धत्वशङ्कां नान्वयव्यतिरेकधीर्निवर्तयितुं प्रभवतीति तन्निवृत्तिस्तर्कमपेक्षत एवेति वाच्यम । तर्कं विनापि कारणान्तरविरहेण कदाचिदन्यथासिद्धत्वशङ्काविरहसम्भवात् ।

एतेन धूमत्वावच्छेदेनान्वयाद्यनुविधानस्य निश्चेतुमशक्यत्वे तत्सामानाधिकरण्येन वह्निजन्यत्वशङ्का नियमत एव जायते तत्तद्धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वनिश्चय इत्यपि परास्तम् । कारणविशेषस्यादिविरहेण लाघवज्ञानेन वा तादृशशङ्काया अपि निवृत्तिसम्भवा

अथ तर्कं विनैव कार्यकारणभावनिश्चयस्य तर्कविरोधिशङ्का-निवृत्त्यर्थमुपगमे तर्कवैयर्थ्यं तन्निश्चयार्थमेव तर्कानुसरणादिति चेन्न । कार्यकारणभावे निश्चितेऽपि संयोगघटितसामाना-धिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यत्वनिश्चयं विना यत्र संयोगेन धूमस्तत्र संयोगेन वह्निरिति व्याप्तिनिश्चयासम्भवः । सामा-न्यतो वह्निजन्यत्वस्य वह्निसमवेतरूपादिसाधारणस्य वह्न्यभाव-वद्वृत्तित्वरूपव्यभिचाराव्यावर्तकत्वादिति सामानाधिकरण्यप्रत्या-सत्त्या वह्निजन्यत्वनिश्चयार्थं दर्शिततर्कस्यापेक्षितत्वात् । प्रत्या-सत्तिविशेषावच्छिन्नत्वाविशेषितस्यैव तादृशप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्व-विशेषितस्यापि जन्यत्वस्य प्रकारान्तरेण निश्चयसम्भवेऽपि यत्र तत्त्वावच्छेदेन तन्निश्चयं विरोधिशङ्काविरहप्रयोजकान्तरसमव-धानं नासीत्तत्रैवोक्ततर्कस्य साफल्यसम्भवात् । एवं च वह्निस-मवहितपदमप्यर्थवत् । वह्न्यसमवहिताजन्यपदं च सामानाधि-करण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या वह्न्यजन्यपरम्, जन्यो न स्यादित्यस्य च वह्निजन्यो न स्यादित्यर्थः । अवह्नेरेवेत्यस्य च वह्निभिन्ना-देवेत्यर्थः । तथा च तादृशशङ्का द्वितीयशङ्का च वह्न्यजन्यत्वको-टिकैव, तस्याः प्रकृततर्के इष्टापत्तिशङ्काविषयः विरोधित्वम् । श-ङ्काभेदः पूर्ववत् । तत्र च कार्यकारणभावनिश्चयस्य ग्राह्याभाव-निश्चयमुद्रयैव विरोधित्वात्तादृशनिश्चयात्कार्यकारणभावविषयकप्र-वृत्तेरपि तद्विरोधित्वम् ।

न च कार्यकारणभावनिश्चयाधीनप्रवृत्तेः शङ्कानिवर्तकत्वक-थनमसङ्गतं कार्यकारणभावनिश्चयार्थमेवान्वयव्यतिरेकदर्शनादितः शङ्कानिवृत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यम् । यत्रान्वयव्यतिरेकदर्शना-धीनशङ्कानिवृत्तिं सम्पाद्य कार्यकारणभावनिश्चयव्यक्त्या सह-कार्यन्तरविरहान्न तर्को जनितस्तदधीनप्रवृत्त्युत्तरमेव सहकार्यन्तर-समवधानं तदव्यवहितप्राक्क्षणे चान्वयव्यतिरेकदर्शनादिकं नासी-त्तत्र पूर्वोत्पन्नकार्यकारणभावनिश्चयाधीनप्रवृत्तेः शङ्कानिवृत्तिमन्त-रा न पुनः(१) कार्यकारणभावनिश्चयः सम्भवतीति न तर्कानुपप-त्तिरिति तादृशस्थलाभिप्रायेण कार्यकारणभावनिश्चयाधीनप्रवृत्तेः

(१) शङ्कानिवृत्तिसम्भवेन पुनरिति पाठान्तरम् ।

शङ्काविरोधित्वाभिधानस्वरसतेरिति सर्वसामञ्जस्यमित्याहुः तेषां म
तमुपन्यस्यति । केचित्त्विति ।

(दी०) केचित्तु कार्यकारणभावग्रहानन्तरं व्याप्तिग्रहाय व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्कानिरासार्थमयं तर्कः । तथा च धूमो यदि सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या वह्न्यजन्यत्वे सति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यो न स्याद्वह्निजन्यो न स्यात् । अप्रत्यासन्नस्याजनकत्वात् । तादृशाजन्यत्वं च प्रत्यासत्त्यन्तरशालिवह्निसत्त्वेऽपि धूमानुत्पादादिना ग्राह्यमिति ।

(गा०) यत्त्वेतन्मतेऽप्युपादानपदं अन्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानपरमेव, तदधीनशङ्कानिवृत्तिमूलकः कार्यकारणभावनिश्चयस्तु शङ्कानिवृत्त्यर्थकतया नाभिमतः, अपि त्वापाद्यव्यतिरेकात्मकार्थविषयया साक्षात्तर्कोपयोगित्वेनैव, ईदृशश्च प्रयासः समवहितपदसार्थक्यायैव, आपाद्येऽपि जन्यपदस्य पूर्वोक्तार्थपरत्वापेक्षया वह्निजन्यत्वपरत्वोचितत्वादिति । तदसत् । सार्वभौमोक्त उपादानपदस्य प्रवृत्तिपरत्वे कार्यकारणभावनिश्चयस्य तर्कपूर्वकत्वमपेक्षणीयतया तर्कवैयर्थ्यमित्याक्षेप एतन्मते न प्रवृत्तिपरत्वोपपादकतया उपन्यस्तत्वात् एतन्मतस्य तदुपपादकत्वाभावे दीधितिकृतोऽपि तर्कव्याख्यानावसरे एतन्मतमनुपन्यस्यैव तदुपादानमेतद्ग्रन्थव्याख्यावसरे एतदुपन्यासस्य निर्वीजत्वापत्तेश्च । व्याप्तिग्रहायेति । यत्र संयोगेन धूमस्तत्र संयोगेन वह्निरिति व्याप्तिनिश्चयार्थमित्यर्थः । व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्कानिरासार्थमिति । व्यधिकरणोऽपि वह्निर्धूमं जनयिष्यतीति शङ्काधीनाया धूमे सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नवह्निजन्यत्वाभावशङ्कायाः प्रतिबन्धार्थमित्यर्थः स्तोकं पाक इतिवत् क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया ।

सामानाधिकरण्यातिरिक्तेति । संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकत्वानिरूपकत्वे सति वह्निनिरूपितसंयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताशून्यत्वे च सति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकताप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताशून्यः स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यर्थः । सत्यन्तं चापादककोटावापाद्यप्रतियो

कादावेव वा निवेशनीयम् । संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन धूमं प्रत्येव संयोगेन वह्निः कारणं संयोगेन धूमं प्रति संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन वा वह्निः कारणमित्येतादृशशङ्कादशायां संयोगेन धूमं प्रति संयोगेन वह्नेर्व्यापकत्वनिश्चयायोगाद्विशिष्यस्थले जन्यतायां जनकतायां च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणम् । तादृशजन्यताप्रसिद्धिर्वह्निजन्यालोकादौ । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकतानिरूपितसंयोगावच्छिन्नजन्यताशून्यस्यापि वह्निसमवेतरूपादेः पाकजपार्थिवरूपादेश्च वह्निजन्यत्वाद्व्यभिचार इति चरमसत्यन्तोपादानम् । वह्निनिष्ठतादृशजनकतानिरूपिततादृशजन्यताशून्यस्यापि संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिरूपितजन्यताशून्यस्यापि च धूमस्यान्यसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकतानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निजन्यतानिरूपितत्वप्रयोजकत्वशङ्कानिरासाय प्रथमसत्यन्तम् ।

न चैवमपि वास्तवव्यभिचारावारकतया तस्य वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेवेति वाच्यम् । तथात्वेऽपि व्याप्तिग्रहौपयिकतया तस्य सार्थक्यात् । अत एवासाधारण्यवारकस्य मिश्रमते सार्थक्यम् ।

वस्तुतो व्यर्थविशेषणतास्थले व्याप्तित्वेन परार्थानुमानस्थल एव तस्याधिक्यरूपनिग्रहस्थानसम्पादकतया दोषत्वं न तु स्वार्थानुमान इत्यभिसन्धिकमेतत् । अस्तु वा संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकत्वाप्रतियोगिकत्वसंयोगान्यसम्बन्धानवच्छिन्नत्वोभयाभाववद्वह्निजन्यताशून्यत्वमेव सत्यन्तार्थः । अखण्डस्योभयाभावस्य निवेशान्न वैयर्थ्यसम्भावना । वह्निजन्यो न स्यादित्यनन्तरं इति पर्यवसिततर्काकार इति पूरणीयम् । सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या च वह्निजन्यत्वाभावेऽपि वह्निजन्यत्वसामान्याभावो न वर्तत इत्यप्रयोजकत्वशङ्कासम्भवात्कथमयं तर्क इत्यत आह । अप्रत्यासन्नस्येति । तथा च जन्यजनकभावस्य प्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वनियमावधारणेन मिलितोक्तविशेषाभावद्वये सामान्याभावव्याप्तिनिश्चयः सुघट एवेति भावः ।

ननु धूमे सत्यन्तस्य दुर्निश्चेयतया नायं तर्कः सम्भवतीत्यत आह । प्रत्यासत्त्यन्तरशालिवह्निमत्त्वे इति । तादात्म्यादिना वह्निसम्बन्धिनीत्यर्थः । धूमानुत्पादादिनेति । धूमानुत्पादादिद-

र्शनेनेत्यर्थः । आदिपदेन सम्बन्धान्तरघटितव्यतिरेकव्यभिचार-परिग्रहः ।

सार्वभौममतमाक्षिपति ।

(दी०) इदमेव च वाचोभङ्ग्या परे परिष्कुर्वन्ति । धूमो यदि वह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वे सति वह्न्यधिकरणदेशो-त्पत्तिको न स्यात् जन्यो न स्यात् । तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्च धूमानुत्पत्तिं प्रति वह्निसम्बन्धाभावस्य प्रयोजकत्वे ग्राह्ये उ-पस्थितत्वाल्लाघवाच्च तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तथात्वावधार-णादिति । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) इदमेव चेति । अव्यवहितमतमेवेत्यर्थः । वाचोभङ्ग्येति । तथा च ईदृशादिशैव कार्यकारणभावस्य तर्कात्पूर्वं निश्चितत्वेऽपि तर्कस्यावैयर्थ्यमुपपादितवन्तो न तु स्वातन्त्र्येणेत्याक्षेपः । एतन्मते-ऽपि यथाश्रुतोपादानपदार्थः कार्यकारणभावनिश्चयाधीना प्रवृत्तिरेव शङ्काविरोधिनी कार्यकारणभावनिश्चयः पूर्वमते इवान्वयव्यतिरेकनि-श्चयाधीन एव न तु तर्कमपेक्षते अतो नान्योन्याश्रयः । अवह्नेरेव भवि-ष्यतीति शङ्काद्वयं वह्न्यनधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वकोटिकं वह्न्यनधि-करणदेशानुत्पत्तिकत्वरूपसत्यन्तदलानिश्चयाविघटनेन तर्कविरोधि तत्र च कार्यकारणभावविषयिणी प्रवृत्तिः धूमानुत्पत्तिवह्न्याधारता-विरहयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चयं सम्पाद्य विरोधिनी वह्न्याधा-रताविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वस्य वन्ह्यनाधारोत्पत्तिकत्वव्यावर्तक-तया तन्निश्चयस्य तत्संशयविरोधित्वात् । तत्कारणकत्वस्य च तत्स-मवधानविरहाप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वव्यावर्तकतया संशयान्यतरद्विषय-कस्य तच्छङ्काविघटकतया प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चायकत्वात् । एवं प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चयविरोधितया किञ्चिदप्रयोज्याभावप्रतियो-ग्युत्पत्तिकत्वरूपाहेतुकत्वकोटिकतृतीयशङ्कापि तर्कस्य विरोधिनी ।

न च वह्न्यनधिकरणानुत्पत्तिकत्वनिश्चयस्यैवोत्पत्त्याश्रयवृत्तित्व-विशिष्टे उत्पत्तिविशेषसम्बन्धेन शुद्धे वा धूमे वह्निव्यभिचारसंशय-विघटकतया व्याप्तिनिश्चायकत्वसम्भवेन तर्कवैयर्थ्यमिति वाच्यम् व्यभिचारशङ्कानिवृत्तावपि धूमेवह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वसन्दे

हानिवृत्त्या उत्पत्त्याश्रयवृत्तित्वविशिष्टे उत्पत्तिविशेषसम्बन्धेन शुद्धे वा धूमसामान्ये वह्निसामानाधिकरण्यनिश्चयासम्भवेन तादृशवह्नि-सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेर्दुर्निश्चेयतया वह्न्यधिकरणदेशानुत्प-त्तिकत्वसंशयनिवर्तकप्रकृततर्कस्य तादृशव्याप्तिनिश्चयोपयोगित्वात् । न ह्युक्ततर्कं विना धूमान्तरे वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वसंशय-स्यान्यतो निवृत्तिः सम्भवति, नित्यानित्यसाधारणस्य वह्न्यन-धिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वादेस्तदवगावतर्कत्वात्तत्वहितस्योत्पन्नत्वस्य तद्विरोधित्वेऽपि विशिष्टस्य धूमेऽग्रहदशायां तर्कसार्थक्यात् ।

न चापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविधया धूमे विशिष्टोत्पत्तिमत्त्वग्रहस्य तर्ककारणतया तदावश्यकतेति वाच्यम् । सत्यन्तदलस्यापादक-विशेषणतापक्षे विशिष्टाभावस्यानापाद्यतया विशिष्टनिश्चयस्यानाव-श्यकत्वात् । आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्य शङ्काविरोधितया तर्कवै-यर्थ्यस्य विशिष्टाभावापाद्यतावादिनां दीधितिकृतां मते एव दुरु-द्धरत्वात् ।

न च सत्यन्तस्यापादकविशेषणतापक्षे विपर्ययपर्यवसायितानि-र्वाहाय तस्य पक्षविशेषणताया आवश्यकतया पक्षे तत्सहितोत्पन्न-त्वस्य निश्चय आवश्यक इति वाच्यम् । तावता पक्षे उभयनिश्चयभ्रौ-व्येऽपि विरोधितावच्छेदकैकविशिष्टपरत्वेन निश्चयस्यातथात्वात् । एवमेतन्मते विशिष्टे वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वविरोधग्रहस्याना-वश्यकतया तद्ग्रहदशायामपि तर्कसार्थक्यमवगन्तव्यम् । वह्न्यधि-करणेति । उभयत्राधिकरणत्वमुत्पत्तिश्च संयोगेन । प्रयोजनं स्वय-मूह्यम् ।

ननु वह्निकारणकत्वं सामान्यतो वह्निसमवधानविरहप्रयोज्या-नुत्पत्तिकत्वस्य व्याप्यं न तु संयोगरूपतत्समवधानविरहप्रयोज्या-नुत्पत्तिकत्वस्यापि वह्निसमवेतरूपादिसाधारणत्वादिति कथं तद्वि-षयिणी प्रवृत्तिर्वह्निसंयोगविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वं संयोगेन वह्न्य-धिकरणदेशोत्पत्तिकत्वव्यावर्तकं निश्चाययिष्यति ?

न च संयोगघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निकारणकत्वं संयोगेन वह्न्यधिकरणताविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वनियतमिति त-द्विषयकमुपादानमेव तन्निश्चाययेदिति वाच्यम् । संयोगघटितसामा-नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निकारणकत्वस्य प्राङ् निश्चये तस्यैव विशे-

प्रदर्शनतया संयोगेन वह्न्यधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वनिश्चायकनाम-
सम्भवेन प्रकृततर्कवैयर्थ्यप्रसङ्गेन यत्र सम्बन्धविशेषमनन्तर्भाव्यैव
स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपकार्यकारणभावः प्रागवगतस्तत्रैव तर्को-
पयोगितायाः स्वीकरणीयतया वह्निसंयोगविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिक-
त्वस्य च तत्र दुर्निश्चयत्वेन प्रकृततर्कानुपपत्तेस्तत्राशक्यसमाधा-
नत्वादित्यत आह । तादृशानुत्पत्तिकत्वेति । संयोगेन वह्न्य-
धिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वनिश्चयस्त्वित्यर्थः । वह्निसम्बन्धाभावस्य ।
वह्निसम्बन्धप्रतियोगिकाभावस्य । ग्राह्ये । वह्नियमयोर्हेतु-
हेतुमद्भावनिश्चयबलाद् गृह्यमाणे । लाघवात् । परम्परासम्बन्धा-
पेक्षया लघुशरीरत्वात् । तादृशसम्बन्धाभावस्य । संयोगरूपसम्ब-
न्धाभावस्य । तथात्वावधारणात् । प्रयोजकत्वनिश्चयात् । अ-
च उपादानपदस्य यथाश्रुतार्थपरतोपपत्त्यर्थमेवैतावान् प्रयासः, अ-
न्यथा उक्तरीत्या धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयविरोधिन्या धूम-
त्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचारशङ्काया विरोधिनो धूमत्वाव-
च्छेदेन वह्निजन्यतानिश्चयस्य अनेनैव उक्ततर्कसाध्यकस्य सम्भ-
तदुपेक्षाया अनुचितत्वात्, एवं च न सङ्गच्छते प्रवृत्तेः श-
ङ्काविरोधित्वस्याभिमतत्वे यदि हीत्यादिना उपादानं कथं कुर्यादि-
त्यन्तेन शङ्कासम्भावनया तत्सत्त्वे प्रवृत्त्यनुत्पादप्रसञ्जनस्यासङ्गत्या-
पत्तेः । न हि कार्यसत्त्वं प्रतिबन्धकानुत्पादप्रयोजकम् । कार्यकारण-
भावनिश्चयघटितप्रवृत्तिसामग्रीसत्त्वे तदुत्पत्तौ बाधकाभावात् ।

न च कार्योत्पत्तिपूर्वं प्रतिबन्धकाभावस्यावश्यकतया शङ्को-
त्पत्त्या तत्पूर्वमुपादानरूपतत्प्रतिबन्धकाभावस्य शक्यापादनतया त-
दापत्तिपरतया तद्ग्रन्थसङ्गतिरिति वाच्यम् । एवमप्युपादान-
शङ्काप्रतिबन्धकतासिद्धिमन्तरेण तादृशापत्त्ययोगात् । ईदृशापत्ति-
शङ्काविरहं प्रसाध्य तन्निर्वाहकतयोपादानस्य शङ्काप्रतिबन्ध-
कत्वव्यवस्थापनपरतया तस्मात्तदुपादानमेवेत्यस्य दुस्सङ्ग-
त्वात् । एवं धूमत्वावच्छेदेन वह्निमदुत्पत्तिकत्वनिश्चयोऽप्यकि-
ञ्चित्करः, हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्या-
नुमितावनपेक्षितत्वात् । तदपेक्षायामवृत्तिसाधारणद्रव्यत्वावच्छि-
न्नलिङ्गकानुमितिविलोपप्रसङ्गात् । धूमत्वसामानाधिकरण्येन व-
मदुत्पत्तिकत्वं च प्रागेव निश्चितम् । अन्वयव्यतिरेकग्रहस्य त

पथकत्वादिति तर्कवैयर्थ्यं दुर्वारमेव। एवं प्रवृत्तेः शङ्काविरोधित्व-
मपि प्राग् दूषितमित्यादि चिन्ताबीजं बोध्यम्।

(चि०) शङ्कायां न नियतोपादानं नियतोपा-
दाने च न शङ्का। तदिदमुक्तं तदेव ह्याशङ्क्यते य-
स्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति।
न हि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्यार्थं
नियमत उपादत्ते तत्कारणं तन्नेत्याशङ्कते चेति।
एतेन व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थाननियम
इति तत्राप्यनवस्थेति निरस्तम्। स्वक्रियाबाधा एव
शङ्काप्रतिबन्धकत्वात्।

(गा०) सिद्धान्तु उपादानपक्षस्य यथाश्रुतार्थकत्वोपपादनाय
न यतन्ते। तर्कस्य व्याप्तिमूलकत्वेनानवस्थेति शङ्का न स्वार्था-
नुमानस्थलाभिप्रायिका, कालान्तरादावुपस्थित्यादिरूपशङ्काकारणवि-
रहेणापि मूलशैथिल्यादिशङ्काविरहसम्भवेन सर्वत्र तर्कानपेक्षया
तदनवस्थानिवृत्त्यर्थमुत्तरोपदर्शनवैयर्थ्यापत्तेः। अपि तु परार्थस्थले धूमा-
दौ कार्येण वह्न्यादिसाधनावसरे प्रतिवादिना ऽनुमानाप्रामा-
ण्यवादिना चार्वाकेण व्यभिचारशङ्कया व्याप्तिग्रहो मम न जायत इत्यु-
क्ते तं प्रति व्याप्तिग्रहं स्वीकारयितु वादिना शङ्कानिवर्तकस्योद्भावने
तत्रापि तद्विरोधिमूलशैथिल्यप्रयोजकाप्रसक्त्यादिशङ्कासत्त्वात्तर्क एव नावतर-
तीति परेणोत्तरयितव्यम्। तच्छङ्काविरोधितर्कान्तरोपन्यासेऽपि त-
र्कविरोधिशङ्कान्तरं परेणोद्भावनीयमिति सर्वत्रैव शङ्कोद्भावन-
सम्भवात्तर्कोपन्यासानवस्थया परार्थानुमानोच्छेद इत्यत्र तर्कस्ये-
त्यादिशङ्कार्थः।

इत्थं च यावदाशङ्कमित्यादेरनवस्थासमाधानपरमूलस्य यावत्
परस्य तर्कादिविरोधिन्याः शङ्काया उद्भावनं निराबाधं तावदेव
तर्कोपन्यासः, यत्र शङ्कासत्त्वे परस्यैव प्रवृत्तिव्याघातस्तत्र व्या-
घातोपदर्शनेनैव शङ्कोद्भावनान्न तर्कोपन्यास इति न तदुपन्यासा-
नवस्थेत्यत्र तात्पर्यम्। एवं च तर्कानुसरणादन्यस्य तर्कोपन्यासा
इत्यर्थः। व्याघातेनेति। प्रतिवादिनश्चार्वाकस्यैव प्रवृत्तेर्व्याघातो-

पन्यासेनेत्यर्थः । शङ्कैव नावतरतीति । परेण स्वशङ्कोद्भावनं न सम्भवतीत्यर्थकम् । तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह इति तर्कान्तरमनुपन्यस्यापि परं प्रति व्याप्तिस्वीकारणसम्भव इत्यर्थकम्, न तु व्याघातेनेत्यादेर्व्याप्तिग्रह इत्यन्तस्य यत्र प्रमाणसिद्धप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या प्रवृत्तिमतः कारणान्तराभावाधीनशङ्कानवतारसिद्धिस्तत्र तर्कानुपयोगेन तं विनैव व्याप्तिग्रहसम्भवान्न तर्कव्याप्तिग्रहधारानवस्थेत्यर्थः । व्याप्तिग्रहमूलकीदृशतर्कोपन्यासानन्तरं तद्विरोधिकीदृशशङ्कायाः प्रवृत्तिव्याघातेनोद्भावनासम्भव इत्याशङ्कायां तथा हीत्यादिग्रन्थः । इत्यत्र इति । शङ्का स्यादिति । तर्के उत्पत्स्यमाने इति मम शङ्का भवतीति परेणोद्भावनीयमित्यर्थकम् । सर्वत्र शङ्कायां स्वक्रियाव्याघातः । स्वक्रियाव्याघातकत्वं स्वक्रियाविरहप्रयोजकत्वमिति यावत् । यदि हीत्यादिना तादृशस्वक्रियाव्याघातस्फुटीकरणम् । तेन विनापि तत्सम्भवादिति । उक्तशङ्काविरोधेन वह्निधूमादीनां हेतुहेतुमद्भावनिश्चायकतर्कानवतारेण वह्न्यादिकं विनापि धूमादिसम्भवादिति शङ्कोदयादित्यर्थः । धूमादौ वह्न्याद्यजन्यत्वशङ्कायाश्चानिराकरणादिति यावत् । तस्मात् । शङ्कायाः प्रवृत्तिविरोधित्वात् । तदुपादानमेव । धूमाद्यार्थिनः परस्य प्रवृत्तिरेव । शङ्काप्रतिबन्धकम् । मूलशैथिल्यादिशङ्कया कथं तर्कोऽवतरेदिति परशङ्काविरोधि । प्रवर्तमानस्य स्वप्रवृत्तिव्याघातकशङ्कासत्त्वादिशङ्कनस्य निग्रहप्रयोजकत्वादिति भावः । तदेव ह्याशङ्क्यते इति । विचारदशायामित्यादिः । यस्मिन्नाशङ्क्यमाने इति । आशङ्क्यमानस्य यस्य सत्त्वे इत्यर्थः । स्वक्रियाव्याघातः । स्वप्रवृत्त्यनुपपत्तिः । तदेव द्रढयति । न हि सम्भवतीति तत्कारणम् । तस्य धूमादेः कारणम् । तत् । वह्न्यादिकम् । इत्याशङ्कते चेति । तर्कविरोधिशङ्कासत्त्वेन कारणतानिश्चायकतर्कानवतारात्तादृशी शङ्का जायते इति विचारदशायां शङ्कते इत्यर्थः । उक्तशङ्कायां शङ्काप्रवृत्त्योर्विरोधज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यत्र व्याघातेनेत्यादिनोक्तमित्यभिमानिनां मतमुपन्यस्यति । एतेनेति । तत्राप्यनवस्थेति । शङ्कानिवृत्त्यर्थं तन्निश्चयापेक्षायामप्यनवस्थेत्यर्थः । नियमघटितविरोधनिश्चयार्थमपि तद्विरोधिशङ्कानिवर्तकतर्कापेक्षणादिति भावः । स्वक्रियाया एवेति । प्रतिवादिप्रवृत्तेरेव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात्प्रतिवादिनः शङ्कोद्भावनप्रतिबन्धकत्वेनाभिधानात्, न तु श

ङ्कायां विरोधग्रहस्येत्यर्थः । एतदेव मतमुपन्यस्यति । मिश्रास्त्विति ।

(दी०) मिश्रास्तु परं प्रति व्याप्तिग्रहोपाये प्रदर्श्यमाने व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनोपदर्शिते तर्के मूलशैथिल्यादिशङ्को-द्भावकं तं प्रति व्याघातोऽयमुपदर्श्यते, मैवं शङ्किष्ठाः, तथा सति तत्तत्कार्यार्थितया तत्र तत्र कारणे तवैव प्रवृत्तयो व्याहन्येरन् । यदाह, न हि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकमि-तीति प्राहुः ।

(गा०) परं प्रतीति । व्यभिचारशङ्कया व्याप्तिग्रहोपायाभावेन मम व्याप्तिग्रहो न सम्भवतीति वादिनं प्रतीत्यर्थः । व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनेति । परोद्भावितायास्तदीयव्यभिचारशङ्काया निवर्तकत्वेनेत्यर्थः । तं प्रति । परं प्रति । परेण मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावनस्य निवृत्तये इति यावत् । व्याघातोऽयमुपदर्श्यत इति । सर्वत्र स्वक्रियाव्याघात इत्यादिनेति शेषः । व्याघातोपदर्शनाकारमेवाह । मैवं शङ्किष्ठा इति । शङ्किष्ठाः । शङ्कामुद्भावयेथाः । व्याहन्येरन् । नोत्पद्येरन् । शङ्कया तर्कानवतारेण तथापि कारणतानिश्चयासम्भवादिति भावः । न हि सम्भवतीत्यादिनापि शङ्कासत्त्वे चार्वाकप्रवृत्त्यसम्भव एव उक्त इत्याह । यदाहेति । यदिति व्याघातक्रियापरामर्शकम् । प्राहुरिति प्रशब्देनास्वरसाभावो दर्शितः ।

मूले स्वक्रियाया एवेति । यद्यपि क्रियापदस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधपरतया तस्य च विशेषदर्शनविधयैव विरोधित्वेन व्याप्तिग्रहापेक्षा तादवस्थ्यमेव तथापि कालान्तरगृहीतव्याप्यवच्छेदकधर्मप्रकारेण व्याप्यदर्शनस्यापि शङ्काविरोधितयाऽविच्छिन्नतर्कव्याप्तिग्रहधाराभ्युपगमस्य नावश्यकतेति ध्येयम् । एवकारेण व्याघातबोधव्यवच्छेदः ।

"शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः" इति कारिकया शङ्कायाः कच्चिद्व्याघातयोग्यानुत्पत्तिकत्वमभिहितमाचार्यैरित्यभिमानेन तदुपरि खण्डनकृतां शङ्कानिष्ठप्रवृत्तिप्रतियोगिकविरोधरूपव्याघात आश्रयतासम्भ-

न्धेन शङ्काप्रत्यासन्नीभूय तत्प्रतिबन्धक इत्यनुमतं तत्र सम्भवति व्याघातस्य शङ्काश्रितत्वेन शङ्कोत्पत्तावेव तत्र व्याघातरूपप्रतिबन्धकसम्भवेन तदुत्पत्तेरावश्यकतया व्याघातस्य तत्प्रतिबन्धकत्वव्याघातादित्याक्षेपमुपन्यस्य निराकरोति । अत एवेति ।

(चि०) अत एव "व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुत" इति खण्डनकारमतमप्यपास्तम् । न हि व्याघातः शङ्काश्रितः, किं तु स्वक्रियैव शङ्काप्रतिबन्धिकेति । न वा विशेषदर्शनात् क्वचिच्छङ्कानिवृत्तिरेवं स्यात् । न चैतादृशतर्कावतारो भूयोदर्शनं विनेति भूयोदर्शनादरः । न तु स स्वत एव प्रयोजकः । अत एव न तदाहितसंस्कारो न मानान्तरम् । तर्कस्याप्रमात्वात् ।

(गा०) व्याघातो यदीति । शङ्काप्रत्यासन्नतया स्वक्रियेति शेषः । शङ्कास्तीति । तदा शङ्कोत्पादोऽवश्यमङ्गीकार्य इत्यर्थः । न चेदिति । शङ्काप्रत्यासन्नो व्याघातश्चेन्नास्ति तदा प्रतिबन्धकसमवधानाभावाच्छङ्का जायेतैवेत्यर्थः । अतो व्याघातावधिव्याघातप्रयोज्यानुत्पत्तिका आशङ्का इति कुतः, तर्कः शङ्कावधिशङ्कानुत्पादप्रयोजक इति वा कुतः, तर्कविरोधिशङ्काया व्याघातानिवर्त्यत्वेनानवस्थया तर्कस्यैवानवतारादित्यर्थः ।

अथ वा तर्कः शङ्कावधिः शङ्कावध्यवधिकः, यत्र व्याघाताच्छङ्काविच्छेदस्तत्र तर्कान्तरानुपयोगात्तर्कधाराया अपि विरह इति यावत्, एतावता नानवस्थावकाश इति कुत इत्यर्थः । न हि व्याघातः शङ्काश्रितः प्रतिबन्धकविधया शङ्कानुत्पादप्रयोजक इत्युच्यते इति शेषः । किं तु स्वक्रियैवेति । आचार्यकारिकायां व्याघातावधिराशङ्केत्यस्य यत्र शङ्कोत्पत्तौ प्रमाणसिद्धप्रवृत्त्यनुपपत्तिरूपो व्याघातस्तदवधिका शङ्केत्यर्थः । तादृशस्थले स्वक्रियाप्रतिबन्धेनैव शङ्काया अनुत्पाद इति यावत्, न तूक्तार्थ इति भावः ।

केचित्तु व्याघाताववधिराशङ्केत्यत्र व्याघातपदं न शङ्कानिवृत्तिविरोधपरं अपि तु स्वक्रियानिष्ठशङ्काप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वपरं व्याघातस्य शङ्कावधित्वं शङ्कानुत्पादप्रयोजकत्वरूपमाचार्याभिप्रेतं तत्तदव्यवहितपूर्वकाले प्रतिबन्धकस्येवाव्यवहितप्राक्कालीननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यापि कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वादिति नानवस्था शङ्कास्पदमिति भाव इत्याहुः ।

ननु स्वक्रियाया अपि शङ्कानिवर्तकत्वं विचारासहं तस्याः शङ्काविरोधित्वे एव तन्निवर्तकत्वासम्भवात् तत्र च शङ्काप्रतियोगिकविरोधसत्त्वे विरोधघटकशङ्कासत्त्वस्यावश्यकतया शङ्कानिवर्तकताया एव व्याघातादित्यत आह । न चेति । कचिदपि विरोधिज्ञानात्(१) शङ्कानिवृत्तिरेव न स्यात् सर्वत्रैवेदृशवितर्कसम्भवादित्यर्थः। तथा च सर्वानुभवसिद्धं करादिदर्शनस्य स्थाणुत्वादिशङ्कानिवर्तकत्वमपि भज्येत । यदि च विरोधप्रतियोगिनः कस्यचित्कचित्सत्त्वे एव तत्प्रतियोगिकविरोधस्तन्निवर्तकस्य निर्वहति न तु यदा यत्र निवृत्तिरभिमता तदा तत्र विरोधप्रतियोगिसत्त्वमपेक्ष्यते इत्युच्यते तदा तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः ।

ननु व्यभिचारादर्शनसहकृतस्य सहचारदर्शनमात्रस्य व्याप्तिग्राहकत्वोपगमे भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताप्रवादो भज्येतेत्यत आह । न चेतादृशेति । तदादरः । भूयोदर्शनस्य तर्कसम्पादनद्वारा व्याप्तिग्रहोपयोगितेत्यर्थः । यद्यप्यापाततो व्यभिज्ञानादिसत्त्वे प्रथमदर्शनेऽप्येतादृशतर्कप्रवृत्तिः सम्भवतीति तर्केऽपि साध्यसाधनभूयःसहचारदर्शनमकिञ्चित्करं तथापि यत्र महानसे प्रथम सहचारदर्शनेऽपि गोष्ठे वह्निं विनापि धूम उत्पत्स्यते इति शङ्का जाता गोष्ठे वह्निधूमयोः सहचारदर्शने च तान्नवृत्त्या कोट्युपस्थित्यादिविरहेण चान्याधिकरणान्तर्भावेण शङ्कानुदयेन तर्कावतारस्तत्र द्वितीयदर्शनस्यैवं क्रमेण तृतीयादिदर्शनस्यापि कचिदपेक्षासम्भव इति नासङ्गतिः ।

न चाधिकरणान्तरान्तर्भावेण तथा शङ्कायामपि महानसीय धूमे वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयस्सम्भवेन धूमत्वावच्छेदेनापत्तिः

---

(१) विशेषदर्शनादिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

सम्भवत्येवेति द्वितीयादिदर्शनमकिञ्चित्करमेवेति वाच्यम् । ए- षमपि क्वचिद् धूमत्वसामानाधिकरण्येनापत्तिनिर्वाहकतया लाघव- ज्ञानासमवधानस्थले धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनि- श्चये द्वितीयादिदर्शनस्योपयोगित्वात् ।

न तु स स्वत एव प्रयोजक इति । सः भूयःसहचारग्रहः । स्वत एव । तर्कमद्वारीकृत्यैव । न व्याप्तिग्रहोपयोगीत्यर्थः । अत एव न तद्- हितेति । तर्कमद्वारीकृत्य तस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वस्वीकारे एव तज्ज- न्यसंस्कारस्य व्याप्तिग्रहजनकताया आवश्यकत्वात् प्रमाणान्तरत्वं स्यात् तर्कं द्वारीकृत्य तस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वस्वीकारे तु तज्जन्य- संस्कारस्य व्याप्तिग्रहजनकतायां मानाभावेन न तत्र प्रमाणान्तरता- प्रसक्तिरुक्तापादकाभावादित्यर्थः । तर्कस्यापि शङ्कानिवृत्तिद्वारैव व्याप्तिग्रहोपयोगितया व्याप्तिग्रहकारणत्वाभावान्न मानान्तरताप्र- सक्तिरिति भावः । भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तर्ककारणतया तर्को- पयोगितेत्यभिमानेन तादृशसंस्कारस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसक्तिं ता- दृशसंस्कारस्य तर्ककारणत्वमभ्युपेत्यैव निराकरोति । तर्कस्येति । यत्रापाद्यमप्रसिद्धं व्यधिकरणं वा तत्र व्यतिरेकावगाहित्वं स्वीकृत्याप्रमात्वमुपपादनीयमिति भावः ।

(चि०) तच्च प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञाने हेतुः, तदभा- वेऽपि शब्दानुमानाभ्यां तद्ग्रहात् । ननु सहचारदर्श- नव्यभिचारादर्शनवद् व्यभिचारशङ्काविरहानुकू- लतर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारिसाधारणमिति न ततोऽपि व्याप्तिनिश्चय इति चेन्न । स्वरूपसतोरेव तयोर्व्याप्ति- ग्राहकत्वात् । सत्तर्काद् व्याप्तिप्रमा तदाभासात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव ।

(दी०) तच्चेति । तत् । व्यभिचारादर्शनम्, व्यभिचार- ज्ञानसामान्याभावः । योग्यतादिसन्देहे ऽपि शब्दादिना अ- र्थनिश्चयात् । तत् तर्कस्वरूपमिति केचित् ।

(गा०) तच्चेत्यादिमूलग्रन्थे तत्पदं यदि सहचारदर्शनपरं तदाऽसङ्गतिः सहचारज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया प्रत्यक्षे इव शब्दानुमानजन्येऽपि व्याप्तिज्ञाने हेतुत्वादतो व्यभिचारज्ञानविरहत्वेनैन पूर्वोक्तव्यभिचारादर्शनपरतया तद्याचष्टे दीधितौ । तदिति । व्यभिचारादर्शनं यदि व्यभिचारानिश्चयस्तदाप्यसङ्गतिर्ग्राह्याभावनिश्चयाभावस्य शाब्दादिबुद्धावपि हेतुत्वादतो व्यभिचारादर्शनस्य संशयसाधारणव्यभिचारज्ञानाभावरूपतां ज्ञानं निश्चय इत्यादिना मूलकृतैव सूचितां स्मारयितुं व्याचष्टे । व्यभिचारज्ञानसामान्याभाव इति । व्याप्तिग्रहविशेषोपादानबीजप्रदर्शनपरं व्यभिचारज्ञानाभावाभावेऽपीत्यर्थकं तदभावेऽपीति मूलं यदि व्यभिचारनिश्चयस्थलपरं तदाऽसङ्गतिः । तत्र व्याप्तिज्ञानमात्रानुत्पादात् । अतः संशयदशापरतया अधृत्वैव तद् व्याचष्टे । योग्यतादीति । आदिना साध्यपरिग्रहः । शब्दादिनेति । आदिनाऽनुमानपरिग्रहः । यद्यपि संशयप्रतिबन्धकतायां व्याप्यदर्शनस्योत्तेजकतया व्याप्यदर्शनरूपानुमानेन तन्निश्चये न व्यभिचारावकाशः । तथापि सामान्यव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यायां लाघवज्ञानादिवशाद्विशेषप्रकारिकायां तादृशसंशयोत्तरानुमितौ व्यभिचारो बोध्यः । तच्चेति तत्पदं तर्कपरतया वर्णयतस्तथा सत्यपि नपुंसकलिङ्गतां कथंचिदुपपादयतो मतमाह । तदिति । अत्रास्वरसो व्याघाताच्छङ्काविरहस्थले व्यभिचारेण तर्कस्याहेतुत्वात् । हेतुपदस्य शङ्काविरहद्वारोपयोगितापरत्वे तदपेक्षया तत्पदस्य शङ्काविरहपरतया पर्वोचितत्वाद् बोध्यः ।

परार्थस्थले व्यभिचारशङ्कानुकूलतर्कविरहयोरुद्भावनात्तज्ज्ञानं विरोधीति तदभावयोर्ज्ञानमेव व्याप्तिग्राहकं व्यभिचारनिश्चयाभावश्च स्वरूपसंस्तथा इत्यभिमानेनाशङ्कते मूले । नन्विति । व्यभिचारादर्शनवत् । व्यभिचारानिश्चयवत् । व्यभिचारिसाधारणम्(१) । व्यभिचारसन्देहकालीनसाधारणम् । न ततो व्याप्तिनिश्चयः सम्भवतीति शेषः । संशयनिवर्तकस्यैव निश्चायकत्वादिति भावः । स्वरूपसतोरिति । तथा च तथाविधयोः संशयविरोधितया संशयदशाव्या-

---

(१) व्यभिचारसाधारणमित्यपि पाठः ।

र्वतकतया व्याप्तिनिश्चायकत्वं सम्भवत्येवेति भावः। एवं च परार्थ-
स्थले प्रतिवादिनः स्वव्यभिचारसन्देहोद्भावनं तदुद्भावनं व्यभिचारा-
व्यभिचारसहचरितव्यभिचारज्ञानविषयत्वज्ञानान्मध्यस्थस्य व्यभि-
चारसन्देहो भविष्यति न तु व्याप्तिनिश्चय इत्यभिसन्धायैव, न तु
व्यभिचारसन्देहज्ञाने तदभावज्ञानासम्भवेन कारणाभावाद् व्याप्ति-
निश्चयो मा भूदित्याशयेन, अनुकूलतर्कविरहोद्भावनमपि स्वकी-
यव्यभिचारसंशयज्ञापनायैव न त्वनुकूलतर्कज्ञानविघटनायेति न
व्यभिचारज्ञानाभावानुकूलतर्कयोर्ज्ञानहेतुता प्रामाणिकीत्याशयः।

अथोक्तरीत्यानुकूलतर्कविरहोद्भावनं सङ्गच्छतां स्वरूपसत
एवानुकूलतर्कस्यापादकशङ्कानिवर्तकतया तदभावनिश्चायकत्वेन
साध्यतद्व्याप्त्यादिनिश्चयार्थं वादिनोऽनुकूलतर्कावतारजनकस्तज्ज्ञा-
नजनकस्तदुपन्यासः कथमुपपद्यतामिति चेदित्थम्। यद्ययं निर्वह्नि
स्यान्निर्धूमः स्यादित्याकारेण तर्कोपन्यासः क्रियते तत्र निर्वह्निनि
र्धूमपदसमभिव्याहृतभवनार्थकास्धात्वभ्यां निर्वह्निनिर्धूमयोरसा
धारणधर्मरूपो भावः प्रत्याय्यते सम्भावनार्थकयदितदाभ्यां हेतु
हेतुमद्भावापन्नतदारोपविषयताबोधः, आख्यातपदाभ्यां च तद
न्वितमाश्रितत्वरूपं कर्तृत्वं प्रथमान्तपदार्थे बोध्यते अन्यथार्थद्वा
रापि क्रियान्वितस्य स्वार्थस्याख्यातेन बोधने व्युत्पत्तिविरोध
विरहात्। अत एव गुरुमते न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्ज
भक्षणाभावविषयकं कार्यमिति बोधः। न्यायमते तु कलञ्जभक्ष
बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाविशिष्टेष्टसाधनत्वाभाववदिति। तत्र ध
त्वर्थाख्यातार्थयोरन्तरा नञर्थस्य भानात्। तथा च निर्वह्नित्वा
रोपविषयताश्रयोऽयं तदारोपविषयताप्रयोज्यनिर्धूमत्वारोपविष
यताश्रय इति बोधः। निर्वह्नित्वारोपस्तर्काकारणमापादकज्ञानं नि
र्धूमत्वारोपश्च तर्क एव तयोरारोपत्वेनैव भानमुपेयते न तु ज्ञानत्वे
नातो ह्रदादावाहार्यवह्न्यभावप्रमया धूमभ्रमसहकारेण धूमाभाव
पत्तिजननेऽपि तत्तात्पर्यकस्य ह्रदोऽयं निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्य
दिति वाक्यस्याप्रामाण्यं एतादृशस्य तर्कबोधकवाक्यस्य तज्जन
शाब्दबोधस्य च साक्षात् परकीयतर्कात्मकज्ञानाजनकत्वेऽपि अ
पाद्यापादकयोर्व्याप्यज्ञापकभावप्रयोजकव्याप्त्याकाङ्क्षासम्पादनद्वा
साक्षात्तर्ककारणव्याप्तिबोधजनकोदाहरणप्रयोजकतया परकीयत

स्यैवस्युपयोगः । अनुमानस्थले साध्यहेत्वोर्ज्ञाप्यज्ञापकभावबोधक-
हेत्वन्तभागस्यानुमित्युपयोगवत् ।

न चोदाहरणवाक्याद्व्याप्तिबोधेऽपि तर्ककारणाहार्यापादकत्व-
ज्ञानस्य वाक्येन जननासम्भवात्परकीयतर्कसम्पादनासम्भव
इति वाच्यम् । पर्वतो न वह्निमानित्यादिप्रतिवादिवाक्यात्प्राग्वादिनः सा-
ध्यनिर्देशेन सहितात्संशयोत्पत्त्या तज्जन्यदुःखनिवृत्तीच्छया पक्षको-
टिनिश्चयेच्छातः स्वत एव मध्यस्थस्याहार्यापादकत्वज्ञानसम्भवेन
व्याप्तिमुद्भाव्यैव वादिना तस्य तर्कसम्पादनसम्भवात्

ननु तर्कस्य सत्यत्वं न प्रमात्वं तर्कस्याप्रमात्वनियमात् । ना-
पि प्रमात्मकापादकव्यतिरेकनिश्चयजन्यत्वं व्याप्तिप्रमाजन्यत्वं वा,
धूमस्याद्रव्यत्वभ्रमदशायामुत्पन्नस्य यद्ययं वह्निव्यभिचारी स्या-
द्द्रव्यं स्यादित्यादितर्कस्याभिमतत्वात् । उत्पादस्य व्याप्तिभ्रमानुत्पा-
दस्य चानिर्वाहादित्याशङ्कानिराकरणपरतया समाधिग्रन्थस्य सूच-
कं विशेषदर्शनेत्यादिमूलोक्तसाहचर्यं सङ्गमयति । नन्विति

(टी०) ननु वस्तुतो व्याप्तिसत्त्वे तर्काभासात् प्रमाभ्रमयो-
रुत्पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचार इत्यत आह । विशेषदर्श-
नेति । तथा च यथा तस्य बोध्यतत्त्वमात्रतद्विषयत्वे सत्य-
त्वासत्यत्वे तथा तर्कस्यापीति । अत्र च सत्यत्वादिसम्पादके
धर्मिणो बोध्यादिमत्त्वे बोध्यादिमद्धर्मिसन्निकर्षे वा तात्पर्यम्,
लाघवात्, तर्कस्य व्यभिचारेणाहेतुतायाः स्वयमेव दर्शितत्वाच्च ।

(गा०) प्रमेति । प्रमाया उत्पादाद् भ्रमस्यानुत्पत्तेरित्यर्थः । व्य-
भिचारः । व्याप्तिप्रमायां सत्तर्कस्य व्यतिरेकव्यभिचारः । तद्भ्रमे
तर्काभासस्य चान्वयव्यभिचार इत्यर्थः । यथायोग हेत्वोरन्वयः ।
समाधानं स्फुटीकरोति । बोध्येति । बोध्यत्वं प्रकृतनिश्चयविषय-
त्वम् । सत्यत्वासत्यत्वे इति । न तु प्रमात्वभ्रमत्वे इति शेषः । पुरुषे
पुरुषत्वव्याप्यतया शाखादिभ्रमात्पुरुषत्वप्रमाया उत्पादात्तद्भ्रमस्य
चानुत्पादादिति भावः । तर्कस्यापीति । सत्यत्वासत्यत्वे इत्यन्तम-
नुषज्यते, न तु व्याप्त्यादिप्रमाजन्यत्वतदभावरूपे इति शेषः । यथा-
श्रुतेऽस्वरसस्य वक्ष्यमाणत्वात्तात्पर्यार्थमाह । अत्र चेति । धर्मिणः ।

विशेष्यस्य । बोध्यादीत्यादिपदाद्बोध्याभावस्य फलीभूतज्ञानाप्रमात्वप्रयोजकस्य परिग्रहः । तथा च विशेष्यतासम्बन्धेन तत्संसर्गकतत्प्रकारकप्रमाभ्रमौ प्रति तत्संसर्गकविशेषणताविशेषाभ्यां तद्धर्मतत्संसर्गावच्छिन्नतदभावौ हेतू अतो न तदभाववति तत्प्रमायास्तद्वति च भ्रमस्य प्रसङ्ग इति भावः । विशेष्यविशेषणादिकमन्तर्भाव्य कालिकादिप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावो हेयः । विशेष्यतया अपुरुषादौ पुरुषत्वप्रमादेरनुत्पादस्य कारणाभावनिर्वाह्यत्वासम्भवात् ।

अथ अपुरुषे पुरुषत्वप्रकारकत्वविशिष्टप्रमादेर्विशेष्यतया आपादनं पुरुषत्वप्रकारतानिरूपितपुरुषादिनिष्ठविशेष्यतापादनपर्यवसितं तच्च न सम्भवति, पुरुषान्तरे एतत्पुरुषनिष्ठायाः पुरुषत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया अभावे एतद्व्यक्तित्वाभावस्यैव कारणतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नकारणाभावानात्मकस्यापि समवायादिना पुरुषत्वाद्यभावस्य प्रयोजकत्वादिति चेन्न । एवं सत्युक्तकार्यकारणभावकल्पनाया अपि निष्फलत्वात् । तद्वारणीयातिप्रसङ्गान्तराप्रसक्तेस्तादृशकार्यकारणभावकल्पनमप्रामाणिकमिति ध्येयम् ।

नन्वनित्यविशेषणस्य तत्तत्सम्बन्धावगाहिप्रमायां विशेषणस्य तत्सम्बन्धस्य वा हेतुता न सम्भवति तस्याविद्यमानतादशायामपि प्रमारूपतदुपनीतभानोदयात् । एवमनित्यप्रतियोगिकाभावस्य तत्संसर्गकभ्रमे स्वाव्यवहितपूर्वकालावृत्तिप्रतियोगिरूपतत्संसर्गकबोध्याभावस्य तत्संसर्गस्य वा न हेतुतासम्भवः ।

न चानित्यस्य घटादेर्भूतलादिवृत्तित्वेऽपि तदभावस्य तत्र सत्त्वान्न भ्रमसम्भव इति वाच्यम् । स्वविषयघटाद्यनधिकरणकालमात्रस्थायिज्ञानादौ विषयितासम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य तेन सम्बन्धेन तद्वतो भेदस्य चासत्त्वात्तत्र तद्भ्रमसम्भवेन तादृशभ्रम एव बोध्याभावादिहेतुत्वानुपपत्तेरिति तत्राप्यन्यत्कारणमाह । बोध्यादिमदिति । वाकारो व्यवस्थितविकल्पपरः । नित्यप्रमायां लाघवेन विशेषणस्यैव हेतुत्वौचित्यात्, प्रमात्वस्य विशेषणभेदेन भिन्नतया तद्भेदेन कार्यकारणभावभेदस्यावश्यकत्वात् । सन्निकर्षस्य तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेनैव हेतुता सामान्यतः, आश्रयत्वं तदवच्छेदकसम्बन्धो ऽतः सन्निकर्षत्वस्यानुगतस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिः । ज्ञानरूपप्रत्यासत्तेर्विषयानाश्रितत्वेऽपि न क्षतिः । तद्विषयत्वस्यै-

बोधकरूपेण हेतुत्वोपगमात् । धर्मस्येव धर्मिणोऽप्युपलक्षणतया कारणतावच्छेदकत्वे वृत्तिरेव विशेषणमतो नाविद्यमानधर्मिविशेष्यकप्रमानुपपत्तिर्न वातिप्रसङ्गः ।

ननु तद्व्याप्तिविषयतासम्बन्धेन तर्कत्वेन हेतुत्वे न द्वितीयकल्पापेक्षया गौरवं तर्कत्वं च मानसप्रत्यक्षत्वव्याप्यजातिविशेषः । ज्ञानेतरनांशिकत्वेऽपि साध्यरूपविषयमात्रोपरागेणानुमितित्वस्येव लौकिकसन्निकर्षबलसमातविषयमात्रोपरागेण साक्षात्कारत्वस्येव चापाद्यमात्रोपरागेण तर्कत्वस्यापि ग्रहनिर्वाहादित्यत आह । स्वयमिति ।

उक्तव्यभिचारगौरवयोः परिहारमाशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथ विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे तन्निवर्तकत्वेन विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं तच्च तर्कस्यापीति चेत् ? अस्तु तावदापाततस्तथा, तथाप्यन्यत्र क्लृप्तप्रामाण्यादिप्रयोजकादेव तत्र प्रामाण्याद्युपपत्तौ न तस्यापि विशेषतः कारणत्वं गौरवात् । उक्तं च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वमते सर्वत्र विशेष्यतदन्यासम्बन्धविशेषणज्ञानमेव प्रमाभ्रमप्रयोजकमिति वदन्ति ।

(गा०) तन्निवर्तकत्वेन । विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वेन । तच्च । विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वं च । तर्कस्य । विपरीतापादकतर्कस्य । तथा च क्लृप्तकारणतयैव निर्वाह इति भावः । स्वयं निर्दोषदर्शनहेतुत्वानुपगमादाह । आपातत इति । तथा च विशेषदर्शनसाधारणरूपेण तर्कस्य प्रमभ्रमासाधारणनिश्चयविशेषहेतुत्वम् । अन्यत्र । विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षस्थले । तत्र । विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे । तस्यापि । तर्कस्यापि । अपिकारो विशेषदर्शनसमुच्चायकः । विशेषतः । बाध्यादिर्माद्दर्शकत्वविशिष्टेन विपरीतज्ञानविरोधित्वेन विशेषधर्मेण । कारणत्वम् । विपरीतज्ञानोत्तरप्रमादिरूपप्रत्यक्षनिश्चयप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकारणत्वम् । गौरवादिति । प्रमाभ्रमसामान्यप्रत्यक्षप्रयोजकसमाजादेव प्रमादिरूपप्रत्यक्षनिश्चयनिर्वाहादिति भावः ।

ननु किं प्रमादिसामान्यप्रयोजकम् ? न तावद्धर्मिणि विशेषणात्मत्वम् । अनित्यप्रमादिसाधारण्यासाधकत्वात् । नापि बोध्यात्मधर्मिसन्निकर्षः, अनुमित्यादौ तदहेतुत्वात् । न च तादृशध-

मेवद्वृत्तित्वेनैव तद्धेतुताया उक्तत्वाद् अनुमित्यादिसाधारण्यसम्भव इति वाच्यम्। सर्वत्र कार्योत्पत्तौ कारणतावच्छेदकोपलक्षितप्राक्सत्तायाः प्रयोजकत्वमतेऽतिप्रसङ्गात्। न च वृत्तिमत्त्वेन तस्य हेतुता बोध्यादिमद्वृत्त्याश्रयत्वं प्रत्यासत्तिरिति वाच्यम्। वृत्तिमत्त्वस्यैतादृशसम्बन्धेन नियतपूर्ववर्तितायाः अवच्छेदकं यदभावत्वविषयत्वत्वादिरूपधर्मान्तरं तद्व्यापकत्वेनान्यथासिद्धिनिरूपत्वादित्यत आह। उक्तं चेति। कारणत्वमते इति। कारणत्ववादिनां नैयायिकानां मते इत्यर्थः। तेन वक्ष्यमाणकारणताया निर्विकल्पकनित्यज्ञानानभ्युपगन्तृमीमांसकमतेऽसम्भवेऽपि न क्षतिः, तैः प्रमात्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमादिति ध्वनितम्। विशेष्यसम्बन्धेनेति। विशेष्यनिष्ठेन स्वविषयतत्तद्विशेषणवत्त्वतत्तद्विशेषणवदन्यत्वरूपसम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नमेवेत्यर्थः। प्रमाभ्रमेति। विशेष्यतासम्बन्धेन प्रमात्वभ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुरित्यर्थः। तद्वद्वृत्तितद्वदन्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेनापि भगवज्ज्ञानसाधारणेन ज्ञानत्वेन हेतुतासम्भव इति विशेष्यविषयकस्यापि भगवज्ज्ञानस्य नियमतः प्राक् सत्त्वादित्यवधेयम्। तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपस्य तत्प्रमात्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेऽपि तद्वृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसम्बन्धेन स्वविषयतद्वत्त्वसम्बन्धेन वा ज्ञानत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम्, अन्यथा दोषसमवधानं विनापि तद्वत इव तदभाववतस्तत्प्रकारकज्ञानविषयतापत्तेर्दुर्वारत्वात्। प्रमास्थले विशेषसामग्र्यन्तराभावेन तद्वतस्तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वे यत्प्रयोजकं सन्निकर्षादि तस्य प्रकृतसाधारण्यात्।

न चैवमप्यनेकवृत्तिघटत्वादिप्रमायां घटत्वादिज्ञानस्य उक्तप्रत्यासत्त्या कारणत्वकल्पनमफलम्, तत्तद्व्यक्तिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तादृशसम्बन्धेन स्वविषयतत्तद्व्यक्तित्वसम्बन्धेन वा ज्ञानत्वेनावश्यकल्प्यतायां तत एव पटादौ घटत्वादिग्रहातिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति वाच्यम्। तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामनन्ताभावानां पटादौ घटत्वादिग्रहाभावप्रयोजकत्वापेक्षया एकैक(१)घटादिवृत्तिविषयतासामान्यसम्बन्धावच्छिन्ना

(१) एकैकेषामिति पुस्तकान्तरे पाठः।

ाद्यभावानां स्वविषयघटत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावानां वा तथा-
त्वे लाघवेन तादृशसम्बन्धेन विशेषणज्ञानहेतुत्वसिद्धिरित्यलं प-
ल्लवितेन ।

(चि०) अपरे तु यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलं त-
त्र तर्कान्तरापेक्षा, यत्र च व्याप्तिस्मरणं हेतुस्तत्र न
तर्कान्तरापेक्षेति नानवस्था । अस्ति च जातमात्रस्ये-
ष्टानिष्टसाधनतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं
व्याप्त्यनुभावकाभावात् । तन्मूलानुभवमूला चा-
न्येऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति । यत्तु अनादिसिद्ध
कार्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का इति । तन्न ।
त्र प्रमाणानुयोगेऽनुमान एव पर्यवसानात् । न च
व्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्ति-
कत्वज्ञानमिति वाच्यम् । अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात् ।

(दी०) तत्र प्रमाणेति । इदमनादिसिद्धत्वज्ञानस्य प्र-
योजकत्वमभिप्रेत्य, परार्थाभिप्रायेण वा । अनुमानत्वात् ।
व्याप्तिग्रहाधीनप्रवृत्तिकत्वात् ।

(गा०) मूले न तर्कान्तरापेक्षेति । न तर्कमूलीभूतव्याप्त्यादिग्रहाय
तर्कान्तरापेक्षेत्यर्थः । पूर्वपक्षे दर्शितं तर्कानपेक्षजातमात्रबालकीय-
व्याप्तिज्ञाने तर्कस्य व्यभिचारमुद्धरति । अस्ति चेति । सम्भवती-
त्यर्थः । व्याप्तिस्मरणम् । तर्कं विनैवेति शेषः । तस्य तर्कजन्यता-
वच्छेदकतयोपेतप्रत्यक्षत्वशून्यत्वादिति भावः ।

ननु तदपि ज्ञानं प्रत्यक्षमूलकमेवानुभवं विना स्मरणायोगादि-
त्यत आह । तदानीमिति । अनुभावकस्य सहचारदर्शनादेरभावात् ।
तथा चागत्या जन्मान्तरानुभवजनितसंस्कारोद्बोधकं कल्पयित्वा
स्मरणमुपपाद्यमिति भावः ।

ननु जातमात्रीयव्याप्तिज्ञाने तर्कापेक्षाविरहेऽपि न निस्तारः,
तदुत्तरं सुषुप्त्यादिना प्रवाहविच्छेदे तर्कावतारासम्भवेन वक्ष्यारि-

व्याप्तिप्रत्यक्षासम्भवादित्यत आह। तन्मूलेति। अनुभवमूला चेति। एतद्भवानुभवमूला (१)चेत्यर्थः। अग्रेऽपीति। तर्के विनैवेति शेषः।

अनादिसिद्धेति। अनादिप्रसिद्धिप्रवाहविषयेत्यर्थः। कार्यकारणभावो धूमवह्न्यादिव्याप्तिग्राहके तर्के मूलम्, विरोधश्च भेदाभेदयोस्तादात्म्यादिना वृक्षशिंशपादिव्याप्तिग्राहके। तथाहि यदि वृक्षान्यतादात्म्या स्यात् वृक्षतादात्म्या न स्यात्, भेदाभेदयोर्विरोधादित्यादि तर्के। ऽनादिसिद्धत्वस्य स्वरूपतः शङ्काविरोधित्वे तज्ज्ञापकप्रमाणानुपयोगासम्भव इत्यतो दीधितावित्यादिनेति। अनादिसिद्धत्वज्ञानस्य। वह्न्यादावनादिसिद्धकारणताकत्वनिश्चयस्य। प्रयोजकत्वम्। विशेषदर्शनतया वह्न्यादिधर्मिकधूमकारणत्वादिविरहशङ्काविरहनिर्वाहकत्वम्।

ननु ग्राह्याभावनिश्चयतया उक्तनिश्चयेन वह्न्यादौ कारणताप्रकारकानादिप्रसिद्धिविशेष्यत्वकस्यावगाहनं न तु कारणतायाः परार्थाभिप्रायकत्वे स्वरूपसद्विरोधित्वेऽपि नासङ्गतिः, अनादिसिद्धत्वसाधकान्तराभावेऽनुमानप्रामाण्यं विवदमानं प्रति शङ्काविरोधितया तस्य उपन्यासानर्हत्वादित्याशयेनाह। परेति। वाकारोऽनास्थायाम्। स्वरूपसद्विरोधितायाः अप्रामाणिकत्वादन्वयव्यतिरेकग्रहाधीनतो वह्न्यादौ धूमकारणत्वसन्देहस्य दुरुद्धरतयासम्भवाच्च। वस्तुतस्तु स्वरूपसद्विरोधित्वं विचारसहं भवतु वा मा वा मूलं तु परार्थाभिप्रायकमेव, व्याघातेनानुमानप्रामाण्यस्य तदौपयिकव्याप्तिनिश्चयनियततायाः आवश्यकत्वात् तदन्यथानुपपत्त्यैव कार्यकारणभावादेरनादिसिद्धत्वसिद्धिरित्यभिप्रायशङ्कया अन्यथाऽसङ्गतेरिति ध्येयम्। मूले। तर्कस्येति। तर्कविषयस्य वह्न्यादेः। अनादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानम्। तादृशकारणताकत्वनिश्चयः। अर्थापत्तेः पार्थक्येऽपि व्याप्तिग्रहापेक्षयाऽनवस्थाया दुरुद्धरतया ऽनुमानान्तर्भावावलम्बनमनुचितमित्याशयेन दीधितौ व्याचष्टे। अनुमानत्वादिति। प्रवृत्तिः। फलोपधानम्।

(दी०) अन्ये तु विपक्षबाधकतर्कादनौपाधिकत्वग्रह इति तदधीनो व्याप्तिग्रह इति। तदपि न। तर्के

---

(१) एतद्भवप्रभवानुभवमूलेति पाठान्तरम्।

वाप्रमाणत्वात् । व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्र- त्यक्षादिसहकारी स इति चेन्न । अनवस्थाभयेन तर्के ऽना व्याघातात् । यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात् । यत्तु योग्यानामुपाधीनां यो- ग्यानुपलब्ध्याऽभावग्रहः, अयोग्यानां तु साध्या- व्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह इत्यनौ- पाधिकत्वं मनसा सुग्रहमिति । तत्तुच्छम् । अनुमानेन तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात् ।

(दी०) व्यभिचारशङ्केति । द्वारेण द्वारिणो नान्यथासि- द्धिरिति भावः ।

(गा०) तर्कस्य प्रमाणविधया अनौपाधिकत्वग्राहकत्वं स्वतस्त- त्सहकारितया(१) वा तत्राद्यं दूषयति मूले । तर्कस्येति । द्वितीयं शङ्क- ते । व्यभिचारशङ्केति । व्यभिचारः सोपाधित्वम् । अग्रेतनमपि व्या- प्तिपदमनौपाधिकत्वपरं शङ्काविरहेण तर्कस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्या- ह दीधितौ । द्वारेणेति । मूले । व्यभिचारादिति । तर्कस्य व्याप्ति- ग्रहकारणत्वमन्येषामनुमतमित्याशयेन शङ्कानिवर्तकतयाप्रयोजक- त्वस्य तथात्वे व्याप्तिग्रह एव तथास्तामिति भावः । अनौपाधि- त्वे तर्कं विनैव गृह्यते अत एव तर्कानपेक्षो व्याप्तिग्रह इति म- तमाह । यत्त्विति । साधनात् । प्रमाणान्तरेण निश्चयात् । भावग्रहः । उपाधित्वाभावग्रह । इति । विरोधिशङ्कानिवृत्तौ । नौपाधिकत्वं मनसा सुग्रहम् । प्रमाणान्तरस्य तत्राभावात् । अनुमानभिन्नस्य प्रमाणस्य तत्राभावादित्यर्थः ।

व्यभिचारनिश्चयाभाव एव व्याप्तिग्रहेऽपेक्षितो न तु तच्छङ्का- विरहोऽपि तथा च तर्कस्यानपेक्षणान्नानवस्थेति वादिनां मतमा- क्षिपति । ये त्विति ।

(नि०) ये चानुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शन-

(१) व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतयेति पुस्तकान्तरे पाठः ।

मात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति, तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वग्रहेऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत। अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादेव पक्षेतरो नोपाधिरिति चेत ? भ्रान्तोऽसि, न हि वयमुपाधित्वेन तस्य दोषत्वमाचक्ष्महे, साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे साध्यव्यावर्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य वज्रलेपत्वाच्च। अपि च करवह्निसंयोगः शक्त्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वान्न साधकम्। तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम। तस्माद्विपक्षबाधकतर्काभावान्न तत्र व्याप्तिग्रह इति अप्रयोजकत्वमिति॥

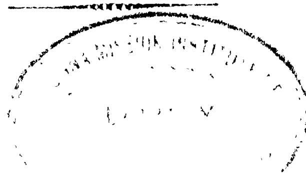
(दी०) अनुमानमात्रेति। अनिश्चितसाध्यपक्षके सर्वत्र सम्भवित्वात् पक्षे साध्यनिर्णयेऽनुमानवैयर्थ्यात् उपाधित्वेन स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकताज्ञानमेव साध्यव्यापकताबुद्धिं विरुन्ध्यादित्याशङ्क्याह। अपि चेति। करवह्नीति। परमतेनेदम्। स्वमते तु वाय्वादौ स्पर्शादिना रूपादिसाधने शक्त्यतिरिक्तविशेषणाप्रक्षेपेण वा तद् बोध्यम्॥

(गा०) अनुमानमात्रोच्छेदे हेतुं पूरयति दीधितौ। अनिश्चितेति। पक्षे साध्यनिश्चये व्यभिचारनिश्चयेन तदितरत्वेन साध्यव्यापकताग्रहः सम्भवतीत्यतोऽनिश्चितसाध्यकानुसरणम्। सम्भावितत्वादिति। पक्षेतरत्वे उपाधित्वग्रहस्येत्यादिः।

नन्वेवमपि नानुमानमात्रोच्छेदः, निश्चितसाध्य एव सिषाधयिषया तत्सम्भवादित्यत आह। पक्षे इति। तथा च सकलानुमानप्रामाण्योच्छेद इति मूलार्थ इति भावः। सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वरूपोपाधित्वेन दूषकतायाः किन्त्वित्यादिना स्वयमपि वक्ष्यमाणतया न हि वयमुपाधित्वेनेति ग्रन्थासङ्गतिरित्यतो व्याचष्टे। उ·

पाधित्वेनेति । स्वव्यभिचारिणेत्यादि । साध्यव्यभिचारानुमापकव्यभिचारप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । एवं च शङ्कास्थले नोपाधिरित्यत्रापि तद्वोपाधित्वं बोध्यम् । मूले साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकादिति । साध्यव्यापकत्वेन निर्णीयमानस्य तस्य पक्षे व्यतिरेकनिश्चयादित्यर्थः । साध्यव्यावर्तकतया । साध्यबुद्ध्यनुत्पादप्रयोजकतया । तादृशनिश्चयस्य किंविषयया विरोधित्वमित्याशङ्कायामाह । व्यापकेति । वज्रलेपत्वात् । आवश्यकत्वात् । तथा च व्यापकव्यतिरेकनिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रयैव तद्वत्ताग्रहविरोधित्वमिति भावः । अनुमानमात्रोच्छेदकताज्ञानं पक्षेतरत्वपक्षकसाध्यव्यापत्वापादककतर्करूपम् । परमतेनेति । नैयायिकनये शक्तेरप्रसिद्ध्या द्रतिरिक्तत्वघटितसाध्याप्रसिद्धेरिति भावः । तत् । अप्रयोजकत्वम् ॥

इति अनुमानगादाधर्यां तर्कप्रकरणम् ॥

अथ व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ।

(चि०) उक्तव्याप्तिप्रकारेष्वन्योन्याभावगर्भैव
व्याप्तिरनुमितिहेतुर्लाघवात् । अतो नाननुगमः । अ-
व्यभिचरितत्वं तल्लक्षणम् । नन्वेवमुपाधिरसिद्ध्युपजी-
व्यत्वेन व्यभिचारवद्धेत्वाभासान्तरं स्यान्न तु व्या-
प्यत्वाभावत्वेनासिद्धिरिति चेत् ? तज्ज्ञानमुपजीव्यम-
पि न स्वतो दूषकम् । नान्यस्य साध्यव्यापकत्व-
साधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्तिज्ञाने प्रति-
बन्धकम्, अतिप्रसक्तेः । व्यभिचाराज्ञानस्य तद्धेतु-
त्वात्तद्धीस्तथा, न चानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने
हेतुरित्युक्तम् । तथा च व्यभिचारज्ञानद्वारा स दूष-
कः । एवं च परमुखनिरीक्षकतया सिद्धसाधनवन्न दू-
षकः । न चाव्यभिचारस्य व्याप्तित्वे व्यभिचार-
स्तदभावत्वेनासिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । साध्या-
भाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारस्तदभावश्च नाव्यभि-
चारः, केवलान्वयिन्यभावात् । किं तु स्वसमानाधि-
करणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् । न
चानयोः परस्पराविरहत्वमिति ॥

(दी०) उक्तव्याप्तीति । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादि-
विशेषणविरहेण लाघवात् । अथ संयोगाभावस्यैव संयोगव-
द्भेदस्यापि हेतुसामानाधिकरण्यग्रहे ऽप्यनुमितिदर्शनात्तत्रा-
पि तदवश्यं निवेशनीयमिति क्व लाघवम् ?

(गा०) लाघवादित्यस्य हेतुं पूरयति । प्रतियोगीति । आदिपदात् प्र-

तियोगिवैयधिकरण्यपरिग्रहः। विशेषणविरहेणेति।अत्यन्ताभावगर्भ व्याप्तिघटकीभूतात्यन्ताभावविशेषणस्यात्राप्रवेशेनेत्यर्थः। भेदस्य व्याप्यवृत्तितानिराकरणेन दर्शितात्यन्ताभावविशेषणस्थलीयस प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादेरनिवेशादिति भावः। हेतुसामाना धिकरण्यग्रहे। किञ्चिदवच्छिन्नहेतुमद्वृत्तित्वग्रहे। तादृशग्रहश्च अत्यन्ताभावे प्रमारूपो भेदे तु भ्रम इत्यन्यदेतत्। तत्रापि। भेदे ऽपि। तत्। विशेषणान्तरम्। अवश्यं प्रवेशनीयमिति। अन्यथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगिता वच्छेदकत्वग्रहसत्त्वेन तदा तत्र तादृशावच्छेदकत्वसामान्या भावाग्रहेणानुमितिर्न स्याद्विशेषणान्तरप्रवेशे तु हेतुमन्निष्ठभेदविशे षप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहे तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्यैव वि रोधितया नानुपपत्तिरिति भावः। क लाघवम्। अधिकविशेषणाप्र वेशप्रयुक्तमिति शेषः।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायां तः स्थः शङ्कते। नन्विति।

(दी०) नन्वेवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहेऽप्यनुमिति र्न स्यात्। न च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना या न्तो हेतुसमानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्व भावग्रहो हेतुरिति वाच्यम्।

(गा०) अनुमितिर्न स्यादिति। प्रतियोग्यनुपस्थित्या तदा प्र योग्यसामानाधिकरण्यस्याभावे दुर्ग्रहतया तद्घटितव्याप्तेर्दुर्ग्रहत् दिति भावः।

अत्रोपाध्यायसमाधानमाशङ्कते। न चेति। प्र योगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना इति। तथा प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितिकालीनस्य हेतुम ष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहस्यापि सङ्ग्रहः। दृशसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमान य ये हेतुमन्निष्ठाभावास्तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिक

ऽति भावः । अज्ञायमानत्वं तत्कालावच्छिन्नतज्ज्ञानविषयत्वाभाववत्त्वं न तु तत्कालीनतज्ज्ञानस्याविषयत्वम्, प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितिदशायां तत्कालीनतज्ज्ञानाप्रसिद्ध्याऽनुमित्यनुपपत्तेः ।

न च ज्ञानांशे तत्पुरुषीयत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया यादृशशरीरावच्छिन्नस्य पुंसः कदाचिदपि कस्मिंश्चिदप्यभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहो न जातस्तस्यानुमित्यनुपपत्तिः, तदीयतज्ज्ञानाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । शरीरविशेषमनन्तर्भाव्य तत्तदात्मसमवेतत्वरूपतत्पुरुषीयत्वस्यैव निवेशनीयतयाऽप्रसिद्ध्यनवकाशात् । तत्कालावच्छिन्नो यः स्वविषयकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहविरहस्तद्वत्तत्पुरुषकत्वस्य तत्कालावच्छिन्नतत्पुरुषीयत्वस्वविषयकत्वोभयाभाववत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानसामान्यकत्वस्य तत्कालावच्छिन्नतत्पुरुषीयज्ञाननिरूपितत्वस्ववृत्तित्वोभयाभाववत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासामान्यकत्वस्य वा अभावविशेषणत्वोपगमात् ।

एतेन यत्किञ्चिदभावे कस्यापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभ्रमो नास्ति तद्विषयकतज्ज्ञानस्याप्रसिद्धावपि न साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानदशायामनुमित्यापत्तिः । व्यभिचारज्ञानदशायामपि तथाविधयत्किञ्चिदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य ग्रहादनुमित्यापत्तिरतो यावदिति ।

यद्यप्यत्र कालपुरुषाणां विशिष्य निवेशेनाननुगमो दुर्वारः । एवं संयोगी सत्त्वादित्यादौ द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानसंयोगाद्यभावभिन्नाभावसामान्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य संयोगत्वादौ सुग्रहत्वादतिप्रसङ्गः । हेत्वधिकरणसामान्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानान्यत्वनिवेशे कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगाद्यात्मकाभावेऽपि तस्याज्ञातत्वादनुमित्यनुपपत्तिरतो यद्धेत्वधिकरणे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानो यस्तद्धेत्वधिकरणनिष्ठतदीयाधिकरणताभिन्नहेतुमन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहो हेतुर्वाच्यः, तथा च यत्त्वतत्त्वाननुगमादप्यननुगमः । स्वप्रतियोग्यधिकरणत्वेनाज्ञायमानहेत्वधिकरणवृत्तित्व-

मभावविशेषणं तु यद्वेत्यादिकल्पानुसारेणैव सङ्गच्छते । तथापि स्फुटत्वात्तमुपेक्ष्यान्यदोषमाह । तादृशाभावेत्यादिना ।

(दी०) तादृशाभावग्रहो हि न हेतुसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन रूपेण, प्रतियोगिसमानाधिकरणता-दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदसम्भवात् । नापि प्राति-स्विकरूपेण, जन्मसहस्रेणाप्यसम्भवात् । नापि रूपान्तरेण, वह्नि-त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमसामानाधिकरण्यभ्रमेऽपि वह्नित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमानाधिकरणनिखिलाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गात् ।

(गा०) तादृशाभावग्रहः । तादृशहेतुसमानाधिकरणयावदभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहः । अवच्छेदकत्वत्वेन रूपेण । प्रति योग्यवगाही अनुमितिहेतुरिति शेषः । तादृशावच्छेदकत्वत्वेन प्रतियोग्यवगाहित्वं च तद्धर्मपर्याप्तं प्रतियोगितावच्छेदकतावगा हित्वम्, अतो न हेतुमन्निष्ठघटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमि त्यादिज्ञानादनुमितिप्रसङ्गः । तदसम्भवात् । तादृशस्य ग्रहस्य हेतु समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावावगाहि त्वेनासम्भवात् । सामान्याभावग्रहे सामान्यघटितविशेषरूपाव च्छिन्नवत्तानिश्चयस्य विरोधित्वादिति भावः । तथा चैतावा प्रयासो विफल एवेति भावः ।

प्रातिस्विकरूपेण । तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन प्रति योगिविषयकोऽभावकूटग्रह एव हेतुरिति शेषः । असम्भवादिति तादृशग्रहस्यैवासम्भवादित्यर्थः । तत्तदभावत्वेन तावदभावा युगपदनुपस्थितेरिति भावः । रूपान्तरेण । येन केनापि रूपेण ताव भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकाभावग्रहो हेतुरिति । शेषः तथा च विशिष्य प्रतियोगितावच्छेदकं न निवेश्यमिति भावः ।

यद्यप्येवमपि साध्याभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहकाले मानुमित्युत्पादकस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रति योगितावच्छेदकत्वाभावमात्रग्रहस्यासङ्ग्रहः, तादृशप्रतियोगित

च्छेदकत्वाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानो यो
न्तुगत्या प्रतियोगिसमानाधिकरणो हेतुमन्निष्ठः कश्चिदन्योऽभावस्त-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वविरहात् तथापि प्रतियोगिसमाना-
धिकरणत्वेनाज्ञायमानप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावान्तरप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वस्यापि साध्याभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वादिना ऽभावावगाहिनः प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानादेव तदानुमितिरवगन्त-
व्येत्यभिमानः ।

तादृशज्ञानस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटितव्यभिचारज्ञा-
नाविरोधितया व्यभिचारधीदशायामतिप्रसङ्गं पुनः स्वयमाह ।
वह्नित्वेति । भ्रमेऽपीत्येतेनानुमितावियाप्तिशङ्काव्युदासाय
व्यभिचारज्ञानसत्त्वं दर्शितम् । इति ज्ञानादिति । एतादृश-
ज्ञानस्य विशेषाभावावगाहित्वेन दर्शितव्यभिचारग्रहाविरो-
धित्वेन तद्दशायामुत्पत्तौ बाधकाभावादिति भावः । अनुमिति-
प्रसङ्गादिति । वह्नित्वावच्छिन्नाभावस्य हेत्वसमानाधिकरणतया
तद्ग्रहविषयस्याप्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणयावदभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकत्वादिति भावः ।

(दी०) न च हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति
वाच्यम् । वह्नित्वे धूमसमानाधिकरणरासभाद्यभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वभ्रमेऽप्युक्तरूपेण तथा ग्रहसम्भवात् । धूमाधिकर-
णान्तरानुपस्थितौ वह्नित्वे रासभत्वादौ च तादृशप्रमोत्पादेऽपि
रासभादेरिव वह्नेरप्यननुमानाच्च । एवं वह्नित्वावच्छेदेन शुक्ल-
त्वाभावभ्रमदशायां शुक्लप्रतियोगिका वह्नीतरप्रतियोगिकाश्च ये
धूमसमानाधिकरणाभावास्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्व-
मिति ग्रहेऽपि ।

(गा०) हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति । तथा चोक्त-
व्यभिचारज्ञानदशायां हेतुसमानाधिकरणत्वशून्यस्यापि वह्नित्वा-
वच्छिन्नाभावस्य तेन रूपेण ज्ञायमानत्वाद्वह्नित्वस्य तत्प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावानवगाहिन उक्त-

ज्ञानाज्ञानुमित्यापत्तिरिति भावः । उक्तरूपेण । हेतुम
न्निष्ठवह्नित्वानवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन । तथ
ग्रहसम्भवात् । तादृशहेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानप्रतियोगिस
मानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव
ग्रहसम्भवात् । व्यभिचारग्रहे वास्तववह्नित्वावच्छिन्नाभावाभानः
हेतुमद्वृत्तित्वेन ज्ञायमानसकलाभावानां वह्नित्वानवच्छिन्नाभावत्वे
भानादिति भावः । तथा च तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः ।

वास्तवहेतुसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे यत्र नातिप्रसङ्गः तत्राऽपि
तेन रूपेण ज्ञायमानत्वनिवेशपक्षेऽतिप्रसङ्ग इत्याह । धूमाधि
करणेति । तादृशप्रमोत्पादेऽपि । एतद्धूमाधिकरणवृत्त्यभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन निरुक्तयावदभावप्रतियोगितावच्छे
दकत्वाभावप्रमोत्पादेऽपि । धूमाधिकरणान्तरानुपस्थित्या एत
द्धूमसमानाधिकरणाभावानामेव हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमान
त्वादिति भावः । प्रमात्वकथनेन रासभादेरननुमानं दृढीकृतम्
बाधितार्थविषयकलाघवज्ञानादिरूपदोषं विना अभ्रान्तस्य व्यभिचा
रिलिङ्गकानुमित्यनुदयात् । रासभादेरिवेति दृष्टान्तेन च तदा व
ह्न्यनुमित्यापत्तिशङ्का निरस्ता । अनुमितिप्रयोजकाविशेषे क
स्यचिन्नानुमितिः कस्यचिच्चानुमितिरिति वक्तुमशक्यत्वात् ।

हेतुसमानाधिकरणाभावत्वमात्रेण गासभाव्यभावावगाहितत्प्रति
योगितावच्छेदकत्वग्रहेऽपि हेतुसमानाधिकरणवह्नित्वानवच्छिन्नाभा
वत्वादिना तादृशाभावविषयकतत्प्रतियोगितानवच्छेदकग्रहादवा
स्तववह्नित्वावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाभावविषयकव्यभिचारज्ञानद
शायामपि रूपान्तरेण तादृशाभावविषयकतत्प्रतियोगितानवच्छेदक
त्वग्रहादनुमित्यापत्तिः सम्भवतीति न्यूनताभङ्गाय तामपि दर्शयति
वह्नित्वावच्छेदेनेति । वह्नौ शुक्लत्वग्रहे हेत्वधिकरणे वह्नित्वावच्छि
न्नाभावे गृह्यमाणे हेतुमन्निष्ठशुक्लाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्या
वह्नित्वे ग्रहसम्भवाद्वक्ष्यमाणग्रहासम्भव इति वह्नित्वावच्छेदेन शुक्ल
त्वाभावभ्रमदशानुसरणम् । सति च हेतुमति वह्नित्वावच्छिन्नाभावभ्र
इति पूरणीयम् । प्रकृतग्रहस्य हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानयाव
दभावान्तर्गतवह्नित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वावगा
हित्वनिर्वाहाय शुक्लप्रतियोगिका इति । अभावे हेतुसामानाधिक

ग्यावगाहित्वविशेषणेनाप्यस्याव्यावर्त्यतोपपत्तये धूमसमानाधि-
करणेति । तत्प्रतियोगितानवच्छेदकम् । तदन्यतरप्रतियोगितान-
वच्छेदकम् । ग्रहेऽपि । अननुमानादित्यनुपज्यते । तथा च तत्र तत्रानु-
मित्यापत्तिरिति भावः ।

नन्वित्यादिपूर्वपक्षे समाधत्ते । मैवमिति ।

(दी०) मैवम् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां
तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन तद्बुद्धीनां चानुगमात् ।

(गा०) तेषाम् । साध्यतावच्छेदकाविशेषणतयानुमितिजन-
कग्रहविषयाणामसमानानाम् । विरोधिग्रहविषयत्वं यद्रूपविशि-
ष्टविषयकग्रहत्वावच्छेदेन विरोधिता तद्रूपविशिष्टत्वम् । अत-
स्तादृशग्रहविषयत्वस्य यथाश्रुतस्य केवलान्वयित्वेऽपि नाति-
प्रसङ्गः । अत्र यत्त्वतत्त्वनिवेशेनाननुगमाद् विरोधिग्रहविष-
यविषयकज्ञानत्वेन विरोधिज्ञानहेतुत्वस्य च शिरोवेष्टनेनत्या-
दिन्यायेनायुक्तत्वाद्विरोधित्वेनैव जनकज्ञानमनुगमयति । तादृशे-
। यद्यप्युक्तव्यभिचारावगाहिसमूहालम्बनधीविरोधित्वमतिप्र-
क तथापि तादृशग्रहसामान्यप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वान्न
ः । न च तादृशालौकिकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताकत्वम् । तादृशा-
च्छेदकत्वविषयितावच्छिन्नप्रतिबध्यताकत्वविवक्षयाऽतिप्रसङ्गवार-
ानुपादेयम् । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणवह्न्यभा-
ाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयकग्रहत्वावच्छि-
नरूपितां प्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । ताद-
ावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितासामान्यावच्छिन्नप्रतिबध्यतानि-
वच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितासामान्यावच्छिन्नप्रतिबध्यताव-
ग्गौरवात् । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वपर्याप्तप्रतिबध्यतावच्छेद-
तानिवेशेऽपि पर्याप्तिपदार्थविवेचनायां गौरवात् । हेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहस्य प्रतियोगिवै-
यधिकरण्यानवगाहिज्ञानेऽपि विरोधितया प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
विषयितावघटितधर्मस्य तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वायोगात्तादृशज्ञाना-
शङ्काश्च । प्रतिबन्धकत्वं च प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या सा च

तावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयता तद्वत्त्वमतो न तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानसाधारण्यम्। तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवह्न्यभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वादिप्रकारेण व्याप्यवत्ताज्ञानीयव्याप्तिधर्मितावच्छेदकविषयितान्तर्गतानुयोगित्वविषयितायाः व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेणानिवेशात्।

(१) [न च निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकभेदतत्त्वाभावयोरिव तद्व्याप्यधर्मस्यापि साध्यतावच्छेदकविशेष्यकज्ञानादनुमितिस्वीकारसम्भवति व्यभिचारज्ञानविरोधितायाः अविशेषादिति वाच्यम् व्यभिचारज्ञानविरोधितो ऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिज्ञानादनुमित्यनुत्पादसम्भावनाया यदि चेत्यादिना ग्रन्थकृताग्र दर्शनीयतद्वारणप्रकारस्यैवोक्तज्ञानादनुमित्यनुत्पादे एतद्वारणप्रकारस्याप्यनुसरणीयत्वात्। व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वोभयवत्त्वेन तज्ज्ञानस्य तदप्रतिबध्यत्वेनापि विशेषात्। व्यभिचारनिश्चयाप्रतिबध्यस्यानुमितिहेतुत्वे व्यभिचारनिश्चयद्वितीयक्षणे तादृशज्ञानोत्पत्त्या तत्तृतीयक्षणेऽनुमितिप्रसङ्गात्।

अथ व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायां व्याप्तिधर्मितावच्छेदकधर्मविशेषविषयितानिवेशनमावश्यकम्। व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकतया भासमानधर्मांशे एव तादृशसामानाधिकरण्यावगाहितायाः प्रतिबन्धकतातन्त्रत्वात्। एवं च तादृशव्याप्त्यवगाहिनो दर्शितज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गो दुर्वारः। एवमुक्तावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतकथितानुयोगित्वविषयतावत्त्वात् ततोऽप्यनुमितिप्रसङ्गः।

न चानुयोगित्वविषयितायां अवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वनिवेशान्न व्यापकाभाववत्ताज्ञानादनुमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तादृशावच्छेदकत्वव्यापकवह्न्यभावातिरिक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्निर्वामिति ज्ञानीयानुयोगित्वविषयितायामवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वस्याप्यक्षतत्वात्

(१) [ ] पुस्तकान्तरे पाठोऽयं नोपलभ्यते।

यद्यपि तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मव-
त्त्वरूपव्यापकताविशिष्टधर्मान्तरावच्छिन्न(१)धर्म्यभाववत्ताग्रहो न
तद्वत्ताग्रहविरोधी धूमव्यापकतावच्छेदकधर्मवन्महानसीयवह्निर्ना-
स्तीति बुद्धावपि धूमवत्ताज्ञानोदयात्। तथापि तद्धर्मिनिष्ठभेदप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वग्रहधर्मितावच्छेदकपर्याप्तप्रतियो-
गितावच्छेदकताकाभावग्रहस्यैव तादृशव्यापकत्वसहिततद्धर्मि-
तावच्छेदकधर्मान्तरावच्छिन्नाभावग्रहस्य तद्वत्ताग्रहविरोधित्वमनु-
भवसिद्धमेव।

न च तादृशतद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ना-
भाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेर्व्यापकत्वविशिष्टतद्धर्मितावच्छे-
दकावच्छिन्नाभावज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते, व्या-
पकताविषयकज्ञानान्तरविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय च ना-
तिप्रसङ्गः, ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव विवक्षणीय-
त्वात्। एवं व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्त्यवगाहिपूर्वो-
क्तज्ञानादपि नानुमितिप्रसङ्गः। ग्राह्याभावे यद्धर्मव्यापकता गृह्यते
तत्तद्धर्मवत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकग्राह्याभावधर्मिकतद्धर्मव्यापकताग्रहविशिष्टतद्धर्मवत्ताज्ञानत्वस्य
व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानसाधार-
ण्येन ईदृशविशिष्टज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वाभावात्। ज्ञा-
नद्वयसाधारणप्रतिबन्धकताया उक्तविशेषणेनैव वारणादिति
वाच्यम्। यद्रूपावच्छिन्ने निरुक्तव्यापकत्वं गृहीतं विशेषणान्तर-
विशिष्टतद्रूपावच्छिन्नाभावग्रहवारणाय तद्धर्मनिष्ठप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहित्वस्य तद्धर्मपर्याप्तप्रकारताविशेषावच्छेदक-
ताकत्वस्य वा निवेशनीयतया व्यापकताविशिष्टतद्धर्मितावच्छेदक-
विशेषावच्छिन्नाभावग्रहस्य पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात्।

अस्तु वा ज्ञानद्वयदर्शितविशिष्टज्ञानयोरनतिप्रसक्तेन येन केन
चिद्रूपेणैकमेव प्रतिबन्धकत्वं तथापि कथितानुयोगित्वविषयि-
तायां अवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वनिवेशे वक्ष्य-
माणावच्छेदकभेदासङ्ग्रहः। एवं शुद्धतदभावव्याप्तिविशिष्टज्ञानतद-

(१) धर्मान्तरावच्छिन्नेति पुस्तकान्तरे नास्ति।

भावव्याप्तिविशिष्टावच्छेदकताविशेषाभाववत्त्वादिना विशिष्टज्ञानसाधारणस्य निश्चयत्वादेः प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषानिवेश्य दुर्निर्वचतया तन्निवेश्य पृथक् प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकतया तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यावच्छेदकताविशेषाभावज्ञानीयसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयताया अपि निरुक्तज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेशोऽक्षत एवेति तादृशज्ञानादनुमितिप्रसङ्गो दुर्वार एव ।

अत्राहुः । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वेन तादृशग्रहप्रतिबन्धकताया विशेषणीयतया न तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्त्वादिज्ञानसाधारण्यं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानीयविषयितायास्तद्वत्ताज्ञानप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात् । न चैवं तादृशप्रतिबध्यताशालिज्ञानत्वेनैव हेतुतास्तु किं प्रतिबन्धकतानिवेशनेनेति वाच्यम् । प्रतिबन्धकत्वानिवेशे संशयात्मकतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहादप्यनुमित्यापत्तेः । दर्शितोभयविधज्ञानसाधारणस्य निश्चयत्वस्य दुर्निर्वचतया तन्निवेश्य संशयवारणासम्भवात् ।

न च तादृशप्रतिबन्धकताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वे तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकात् साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्पक्षानवगाहिनः स्वातन्त्र्येण तदवगाहिसमूहालम्बनाच्च ज्ञानादनुमित्यापत्तिः, तद्वारणार्थेन पक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपितसाध्यविषयतानिरूपिता या तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकविषयता तच्छालिज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्या । तथा च तादृशसंशयवारणमशक्यमेव । संशयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितशालित्वादिति वाच्यम् । स्वावच्छेदकतादृशसाध्यतावच्छेदकविषयितावत्त्वविशेषणताविशेषोभयसम्बन्धेनैव तथाविधप्रतिबन्धकतावत्त्वेनैव हेतुतायाः स्वीकरणीयतया संशयादितोऽनुमित्यापत्तिवारणसम्भवात् । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे व्याप्तेर्धर्मितावच्छेदकीयविषयतानिवेशविरहसम्भवे तु तादृशसाध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपित

स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वत्वातिरिक्तप्रकारत्वानिरूपितावच्छेदक-
त्वविषयतावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेनैव(१) तादृशग्रहप्रतिबन्धकतायाः
कारणतावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं प्रतिबध्यता तु न निवेशनीया । अ-
वच्छेदकभेदग्रहे चावच्छेदकत्वमपि पारतन्त्र्येण स्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसम्बन्धेन भेदांशे प्रकारतया भासते । तथा च तादृशभे-
दात्मकाभावविषयतानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वातिरिक्त-
प्रकारत्वानिरूपिता या प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविष-
यता तद्वत्त्वमक्षतमेव ।

अथ वा स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतायां तादृशा-
भावविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितत्वमेव निवेश्यं न तु ता-
दृशाभावविषयतानिरूपितत्वम्, अवच्छेदकत्वात्यन्ताभावग्रहे ताद-
शाभावविषयतानिरूपितानुयोगितात्मकसम्बन्धनिष्ठसांसर्गिकवि-
षयतानिरूपितत्वमवच्छेदकत्वविषयतायामक्षतमेवेति न तादृशग्र-
हासङ्ग्रहः । ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकताविशेषणानां वारणं पूर्ववत् ।

(दी०) विरुणद्धि च सामान्याभावबोधोऽपि सामान्य-
घटितविशेषवत्ताबुद्धिम् । सत्यां हि घटो नास्तीति बुद्धौ जा-
त्वपि नीलो घटोऽस्तीति बोधानुदयात् । तत् कस्य हेतोः ?
तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताबुद्धिं प्रति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
बुद्धेर्विरोधित्वात् । अवगाहते च नीलघटवत्ताबुद्धिरपि घटत्व-
विशिष्टवत्ताम् । अत एव अवच्छेदकतरयोरन्योन्यात्यन्ताभा-
वयोरुपसङ्ग्रहः । हेत्वाभासे च वक्ष्यमाणरीतिरिहाप्यनुसन्धेया ।

(गा०) ननु प्रतियोग्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकज्ञानस्य प्रतियोगिवैयधिकर-
ण्याविषयकतादृशज्ञानस्य च प्रतियोग्यनधिकरणत्वप्रकारताभिन्ना
या हेतुप्रकारताभिन्नप्रकारता तदनिरूपिता या हेतुप्रकारतानिरूपि-
ताधिकरणविषयता तदतिरिक्तप्रकारत्वानिरूपिता या अधिकरणप्र-

(१) स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतावत्त्वघटितोभयस-
म्बन्धेनैवेति पाठान्तरम् ।

कारतानिरूपिता आधेयत्वविषयता तदतिरिक्तप्रकारत्वानिरूपिता आधेयताप्रकारतानिरूपिता या अभावत्वावच्छिन्नविषयतेत्येवं क्रमेण विषयताकूटं निवेश्यानुगमः सम्भवति, उभयसाधारणनिश्चयत्वस्यापि कथंचिन्निवेक्तुं शक्यत्वादिति किं प्रतिबन्धकताघटितनिरुक्तरूपेण हेतुतयेत्याशङ्क्य तादृशरूपेण हेतुतायाः प्रयोजनान्तरमाह। अत एवेति । अन्यथावच्छेदकत्वविषयतानिरूपितात्यन्ताभावविषयतायाः कारणतावच्छेदकत्वेऽवच्छेदकभेदग्रहस्यानवच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितभेदविषयतायास्तथात्वेऽवच्छेदकत्वात्यन्ताभावग्रहस्यासङ्ग्रहप्रसङ्गात् ।

न चावच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या विषयता तन्निरूपिताभावविषयताशालिज्ञानत्वेन द्वयोरनुगमः सम्भवति, अवच्छेदकत्वात्यन्ताभावग्रहस्याप्यवच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या सांसर्गिकविषयता तन्निरूपिताभावविषयताशालित्वादिति वाच्यम् । तथा सत्यवच्छेदकत्वभेदाद्यवगाहिज्ञानमादायातिप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु साध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेनानुगमे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वादिसाध्यतावच्छेदककस्थले तादृशसाध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य नियमत आहार्यरूपतया तत्प्रतिबन्धकताया अप्रसिद्ध्या कारणतावच्छेदकाप्रसिद्धिरत आह । हेत्वाभासे चेति । तथा च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वं प्रति यद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारितात्वेन व्यापकता तद्रूपावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या अभावविषयतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविषयता तस्याः कारणतावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यम्, प्रकृते च शुद्धवह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकोऽनाहार्यग्रहोऽपि तादृशस्तत्प्रतिबन्धकश्च तादृशविशिष्टवह्नित्वविशेष्यकव्यापकतावच्छेदकत्वग्रह इति न दोषः । शुद्धवह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य तादृशग्रहप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशानवच्छेदकत्वविशिष्टवह्नित्वरूपसाध्यतावच्छेदकविषयताशालित्वमिति न तादृशज्ञानादिविशिष्टवह्नित्वावच्छि-

विधेयताकानुमितिप्रसङ्गः ।

अत्र च यादृशप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविषयताशालिनि-श्चयाव्यवहितोत्तरोत्पन्नानाहार्यमानससामान्ये प्रकृतसाध्यताव-च्छेदके तादृशावच्छेदकत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्तादृशविषय-ताशालिनिश्चयत्वेन हेतुतेति रीतिर्न सम्भवति । तथा सति ता-दृशविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकधर्मिक-मेयत्वादिनिश्चयस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् । दर्शितरीत्यापि यद्रूपा-वच्छिन्नप्रकारितात्वेनैव व्यापकतात्वं परिचायकमात्रम्, विशिष्ट-वह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-वच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वेन प्रतिबध्यीभूतज्ञानस्य कारणतावच्छे-दकांशे निवेशः साध्यतावच्छेदकादिभेदेन कार्यकारणभावभेद-स्यावश्यकतया शब्दैक्यस्याकिञ्चित्करत्वादित्यवधेयम् ।

(१) [अथैवमपि यत्र हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वमात्रेणैव वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकता न तु तद्विशिष्टवह्नित्वत्वादिना तत्र व्यापक-तावच्छेदकत्वांशपरित्यागे निर्धर्मितावच्छेदककमेव व्यापक-तानवच्छेदकत्वज्ञानं भवेत् तस्य च व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानाप्र-तिबध्यतया नोक्तरीत्या प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटिततद्घटितव्याप-कताज्ञानयोरनुगमसम्भवः । न च शुद्धेन हेतुव्यापकतावच्छेदक-त्वेन विशिष्टस्य वह्नित्वादेर्यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र तदवच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनोऽपि शुद्धतदवच्छिन्नविशिष्ट-समानाधिकरणहेतुमत्ताज्ञानादनुमितिस्वीकारेण नोक्तरीत्या व्या-पकताद्वयज्ञानानुगमापेक्षेति वाच्यम् । वह्नित्वत्वाद्यसहितेन व्या-पकतावच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदकावगाहिनो ज्ञानस्य व्याप-कतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनोऽपि तेन रूपेण वह्नित्वादिप्रका-रकानुमितिजनकत्वे वह्नित्वत्वादिसहितेन तेन रूपेण वह्नित्वादि-विषयकस्य व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनस्तेन रूपेण तद्वि-धेयकानुमित्यजनकताप्रयुक्तफलवैषम्यस्याधिकं त्वित्यादिन्यायेना-नुचितत्वात् व्यापकतावच्छेदकत्वविशेषितवह्नित्वाद्यप्रकारकतत्प्र-कारकानुमितिविलयप्रसङ्गादिति चेन्न । यत्र शुद्धव्यापकतावच्छे-

---

(१) [ ] पुस्तकान्तरे नास्त्ययं पाठः ।

दकत्वेन साध्यतावच्छेदकता तत्रापि विशेष्यतया तत्प्रविष्टप्र-भावमवच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्यविशेषितं धर्मितावच्छेदकीकृत्याव-च्छेदकावच्छेदेन व्यापकतानवच्छेदकत्वावगाहिनोऽनाहार्यज्ञानस्य सम्भवेन तद्विरोधित्वेनैव व्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नधर्मिकद्वि-विधव्यापकताज्ञानस्यानुगमसम्भवात् ।]

ननूक्तरूपेणानुमितिहेतुत्वे वह्नित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेद-कं वह्नित्वं प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिः, तादृशज्ञानानामपि सामान्याभावावगाहितया प्रतियोग्यसमाना-धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपविशेष-धर्मप्रकारकग्रहविरोधित्वादित्यत आह । यदि चेति ।

(दी०) यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगिता-नवच्छेदकत्वादिग्रहान्नानुमितिस्तदा तादृशावच्छेदकत्वग्रहाविरो-धित्वेन विशेषणीयम् । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वपक्षे तु सुतरां विशेषणदानमिति । सत्यम् । तथाप्यन्योन्याभावे प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव विशेषणत्वम्, न वा प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धभेदानुधावनमतो लाघवमिति यथाश्रुतग्रन्थानुरोधिनः ।

(गा०) तादृशज्ञानानामपि व्यभिचारज्ञानविरोधितया तेभ्यो-ऽनुमित्यभ्युपगमे क्षतिविरहात् यदि चेत्युक्तम् । अनवच्छेदकत्वा-दीत्यादिपदात्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावावच्छेदकत्वसा-मान्याभावयोः समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामा-न्याभावस्य च परिग्रहः ।

तादृशावच्छेदकत्वादीति । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादी-त्यर्थः । आदिपदात्केवलप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिपरिग्रहः । तद्विरोधित्वं तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानव-च्छेदकत्वम् । निवेशनीयमित्यस्य निरुक्तव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्ध-कतावच्छेदकविषयितायामित्यादिः । तादृशप्रतिबन्धकताशून्य-त्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुसमाना-धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं च वह्नित्वमित्यादिसमूहाल-म्बनासङ्ग्रहप्रसङ्गात् तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्य विषयि

तावेशेषणत्वपर्यन्तानुसरणम् । अभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्व- मित्यादिज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यता च लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यवह्नित्व- त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक- त्वत्वावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतात्वेन निवेशनीया न तु तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतात्वेन, भेदकूटनिवेशाप- क्षया गौरवात् । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकतादृशग्रहत्व- व्यापकप्रतिबध्यतात्वेन निवेशे तुल्ययुक्त्यानुमित्यनुत्पादकात्सामा- नाधिकरण्यांशे साधनीयत्वानवगाहिनस्समानाधिकरणाभावप्रति- योगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिरतोऽभावांशे सामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानपर्यन्तनिवेशनम् । प्रतियोग्यसमाना- धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाद्य- वच्छिन्नप्रतिबध्यतानामपि समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे- दकत्वप्रकारकतादृशग्रहे एव वर्तमानतया ऽप्रसिद्धिरतस्तादृशग्रह- निष्ठत्वमपहाय तादृशग्रहत्वव्यापकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशः ।

वस्तुतस्तु तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता- वच्छेदकत्वस्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति- योगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिब- न्धकतावच्छेदकावपर्यायितायां निवेशापेक्षया लाघवात्तादृशप्रतिबध्य- तायामेव तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वं निवेशनीयं तावतैवाभावप्रतियोगि- तानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानवारणसम्भवात् तदीयप्रतिबध्य- तायास्तथाविधग्रहत्वव्यापकत्वादित्यवधेयम् ।

एतावत्पर्यन्तेनान्योन्याभावघटितव्याप्तेरत्यन्ताभावघटितव्याप्तेश्च ज्ञानस्य कारणतावच्छेदककोटौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयतानि- वेशसाम्यव्यवस्थापनेनान्योन्याभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायां ला- घवं निराकृत्य वास्तवतादृशव्याप्तिशरीरलाघवमपि स्वमतमाश्रि- त्य निराकरोति । अन्योन्याभावस्येति । सुतरां विशेषणदान- मिति । व्याप्तिशरीरे ऽपि प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणप्रवेशा- वश्यकत्वमित्यर्थः ।

अत्रेदं तत्त्वम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यावगाहितदनवगाहिज्ञानयोः पृथगेव हेतुता । अन्यलिङ्गकाद्यनुमितौ व्यभिचारवारणाय कारण- तावच्छेदकस्यावश्यं निवेशनीयतया परस्परं व्यभिचारानवकाशात् ।

न च पृथक्कारणताकल्पनापेक्षयोक्तानुगतरूपेण हेतुताकल्पनमुचितमिति वाच्यम् । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववति तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववति तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकमित्याकारकयोरप्रामाण्यज्ञानयोः पृथगभावविशिष्टयनिवेशानुरोधेन कारणताद्वयकल्पनाया आवश्यकत्वात् ।

न चाप्रामाण्यग्रहास्कन्दितज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबन्धकतयैव ततोऽनुमित्यापत्तिवारणसम्भवादप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्य निवेश एव नास्तीति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टस्यापि ज्ञानस्य तदभावदशायां अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टत्वेन व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य किञ्चित्कालावच्छिन्नत्वविरहेण कारणतावच्छेदकविशिष्टप्राक्सत्तायाः फलोपधाने तन्त्रत्वोपगमेनाप्यनिस्तारात् । न च व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टत्वेन हेतुत्वोपगमादेव नाप्रामाण्यग्रहविशिष्टज्ञानादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वस्य दूषितत्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकज्ञानत्वादेरपि तत्पर्याप्त्यधिकरणतयाऽप्रामाण्यादिग्रहकालेऽनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । एवं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकाभाववति साध्ये तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकप्रकारकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकाभाववति तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यग्रहकालीनज्ञानस्यापि उक्तव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतया ततोऽनुमित्यापत्तिवारणाय तादृशाप्रामाण्यग्रहाभावयोः पृथक् पृथगेव निवेशनीयतया क्वानुगम इति ।

अथ प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वं न विचारसहम् । तथा हि प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोग्यधिकरणत्वावच्छिन्नसामान्यभेदो निवेशयितुमशक्यः, सर्वेषामेव यत्किञ्चिदभावीयप्रतियोग्यधिकरणतया तादृशभेदाप्रसिद्धेः संयोगसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणसामान्यभेदस्य गुणादौ प्रसिद्धत्वेऽपि धूमादिरूपहेत्वधिकरणे तदसत्त्वात्प्रमात्मकतादृशज्ञानस्य

क्वचिदप्यसम्भवात् ।

न च तादृशज्ञानं प्रमात्मकमेव सर्वत्रानुमितिहेतुरिति वाच्यम् । तथा सत्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रमात्मकपरामर्शजन्यानुमिति-विलयप्रसङ्गात् । यत्किञ्चित्प्रतियोग्यनधिकरणत्वं चाव्यावर्तकम्, स्वप्रतियोग्यधिकरणसामान्यभेदनिवेशे च स्वपदस्याभावसामान्य-परत्वे दर्शिताप्रसिद्धितादवस्थ्यं यत्किञ्चिदभावपरत्वे च व्यभिचा-रिस्थलेऽपि यत्किञ्चिदभावीयप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात्तत्रापि वि-शेषदर्शिनामनुमित्यापत्तिस्तस्तत्तदभावीयप्रतियोग्यनधिकरणहेत्व-धिकरणवृत्तितत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रह एव हेतुर्वा-च्यः। तत्र च तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानां येन केनापि रूपेणाभावग्रहस्य हेतुत्वे धूमसमानाधिकरणवह्नित्वानवच्छिन्नप्रति-योगिताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानादप्यनु-मित्यापत्तिः, तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन तदभावग्रहस्य हेतुत्वे तत्तदभावत्वेन तादृशसकलाभावानां जन्मसहस्रेणापि ज्ञानं न सम्भवतीति उपाध्यायमतदूषणग्रासः ।

एवं यादृशयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव सिद्धान्तलक्षणे व्याप्तिशरीरघटकतया विवक्षितत्वात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-नां येन केनापि रूपेण तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन वाऽभा-वज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि सुतरामुक्तदोषप्रसङ्ग इति । मैवम् । स्वाव-च्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वसम्बन्धेन हेत्वधिकरणनिष्ठप्रतियोगि-तावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नसामान्याभाव एव व्याप्तिघटकस्तज्ज्ञान-मेवानुमितिहेतुः स्वपदं परिचायकमात्रं न तु तदर्थस्यापि नि-वेशः, अन्यदीयावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरणत्वस्यान्यदीयवृत्तिनि-यामकसम्बन्धताविरहान्न संयोगादिनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृश-सम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तितामादायाव्याप्त्यवकाश इति न स्व-पदार्थस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तत्प्रतियोगितात्वेन वा निवेश इति विकल्पावसरः ।

अथ वा हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकावच्छि-न्नरूपमनुगतं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वं भेदस्याव्याप्य-

वृत्तित्वानभ्युपगन्तृमते प्रतियोगिताविशेषणं देयम्, स्वनिरूपकानुयोगिताविशिष्टनिरूपितत्वस्यावच्छेदकविशिष्टवदनुयोगिकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वं हेतुमन्निष्ठाभावाधिकरणताविशेषणं भेदस्याव्याप्यवृत्तितामतेऽपि सम्यगिति दिक् ।

अथेत्यादिपूर्वपक्षे समाधत्ते । सत्यं तथापीति । प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैवेत्येवकारेण प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृत्तित्वस्य विशेषणत्वव्यवच्छेदः । तथा चात्यन्ताभावघटितव्याप्तौ अवच्छेदकावच्छिन्नांशनिवेशाधिक्याद्गौरवमिति भावः । अत्र च प्रतियोगिभिन्नत्वं हेत्वधिकरणे निवेशयितुं न शक्यते अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुमति संयोगिभेदप्रतियोगिनः संयोगिनो भिन्नत्वस्याक्षततयाऽव्याप्तेरशक्यवारणत्वात्तस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि तस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां संयोगिभेदप्रतियोगिभिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य संयोगे ग्रहादनुमित्यपलापापत्तेश्चेत्यभिप्रेत्य प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य विशेषणत्वमुक्तम् ।

न चैवं संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमेन गुणाद्यवच्छेदेन संयोगिभेदे प्रतियोगिवृत्तित्वाभावसत्त्वात् हेत्वधिकरणावच्छेदेन तद्वत्त्वस्य विवक्षणीयतयाऽव्याप्तेरनवकाशात् ।

सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वं प्रागेव दूषितमित्यभिप्रायेण चेदमत्रावधेयमित्यादिना प्रतियोग्यवृत्तित्वघटितव्याप्तिलक्षणस्य स्वयमेव दूषणीयत्वात् निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वमेवाभावविशेषणं देयं न तु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमिति नोक्तलाघवावकाश इत्यभिप्रेत्य लाघवान्तरमाह । न चेति । न वेत्यर्थः । अत्यन्ताभावघटितव्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य निवेशे सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादायासम्भववारणायात्यन्ताभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य अवश्यं निवेशनीयतया गौरवादिति भावः ।

यथाश्रुतग्रन्थानुरोधिन इत्यस्वरससूचनाय । स चात्यन्ताभावप्रतियोगितायामिवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशेन लाघवविरहात्, अन्यथा

समवायादिना वह्न्यादिमतो भेदमादायासम्भवप्रसङ्गात् ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तावपि प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया तदंशे साम्यम्, अन्यथा विषयितासम्बन्धेन वह्नित्ववज्ज्ञानात्यन्ताभावमादाय दोषादिति वाच्यम् । यतोऽन्योन्याभावघटितव्याप्तावपि साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं निवक्षणीयम्, तादृशावच्छेदकतावच्छेदकत्वं च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयम् । साध्यतावच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तानवेशने नानाव्यक्तिसाध्यके हेतुमन्निष्ठतत्तत्साध्यव्यक्तिभेदमादायाव्याप्तेः, अवच्छेदकरूपविशिष्टे(१)ऽवच्छेदके अनवच्छेदकत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगिन्यपि अप्रतियोगित्वस्य सुवचतया ऽत्यन्ताभावघटितव्याप्तावपि प्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तनिवेशनानर्थक्यप्रसङ्गात् । अवच्छेदकतावच्छेदकतायां सम्बन्धभेदानिवेशे गुणवद् द्रव्यत्वादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन गुणत्वविशिष्टावच्छिन्नभेदमादायाव्याप्तेः ।

न चैकव्यक्तिसाध्यकस्थलेऽन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदत्वानिवेशात्तत्साध्यकानुमिति कारणतायां लाघवमक्षुण्णमेवेति वाच्यम् । नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले एकावच्छेदकत्वांशानिवेशादत्यन्ताभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायामपि लाघवसम्भवेन तत्स्थलविशेषीयलाघवस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

अथैवमपि प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया प्रतियोग्यवृत्तित्वनिवेशने लाघवमक्षतमेव । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं परित्यज्य निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य निवेशयितुमशक्यत्वाद् भवता प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयत्वात् ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तौ हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणत्वं निवेशनीयं न त्वभावे तदधिकरणावृत्तित्वं तथा चान्योन्याभावविशे-

---

(१) अवच्छेदकतानवच्छेदकरूपविशिष्टे इति २ पु० पाठः ।

पणप्रतियोग्यवृत्तित्वस्य न प्रतियोग्यनधिकरणत्वापेक्षया लघुशरीरतेति वाच्यम् । प्रतियोग्यनधिकरणत्वमित्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्यैव विवक्षणीयतया तदपेक्षया प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य लघुत्वात् । एतन्मते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशात् । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे वक्ष्यमाणदोषेण प्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवेशासम्भवात् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमभ्युपेत्य प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वस्यैवात्यन्ताभावे निवेशनीयत्वादिति चेन्न । अत्यन्ताभावप्रतियोगिताघटितलक्षणे स्वावच्छेदकविशिष्टवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकहेतुत्वधिकरणकत्वं प्रतियोगितायां विशेषणं देयम् । अन्योन्याभावीयप्रतियोगिताघटितलक्षणे च स्वाधिकरणवृत्तित्वाभावावच्छेदकहेतुत्वधिकरणकत्वं प्रतियोगिताविशेषणमित्येव निष्कर्षः । तत्र स्वावच्छेदकविशिष्टांशनिवेशाधिक्यमस्त्वत्यन्ताभावीयप्रतियोगिताघटितव्याप्तौ, तथापि चरमव्याप्तौ तादृशप्रतियोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावो विशेषणं साध्यतावच्छेदके, प्रथमव्याप्तौ च तादृशप्रतियोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावो विशेषणम्, तत्र चरमव्याप्तौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वांशस्याधिकस्य निवेशाद्विपरीतगौरवम् अवच्छेदकविशिष्टांशापेक्षया एतदंशस्य गुरुत्वात् ।

न च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्य भवतोऽप्यावश्यकत्वात् अवच्छेदकत्वनिरूपितत्वांशस्यैवैतन्मते आधिक्यमिति वाच्यम् । स्वावच्छेदकविशिष्टस्य सम्बन्धतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशादेवोपपत्तौ प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य मयाऽनिवेशनीयत्वात् ।

न चैवमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेश उभयमते एवेति वाच्यम् । तथाप्यवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तन्मते निवेशाधिक्येन लाघवानवकाशादिति दिक् ।

(दी०) अपरे त्वन्योन्यात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्योरेकतरा·

ग्रहे ऽन्यतरज्ञानादनुमितेरानुभविकतया तदुभयज्ञानमेव हेतुः । इन्द्रियसंयोगादिवच्च विशिष्येव कार्यकारणभावान्न व्यभिचारः ।

(गा०) इन्द्रियसंयोगादिवच्चेति । यथा द्रव्यप्रत्यक्षत्वतत्समवेतप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति इन्द्रियसंयोगत्वतत्संयुक्तसमवायत्वादिना सन्निकर्षहेतुतायां कारणतावच्छेदकाननुगमेऽपि कार्यतावच्छेदकाननुगमान्न व्यभिचारः । तथात्र कारणतावच्छेदकाननुगमेऽपि तत्तद्व्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरोत्पन्नानुमितित्वरूपविशेषधर्माणामेव तत्तद्व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन कार्यतावच्छेदकाननुगमान्न व्यभिचार इत्यर्थः ।

केचित्तु अत्यन्ताभावान्योन्याभावगर्भव्यभिचारज्ञानेऽनुगमस्य तद्विरोधित्वरूपानुगतधर्मेण उभयविधव्याप्तिज्ञानहेतुतां स्वीकुर्वन्ति तेषां मतमुपन्यस्य परे दूषयन्ति । यत्त्विति ।

(दी०) यत्तु यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थितो ऽभावो धर्मिणि गृह्यमाणः साध्यवत्ताबुद्धिं विरुणद्धि तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यावगाहिनो ग्रहस्य विरोधित्वेन व्याप्तिबुद्धयो ऽनुगमनीयाः । प्रतिबध्नीतश्च साध्यतद्वदत्यन्ताभावान्योन्याभावग्रहौ साध्यवत्ताबुद्धिम् । केवलान्वयिस्थले च भ्रमरूपस्यैव तद्ग्रहस्य कथञ्चित् प्रसिद्धिरिति । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थित इति । यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताश्रयः । धर्मिणि गृह्यमाण इति । धर्मिविषयतानिरूपितविषयताश्रयः । साध्यवत्ताबुद्धिं विरुणद्धि । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयः । तथा च स्वावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गावच्छिन्नयद्धर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या धर्मिविषयतानिरूपिताभावविषयता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका स्वावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानि-

रूपितसामानाधिकरण्यविषयताशालिग्रहविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानानुगम इति पर्यवसितार्थः। प्रतियोगितायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वतत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः प्रकारतायां यद्रूपनिष्ठत्वतद्रूपनिष्ठत्वयोर्निवेशाद्वह्नित्वावच्छिन्नभेदवह्निमत्त्वावच्छिन्नात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनो हेतुसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्निमत्त्वमित्यादिज्ञानान्न वह्न्याद्यनुमित्यापत्तिः। वह्निभेदादिधर्मितावच्छेदककवह्न्यादिमत्ताज्ञानं प्रति तद्भेदादिधर्मितावच्छेदककसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां वह्न्यादिभेदनिष्ठविषयताया अपि निवेशादुक्तज्ञानात्पुनर्वह्न्यनुमानापत्तिरतो धर्मिविषयतानिरूपितेति। विधेयस्य धर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्याश्रयो यादृशो धर्मस्तद्विशिष्टविशेष्यतानिरूपितेत्यर्थकम्, धर्मितावच्छेदकतानात्मिकेति तु फलितार्थः। प्रतिबन्धकत्वं च तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादिप्रतिबन्धकताविलक्षणमुपादेयम्, अतो नातिप्रसङ्गः। पक्षधर्मत्वाद्यविषयकव्यापकताज्ञानवारणाय पूर्ववत्प्रतिबन्धकतावच्छेदिका या पक्षविशेषणतावच्छेदकसामानाधिकरण्यविशेषणीभवत्साध्यविषयतानिरूपिता साध्यतावच्छेदकविषयता तद्वत्त्वमेव विरोधित्वपदेन विवक्षणीयम्। साध्याभाववदवृत्तित्वादिधीश्च नानुमितिहेतुरतस्तदसङ्ग्रहो न दोषाय। तादृशी च साध्यतावच्छेदकविषयता अत्यन्ताभावघटितव्याप्त्यवगाहिनि परामर्शे प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य विशेष्यविधया अन्योन्याभावघटितव्याप्त्यवगाहिनि च परामर्शे विशेष्यतावच्छेदकविधया विषयतैव।

वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकांशे प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वमेव भेदघटितव्याप्तौ निविष्टमिति उभयत्रावच्छेदकतयाभावविशेष्यतया साध्यतावच्छेदकविषयतैव व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदिका अतः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतदर्शितसाध्यतावच्छेदकविषयतावत्त्वेन हेतुत्वे वह्नित्वत्वादिना पदार्थान्तरेऽत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावावगाहिभ्रमासङ्ग्रहः। तादृशविषयतायां साध्यतावच्छेदकीयत्वमनिवेश्य तत्सङ्ग्रहे च भेदप्रतियोगितानवच्छेदकवह्निमत्समानाधिकरणहेतुमानिति ज्ञानस्यापि सामानाधिकरण्यविशेषणविषयतानिरूपितव्यभिचारधीप्रतिबन्धक

तावच्छेदकसाध्यविषयताशालित्वात्ततोऽनुमित्यापत्तिः, वह्नित्वत्वा-द्यवच्छिन्नविषयतात्वेन भ्रमविषयतासाधारणेन प्रतिबन्धकतावच्छे-दकविषयतानिवेशे च स्वरूपतो वह्नित्वाद्यवगाहिभेदप्रतियोगिता-नवच्छेदकवह्निसमानाधिकरणहेतुमानिति ज्ञानासङ्ग्रह इति दूषणम-नवकाशम् । साध्यतावच्छेदकांशेऽवच्छेदकतावच्छेदकत्वाभावाव-गाहिन एव भेदघटितत्तद्व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुतया तस्य च वह्नि-त्वत्वावच्छिन्नविषयतावत्त्वनियमात्तादृशविषयतात्वेनैव प्रतिबन्ध-कतावच्छेदकविषयतानिवेशात् ।

ननु केवलान्वयिनि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नात्यन्ताभाव-याप्रसिद्धेस्तत्सामानाधिकरण्यधीरप्रसिद्धेति कथं तद्विरोधित्वे-नानुगम इत्यत आह । केवलान्वयीति । भ्रमरूपस्यैवेति । तद्रूपा-वच्छिन्नप्रतियोगिविषयतानिरूपिताभावविषयताया एव निवेशित-त्वाद्वास्तवसाध्याभावाप्रसिद्धावपि इतराभावांशे प्रतियोगितया साध्यप्रकारकस्य व्याप्तिधीप्रतिबन्धज्ञानस्य प्रसिद्धयैवानुगमनिर्वाह इति भावः ।

तच्चिन्त्यमिति । अत्र यत्त्वतत्त्वनिवेशादननुगमो दुर्वारः । सा-ध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकाभावविषयतात्वेन च व्यभिचा-रज्ञानीयात्यन्तान्योन्याभावविषयतयोर्नानुगमसम्भवः, व्यभिचार-धियोऽभावांशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तदीयाभावविषयतायाः सा-ध्यधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् । साध्याभावांशे सधर्मिता-वच्छेदककं साध्याभाववन्महानसवृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञानं प्रति हे-तुमन्महानसनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमि-त्यादिज्ञानस्यापि विरोधितया ऽभावांशे सधर्मितावच्छेदकज्ञान-विरोधित्वेनानुगमे ततोऽप्यनुमितिप्रसङ्गात् ।

एवं दर्शितव्यभिचारज्ञानस्य प्रतियोगितांशे साध्यतावच्छेदका-वच्छिन्नत्वावगाहित्वेऽपि साध्यतावच्छेदकांशे प्रतियोगितावच्छे-दकत्वावगाहित्वानियमात्साध्यतावच्छेदकांशे ऽवच्छेदकत्वाभावग्र-स्य कथं तद्विरोधिता ग्राह्याभावानवगाहित्वात् । मणिमन्त्रादि-न्यायेन ग्राह्याभावानवगाहिनोऽपि विरोधित्वोपगमे एकाभावघटित-व्याप्तिग्रहस्याप्यभावान्तरघटितव्यभिचारधीप्रतिबन्धकत्वोपगमस-म्भवात्किं व्यभिचारज्ञानानुगमेन ।

एवमुक्तानुगतरूपावच्छिन्नव्यभिचारज्ञानसामान्यविरोधित्वं नियताभावघटितव्याप्तधीविरोधितामते न कुत्रापि व्याप्तिबुद्धौ, यत्किञ्चिद्विरोधित्वं च समूहालम्बनव्यभिचारधियमादाय घटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ग्रहे महानसवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभावादिसामानाधिकरण्यग्रहमादाय च हेतुसमानाधिकरणमहानसवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानेऽतिप्रसक्तमित्यादि चिन्तावीजमवसेयम् ।

व्यभिचारज्ञानानुगममन्तरेणापि प्रातिस्विकरूपेण व्यभिचारद्वयमुपादाय तद्विषयकज्ञानविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानानुगमसम्भवात्कि व्यभिचारज्ञानानुगमेनेति पूर्वमतमेवाक्षेप्तुं समूहालम्बनज्ञानविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानमनुगमयति । साध्यतावच्छेदके इति ।

(टी०) साध्यतावच्छेदके साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे च साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्तद्विरोधित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वोभयावगाहिग्रहविरोधित्वादिकं वानुगमकं वाच्यम् । प्रसिद्धिः पूर्ववत् । अधिकं हेत्वाभासे वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यम् । ग्रन्थस्तूपलक्षणपरो ऽनौपाधिकत्वमात्रव्यवच्छेदाय । यद्वक्ष्यति अनौपाधिकत्वं तु तल्लक्षणमितीति वदन्ति

(गा०) तद्विरोधित्वमिति । तादृशग्रहसामान्यविरोधित्वमित्यर्थः । तेन घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिसमूहालम्बनव्यभिचारज्ञानविरोधितामादाय नातिप्रसङ्गः । अत्यन्ताभावादिघटितव्यापकताज्ञानस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपव्यभिचारज्ञानविरोधित्वे साधनधर्मिकतादृशव्यभिचारद्वयग्रहविरोधित्वरूपलघुधर्मेण वानुगम उचित इत्याशयेनाह । साध्याभावेति । पूर्ववदिति भ्रममादायेत्यर्थः ।

ननु साध्याभाववदवृत्तिधूमत्वावच्छिन्नहेतुकस्थले प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकानाहार्यव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकाप्रसिद्धिरित्यत आह । अधिकमिति । तन्मेदात्रापि एकदेशविषयकज्ञानविरो

ता निवेशनीयेति भावः ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वेऽन्योन्याभावगर्भैवेति मूलविरोध इत्यत आह । ग्रन्थस्त्विति । उपलक्षणपरः । अजहत्स्वार्थलक्षणयाऽत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यापकताघटितव्याप्तिद्वयसाधारणरूपावच्छिन्नपर इत्यर्थः ।

नन्वेवं व्यवच्छेद्याप्रसिद्धिरत आह । अनौपाधिकत्वेति । मात्रपदेनात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्यवच्छेदलाभः । अत्राग्रिममूलस्वरसमाह । यद्वक्ष्यतीति । अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तेरनुमित्यहेतुत्वेऽनौपाधिकत्ववत्तस्यापि अनुमित्यौपयिकव्याप्त्यनुमापकत्वमभिदध्यादिति भावः ।

व्यभिचारस्योपाधेश्चाभासत्वानाभासत्वप्रयोजकविशेषदर्शनपरमूलस्य समुदिततात्पर्यार्थमधूत्वैव व्याचष्टे । व्यभिचाराज्ञानस्येत्यादिना ।

(दी०) व्यभिचाराज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वाद् व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वेन व्यभिचारस्याभासत्वम् । सोपाधित्वज्ञानं तु न साक्षाद्व्याप्तिधीविरोधि विरोध्यविषयकत्वात्, किं तु व्यभिचारधीद्वारा । वक्ष्यते चानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य साक्षाद्विरोधिन एवाभासत्वम् । निरुपाधित्वस्य ज्ञानं तु न व्याप्तिधीहेतुः, मानाभावात् । तथात्वेऽप्युपाधेराभासत्वायोगाच्चेति ।

(गा०) व्यभिचाराज्ञानस्य । व्यभिचारज्ञानविरहस्य । व्याप्तिधीहेतुत्वादिति । विरोधिविषयकज्ञानाभावतयेत्यादिः । साध्यधर्मिकसाधनाव्यापकव्याप्यत्वज्ञानस्य तद्धर्मिकसाधनव्यापकताज्ञानसमानधर्मिकतया मूलोक्तमुपाधिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वबीजं भिन्नधर्मिकत्वं दुष्परिहरमतो बीजान्तरमाह । विरोध्यविषयकत्वादिति । ग्राह्याभावत्वादिविशिष्टाविषयकत्वादित्यर्थः । साक्षादविरोधित्वेऽपि विरोधितामात्रेणैव न कथमाभासतेत्यत आह । वक्ष्यते चेति । साक्षाद्विरोधिन एवेति । कारणीभूताभावप्रतियोगिज्ञानाविषयस्यैवेत्यर्थः ।

अनुमितिप्रयोजकज्ञानविरोधित्वेन हेत्वाभासतेत्यभिमानमूला-

माशङ्कां निराकर्तुं मूलकृताऽनौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाहेतुत्वमेवोक्तं तदनुवदंस्तत्र हेतुमाह । निरुपाधीत्यादिना । तद्धेतुत्वमभ्युपेत्यापि स्वयमभिमानं निराकुर्वाणः समाधत्ते । तथात्वेऽपीति । आभासत्वायोगादिति । प्रयोजकज्ञाने साक्षाद्विरोधित्वेऽपि जनकज्ञानेऽतथात्वात्, जनकज्ञाने साक्षाद्विरोधिन एवाभासत्वादिति भावः ।

मूले । परमुखानिरीक्षकतयेति । अनुमितौ तद्धेतुज्ञाने वा साक्षादविरोधितयेत्यर्थः । सिद्धसाधनवदिति । सिद्धेः सिषाधयिषारूपपक्षताविघटनद्वारैवानुमितिविरोधिता न तु स्वत इति मतमालम्ब्येदमभिहितं तस्य स्वतोऽनुमितिविरोधित्वे परमुखनिरीक्षकत्वासम्भवेन दृष्टान्तताविरहाद्ग्राधग्रन्थे तु स्फुटतरमेवैतदभिधास्यति ।

अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे मणिकारोक्तव्याप्तिद्वयं दूषयितुमुपक्रमते । इदं पुनरिति ।

(दी०) इदं पुनरिहावधेयम् । यदन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्घटितलक्षणस्य संयोगादिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । संयोग्यन्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वात् ।

(गा०) प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्घटितेति । प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषितान्योन्याभावघटितेत्यर्थः । केवलान्वयित्वादिति । प्रतियोगिन्यपि वृत्तेर्लक्षणाघटकत्वादिति शेषः । इदं च संयोगिभेदप्रतियोगिताया अव्याप्यवृत्तित्वाभिमानेन । वस्तुतस्तु प्रतियोगिताया प्रतियोगिस्वरूपत्वे ऽव्याप्यवृत्तित्वासम्भवात् अतिरिक्तत्वेऽपि च तस्यास्तथात्वे मानाभावात । मूले न संयोगीति प्रतीतिवन्नायं संयोगिभेदप्रतियोगीति प्रतीतेरानुभविकत्वविरहात् । प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वेऽपि संयोगादिरूपाया अपि तस्याः प्रतियोगित्वेना(१) व्याप्यवृत्तित्वे मानाभावात् । एवं च स्वप्रतियोगितात्वविशिष्टावच्छिन्नाभिन्नहेत्वधिकरणनिष्ठभेदघटितलक्षणं सम्यगेव ।

न चैवमपि स्वस्वानुगमो दुर्वार एवेति वाच्यम् । हेतुमन्नि

---

(१) प्रतियोगितात्वेनेति साधुः ।

द्वभेदप्रतियोगितावच्छेदकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव साध्य-घटके निवेशनीयत्वादित्यवधेयम् ।

(दी०) अथ व्याप्यवृत्तिसाध्यके स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यके तु स्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावेन तादृशरूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावेन वा सममसामानाधिकरण्यमिति चेत् ? स्मृतिसंस्कारजन्यज्ञानविषयत्वादिकेवलान्वयिसाध्यकेषु का गतिः ।

(गा०) स्वव्यापकेति । अत्र व्यापकता प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषितान्योन्याभावघटितैव बोध्या अतो नोक्तदोषः । स्वव्यापकतावच्छेदकेति । स्वं साध्यम्, व्यापकतापि पूर्ववत् संयोगादिव्यावृत्ता, अतस्संयोगादेर्द्रव्यत्वादेर्वा यत्र साध्यता तत्रत्यसद्धेतोः संयोगत्वावच्छिन्नाभावेन संयोगत्वावच्छिन्नवद्भेदेन च सामानाधिकरण्येऽपि नाव्याप्तिः । व्याप्यवृत्तितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वादेरेव साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावादिना हेतोः सामानाधिकरण्यविरहात् । यत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य संयोगेन साध्यता तेनैव च सम्बन्धेन कस्यचिद्धेतुता तत्र साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः । स्वाधिकरणावृत्तितादृशाभावकत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, अतः संयोगी गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः । विशिष्टस्यानतिरिक्ततया विशिष्टेऽपि हेतौ द्रव्यत्वाभावासामानाधिकरण्यस्य दुर्घटत्वेऽपि द्रव्यत्वाद्यभावे विशिष्टहेत्वसामानाधिकरण्यस्याक्षतत्वात् ।

अव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकं व्याप्यवृत्तितावच्छेदकं केवलान्वयितावच्छेदकरूपमेव तदवच्छिन्नाभावाद्यप्रसिद्धिरित्याह । स्मृतीति । संयोगाभावादिसाध्यके गुणत्वादौ व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलोक्तस्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरक्षतत्वाद् द्रव्यत्वादिरूपहेतुविशेषानुसरणप्रसङ्ग इति यादृशसाध्यकहेतुमात्र एवाव्याप्तिस्तादृशस्मृतिविषयत्वरूपसाध्यकानुसरणम् । स्मृतिविषयत्वादेः स्मृति-

विषयवस्तुन्येव स्वविषयकस्मरणाभावदशावच्छेदेनाभावसत्त्वात् कालिकमव्याप्यवृत्तित्वम्। ईश्वरज्ञानविषयत्वस्य व्याप्यवृत्तितया ज्ञानविषयतात्वेन ज्ञानविषयत्वाभावो न क्वापीति तदुपेक्ष्य स्मृति-विषयत्वत्वेन साध्यत्वमनुसृतम्।

ननु विश्वेषां स्मृतिविषयत्वमप्रामाणिकम्, सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या विश्वविषयकानुभवसम्भवेऽपि स्मृतेरुद्बोधकाधीनतयोद्बोधकस्य च फलोन्नेयतया यादृशवस्तुस्मृतौ प्रमाणान्तरविरहस्तत्रोद्बोधकस्याप्रामाणिकत्वेन स्मृतिविषयताया अपि तथात्वात्। तथा च स्मृतिविषयत्वस्य न केवलान्वयितेत्याशयेन संस्कारविषयत्वानुधावनम्।

ननु यत्र स्मृतेरप्रामाणिकता तत्र संस्कारोऽप्यप्रामाणिकस्तस्य फलैकप्रमाणकत्वात्। न च तद्विषयकस्मृतेरप्रामाणिकत्वेऽपि तद्विषयकानुभवघटितसामग्री तद्विषयकसंस्कारे प्रमाणमिति वाच्यम्। संस्कारे प्रमाणान्तरविरहे तादृशसामग्र्या एवाकल्पनादित्यनुशयेन जन्यज्ञानविषयत्वेति।

(दी०) अथ स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वम्, यद्धर्मविशिष्टयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वे सति तद्धर्मविशिष्टत्वं वा सेति चेत्? अत्र किं यथा कथञ्चित्सम्बन्धेन तदधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा? आद्ये गुणः स्पन्दत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, गुणत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन स्पन्दवृत्तितया तद्वत्त्वस्य स्पन्दनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। द्वितीये समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः, जातिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगिताया जातिमत्त्वेनानवच्छेदाज्जातिशून्यमेयव्यक्तौ समवायेन वर्तमानस्याप्रसिद्धत्वात्।

(गा०) स्वाधिकरणेति । इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठस्य संयोगाद्यवच्छिन्नान्योन्याभावस्य न हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यतः संयोगवत्त्वादिरूपतत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य सकलहेत्वधिकरणे सत्त्वेन तादृशं न किञ्चिद्धेत्वधिकरणं यद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्ना तदीयप्रतियोगिता स्यादिति लक्षणसमन्वयः । संयोगि सत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकरणगुणादिव्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नैव साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितेति नातिप्रसङ्गः । तत्रैव साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितायां द्रव्यादिवृत्तिधर्मावच्छिन्नायां न हेत्वधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वसामान्याभाव इत्यतिव्याप्तिवारणाय यत्किञ्चिदिति । स्वपदं हेतुतावच्छेदकविशिष्टपरम्, अतो न द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः । यादृशधर्मस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वं तादृशधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकान्यत्वं प्रतियोगितायां विशेषणीयमतो विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तावच्छेदस्य प्रतियोगिताया गुणादिवृत्तिसत्तावच्छिन्नाया अपि सत्तात्वविशिष्टपर्याप्तावच्छेदकताकान्यत्वान्नातिव्याप्तिः ।

अत्र च तादृशधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वमेव विवक्षितम्, अन्यथा प्रतियोगितायां द्विधा निवेशनान्योन्याभावस्य चाधिकस्य निवेशेन गौरवादित्यवधेयम् । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वं च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टं तत्सामानाधिकरण्यम् । एवं च विशिष्टसत्तावद्द्रव्यनिष्ठधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकगुणत्वादिविशिष्टसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्युपलक्षितसत्तावत्ताज्ञानात् कर्मादौ गुणाद्यनुमित्यापत्तिरतस्तादृशसामानाधिकरण्यसहितहेतुतावच्छेदकस्य व्याप्तित्वमाह । तद्धर्मेति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमनुमितिहेतुरिति सूचनाय तद्धर्मावशिष्टत्वमित्यत्र विशिष्टपदोपादानम् । सामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वासम्भवश्च प्रागेव दर्शितः । स्वरूपसम्बन्धेन । कालिकसम्बन्धेन । तद्वत्त्वस्य । गुणत्ववत्त्वस्य । तादृशान्योन्याभावेति । यत्किञ्चित्स्पन्दवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटादिमदन्योन्याभावेत्यर्थः । अत्र चातिव्याप्तिर्व्यापकतालक्षणस्य न तु सामानाधिकरण्यघटि-

तव्याप्तिलक्षणस्य तस्यातिव्याप्तिश्च एतत्स्पन्दभिन्नः स्पन्दत्वा-वित्यादौ बोध्या । जातिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठत्यनेन तादृशव्यक्ति-वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं तादृशत्वं घटाद्यन्योन्याभाव-स्य सम्पादितम् ।

ननु जातिमद्भेद एव न कथं तादृश इत्यत आह । जातिशू-न्येति । अप्रसिद्धिरिति । तथा च हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्ति-पदेन जातिशून्यस्योपादानासम्भवाज्जातिमद्भेदो न हेत्वधिकरणी-भूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः ।

(दी०) एतेन ग्रहो व्याख्यातः । एवं तथात्वे ऽत्यन्ता-भावगर्भमपि दुर्वचम । तथा हि, प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-हेत्वधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावेत्यादिकमव्यापकमेव संयोगादि-साध्यकद्रव्यत्वादौ, स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियो-गिकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छि-न्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि पूर्ववद् गुणः स्पन्दत्वा-ज्जातिमान् मेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः । एवं स्वप्रतियोगिनिष्ठा-धेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेद-कसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि उ-त्पत्तिकालावच्छेदेन जन्यानां द्रव्याणामजन्यानां च प्रलया-वच्छेदेन वा संयोगानिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वोपगमे संयोगसाध्यक-द्रव्यत्वे कालपरिमाणे वा हेतावव्याप्तिरिति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) एतेनेति । ग्राह्यव्याप्तेरप्रसङ्गातिप्रसङ्गकथनेनेत्यर्थः । ग्रहः । अनुमितिजनकीभूतो ग्रहः । व्याख्यातः । अप्रसङ्गातिप्रसङ्गग्रस्ततया व्याख्यातः । तथात्वे । भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे । अव्यापकमेवेति । द्रव्य-स्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन संयोगाभावप्रतियोगिसंयोगवद्भेदवत्तया संयोगाभावस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वादिति भावः । यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगिकेति । यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्र-तियोगिसामान्यकेत्यर्थः । यत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्त्यप्रतियोगिकेति यावत् ।

तेन वह्न्यादिसामान्याभावस्यापि महानसावृत्तियत्किञ्चित्प्रतियो-
गिकत्वेऽपि न क्षतिः ।

न च विशिष्टसत्ताश्रयान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः, प्रतियोगि-
पदस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टपरत्वेऽपि विशिष्टस्यानति-
रिक्ततया दुर्वारैवेति वाच्यम् । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य
विशेषणतया यत्किञ्चिद्धेतुमन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदक-
त्वस्य विवक्षणीयत्वात् । तथाविधाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेद-
कधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छे-
दकविशेषणमिति तु निष्कर्षः । पूर्ववदिति । यथा कथञ्चित्सम्बन्धेन
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा हेत्वधिकरणवृत्तित्वविवक्षणं इत्यर्थः ।
स्वप्रतियोगिनिष्ठेति । स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः । अत्रा-
पि स्वावच्छेदकावच्छिन्नाधेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणकप्रतियोगि-
ताया अनवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकविशेषणमिति परमार्थः ।

आधेयत्वानिरूपकत्वोपगम इति । आधेयत्वानिरूपकत्वस्याधि-
करणतासमशीलतयाऽव्याप्यवृत्तिसंयोगादेरधिकरणतावत्तन्निष्ठाधे-
यतानिरूपकत्वस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वौचित्यादिति भावः । अजन्यानां
प्रलयावच्छेदेन संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं कालपरिमाणा-
द्याप्तिप्रयोजकम् ।

यद्यपि भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेन हेत्वधिकरणद्रव्यादौ संयो-
गाभावप्रतियोग्यनधिकरणत्वसत्त्वेऽपि समवायादिरूपसाध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धे संयोगादिप्रतियोगिकत्वद्रव्यानुयोगिकत्वोभयाभाव-
स्यासत्त्वादुभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यविवक्षणे संयोगा-
द्यभावस्य न द्रव्ये प्रतियोगिवैयधिकरण्यमिति न संयोगादि-
साध्यकाव्याप्तिः । तथापि कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वपक्षे
न तादृशविवक्षासम्भव इत्यभिप्रायेण प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटि-
तानिरुक्तपारिभाषिकानौपाधिकत्वमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयति ।
अत्र वदन्तीति ।

(दी०) अत्र वदन्ति । साध्यसमानाधिकरणतत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वव्यापकस्समानाधिकरण-
तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वकत्वम्, स्वस-

मानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-व्यापकसाध्यसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वकत्वं वा । स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम् । साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकस्वसामानाधिकरण्य-सामान्याभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः । अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं तद्वृत्तित्वं च एकेन सम्बन्धेन विशेषणताविशेषेण वा बोध्यमिति ॥

(गा०) प्रथमं यावत्साध्यव्यापकतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकत्वरूपां व्याप्तिमुक्त्वाऽवच्छेदकत्वाभावद्वयाप्रवेशेन लघीयसीं यावत्स्वव्यापकतानवच्छेदकसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वरूपां तामुक्तवान् । न च समानाधिकरणेत्यादिना संबन्धभेदनिबन्धनदोषवारणाय प्रथमे व्यापकताद्वयं द्वितीये चाव्यापकताद्वयं एकसम्बन्धेन निवेशितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तन्निवेशे यत्र संयोगेन साध्यता तत्र तेन सम्बन्धेन व्यापकताया अप्रसिद्ध्यापत्तेः । द्वितीये च तेन सम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव साध्यव्यापकतया तादृशाव्यभिचारित्वाति-प्रसङ्गादिना तन्निवेशः स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रविष्टसामानाधिकरण्यांशमात्रस्य व्याप्यव्यापकभावनिवेशेनैवोपपत्तौ तावद्दूरपर्यन्तनिवेशनमफलमित्याशयेनाह । स्वसमानाधिकरणा इति । स्वसामानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यत्वकत्वमित्यर्थः । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमान्न तस्य व्यापकतानुपपत्तिः । एतत्कल्पेऽपि साध्यसामानाधिकरण्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां तत्र व्यापकताग्रहासम्भवात् अनुमित्यनुपपत्तिमालोच्य लक्षणान्तरमाह । साध्येति । अत्र साध्यसामानाधिकरण्याभाववति हेतुसामानाधिकरण्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमस्तादृशहेतुसामानाधिकरण्य-भ्रमपर्यवसितस्तत्सत्त्वे चानुमितिरनुभवविरुद्धैव हेतोः साध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहवत् साध्यविरोधिसामानाधिकरण्यग्रहस्यापि

अनुमितिविरोधित्वादिति तादृशभ्रमकाले हेतुसामानाधिकरण्याभावत्वे साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकताया दुर्ग्रहत्वेऽपि न क्षतिः । व्यापकतावच्छेदकत्वमत्रात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वगर्भं न तु भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वगर्भं तथा सति धर्मिणि तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये धर्मे व्यापकतावच्छेदकत्वपर्यन्तनिवेशविरोधादिति दिक् ॥

इति अनुमानगादाधर्यां व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ॥

अथ सामान्यलक्षणाप्रकरणम् ।

(चि०) व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः । कथमन्यथा पर्वतीयधूमे व्याप्त्यग्रहे तस्मादनुमितिः ? सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता, अतिरिक्तैव वा । तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति । तदपरे न मन्यन्ते ।

(दी०) प्रसङ्गात् सामान्यलक्षणां व्यवस्थापयितुमाह । व्याप्तिग्रहश्चेति । केचित्तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति पक्षे पर्वतीयधूमे वह्निव्याप्तिविशिष्टधीर्न पर्वतीयवह्निव्याप्तिग्रहं विना, स च न सामान्यलक्षणां विनेति कथितव्याप्तिविशिष्टत्वादिलक्षणोपोद्घातोऽपीत्याहुः ।

(गा०) व्याप्तिग्रहश्चेत्यादिमूलेन व्याप्तिग्रहस्य सकलधूमविषयकतायाः पर्वतीयधूमज्ञानजन्यानुमित्यन्यथानुपपत्त्या व्यवस्थापनं कुत्रोपयोगीत्याकाङ्क्षायां तस्य सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिव्यवस्थापनोपयोगितां सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणप्रयोजकसङ्गतिं च दर्शयति । प्रसङ्गादिति । सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वोपसंहारादित्यादिना ग्रन्थेनाशङ्कितत्या इदानीं स्मृतत्वादित्यर्थः । सामान्यलक्षणामिति । प्रत्यासत्तिमिति शेषः । व्यवस्थापयितुम् । प्रमाणवत्तया निरूपयितुम् । व्याप्तिग्रहश्चेत्याद्यभिधानं चाकाङ्क्षोत्थापनेन सामान्यप्रत्यासत्तिव्यवस्थापनोपयोगीति ध्येयम् ।

यद्यपि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिं विनानुपपद्यमानं व्याप्तिग्रहस्य सकलधूमादिविषयकत्वमेव तत्प्रत्यासत्तित्वे मानमिति व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सकलधूमविषयक इति

वाक्यमेव तत्प्रत्यासत्तिव्यवस्थापकमिति व्यवस्थापयतीत्येव वक्तुं युक्तं तथापि कथितमपि सकलधूमविषयकत्वं युक्तिमन्तरेणा वधारयितुं न शक्यते, कथमन्यथेत्यादिना वक्ष्यमाणा च युक्तिः पूर्वपक्षिणा दूषयिष्यते, उच्यते इत्यादिग्रन्थेन व्यभिचारसंशयान्यथानुपपत्तिकथनमेव तद्व्यवस्थापकमिति युक्त्या तस्मिन् साधित एव तदन्यथानुपपत्त्या प्रत्यासत्तिव्यवस्थातिर्निर्वहतीति व्यवस्थापयितुमित्युक्तम् ।

मूले सकलधूमविषयक इत्यस्य धूमनिष्ठसकलव्याप्तिविषयक इत्यर्थः । पूर्वं पर्वतीयधूमग्रहेऽपि तन्निष्ठव्याप्त्यग्रहे तत्र व्याप्त्यवगाहिप्रमाया अबाधितव्याप्त्युपनायकविरहेणासम्भवात् । तन्निष्ठव्याप्तिग्रहे पूर्वं तदग्रहेऽपि लौकिकमात्रकर्षादिबलात्तस्मिन् भासमाने उपनायकसत्त्वेन तत्र व्याप्त्युपनीतभानसम्भवात् सकलधूमविषयकत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् उपोद्घातसङ्गत्या सामान्यप्रत्यासत्तिव्यवस्थापनमिति वदतां मतमाह दीधितौ । केचित्त्विति । सकलधूमसाधारणैकव्याप्तिमते विनापि सामान्यप्रत्यासत्तिं विशिष्टपरामर्शनिर्वाहस्याग्रे वाच्यत्वात् समानाधिकरणयोरेवेति । पक्ष । मते । व्याप्तिविशिष्टधीः । व्याप्तिप्रमालक्षणोपोद्घातः । लक्षणघटकस्यानुमितिकारणतायां व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वस्योपपादकत्वं सामान्यप्रत्यासत्तेरिति शेषः । अनुमितिपूर्वं नियमतो विशिष्टपरामर्शानिर्वाहे तत्त्वेनानुमितिहेतुताया व्यभिचारादिनाऽसम्भवाद् गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुताया अगत्या वाच्यत्वादिति भावः । अपिना प्रसङ्गसम्भवोऽपि दर्शितः ।

एकव्यक्तिहेतुकस्थले विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुताया निष्प्रत्यूहत्वात्तादृशकारणताघटितमेव जातिघटितलक्षणं निर्दोषमिति न कथितलक्षणोपोद्घातावसर इत्यस्वरससूचनाय केचित्त्विति । लक्षणानुपपादकत्वेऽपि सामान्यलक्षणानुपगमे विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वानुपपत्तौ व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपरामर्शादनुमित्यनुपपत्त्या दर्शितज्ञानद्वयसाधारणरूपेण च हेतुत्वासम्भवाद् धूमादिज्ञानस्य प्रामाण्यमेव नोपपद्यते इत्यनुमानप्रामाण्योपोद्घातो ऽव्याहत एव ।

न च नानाव्यक्तिकहेतुज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वासम्भवेऽपि एकव्यक्तिकहेतुज्ञानस्य तथात्वसम्भवात्तैरेवानुमानप्रामाण्यं निराबाधमिति न तदुपपादकत्वमपि सामान्यप्रत्यासत्तेरिति वाच्यम् । धूमादिदर्शनानन्तरमनुमित्यसम्भवे तत्र यथा प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहस्तथैव सर्वत्र तादृशव्याप्तिग्रहानुमितेरेव विलोपापत्त्या अनुमानप्रामाण्यानिर्वाहात् । एवं व्याप्तिविशिष्टेत्यादिलक्षणवाक्यस्य वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताघटितलक्षणपरत्वे तदुपोद्घातोऽपि दुर्वार एवेति ध्येयम् ।

विकल्पेन प्रत्यासत्तितया स्वीकार्यस्य ज्ञायमानसामान्यस्य सामान्यज्ञानस्य च सामान्यलक्षणपदार्थत्वं व्युत्पादयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थे सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः । सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम् । तदाश्रयेति । यत् नेन्द्रियेणेति । इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं धूमत्वादिरित्यर्थः । विशेषणतेत्यत्र भावार्थो न विवक्षितः । तत्र विशेषणत्वं यस्या इति बहुव्रीहिर्वा । सम्बद्धस्य साक्षाद्वा परम्परासम्बद्धस्तत्सम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः । तथा च सैव विशेषणेत्यर्थः ।

(रा०) तज्ज्ञानमिति । सामान्यज्ञानमित्यर्थः । ज्ञानस्य विषयनिरूप्यत्वादिति भावः । यत् नेन्द्रियेणेत्यादि विशेषणतेति ग्रन्थस्य सामान्यलक्षणाया इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताख्याभावग्राहकप्रत्यासत्त्यन्तर्भावपरत्वं न सम्भवति इन्द्रियसम्बद्धानुयोगिकविशेषणताया अभावग्राहकत्वात् प्रकृते चेन्द्रियसम्बद्धधूमत्वादिप्रतियोगिकविशेषणतायास्तद्विशेष्यकरूपाया यावद्धूमादिप्रत्यासन्नाया यावद्धूमादिभासकतायाः स्वीकरणीयत्वात्, शब्दसाम्यस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

न चेन्द्रियसम्बद्धानुयोगिकसामान्यनिरूपितविशेषणतैव सामान्याश्रयाणां प्रत्यासत्तिरिति प्रत्यासत्त्यन्तरस्वीकारवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अभावे ग्राह्यप्रतियोगिकविशेषणताया अत्र च ग्राह्यानिष्ठधू-

मत्वादिप्रतियोगिकविशेषणताया ग्राहकत्वेन विशेषात् । सम्बन्धमात्रस्य विशेषणतापदार्थत्वे इन्द्रियसम्बद्धानुयोगिककालिकसम्बन्धस्याप्यभावग्राहकतोपपत्तेः । अभावीयविलक्षणसम्बन्धपरत्वे प्रकृतासङ्ग्रहात् ।

एतेन इन्द्रियसम्बद्धसामान्ये धर्मिणो विशेषणतासामान्यलक्षणेत्यपि परास्तम् । अत इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतापदं ज्ञायमानसामान्यपरतया व्याचिकीर्षुराह । तत्राद्यमिति । विशेषणपदस्य वैशिष्ट्यप्रतियोग्यर्थकत्वे दोषस्य वाच्यतया तदर्थमाह । तद्विशेष्यकेति । तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितज्ञानप्रकारताश्रय इत्यर्थः । तेनेन्द्रियसम्बद्धांशेऽन्यप्रकारकात्तदसम्बद्धांशे धूमत्वप्रकारकाद् धूमकालीनोऽयमित्यादिज्ञानाच्च यावद्धूमादिग्रहप्रसङ्गः ।

ननु विशेषणपदोत्तरभावप्रत्ययलभ्यप्रकारताया एव प्रत्यासत्तित्वमेतावता लभ्यते न तु धूमत्वादेरित्यत आह । विशेषणतेत्यत्रेति ।

ननु देवनेतिवत्स्वार्थे तल्प्रत्ययानुशासनाभावाद्भावार्थाविवक्षायां तल्प्रत्ययस्यासाधुतापत्तिरित्यतः प्रकारान्तरमनुसरति । तत्रेति । तत्र इन्द्रियसम्बद्धे । विशेषणत्वं पूर्वनिरुक्तमेव । व्यधिकरणबहुव्रीहावसहिष्णुतानः प्रकारान्तरमालम्बते । सम्बद्धपदस्यैव वेति । परम्परासम्बद्धं विवृणोति । तत्सम्बद्धेति । एवं सति विशेषणादिपदेन सप्तमीतत्पुरुषाद्यसम्भवात् विशेषणतापदेन कर्मधारयमवलम्ब्य व्याचष्टे । तथा चेति । विशेषणेति । इन्द्रियसम्बन्धात्मिकेत्यर्थः । एतदभिधानं च सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वप्रवादरक्षणाय ।

यद्यपि धूमत्वादिसामान्यस्य इन्द्रियप्रतियोगिकत्वविरहाद् स्वतस्तत्प्रत्यासत्तित्वमनुपपन्नं तथापि विशिष्टघटकसंयोगादेस्तत्प्रतियोगिकत्वाद्विशिष्टस्य तत्प्रत्यासत्तिता व्यापारस्तु संयोग एव तस्य न तु सामान्यं तदजन्यत्वादित्यवधेयम् ।

(दी०) अत्र च बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वञ्च नियामकम् । एवं चाणुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितावपि सकलाणुगोचरो मानसो बोध इति वदन्ति ।

(गा०) अत्रेति । सामान्यप्रत्यासत्तिहेतुतायामित्यर्थः । अवच्छेदकमित्यर्थकेन नियामकमित्यनेनास्याभिसम्बन्धः । लौ-

किकसम्बन्ध इति । साक्षात्करोमीतिप्रतीतिनियामकविषयतायाः प्रयोजकः संयोगादिसम्बन्ध इत्यर्थः । तदिन्द्रियजन्यत्वं तदिन्द्रियजन्यतावच्छेदकीभूतजातिविशेषः, तथा च धूमत्वादिप्रकारतानिरूपितलौकिकान्यमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगादिमद्धर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितचाक्षुषादिप्रकारतावद्धूमत्वत्वादिना हेतुना द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय धूमत्वादिप्रकारतानिरूपितत्वं विशेष्यताविशेषणं द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणाजन्ययावद्द्रव्यभाने स्मरणाद्युपनीतधूमत्वादेर्लौकिकसन्निकर्षशून्ये धूमादौ न प्रकारतया भानमुपेयते अतो न तत्रोक्तप्रकारताविशिष्टधूमत्वादेर्व्यभिचारः । ज्ञानलक्षणया धूमत्वाद्युपनीतभानजनने विशेष्यभासकसामग्र्याः सहकारित्वे कल्पनीये विशेष्यलौकिकप्रत्यक्षतदीयविशेष्यान्तरभासकलौकिकसन्निकर्षादिघटिततदुपनीतभानसामग्र्योरेव सहकारिता कल्प्यते न तु द्रव्यत्वादिसामान्यघटिततद्भासकसामग्र्या अतो न तत्रोपनायकज्ञानबलाद् द्रव्यत्वादिना मुख्यविशेष्यतया भासमानधूमाद्यंशे धूमत्वादिभानम् ।

केचित्तु तत्रानुपस्थितासन्निकृष्टधूमाद्यंशे धूमत्वाभानेऽपि न क्षतिः, धूमत्वान्यसामान्यप्रकारत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यताया एव तादृशधूमत्वजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् उक्तस्थले च धूमत्वद्रव्यत्वोभयप्रकारकैकविषयताया एवोपगमात् । उभयसामान्यज्ञानं च समूहालम्बनरूपमुपेयते । तत्र च प्रकारताभेदेन विषयताभेद इति द्रव्यत्वाद्यप्रकारिकैव धूमत्वप्रकारकविषयतेति न तदसङ्ग्रह इत्याहुः ।

लौकिकविषयतान्यत्वस्य विशेष्यताविशेषणत्वात् प्राथमिकधूमत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः मुख्यविशेष्यतापर्यन्तनिवेशाद् धूमत्वादिना धूमाद्युपनीतभाने न व्यभिचारः । यावद्धूमविषयकत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वानुपगमेऽपि यावत्सु धूमेषु कारणसत्त्वेन तत्र विषयतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्त्यैवार्थतो यावद्रूपविषयकत्वनिर्वाहः । बहिरिन्द्रियस्येत्यनेन मानसस्थले मनसो लौकिकसम्बन्धस्य ज्ञानस्य मानसताया एवापेक्षणीयत्वं प्रदर्शितं तत्प्रयोजनमाह । एवं चेति । तद्व्यक्तित्वादिना अणूपस्थितौ सकलाणुप्रत्यक्षानुदयः, द्रव्यत्वादिना यत्किञ्चिदणूपस्थितिस्थले च तेन रूपेण याव-

दणुज्ञानस्य यत्किञ्चिद्द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीवशोत्पन्नयावद्द्रव्यप्रत्यक्षमूलकसंस्कारात् स्मरणरूपस्यैव सम्भवेन तत एव सकलकार्योपपत्तेस्तदानीं सामान्यजयावदणुप्रत्यक्षासम्भवेऽपि क्षतिविरहान्नोपष्टम्भसङ्गतिरित्यतोऽणुत्वेनेति । अणुत्वमात्रेणेत्यर्थः । एतच्च सकलाणुगोचर इत्यत्रापि सम्बध्यते । तदानीं च द्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानस्याननुभवेन तेन रूपेण यावदणुस्मरणाभ्युपगमासम्भवात् सामान्यजयावदणुज्ञानस्यावश्यकतेत्युपष्टम्भसङ्गतिः । सकलाणूपस्थितिस्थले सकलाणुगोचरस्य मानसोपनीतभानस्यैव सम्भवात्तदनुपपत्तिरतो यत्किञ्चिदिति । लौकिकसम्बन्धवद्द्रव्यादावणुत्वभ्रमदशायां यावदणुप्रत्यक्षानुपपत्तिविरहादणूपस्थितीति । इन्द्रियसम्बन्धादिनिवेशस्य स्वयं हेयतया वदन्तीति ।

तदनुयोगिकवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वरूपतद्विशेषणत्वं परित्यज्य तदंशे प्रकारतया भासमानत्वरूपविशेषणत्वपर्यन्तनिवेशस्य ज्ञाने तदिन्द्रियजन्यत्वनिवेशस्य धर्मिणि लौकिकसन्निकर्षनिवेशस्य च प्रयोजनान्याह । एतेनेत्यादिना । परास्तमित्यन्तेन ।

(दी०) एतेन धूलीपटले धूमभ्रमे तत्र च वह्निव्याप्तिग्रहे तत्रासता धूमत्वेन सामान्येन धूमेषु व्याप्त्यग्रहाद् धूमदर्शनाद्वह्न्यनुमितिर्न स्यात्, हेत्वभावेन परामर्शानुत्पादात् । किञ्च धर्मिणि दोषवशात्तत्तेनागृह्यमाणेन स्मरणप्रकारीभवता सामान्येन गृह्यमाणेन वा लौकिकसन्निकर्षविगमेऽपि चाक्षुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम् ।

(गा०) तत्र चेति । धूमत्वेनेति शेषः । तत्रासतेति । धूलीपटलेऽवर्तमानेनेत्यर्थः । अग्रहे हेतुगर्भविशेषणमेतत् । धूमत्वेन सामान्येन धूमेषु व्याप्त्यग्रहादिति । धूमग्राहकप्रत्यासत्तिविरहेण तद्ग्रहासम्भवादिति भावः । हेत्वभावेनेति । धूमरूपविशेषणधर्मिकव्याप्तिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभावेनेत्यर्थः । परामर्शानुत्पादादिति । व्याप्तिविशिष्टधूमवैशिष्ट्यावगाहिनोऽनुमितिकारणचरमपरामर्शस्योत्पादासम्भवादित्यर्थः ।

इदमापाततः, स्मृतव्याप्तेः पक्षीयधूमे धूमत्वदर्शनाद्ग्रहे क्षणेकथा

जेन पक्षे व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यग्रहसम्भवात् ।

न च पूर्वं यत्र धर्मिणि यद् गृहीतं तत्रैव तदुपनय इति मते धूलीपटलमात्रे गृहीताया अपि व्याप्तेरिन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे उपनयासम्भवेन परामर्शासम्भव इति वाच्यम् । विशिष्टवह्निमद्वृत्तित्वरूपाया व्याप्तेः पर्वतरूपधर्मिवृत्तित्वांशस्य लौकिकसन्निकर्षादेव भानात् पर्वते वह्निमत्त्वपर्यन्तस्यैवोपनेयतया पूर्वं धूमाग्रहेऽपि वह्निमत्त्वसामान्यलक्षणया वह्निमत्त्वप्रकारेण पर्वतस्यापि ग्रहात्तदुपनयसम्भवेनानुपपत्त्यभावात् ।

यत्र धूमे लौकिकसन्निकर्षो नास्ति तत्र पूर्वं धूमाग्रहे पक्षे धूमोपनयासम्भवेन नानुमितिनिर्वाह इत्येतत्परतापि न सम्भवति, एवं सति धूमाग्रहस्यैव वक्तुमुचिततया व्याप्त्यग्रहाभिधानविरोधात् । धूलीपटले धूमत्वग्रहस्थले(१) धूमत्वसामान्यलक्षणया धूमग्रहासम्भवेऽपि संयोगित्वादिसामान्यलक्षणया धूमग्रहस्य दुर्वारत्वाच्च ।

एतेन यत्र पर्वते धूमे च लौकिकसन्निकर्षो वर्त्तते न तु तदुभयसंयोगग्राहकविलक्षणसन्निकर्षः, असन्निकृष्टस्यापि संयोगस्य संसर्गविधया भानोपगमेन पक्षधर्मताज्ञाननिर्वाहः, तत्र पूर्वं धूमे व्याप्त्यग्रहे उक्तनियमसत्त्वे लौकिकसन्निकर्षवत्यपि धूमवह्निमत्संयोगात्मकव्याप्तिग्रहासम्भवात्तत्र तस्योपनीतभानस्यैव स्वीकरणीयत्वात् ।

न च धूलीपटले धूमत्वभ्रमदशायां पक्षीयधूमभानेऽपि तद्विशेषणतया व्याप्तिभानमुपनयाधीनमेव मुख्यविशेष्यताया एव सामान्यप्रत्यासत्तिप्रयोज्यत्वात् । तथा चोक्तनियमसत्त्वे प्रागपि पक्षीयधूमे व्याप्त्यग्रहाज्ज्ञानघटितविशेषणताया निवेशेऽपि नोक्तस्थले विशिष्टपरामर्शनिर्वाह इति वाच्यम् । संयोगित्वसामान्यलक्षणयैव उक्तसंयोगरूपव्याप्तिप्रकारेण धूमभानस्योक्तस्थले सम्भवेन उक्तनियमसत्त्वेऽपि ज्ञाननिवेशे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहादित्यपि निरस्तम् ।

संयोगित्वसामान्यलक्षणया दर्शितस्थले तेन रूपेण धूमभानोपगमे धूलीपटले धूमत्वासत्त्वस्याकिञ्चित्करतया धूलीपटल इत्यादिफक्किकाया दुःसङ्गमत्वात् । तस्माद् धूमत्वग्रहप्रतिबन्धकदोषादिसमवधानदशायां धूमत्वेन धूमप्रत्यक्षापत्तिवारणमेव ज्ञानघटित-

(१) व्याप्तिग्रहकाले इति २ पु० पाठः ।

विशेषणतानिवेशफलमित्यवधेयम् ।

धर्मिणीति । वर्तमानसन्निकृष्टधूमादावित्यर्थः । अस्य चागृह्यमाणेनेत्यनेन [illegible]प्रकारिकेत्यनेन गृह्यमाणेनेत्यनेन च सम्बन्धः । धूमेन्द्रियसन्निकर्षोत्पत्तिक्षणे पूर्वसन्निकर्षविरहेण सामान्यस्य [illegible] । ननु । सामान्यप्रकार-कलौकिकचाक्षुषोत्पत्तेः [illegible]विषयकत्वे इष्टाप-त्तिसम्भवाद् [illegible] । [illegible] प्रत्यक्षान्तरेण [illegible] प्रकार[illegible] रानुभविकतया [illegible] ।

इन्द्रियसन्निकर्षे [illegible] रीत्यर्थः । [illegible] प्रकारकचाक्षुष[illegible] स्यानुपपत्तेः । [illegible] वक्ष्यमाणसामान्य[illegible] चेत्यत्र [illegible] सामान्यलक्षणया[illegible] देश्य विशेषणतया [illegible] तावच्छेदक[illegible] प्रयोजकतया [illegible]

तन्निष्ठेन्द्रियसन्निकर्ष[illegible] सत्त्वे तद्धर्मि[illegible]रूपसामान्य[illegible] क्षानुपपत्तिः, इन्द्रियसन्निकर्षे [illegible] प्रत्यासत्त्यादिना [illegible] पर्वतीयधूमा[illegible] दय[illegible]ग्रहानुपपत्तिः [illegible] ।

यदि च तदानीं [illegible] पर्वतीयधूमे [illegible] ग्रहेऽपि वह्नित्वसामान्यलक्षणया [illegible] पर्वतसन्निकर्ष-दशायां स्मरणोपनीतपर्वतीयत्व[illegible]प्रकारेण [illegible] एव पर्व-तीय[illegible] वह्निमद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहः सम्भवतीति मन्यते तदापि यत्र वह्न्या[illegible] एव साध्यता तत्र वह्न्यादि[illegible]सामान्यप्रत्यासत्त्या

(१) सामान्यचाक्षुषेति पाठान्तरम् ।

यावद्वह्निपतामभावेन अर्वाग्भिकृपाया अपूर्वव्यक्तेरनुमानानुपपत्तिस्त- [illegible] दित्यत आह । सामान्यं चेति ।

(दी०) सामान्यं च सखण्डाखण्डभेदेन द्वेधा । सखण्डे [illegible] प्रत्यासत्तिः । येन सम्बन्धेन [illegible] सामान्यं [illegible] तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्र- त्यासत्तिरिति ।

(प्र०) [illegible] तावद्वृत्ति- [illegible] सखण्डत्वं यथा वह्नि- [illegible] यथा वह्नि आदेः । [illegible] । [illegible] । [illegible] वह्नि [illegible] प्रत्यक्षं प्रति भावः ।

[illegible]

[illegible] त्वादेः प्र- त्यासत्तित्वे [illegible] सम्बन्धावच्छिन्न- प्रकारता [illegible] मित्यालोच्य [illegible] ।

न च परम्परासम्बन्धेन वह्नित्वादिप्रकारकज्ञानेऽपि वह्न्यादेः प्रकारत्वोपगमसम्भवात् प्रकारताविच्छेदकीभवतो वह्नित्वादेरपि सर्वत्र प्रत्यासत्तितासम्भवेन विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । यत्र वह्नित्वादिकमेवोपस्थितं न तु वह्न्यादिस्तत्र परम्परासम्बन्धेन

वह्नित्वादिप्रकारकज्ञाने विशेषणज्ञानविरहेण वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रकारत्वासम्भवेन प्रकारतावच्छेदकवह्नित्वादिप्रत्यासत्त्या यावद्वह्न्याद्याश्रयभानानिर्वाहात् ।

ननु यदि सामान्यं येन केनापि सम्बन्धेन स्वाश्रयमात्रभासकं तदा धूमत्वादिसामान्यलक्षणया धूमादिमात्रभानदशायां जगदेव भासतां जगत एव स्ववृत्तिप्रमेयत्ववत्त्वादिसम्बन्धेन धूमत्वादिमत्त्वादित्यत आह । येन चेति । तत्सम्बन्धावच्छिन्नायां सामान्यहेतुतायां तत्सम्बन्धेनेन्द्रियसम्बद्धांशे प्रकारत्वमवच्छेदकमुपेयमित्यर्थः । एवं च समवायेन तत्प्रकारीभवतो धूमत्वादेः समवायेनैव हेतुतया समवायेन धूमत्वादिप्रकारकज्ञानाच्च धूमत्वाद्यसमवायिनः प्रत्यक्षप्रसङ्ग इति भावः ।

अखण्डमपि यदनित्यं सामान्यं तस्यातीतत्वानागतत्वदशायां स्वाश्रयभासकता न सम्भवतीत्याशङ्कते । नन्विति ।

(दी०) ननु यत्र नानाधिकरणप्रत्यासन्न एकव्यक्तिर्घटादिस्तत्तत्प्रागभावादिर्वा अनित्यः प्रत्यासत्तिस्तत्र तदभावदशायां तथा प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति चेन्न । तत्रापि तत्तद्व्यक्तिद्वारा प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वात् । एतदस्वरसेनैव वा द्वितीयं पक्षमाह । अतिरिक्तैव वेति । अतिरिक्ता । इन्द्रियसम्बद्धतादृशसामान्यज्ञानात्मिका, अतीताद्यनुरोधात् सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिः ।

(गा०) एकव्यक्तेर्नानाधिकरणाप्रत्यासन्नता यत्र तत्राननुगततद्वृत्तिधर्मस्य प्रत्यासत्तिताया उक्तत्वात् शङ्कानास्कन्द इत्यतो नानेति । नित्यस्य नाभावदशा सम्भवतीति तत्सम्भवप्रयोजकविशेषणमाह । अनित्य इति । तद्व्यक्तिद्वारेति । तादृशघटतद्घटप्रागभावादिव्यक्तिघटितसम्बन्धेनेत्यर्थः । स च सम्बन्धः स्वाश्रयाश्रयत्वं स्वाश्रयप्रतियोगिकप्रागभावादिमत्त्वं च, ईदृशपरम्पराविशेषव्युत्पादनार्थेवाक्षेपे स्वातन्त्र्येण प्रागभावाद्युपादानं स्वाश्रयप्रतियोगिकप्रागभावादिमति स्वाश्रयाश्रयत्वसम्भवेऽपि घटादिमत्त्वेनाश्रयज्ञाने एव स्वाश्रयघटादिमत्त्वस्य घटत्वादिसम्बन्धतया

भाननियमो न तु घटप्रागभावादिमत्त्वेनाश्रयज्ञाने तत्र प्रागभावादिघटितस्यैव तत्सम्बन्धतानियमादित्याशयेन प्रागभावादिघटितसम्बन्धेन घटत्वादेः प्रागभावाश्रयभासकत्वाभिधानम् ।

अत्र कल्पे परम्परासम्बन्धेन घटत्वादिना स्वाश्रयभानं विनापि तद्धटादिमत्त्वज्ञानाद्यावत्तदाश्रयप्रत्यक्षस्यानुभाविकत्वेन निर्वाह इति इममेव दोषं द्वितीयकल्पानुसरणबीजतया व्याचष्टे । एतदिति । अतिरिक्तपदस्य क्लृप्तपदार्थातिरिक्तपरता न सम्भवतीति सामान्यातिरिक्ततज्ज्ञानपरतामाह । अतिरिक्तेति । इन्द्रियेति । तदिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकतदिन्द्रियजन्यसामान्यप्रकारकज्ञानरूपेत्यर्थः । इन्द्रियसम्बन्धाद्यनिवेशे ऽतीन्द्रियसम्बन्धादिशून्यकाले अतिप्रसङ्गवारणवर्त्मनो दर्शनीयतया स्वयं तादृशविशेषणानि परित्यज्य निष्कृष्टमतमाह । अतीतेति । सामान्यज्ञानमेव । सामान्यज्ञानत्वावच्छिन्नमेव । प्रत्यासत्तिः । सामान्यविषयकज्ञानत्वमेव प्रत्यासत्तितावच्छेदकमिति यावत् । एवकारेण इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्वतदिन्द्रियजन्यत्वसम्बन्धविशेषावगाहित्वानां कारणतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । इन्द्रियसम्बन्धादिशून्यकालोत्तरमिव सामान्यविषयकज्ञानशून्यकालोत्तरमपि सामान्यप्रकारकज्ञानसामग्र्या अपेक्षयैव सामान्यजप्रत्यक्षवारणसम्भवात् स्वरूपसत एव सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वं किं नोपेयत इत्याकाङ्क्षायामुक्तमतीताद्यनुरोधादिति । आदिपदादनागतपरिग्रहः ।

यद्यपि सामान्यस्यैन्द्रियककारणताघटकप्रत्यासत्तित्वे तस्य कार्यकालपूर्वसत्त्वमनपेक्षितं तथापि प्रत्यक्षस्य इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वनियमानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तेः कारणत्वमावश्यकमित्यभिप्रायेणेदम् ।

न च सामान्यप्रत्यासत्त्यधीनज्ञानस्य यत्किञ्चिद्विषयांशे लौकिकत्वनियमात् तन्निष्ठलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वमादायैव तन्नियमोपपत्तेः सामान्यप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वमकिञ्चित्करं सर्वांशे ऽलौकिकसामान्यजमानसस्यापि किञ्चिद्विषयनिष्ठज्ञानसन्निकर्षजन्यतया तादृशनियमस्याव्याहतत्वात् इति वाच्यम् । प्रत्यक्षविषयताया इन्द्रियसन्निकर्षरूपकारणप्रयोज्यत्वनियमानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तिहेतुताया आवश्यकत्वात् स्वजन्यज्ञानविषयतत्तत्सामान्यवत्त्वसम्बन्धे-

नेन्द्रियत्वेन मनस्त्वेन वा कारणत्वमपेक्ष्य स्वविषयतत्तत्सामान्यव-
त्त्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुतायां लाघवाच्च ।

मिश्रास्तु संयोगादिरिव सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरपीन्द्रियसा-
मान्यस्य मनस एव वा कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वमिति स्वी-
कुर्वन्ति । तथैव तस्या बहिरिन्द्रियप्रत्यासत्तिता मनोमात्रप्रत्या-
सत्तिता वेति मतभेदेन भेदं लक्षणव्याख्याने लिखनं तेषामुपपद्यते
इत्यवधेयम् ।

यद्यपि सामान्यभेदेन कार्यकारणभावभेद आवश्यक एत-
न्मतेऽपि, अन्यथा घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षसामग्रीसहकारेण
घटत्वादिसामान्यलक्षणयैव तत्सहकारेण द्रव्यत्वादिप्रकारकप्रत्य-
क्षसामग्र्यां विनैव द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणया यावद्द्रव्यादिप्रत्य-
क्षजननप्रसङ्गात् । एवं च नित्यघटत्वादेः सामान्यस्य स्वरूपसतो-
ऽपि हेतुतासम्भवेऽन्यथापि घटत्वादिहेतुतायामतिगुरुशरीरं घट-
त्वत्वादिकमेवावच्छेदकं वाच्यं तदपेक्षया निर्विशेषणकघटत्वादि-
घटितज्ञानत्वेन तद्धेतुतायां लाघवादपि ज्ञानस्य प्रत्या-
सत्तितेष्यते ।

न च घटत्वादिज्ञानस्य विषयघटत्वादिकमेव प्रत्यासत्तिरवच्छेद-
कप्रत्यासत्तिर्वाच्या तत्र च घटत्वादेः सम्बन्धावच्छेदकतया
निवेशनमावश्यकम्, स्वविषयत्वस्य ज्ञानघटितया ज्ञानस्य तथा-
त्वासम्भवात् । तथा च कुतो लाघवमिति वाच्यम् । ज्ञानस्यात्म-
निष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुताया उपपन्नत्वात् घटादिविषयकत्वस्य कार्य-
तावच्छेदकतयैवाविशेषात् स्वरूपसत एव ज्ञानस्य घटत्वादिसामान्य-
लक्षणातो निर्वाहात् ।

यदि च आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुतायां द्रव्यत्वादिसामा-
न्यजघटादिप्रत्यक्षे घटत्वादिज्ञानस्य व्यभिचारवारणाय घट-
त्वादिप्रकारकत्वमप्यधिकं कार्यतावच्छेदककोटौ प्रवेश्यम् । एवं
च घटविषयकत्वादिना तस्य विशेषणविशेष्यभावे विनिगमना-
विरहेण गौरवमिति विभाव्यते । तदास्तु घटत्वादिमद्वृत्तिविषय-
तासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति भगवज्ज्ञानसाधारणेन ज्ञानत्वेन हेतुतायां
आधेयतासम्बन्धेन निर्विशेषणकघटत्वादिव्यावृत्तविषयतापुरस्का-
रेण घटत्वादेः प्रत्यासत्तिता तत्र च नोक्तगौरवावकाशः ।

घटेन्द्रियसन्निकर्षादिशून्यकाले घटत्वादिसामान्यजप्रत्यक्षं वारयितुमाह ।

(दी०) अपेक्षणीयं च तदिन्द्रियकरणकतद्धर्मवत्त्वबोधसामग्र्यन्तरम् । अत एवान्धतमसे सौदामनीसम्पातजनितेऽपि द्रव्यप्रत्यक्षे चरमे न चाक्षुषो निखिलद्रव्यसाक्षात्कारसन्तान इति तु नव्याः ।

(गा०) अपेक्षणीयं चेति । घटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या समवायादिना [illegible] घटत्वादिमत्त्वे-[illegible] निखिलघटसाक्षात्कारापत्तेः । घटचाक्षुषत्वावच्छिन्ने [illegible] च घटादौ [illegible] कातिरिक्तस्यैव [illegible] । [illegible] तु घटत्वादिप्रकारा-[illegible] [illegible] लौकिकं समवायादिना घटत्वादिप्रकारकं प्रत्यक्षं [illegible] लौकिकचाक्षुषादिकमेव निखिलघटादिविषयकं न तु [illegible] बोध्यम् । एतावता [illegible] चाक्षुषजनकसामग्री [illegible] । घटत्वादिप्रयोजकालौकिकत्वप्रयोजक[illegible] सामग्र्येव न तु तत्र सामान्यप्रत्यासत्ति[illegible] सामान्यप्रत्यासत्त्या [illegible] चक्षुःसंयोगादिसमुदायश्च निखिल[illegible]मित्यपि ध्येयम् ।

घटत्वादिप्रकारक[illegible] घटत्वादिप्रकारकस्य च लौकिकस्य चाक्षुषादेर्या [illegible] सामग्री तत्सहकारेण घटत्वादिज्ञानस्य घटादि[illegible]चाक्षुषजनकत्वाच्चरणात् तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं बोध्यविशेषणं चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्याश्च लौकिकप्रत्यक्षे हेतुतायाः [illegible] सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुषादेश्च [illegible]तत्स्थलीयकार्यतावच्छेदकाक्रान्ततया न तत्र तस्याः स्वातन्त्र्येण [illegible]तुना तदकल्पनेऽपि सहकारित्वोपपत्तेः ।

केचित्तु सामान्यसामग्र्या यावद्विशेषसामग्र्यन्यतमानपेक्षणे दभावदशायां सामान्यलक्षणया यावद्विशेषाभावविरोधित्वानु-

रोधात् यत्किञ्चिद्विशेषधर्माक्रान्तस्यैव सामान्यकार्यस्य स्वीकरणीयतया तत्र विशेषसामग्र्या व्यभिचारः, विशेषसामग्र्या सामान्यसामग्र्यनपेक्षणे च तदसत्त्वे विशेषस्य सामान्याभावेन विरोधो व्याहन्येत इति सामान्यात्मकस्यैव विशेषकार्यस्य स्वीकरणीयतया सामान्यसामग्र्या व्यभिचार इति सामान्यविशेषसामग्र्योः परस्परापेक्षया फलोपधानम्, सामान्यलक्षणया लौकिकसामग्र्यनपेक्षणेऽपि च लौकिकत्वशून्ये तदनपेक्ष्य सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यकार्ये लौकिकत्वप्रयोजकसामग्र्या न व्यभिचारप्रसक्तिरिति कथं तया सा अपेक्षणीयेत्यनुयोगसमाधानाय तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्यप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालित्वे सति तत्सम्बन्धेन सामान्याश्रयप्रत्यक्षत्वं सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतावच्छेदकं मानसस्थले च कार्यकारणभावान्तरमित्याहुः।

अथ चक्षुःसंयोगादेर्घटचक्षुःसंयोगत्वादिना न घटत्वसामान्यलक्षणासहकारितासम्भवः। तेन रूपेण तस्य लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यहेतुत्वात्। सामान्यतो द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या चक्षुःसंयोगत्वादिनैव हेतुत्वात्तेन रूपेण सहकारित्वोपगमे च घटादौ घटत्वादिग्रहप्रतिबन्धकदोषासत्त्वेऽपि घटादिचक्षुःसंयोगसहकारेणैव पटादौ घटत्वादिभ्रमजनकदोषासत्त्वे पटादिचक्षुःसंयोगसहकारेणापि घटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या चाक्षुषजननप्रसङ्ग इति चेन्न। प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनापि हेतुत्वात् एकाधिकरणप्रत्यासन्नतत्तद्घटत्वचक्षुःसंयोगत्वदोषविशेषाभावत्वाद्यवच्छिन्नसमुदायादिरूपायास्तत्तद्घटत्वचक्षुःसंयोगत्वदोषविशेषाभावत्वाद्यवच्छिन्नसमुदायादिरूपायाश्च सामग्र्या घटत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिसहकारिता कल्प्यते उक्तस्थले च तादृशी कापि न सामग्री पटचक्षुःसंयोगस्य घटरूपविषयाप्रत्यासन्नत्वात् दोषासमवहितत्वाच्च। तादृशरीत्यैव घटत्वादिप्रकारकलौकिकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नोत्पत्तिनियमोऽपि निर्वाहणीय इति कृतमधिकेन।

तदिन्द्रियकरणकतद्धर्मप्रकारकज्ञानसामग्र्या अनपेक्षणे इन्द्रियसम्बन्धादिनिवेशोऽप्यतिप्रसङ्ग इति दर्शयति। अत एवेति। अन्धतमस इत्यनेन इष्टापत्तिशङ्कानिरासाय चक्षुःसन्निकर्षसत्त्वेऽपि द्रव्यत्वादिप्रकारकलौकिकचाक्षुषसामग्रीविरहो दर्शितः। सौदाम-

नीत्यादिना प्राचीनमतसिद्धचाक्षुषज्ञानरूपकारणं सम्पादितम्। सौ-
दामनीति। चक्षुःसंयोगविगमपूर्वावगतालोकसंयोगमात्रोपलक्षकम्।
चरमम्। तादृशचाक्षुषजनकसौदामन्यालोकविगमोत्तरम्। तादृशा-
लोकविगमक्षणान्धतमसनिर्वाहकतया अभिहितः। तदानीमपि तमः-
प्रत्यक्षप्रयोजकचक्षुर्योगाभावादिविगमे मानसद्रव्यसाक्षात्कारस्ये-
ष्टत्वात् चाक्षुष इति। तत्समये विशेष्यतत्तद्देशावस्थितसौदामि-
न्योपनीतभानस्य तमश्चाक्षुषदशायामिष्टत्वान्नासङ्गतेति। सौदाम-
नीसम्पातजचाक्षुषसन्निहितद्रव्यसाक्षात्कारस्वीकारे अनुभववि-
रोधविरहात् सन्तान इति। चाक्षुषधारापत्तिश्च चक्षुःसंयुक्ता-
लौकिकसाधारणविषयताघटितनिवेशाभिप्रायेण बोध्या। लौकिक-
त्वनियामकविलक्षणविषयतानिवेशे तु आलोकविगमोत्तरस्वीकृत-
प्रत्यक्षे तादृशविषयत्वासम्भवात् धारापत्तिसाक्षात्कारापत्त्यव-
काश इति ध्येयम्।

ननु सामान्यलक्षणाया अपि ज्ञानत्वेन प्रत्यासत्तित्वे ज्ञान-
लक्षणप्रत्यासत्तितोऽस्याः को भेदः? प्रत्यासत्तेः प्रत्यासत्तितावच्छे-
दकरूपस्य चाभेदादित्यत आह। इयं चेति।

(दी०) इयं च धर्मविषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्ति-
रितरा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्य। अत एव सुरभि चन्दनमि-
त्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति।

(गा०) इयम्। सामान्यलक्षणा। धर्मविषयकम्। घटत्वादि-
विषयकम्। धर्मिणाम्। घटादीनाम्। प्रत्यासत्तिः। भानप्रयोजकस-
म्बन्धः। इतरा। ज्ञानलक्षणा। तस्य। प्रत्यासत्तिरित्यनुषङ्गेणान्वयः।
एवं च घटादिज्ञानस्य घटादिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति सामान्य-
प्रत्यासत्तिविधया कारणत्वस्य घटत्वादिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति
ज्ञानप्रत्यासत्तिविधया यत्कारणत्वं ततः कार्यतावच्छेदकभेदेन
भिन्नत्वात्तत्प्रत्यासत्तिभेदव्यवहार इति भावः।

ननु ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे किं मानम्? सुरभि चन्दन-
मित्यादिचाक्षुषे सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरहेण सौ-
रभत्वसामान्यलक्षणया सौरभभानानिर्वाहेऽपि सौरभत्वसामान्य-

लक्षणात एव सौरभभानसम्भवात्, तत्कार्यतावच्छेदकशरीरे सौरभरूपसामान्यप्रकारतानिवेशात् सौरभप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सौरभसामान्यलक्षणासहकारिण्याश्च तत्र सत्त्वात् ।

अथ सामान्यज्ञानस्येश्वरज्ञानसाधारणभानत्वेन स्वविषयतत्तत्सामान्यवत्त्वसम्बन्धेन हेतुत्वे तत्तत्सामान्यप्रकारकत्वं न तजन्यतावच्छेदकघटकमन्यप्रकारकतत्तत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षे व्यभिचारानवकाशात् तत्तत्सामान्यानाश्रयविषयकप्रत्यक्षे व्यभिचारस्य च तत्तत्सामान्याश्रयविषयकत्वस्य निवेशेनैव वारणात् । तदनिवेशे तत्तत्सामान्यप्रकारकत्वनिवेशेऽपि तत्तत्सामान्यप्रकारकभ्रमे व्यभिचारस्य दुर्वारतया तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । तथा च सौरभादिसामान्यलक्षणया न दर्शितस्थले सौरभादिभाननिर्वाह इति चेत् ? अस्तु तर्हि सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्यक्षं मानसमेव न तु चाक्षुषादिरूपं तत्र च सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयापि सौरभादिज्ञानं निर्वहति मानसस्थले सामान्यप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याविरहेऽपि सामान्यलक्षणातः सामान्याश्रयभानात् । न हि सुरभित्वेन चन्दनं पश्यामीत्यनुव्यवसायः प्रामाणिको यद्बलादुक्ताकारं चाक्षुषादिकं तत्र च सौरभादिभानार्थं ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिश्च सिध्येत् चन्दनचक्षुःसंयोगदशायामपि चक्षुर्मनोयोगादिविगमं कल्पयित्वा मानसज्ञानकल्पनं सम्भवति ।

वस्तुतः सौरभत्वसामान्यलक्षणात एव सुरभि चन्दनमित्यादौ चाक्षुषादिप्रत्यक्षेऽपि सौरभादिभानं निर्वहति सौरभत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वाद्यवच्छिन्नसौरभादिप्रकारकताशालिप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारेणैव सौरभत्वादिसामान्यलक्षणायाः सौरभादिप्रत्यक्षोत्पादकत्वस्योपगन्तव्यत्वादतः प्रकृते द्वितीयसामग्र्या एव सहकारिण्याः सत्त्वात् ।

न चैवं सौरभत्वादिप्रकारकलौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षे इव उक्तस्थलेऽपि यावत्सौरभादिभानापत्तिः । यावत्स्वेव सौरभादिषु विषयतानियामिकायाः सामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वात् । न चेष्टापत्तिः, सुरभि चन्दनं सौरभमित्याकारकज्ञानसौरभमुख्यविशेष्यकज्ञानस्य तदा अनुभवविरुद्धत्वात् । अन्यथान्धतमसे सौदामनीसम्पातजचाक्षुषानन्तरं अन्धकारविशेषणतया यत्किञ्चिद्द्रव्योपनीतभानेऽपि यावद्द्रव्यभानस्वीकारसम्भवेन निखिलद्रव्य-

साक्षात्कारापत्त्यसङ्गतेरिति वाच्यम् । अज्ञातसौरभेषु प्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्तिनियामकस्य विषयतासम्बन्धेन हेतुभूतविशेषणज्ञानस्य तेन सम्बन्धेनाभावात् सहकारिविरहेण सामान्यज्ञानस्य तेषु विषयत्वानापादकत्वात् । लौकिकसामग्र्यास्तदानीं किञ्चिद्विषय एव सत्त्वापेक्षोपगमाल्लौकिकसन्निकर्षाद्यनाश्रयेऽप्यज्ञाते लौकिकसामग्रीदशायां सामान्यजप्रत्यक्षविषयतोपपद्यते । विशेषणज्ञानरूपसहकारिणश्च सामान्यलक्षणाप्रयोज्यविषयताश्रयेषु यावत्सु विषयतया सत्त्वं कार्योत्पत्तौ प्रयोजकमभ्युपेयते फलानुरोधात् ।

न च विशेषणज्ञानस्य विषयभासकत्वोपगमे ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तौ को विवादः सिद्धान्तिनापि विशेषणज्ञानविधया हेतुभूतज्ञानस्यैव ज्ञानप्रत्यासत्तित्वोपगमादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षासाधारणहेतोस्तद्विषयताप्रयोजकस्यैव प्रत्यासत्तितया विशिष्टानुभवसामान्यनिरूपिताया विशेषणज्ञानहेतुतायाः प्रत्यासत्तित्वानिर्वाहकत्वेनोपनीतभानमात्रे ज्ञानप्रत्यासत्तेर्हेतुतायाः सिद्धान्तिभिरङ्गीकरणीयतया सामान्यलक्षणात एव उक्तरीत्योपपत्तौ तादृशहेतुतायां प्रमाणस्य दुर्लभत्वात् प्रत्यासत्त्यन्तरासिद्धेः ।

ननु माभूत् सुरभि चन्दनमित्यत्र सौरभभानानुरोधेन प्रत्यासत्त्यन्तरसिद्धिस्तथापि मुख्यविशेष्यतया मानसे सौरभादिभानानुरोधेन ज्ञानप्रत्यासत्तेः पृथक् कारणत्वमप्यावश्यकम् ।

न च सौरभत्वादिसामान्यलक्षणात एव तद्भाननिर्वाहात् न तदावश्यकमिति वाच्यम् । सौरभत्वादिसामान्यलक्षणया सौरभादिमानसज्ञाने जननीये प्रत्यासत्त्यन्तरघटितविशेष्यभासकसामग्रीसहकारितया अवश्यमुपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा किञ्चिद्रूपेण सौरभत्वादिविशेष्यकज्ञानात्तद्विशेष्यभासकतज्ज्ञानाद्यसत्त्वेऽपि केवलसामान्यलक्षणया सौरभत्वादिविशिष्टगोचरमानसापत्तेः । सौरभादिरूपविशेष्यभासकप्रत्यासत्त्यन्तरं च तत्र ज्ञानभिन्नमसम्भावितमेव । तस्य च तत्र विशेषणज्ञानतया न हेतुत्वमिति चेन्न । प्रत्यासत्त्यन्तरेण यस्य भानं तद्भासकत्वेऽपि ज्ञानस्य न प्रत्यासत्तिव्यवहारनिर्वाहः । तथा सति लौकिकप्रत्यक्षे हेतुभूतालोकसंयोगादावपि तद्व्यवहारप्रसङ्गात् । इन्द्रियाप्रतियोगिकतया न तेषामिन्द्रियप्रत्यासत्तित्वमिति यदि तदा ज्ञानस्यापि न तथात्वं स्यात् । तथा

च दर्शितस्थले सौरभादिभाने सामान्यलक्षणायाः प्रयोजकत्व-सम्भवे तत्सहकारिसौरभादिज्ञानस्य प्रत्यासत्तिव्यवहारभाजन-त्वमनुपपन्नमेवेत्यत आह । अत एवेति । अत एव । ज्ञानप्रत्यासत्तित एव । सौरभत्वादेरपीति । स्वरूपेणैव भासमानस्येत्यादिः । तथा च तद्भासकप्रत्यासत्त्यन्तराभावात् ज्ञानप्रत्यासत्तित एव तद्भानमिति समुदायार्थः । न हि सौरभत्वादौ तल्लौकिकप्रत्यक्षयोग्ये चक्षुरादेर्लौकिकप्रत्यासत्तिसम्भवः । न वा सामान्यप्रत्यासत्तेस्तद्भासकता सम्भवति । अन्यदीयजातित्वादिसामान्यज्ञानस्य स्वविषयसामान्याश्रयत्वसम्बन्धेन तत्र सत्त्वेऽपि तादृशसामान्यज्ञानस्य तत्तत्सामान्यप्रकारेण किञ्चिद्विषयकतत्पुरुषीयज्ञानजनकप्रत्यासत्त्यन्तरघटितसामग्रीसहकारेणैव तत्तत्सामान्याश्रयभासकत्वात् तत्पुरुषीयजातित्वादिविशेषणसामान्यज्ञानासत्त्वे च तादृशसामग्र्या अभावात् । नापि सौरभत्वादिसामान्यलक्षणात एव तद्भानम् । सौरभत्वादिज्ञानस्य विषयताप्रयोजकस्वविषयसौरभत्वादिमत्त्वरूपप्रत्यासत्तेः सौरभत्वादावसत्त्वात्, सौरभत्वादिविषयतायास्तत्कार्यतानवच्छेदकत्वाच्च तदनिवेशेऽपि क्षतिविरहस्य प्रागुक्तत्वात् । सौरभत्वादिसामान्यलक्षणायाः सौरभत्वादिभासकत्वानुरोधेनैव तज्जन्यतावच्छेदककोटौ तद्विषयताप्रवेशे गौरवात् ।

न च ज्ञानप्रत्यासत्तेः स्वतन्त्रहेतुत्वापेक्षया क्लृप्तसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतावच्छेदककोटौ सामान्यविषयतानिवेशनमुचितमिति वाच्यम् । ज्ञानप्रत्यासत्तेर्विशेषणज्ञानविधया क्लृप्तहेतुतयैवोपपत्तेः अनुमित्यादौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वान्तराविरहेऽपि क्षतिविरहात् । प्रत्यक्षत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनासाधारणतया तत्कारणतामादायापि ज्ञानस्य प्रत्यासत्तितानिर्वाहात् ।

केचित्तु सौरभत्वादिप्रकारतायाः सौरभत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि सौरभत्वादिप्रकारकभ्रमे सौरभत्वादिभानार्थं ज्ञानप्रत्यासत्तेरावश्यकता तत्र सौरभाभानात्तादृशज्ञानस्य सौरभत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । प्रकृतग्रन्थोऽपि सौरभार्थकसुरभिपदचन्दनपदयोः समासादरेण तादृशभ्रमपर एवेति तन्न । तत्रापि सौरभत्वसामान्यलक्षणया सौरभभाने बाधकाभावात् । तत्रापि सौरभभासकसौरभत्वसामान्य-

लक्षणप्रत्यासत्तिघटितसामग्रीसत्त्वेन सौरभविषयकत्वोपगमात् ।

न च चाक्षुषज्ञाने सौरभभानासम्भवः, स्वयोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञानस्य बहिरिन्द्रियेणाजननादिति वाच्यम् । उपनीतं विशेषणतयैव भासते इति नियमानुरोधेन ज्ञानप्रत्यासत्त्यैव बहिरिन्द्रियस्य तादृशज्ञानाजनकत्वात्, सामान्यप्रत्यासत्त्या तु तस्य तज्जनकत्वोपगमात् । अत एव वेदार्थस्य प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया प्रत्यासन्नबहिरिन्द्रियरूपासाधारणकरणजन्यप्रमितिविषयतया वेदलक्षणासम्भवो विशेषणान्तरप्रवेशेन सिद्धैर्वारितः ।

यत्तु रजतत्वादिप्रकारकप्रमुष्टतत्ताकशुक्त्यादिस्मरणजन्यतादृशतन्मानसोपनीतभाने शुक्त्यादिभानार्थं ज्ञानप्रत्यासत्तेरावश्यकता तत्र शुक्तिवृत्तिधर्मज्ञानेन सामान्यलक्षणातस्तद्भानानिर्वाहात् इति तन्न । तत्र तादृशस्मरणमूलीभूतभ्रमात्मकप्रत्यक्षे सामान्यलक्षणया रजतस्यापि भानात्तस्यापि स्मरणसम्भवेन स्मरणाजन्यमानसेऽपि तस्यैव भानोपगमेन शुक्तिभानस्याप्रामाणिकत्वात् शुक्तिवृत्तिधर्मस्मरणस्थले एव शुक्तिभानोपगमादिति ।

अथोक्तसामान्यप्रत्यासत्तिहेतुत्वे किं प्रमाणम् ? सामान्यधर्मज्ञानस्यान्तत ईश्वरीयस्यैव उक्तप्रत्यासत्त्या सर्वदा सर्वत्र सत्त्वेनान्वयव्यतिरेकविरहात् ।

न च स्वविषयघटत्वादिमत्त्वसम्बन्धेन पटादौ ज्ञानविरहात् तत्र घटवृत्तिविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षव्यतिरेक इति तत्कारणत्वमावश्यकम्, अन्यथा तत्र तादृशव्यतिरेकप्रयोजकस्य दुर्वचत्वादिति वाच्यम् । घटवृत्तिविषयतात्वादिना विषयतायाः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतायाः अप्रामाणिकत्वात् तादृशसम्बन्धावच्छिन्नव्यतिरेकस्यैवाप्रसिद्धेः ।

न चैवमसन्निकृष्टघटादौ घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षादिविषयतायाः किञ्चित्कारणजन्यतानवच्छेदकत्वात्तस्या न सामग्रीप्रयोज्यतानिर्वाह इति वाच्यम् । घटादिविषयकप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावस्यैव तादृशघटादिविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नहेतुतया घटत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसहकृततादृशस्यैव तादृशघटादिविषयताप्रयोजकत्वसम्भवात् । मैवम् ।

घटादिलौकिकप्रत्यक्षेच्छाबलात्तल्लौकिकसन्निकर्षं विनोपनीत-

प्रत्यक्षवारणाय उपनीतभानस्थलीयप्रतिबन्धकतायां लौकिकत्वा-प्रकारकेच्छाया एव उत्तेजकताया उपगन्तव्यत्वात् तल्लौकिकप्रत्यक्षे-च्छाविरहविशिष्टसामग्रीविशेषाभावस्य तल्लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वान्तरमावश्यकम् । उपनीतभानेच्छाधीनोपनीतभाने व्य-भिचारवारणाय च तत्र लौकिकत्वनिवेशनम् । एवं च सामान्यज-प्रत्यक्षस्य किञ्चिद्देशे लौकिकत्वनियमाप्तस्यापि सामग्रीविशेष-दशायामापत्तेरुक्तकारणतयैव वारणात् । सामान्यप्रत्यासत्तिप्रयो-ज्यविषयतासाधारणघटादिविषयतासामान्यं जन्यतावच्छेदककोटौ निवेश्य सामग्र्यभावहेतुताकल्पनस्य निष्प्रामाणिकतया सामान्यप्र-त्यासत्तेरेवातीतादिभानप्रयोजकत्वात् ।

न च तथापि मनोयोगस्यैव घटादिप्रत्यक्षत्वं जन्यतावच्छेदक-मास्तां स एव घटत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसहकृतो याव-द्घटादिभानप्रयोजको भवत्विति वाच्यम् । हेतुत्वान्तरकल्पनस्याव-श्यकत्वेऽपि अन्ततो विनिगमनाविरहेणापि सामान्यहेतुताया निष्प्र-त्यूहत्वात् । वस्तुतो घटादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति स्व-विषयघटत्वादिमत्त्वसम्बन्धेन ज्ञानहेतुत्वमावश्यकमन्यथा दोष-सत्त्वेऽपि घटादौ चक्षुःसंयोगादिघटितयादृशसामग्रीबलाद्घटत्वादि-प्रकारकज्ञानं घटादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेनोत्पद्यते तद्बलात् तादृश-सम्बन्धेन पटादौ तदापत्तेर्दुर्वारत्वापातात् तद्घटादिवृत्तिविषयतास-म्बन्धेन प्रत्यक्षहेतुभूततद्घटादिरूपविषयभेदकूटस्य तादृशसम्बन्धेन ज्ञानानुत्पादप्रयोजकत्वे गौरवात् । स्वविषयघटत्वादिमत्त्वस-म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य एकैकस्य ज्ञानाभावस्य तथात्वे लाघवात् । अन्यथा तत्तत्कार्यव्यक्त्युत्पादप्रयोजकविशेषसामग्र्यैव सर्वत्रातिप्रसङ्गवारणसम्भवे सामान्यकारणविलोपप्रसङ्गात् ।

न चैवमुक्तापत्तिवारणाय घटादिप्रत्यक्षे घटत्वादिनैव तादात्म्य-प्रत्यासत्त्या हेतुत्वमास्तामिति वाच्यम् । तथा सति घटत्वादिप्रकार-कप्रत्यक्ष अतीतानागतघटादिविषयभासककारणान्तरकल्पनाया गौ-रवादित्यलमतिविस्तरेण ।

(चिं०) तथा हि धूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिः सन्नि-कृष्टधूमविषये धूमत्वेन प्रत्यक्षेण ज्ञायते ततः स्मृता

सा तृतीयलिङ्गपरामर्शे पक्षनिष्ठधूमवृत्तितया ज्ञायते, ततोऽनुमितिः । तदनभ्युपगमेऽपि सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवस्तथैव व्याप्तिस्मरणं ततो धूमवानयमिति व्याप्तिस्मृतिप्रकारेण धूमत्वेन पक्षवृत्तिधूमज्ञानादनुमितिः, व्याप्त्यनुभवतत्स्मरणपक्षधर्मताज्ञानानामेकप्रकारकत्वेनानुमिति हेतुत्वात् ।

(दी०) ततः स्मृता सेति । धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वम्, वह्निमदन्यावृत्तित्वम्, वह्निमन्निष्ठितावच्छेदकरूपवत्त्वं वा व्याप्तिः । एकैव च सा सर्वधूमसाधारणीति भावः । व्याप्तिनानात्वे तु पर्वतीयवह्निसन्निकर्षे तत्सामानाधिकरण्यग्रहायोगः, अन्यदीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य तत्र भानाङ्गीकारे भ्रमत्वापत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(गा०) व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वे हेतुभेदेन भेदात् सामान्यप्रत्यासत्त्यनुपगमे विशिष्टपरामर्शानिर्वाहस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् सर्वसाधारणीं व्याप्तिं दर्शयति । धूमेति । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वत्वेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानहेतुत्वे गुरुशरीरधूमत्वत्वविषयतायाः कारणतावच्छेदकघटकतया गौरवमिति तादृशवह्निसामानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिकरण्यप्रकारकाविशेषणान्तराविशेषितधूमत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानहेतुत्वं लाघवात् सेत्स्यति तथा च सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं निरपवादमतो लघुशरीरसर्वसाधारणव्याप्त्यन्तरमाह । वह्निमदिति । मीमांसकैः केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमादीदृशव्याप्तेः केवलान्वयिन्यव्याप्तिस्तेषां न दोषायेति भावः ।

यद्यपि गुरुमते अभावस्याधिकरणरूपतया वह्निमदन्यवृत्तित्वाभावस्यैकस्य न सर्वधूमसाधारण्यं तथापि नायं ग्रन्थो गुरुमतनिर्वाहपरः, उपनीतभानमनभ्युपगन्त्रा गुरुणा विशिष्टपरामर्शहेतुताया

एवानभ्युपगमात् । अत एव तन्मते अनुपपत्त्यनवकाशं मिश्र-धर्मिकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानहेतुतां प्रदर्शयन्नग्रे व्यक्तीकरिष्यति, किन्त्वयं ग्रन्थो मिश्रादिमताभिप्रायक इति नाशङ्कनीयम् ।

केवलान्वयिसाध्यकस्याधारणीभूतधर्मिकां व्याप्तिमाह । व-ह्निसम्बन्धितेति । दण्डादेः सखण्डधर्मस्य यत्र हेतुतावच्छेदकता तत्रापि साध्यसामानाधिकरण्यस्य परम्परासम्बन्धेनावच्छेदकत्वेन सम्बन्धेन हेतुवृत्तित्वं दण्डत्वावच्छिन्नधर्म एव व्याप्तिरिति पूर्वगृहीतसाध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्ट-वृत्तिदण्डादावपूर्वसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वग्रहानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्त्यावश्यकतेति भावः । व्याप्त्यैक्याभिप्रायवर्ण-नप्रयोजनं दर्शयितुं तदन्यत्वमाक्षिपति । व्याप्तीति । तत्सामाना-धिकरण्यग्रहायोग इति । तद्व्यक्त्युपरागेण पर्वतीयधूमे तत्सामा-नाधिकरण्यप्रत्यक्षासम्भवः, तद्व्यक्तेः पूर्वमगृहीतत्वेन उपनीततज्ज्ञान-स्याप्ययोगादित्यर्थः ।

ननु मा भूत्तत्र पर्वतीयवह्निसामानाधिकरण्यभानं पूर्वगृहीतमहा-नसीयवह्निसामानाधिकरण्यविषयक एव विशिष्टपरामर्शः सम्भवि-ष्यतीत्यत आह । अन्यथेति । तत्र । पर्वतीयधूमे । भ्रमत्वापत्ति-रिति । तथा चाप्रमात्वस्यानुमितिविलोपप्रसङ्ग इति भावः । न त्वन्यथाख्यातिस्वीकारापत्तिरित्यर्थः । तद्ग्रन्थस्योपनीतभानाङ्गीक-र्तृमिश्रादिमताभिप्रायकत्वादन्यथाख्यातेश्चोपनीतभानानङ्गीकर्तृगुरो-रेवासंमतत्वात् ।

(चि०) गवादिपदेष्वपि शक्त्यनुभवतत्स्मरणवा-क्यार्थानुभवानामेकप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भाव इत्य-पूर्वे वक्ष्यते । तत्र योग्यतादिबलादपूर्वव्याप्तिलाभोऽनु-माने तु पक्षधर्मताबलाद् धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवो न तु सर्वो धूमो वह्निव्याप्य इति येन सर्वभानार्थं तत्स्वीकारः ।

(गा०) ननु सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमे अपूर्वगवादेर्गवादिपदा-च्छाब्दबोधानुपपत्तिः, शक्तिधियः पदार्थस्मृतेश्च तद्विषयकत्वानुप

पत्तेः । अन्यविषयकशक्तिग्रहपदार्थस्मरणयोरन्यविषयकशाब्दबोधजनकत्वे सति अतिप्रसङ्गादित्यत आह मूले । गवादिपदेष्वपीति । तत्स्मरणेति । तत्पदं पदार्थपरम् । न तु प्रकान्तशक्तिपरम् । पदार्थस्मृतेः समानविषयकत्वेन हेतुताया अप्रतिक्षेपेण न्यूनताप्रसङ्गात् ।

न च शक्तिस्मृतेस्तदप्रतिक्षेपेणापि न्यूनत्वं समानमिति वाच्यम् । शक्तिस्मृतिं विनापि गृहीतशक्तिकपदज्ञानरूपोद्बोधकाधीनपदार्थस्मृतितः शाब्दबोधोत्पत्त्या शक्तिस्मृतेः शाब्दबोधानुपयोगित्वात् ।

न च वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतया प्राचीनशक्त्यनुभवस्य च पदार्थस्मृत्यहेतुतया शक्तिस्मृतिजन्यैव पदार्थोपस्थितिस्तद्धेतुर्वाच्या तथा च शक्तिस्मृतेरप्युपयोगित्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । स्वविषयगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधहेतुत्वोपगमात् । विस्मृतशक्तिकपदज्ञानेन च पदार्थस्मृतेरेवाजननेनानतिप्रसङ्गात् ।

यदि च गृहीतविस्मृतवृत्तिकादपि गृहीतसम्बन्धान्तरात् पदात् पदार्थोपस्थितिदशायामतिप्रसङ्ग इत्युच्यते तदा वृत्तिग्रहाधीनत्वमुपस्थितौ विशेषणं देयम् । अन्तरा शक्तिस्मृतिमपि प्राचीनशक्त्यनुभवाधीनतया पदार्थोपस्थितेः शाब्दजनकत्वमव्याहतमेव । अत एवापूर्ववादे पदार्थस्मृतिरेव स्फुटमभिहिता दीधितिकृतापि शक्त्यनुभवशक्यस्मरणे इत्यत्र पदार्थमेव शक्यपदेनोपादाय विवृतं शाब्दबोधे शक्तिस्मरणापेक्षायामपि शक्त्यनुभवस्य तद्द्वारा अपेक्षितस्य समानविषयकत्वापेक्षाप्रतिक्षेपेणैवार्थतस्तस्य समानविषयतापेक्षाप्रतिक्षेपसिद्धेर्न्यूनतानवकाशाच्च ।

पदार्थस्मरणे शक्त्यनुभवस्य समानविषयतायाः मीमांसकमते अनपेक्षितत्वेऽपि तत्प्रतिक्षेपः प्रकृते अनुपयुक्तः, तत्र तदपेक्षायामपि समानप्रकारकान्यविषयकस्मरणादपूर्वगवादिबोधोपपत्तेः । शक्त्यनुभवतत्स्मरणयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽपि न मूलतः प्रतीयते युगपत् पदद्वयस्य द्वन्द्वे समससङ्ख्यताविरहेण यथाक्रमं हेतुत्वहेतुमत्त्वयोरन्वयासम्भवेन प्रत्येकत्रितय एवोभयान्वयापत्त्या परम्परहेतुहेतुमद्भावालाभात् । शक्त्यनुभवतत्स्मरणयोर्द्वन्द्वं कृत्वा तद्धर्मद्वन्द्वान्तरेण समसङ्ख्यतोपपादने शक्त्यनुभवतत्स्मरणयोर्हेतुता वाक्यार्थानुभवस्य

हेतुमत्ताया एतन्मात्रलाभात् अतो वाक्यार्थानुभवं प्रत्युभयहेतुतामात्रपरत्वं दीधितिकारो विवृणोति । शक्त्यनुभवेति ।

(दी०) गवादिपदेष्वपीति । शक्यनुभवशक्यस्मरणे हेतू हेतुमान् वाक्यार्थबोधः । न चैवं जातिशक्तिवादविरोधः । जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परं तु जातिविषयत्वेनैव ज्ञात्वा शक्तिर्व्यक्तिं स्मारयति अनुभावयति चेति । तदर्थादिति वक्ष्यमाणत्वात् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा पश्वादिलिङ्गादिपदाभिप्रायेण पररीत्या वेत्यपि कश्चित् ।

(गा०) अत्र हेतुपदं प्रयोजकत्वार्थकं तच्च कारणतावच्छेदकेऽप्यक्षतमिति शक्त्यनुभवस्य शाब्दधीकारणताविरहेऽपि नासङ्गतिः ।

यद्यपि शाब्दबुद्धौ शक्तिज्ञानादीनां समानविषयकत्वेनोपयोगित्वेऽपि अनुमितौ समानप्रकारकतामात्रेण परामर्शस्य हेतुतया व्यवहाराधीनशक्त्यनुमितौ उपस्थितानामनुपस्थितानामपि सकलगवादिव्यक्तीनां भानसम्भवात् तत एव अपूर्वव्यक्तीनां पदार्थस्मरणेऽपि भानसम्भवाच्च किञ्चिदनुपपन्नम् । तथापि वस्तुगतिमनुरुध्येदम् ।

ननु जातिशक्तिवादिनां परेषां गौर्गोपदशक्तेति शक्यांशे शाब्दधीप्रकारप्रकारकज्ञानं न शाब्दधीहेतुः, व्यक्तौ शक्तिविरहेण अन्यथाख्यातिस्वीकारापत्तेः । किं तु गोत्वं गोपदशक्यमित्याकारकं शाब्दबोधप्रकारविशेष्यकमेवेति शक्तिज्ञानस्य समानप्रकारकत्वेन न शाब्दधीहेतुताकथनविरोधः ।

न च गोत्वशक्तं गोपदमित्याकारकज्ञानमेव तन्मते शाब्दहेतुतयोपेयं तच्च शक्त्यंशे एव शाब्दप्रकारगोत्वादिप्रकारकमिति न विरोध इति वाच्यम् । अपूर्ववादे लिङ्पदशक्तिग्रहस्य प्रकृततया तादृशशक्तिग्रहस्य च कार्यत्वप्रकारेण घटादिरूपकार्यविषयकस्य शक्त्यंशे शाब्दधीप्रकारप्रकारकत्वविरहेण शक्यांशे तत्प्रकारकताया एव समानप्रकारकतेत्यनेन विवक्षितत्वादन्यादृशसमानप्रकारकत्वविवक्षणे इत्यपूर्वे वक्ष्यते इत्यनेन विरोधादिति शङ्क्ते । न चैवमिति । कुब्जशक्तिमते व्यक्तावपि शक्तिसत्त्वेन न व्यक्ति-

विशेष्यकशक्तिधियो ऽन्यथाख्यातित्वमिति समाधत्ते । जाताविति ।

नन्वेवमपि विरोध एव, तथा हि कुब्जशक्तिमते व्यक्तौ शक्तिर्विद्यते एव शक्यज्ञानविषयत्वात् । किं तु तदंशे शक्तिः स्वरूपसती हेतुर्ज्ञातैव ज्ञातोपयुज्यते इति व्यक्तौ शक्तिसत्त्वेऽपि न तस्या वाच्यता अपि तु जातेरेवेति मतम्, एतन्मते व्यक्तावपि शक्तिज्ञानापेक्षायां न्यायमते व्यक्तिरपि पदार्थो न तु तन्मते इति विशेषानुपपत्तेरित्याशङ्कयान्यथा विशेषमुपपादयति । परं त्विति । ज्ञाता व्यक्तिं स्मारयतीत्यत्र ज्ञानस्य विशेषणतया विशेष्यशक्ताविव तत्रापि स्मरणाद्युपयोगित्वान्वयः । तथा च तदन्वयिन्यामुपयोगितायां जातिविषयकत्वेनैवेत्यर्थस्य जातिमात्रविषयकत्वावच्छिन्नत्वस्यान्वयः । एवं च जातिमात्रविषयकत्वं व्यक्तिस्मरणाद्युपयोगितावच्छेदकं न तु व्यक्तिविषयकत्वमिति पर्यवसितार्थः । तथा च व्यक्तौ शक्तिज्ञानापेक्षायामपि फलीभूतबोधविषयव्यक्तौ तदनपेक्षया व्यक्त्यंशे शक्तेः कुब्जता यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य बोधोपयोगिता तदेव वाच्यम्, व्यक्तेश्चातथात्वान्न वाच्यता । समानविषयकत्वतन्त्रतावादिनां च गोत्वादिविशिष्टद्रव्यादिविषयकशाब्दबुद्धौ विशिष्य गोत्वादिविशिष्टसद्रव्यादिधर्मिकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वाद्विशिष्टस्य वाच्यतेति विशेष इति भावः ।

यद्यपि गौर्गोपदशक्यमित्याकारकस्य गोशक्तं गोपदमित्याकारकस्य वा शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे गोत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन व्यक्तिविषयकत्वमप्यवच्छेदकमावश्यकं तथापि व्यक्त्युपरागेण तद्विषयिता नावच्छेदिकेति न तस्याः पदार्थत्वम् ।

यद्यप्येतन्मतापेक्षया गोत्वशक्तिप्रकारकपदज्ञानहेतुतैव युक्ता, व्यक्तिशक्तिज्ञानहेतुतामते व्यक्तिविषयताया व्यक्त्यनुयोगिकजातिसम्बन्धविषयतायाश्च निवेशाधिक्येन गौरवात् । सम्बन्धविषयत्वानिवेशे कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिप्रकारकशक्तिग्रहादपि समवायेन तत्प्रकारकशाब्दबोधापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एवमर्थविशेष्यकस्य पदविशेष्यकस्य च शक्तिज्ञानस्य विनिगमनाविरहेण हेतुतायाः कल्पनीयतयापि गौरवात् । जातिशक्तिप्रकारकज्ञानहेतुत्वे च जातिविशेष्यकपदशक्तिज्ञानहेतुताया न विनिगमनाविरहेण प्रसक्तिः, विपरीतज्ञानाप्रतिबध्यस्य निर्धर्मितावच्छेदककशक्तिग्रहस्य हेतुत्वे

अनुभवविरोधात् । जातित्वादिनोपस्थितिदशायां जातौ शक्तिग्रहात् शाब्दबोधवारणाय च गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकत्वेनैव जातिविशेष्यकधियो हेतुताया वाच्यतया तदपेक्षया अनवच्छिन्नगोत्वादिविशेषितशक्तिप्रकारकपदविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवाच्छक्तिज्ञानस्य जातिसम्बन्धाविषयकत्वेऽपि समवायरूपतत्सम्बन्धस्य ततो भानं व्यक्तिभानवदिष्यत्यूहमेव । जातिशक्तिज्ञानजन्यतायां समवायेन जातिप्रकारकव्यक्तिविषयताया अवच्छेदकत्वात् सम्बन्धान्तरभानप्रसङ्गस्य च तद्विषयतायाः शक्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वानभ्युपगमेन नावकाशः । शक्तिभ्रमेण गवादिपदादपि कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिप्रकारकधीरनुभूयते इति चेत् ? अस्तु तर्हि तेन सम्बन्धेन गोत्वादौ व्यक्तिशक्यतावच्छेदकताया भ्रमस्य तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं कार्यतावच्छेदकं तादृशभ्रमरूपकारणाभावादेव नाभ्रान्तस्य जातिशक्तिज्ञानात्तादृशबोधापत्तिः । भ्रमस्तु विशिष्टज्ञानं ज्ञानद्वयं वेत्यन्यदेतत् ।

वस्तुतो गुरूणां व्याप्त्यादिभ्रमस्थले यथा नानुमितिः किं त्वसंसर्गाग्रहमात्रं तथा शक्तिभ्रमस्थलेऽपि न शाब्दानुभवः, अपि तूपस्थितपदार्थानामसंसर्गाग्रहमात्रम् । सम्बन्धाविषयकशक्तिज्ञानात् कालिकादिसम्बन्धस्य न भानं तादृशादपि समवायस्य भानमित्यनुभवविरोधः । सम्बन्धानामविशेषेण तादृशविशेषबीजविरहादिति तु न शङ्क्यम्, समवायरूपसम्बन्धांशे कुब्जा शक्तिर्न तु सम्बन्धान्तर इत्यत एव विशेषात् । शक्तिज्ञानाविषयत्वाविशेषेऽपि गोपदाद्घटादिर्न भासते अपि तु गौरित्यत्रापि स्वरूपसच्छक्तिताद्रूप्यकृतविशेषस्यैव बीजत्वात् । कुब्जशक्त्यनुपगमे तु स्वसमवायिव्यक्तिं विना अभानं जातेः स्वभावो न तु सम्बन्धान्तरेण स्वाश्रयं स्वासमवायिनमन्तरेण न भानमिति विशेषाद्यथा व्यक्तिभाननियमस्तथा सम्बन्धभाननियमोऽपीति । तथापि समवायातिरिक्तसम्बन्धेन जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वमप्रामाणिकमिति शक्त्यंशे गोत्वत्वेन गोत्वप्रकारकमेव ज्ञानं व्यक्तिशक्त्यनवगाहिज्ञानकारणतावादिना कारणं वाच्यम् । समानप्रकारकज्ञानकारणतामते च स्वरूपतो गोत्वप्रकारकव्यक्तिशक्तिज्ञानमिति लाघवमित्याशयेनेदृशः कुब्जशक्तिमतनिष्कर्षः कृतः । अत

एव तेषां जातेर्व्यक्तिग्रहमात्रवेद्यतासिद्धान्तोऽपि सङ्गच्छते अन्यथा व्यक्तिं विना शक्तिज्ञाने एव जातिभानात्ताहशानियमस्यात्यन्तमसम्भावितत्वात् ।

न च गां जानातीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे ज्ञानाद्यंशेऽपि स्वावच्छिन्नविषयताकत्वसम्बन्धेन गोत्वादेः स्वरूपतः पारतन्त्र्येण प्रकारत्वात् समवायेनैव जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वनियमोऽसम्भावित इति वाच्यम् । स्वातन्त्र्येण प्रकारतामादायैव तथा नियमात् । एवं एकसम्बन्धिज्ञानस्य सम्बन्धग्रहप्रकारीभूतधर्मप्रकारेणैवापरसम्बन्धिस्मारकत्वं फलितं न तु स्वरूपतः, तथा च गोत्वसम्बन्धिपदज्ञानात् स्वरूपतो गोत्वस्मरणानुरोधेन सम्बन्धिज्ञानस्याधिककारणत्वं कल्प्यमित्यादिकमपि यथाश्रुततन्मतोपेक्षाबीजमवधेयम् । अधिकमन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

प्रकारान्तरेणाविरोधमुपपादयतो मतमाह । अतद्गुणेति । गवादीत्यत्र गोपदं आदिर्यस्य पश्वादिपदस्येति अन्यपदार्थमात्रपरबहुव्रीहिणेत्यर्थः । पश्वादिपदेति । पशुत्वं हि लोमादिमत्त्वरूपोपाधिर्न तु जातिः तैजसोच्चैःश्रवःशरीरादिवृत्तित्वेन पृथिवीत्वादिना सङ्करात्, अतः पश्वादिपदस्य धर्मिण्यपि शक्तेर्लोमादिरूपधर्मस्याश्रयविनिर्मोकेणापि भानात्तन्मात्रशक्तेस्तात्पर्यग्राहिका श्रितपदलक्षणाया इव धर्मिभासकत्वासम्भवादतस्तत्र समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वमविरुद्धमेवेति भावः । घटत्वादिवत् पशुत्वादेरपि नानात्वे जातिसङ्करानवकाशेन जातिरूपता सम्भवतीत्याशयेनाह । लिङ्गादीति । लिङ्गादिपदस्य कार्यत्वेनोपाधिना अपूर्वरूपधर्मिवाचकतायास्तत्सिद्धान्तत्वादिति भावः । समानविषयकत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थस्मरणहेतुत्वमादाय गवादिपदमधिकृत्याप्याक्षेपावतारदतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा समाधानग्रन्थस्य पक्षान्तरपरत्वे परिहारन्यूनतेति व्यक्तिशक्त्यभ्युपगमवादेन तादृशग्रन्थस्य पदसामान्यपरतामित्रोपपादयति । पररीत्या चेति । परो नैयायिकः ।

(चि०) अथ वह्निमानयमित्यनुमितिर्विशेषणज्ञानसाध्या विशिष्टज्ञानत्वादिति पर्वतीयवह्निभानार्थं तत्कल्पने धूमेऽपि तथा क्वचिद् धूमस्यापि व्यापक-

त्वादिति चेन्न। विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणताऽवच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन हेतुत्वात्, तच्च वृत्तमेव न तु विशेषणज्ञानमपि तथा, गौरवात्। गौरवमिति विशिष्टज्ञाने युगपद्विशेष्ये विशेषणे सन्निकर्ष एव कारणं न तु निर्विकल्पकं मानाभावात्। विशिष्टज्ञानत्वमेव मानमिति चेन्न। दृष्टान्ताभावात्, दण्डी पुरुष इत्यत्र विशेषणधीजन्यत्वानुपगमात्। विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात्। अपि च प्रमेयत्वेन व्याप्तिं परिच्छिन्दन् सर्वज्ञः स्यात् तथा च परकीयज्ञानविषये घटत्वं न वेति संशयो न स्यात् प्रमेयत्वेन तदन्यतरनिश्चयात्। प्रमेयत्वेन घटं जानात्येव घटत्वं तस्य न जानाति इति चेन्न। तत् किं घटत्वं न प्रमेयं येन तन्न जानीयात्। सकलघटवृत्तिधर्मस्य प्रमेयत्वेन तदज्ञानासम्भवात्।

(दी०) विशेषणज्ञानसाध्येति। न च पक्षतावच्छेदकज्ञानजन्यतया सिद्धसाधनम्, यद्यद्विशिष्टज्ञानं तत्तद्धीसाध्यमिति सामान्यव्याप्त्यादरादभावत्वप्रतियोगित्वयोरप्यनुपस्थितयोरप्रकारत्वात्।

(गा०) विशेषणज्ञानसाध्येति मूले विशेषणपदस्य स्वप्रकारीभूतधर्मसामान्यपरतामाक्षिपति न चेत्यादिना। पक्षतावच्छेदकेति। साध्यतावच्छेदकवह्नित्वादेरप्युपलक्षकम्। सिद्धसाधनमिति। अनुमितौ स्वप्रकारपर्वतत्वादिविषयकपरामर्शस्य हेतुताया सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वतापि स्वीकारात् पर्वतीयवह्निज्ञानजन्यत्वपर्यन्तसिद्धेरुद्देश्याया उक्तानुमानेनासम्भव इत्यर्थः।

यत्तूभ्यां सामान्यतो व्याप्त्या पक्षधर्मताबलादसिद्धविशेषसिद्धिरिति प्राचीनमतमालम्ब्य समाधत्ते। यदिति। तथा च विशे

षणपदं पर्वतीयवह्निपरं विशिष्टज्ञानपदमपि तद्विशिष्टज्ञानपरमिति न सिद्धसाधनमिति भावः ।

ननु अभावसन्निकर्षे प्रतियोगिज्ञानमात्रादेव घटप्रतियोगिकाभावत्वादिना अभावप्रत्यक्षमुत्पद्यते न तु अभावत्वादिज्ञानमपि तत्रापेक्षितं तदुक्तमभावप्रतीतौ प्रतियोगित्वाभावत्वयोरिवेति, तथा च अभावत्वादिप्रकारके तादृशप्रत्यक्षे अभावत्वादिज्ञानजन्यत्वाभावेन व्यभिचारान्नोक्तसामान्यव्याप्तिसम्भव इत्यत । अभावत्वेति । अप्रकारत्वात् । प्रकारत्वानुपगमात् । घटो नास्तीत्यादिविशिष्टबुद्धिपूर्वमभावत्वस्यापि निर्विकल्पकोपगमात् । प्रतियोगितायाः संसर्गतयैव तत्र भानादिति भावः ।

यत्त्वतत्त्वाननुगमादुक्तरीतिर्न विचारसहेति विशेषतो व्याप्तिमेवावलम्बते । वह्नीति ।

(दी०) वह्निविशिष्टज्ञानत्वेन तद्वह्निविशिष्टज्ञानत्वेन वा तज्ज्ञानजन्यत्वसाधनाद्वा विशिष्टवैशिष्ट्येत्याद्यभ्युपगमवादः । वस्तुतो विशेषणतावच्छेदकादीनां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षात्तादृशप्रत्यक्षम्, अनुमित्यादेस्तु तादृूप्येण व्याप्त्यादिग्रहात् । अत एवानेकव्यक्तिकद्रव्यादिविशेषणतावच्छेदककानुमित्या तज्ज्ञानार्थं(१) न सामान्यलक्षणादरः ।

(गा०) वह्निज्ञानजन्यतात्वेन साध्यतायामपि प्रसिद्धवह्निज्ञानजन्यत्वेन सिद्धसाधनं दुर्वारमेव इत्यत उक्तं तद्वह्नीति । विशेषतो व्याप्त्यैवेति पूरणीयम् । अत्र च तद्वह्निविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताया उभयमते कुत्राप्यसत्वेऽपि साध्याप्रसिद्धिर्नाशङ्कनीया तद्विषयकज्ञानसाध्यत्वमिदानीं साध्यमित्याशयात् । तादृशसाध्यस्यैव विशेषणतावच्छेदकीभूतवह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वादिना यत्र तद्वह्निज्ञानस्य हेतुता तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधादावेव प्रसिद्धत्वात् । साध्यत्वं चाव्यवहितोत्तरत्वं नात ईश्वरीयज्ञानमादायार्थान्तरं परेषां व्यर्थविशेषणत्वं न दोषायेति ध्येयम् ।

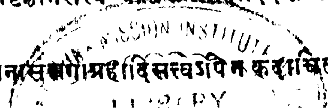
उक्तानुमानमप्रयोजकीकर्तुं विशिष्टबुद्धित्वेन विशेषणज्ञानत्वाव-

---

(१) तज्ज्ञानार्थमिति पाठान्तरम् ।

च्छिन्नजन्यतां खण्डयितुमुपक्रमते मूले । विशिष्टवैशिष्ट्येत्यादिना । ननु विशिष्टविशेषणकविशिष्टबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानरूपहेतुना निर्वाहेऽपि तादृशज्ञानाहेतुकनिर्विकल्पकविशेषणधीहेतुकगौरयमित्यादिनिर्विशेषणकविशेषणावगाहिबुद्ध्यनुरोधेन विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकमित्यत आह । गौरयमिति । मानाभावादिति । तादृशविशिष्टबुद्धेरपि विशेषणधीत्वावच्छिन्नहेतुकत्वे मानाभावादित्यर्थः । दृष्टान्ताभावादिति । किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविशेषणधीहेतुकत्वसाधने गौरवमिति अनुमित्यादेः परामर्शत्वादिना विशेषणविषयकपरामर्शादिहेतुकस्य दृष्टान्तत्वसम्भवेऽपि विशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुकत्वसाधने दृष्टान्ताभावादित्यर्थः । तथा च साध्याप्रसिद्ध्या नानुमानसम्भव इति भावः । एवं चोक्तकार्यकारणभावाभावे तद्भङ्गप्रसङ्गानवकाशात् । पर्वतधर्मवह्निज्ञानं विनापि तत्प्रकारकानुमितिर्निष्प्रत्यूहैव तमविषयीकृत्यापि महानसीयवह्न्यादिविषयकस्यैव परामर्शस्य सम्भवेन परामर्शत्वावच्छिन्नकारणताया अक्षतेरिति किं सामान्यलक्षणयेति समुदिततात्पर्यार्थः । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वेऽपि सामान्यप्रत्यासत्त्यावश्यकताया वक्ष्यमाणत्वात् तत्रापि मूलकृतोऽनिर्भरं दर्शयति दीधितौ । विशिष्टेति । अभ्युपगमवादः । आपाततः परमताभ्युपगमेनोक्तिः । तर्हि किं वास्तवं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधकारणमित्यत आह । वस्तुत इति । अत एव । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे हेतुत्वादेव । तज्ज्ञानार्थम् विशेषणतावच्छेदकीभूतापूर्वदण्डादिप्रकारकज्ञानार्थम् ।

ननु तद्धर्मवतां इन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि तद्धर्मप्रकारकज्ञानानन्तरमेव तद्विशिष्टविलक्षणप्रकारताशालिज्ञानं जायते न त्वन्यदा इत्यनुभवानुरोधाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वमावश्यकम् । अत एवासंसर्गाग्रहदशायामपि कदाचिद्दण्डपुरुषावित्यादिसमूहालम्बनं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानात्मकमनुभूयते । विशिष्टज्ञानसत्त्वे चासंसर्गाग्रहादिदशायामेव तादृशज्ञानमुपपद्यते ।

यदि च विशिष्टज्ञानासंसर्गाग्रहादिसत्त्वेऽपि न कदाचित् तादृश-